

ІСТОРИЯ
ПІВДЕННИХ
ЗАХІДНИХ
СЛОВ'ЯН

ІСТОРІЯ ПІВДЕННИХ І ЗАХІДНИХ СЛОВ'ЯН

За редакцією проф. В. А. ЖЕБО-
КРИЦЬКОГО, проф. І. С. ДЗЮБКА,
доц. А. Ф. КІЗЧЕНКА, доц. І. М. ГРАН-
ЧАКА. *ВМк*.

*Допущено Міністерством вищої і середньої
спеціальної освіти УРСР як підручник для
студентів історичних факультетів університе-
тів.*

НБ ПНУС

221056

ЧИТАЛЬНИЙ ЗАЛ
ІСТОРИЧНИХ НАУК

ВИДАВНИЦТВО КИЇВСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ — 1966

ПЕРВИСНООБЩИННИЙ ЛАД У ПІВДЕННИХ І ЗАХІДНИХ СЛОВ'ЯН. УТВОРЕННЯ ПЕРШИХ ДЕРЖАВНИХ ОБ'ЄДНАНЬ

1. ПІВДЕННІ І ЗАХІДНІ СЛОВ'ЯНИ В I—VII ст.

Розселення слов'ян. Питання про слов'ян, їх батьківщину, суспільно-економічний лад давно вже цікавлять істориків. І все ж на сьогодні висвітлені вони далеко неповністю.

Слов'яни належать до індо-європейської мовної групи. Під час просування їх по Європі вони асимілювали корінне європейське населення. Останнє втрачало свою мову.

Прослов'янське населення в I тисячолітті до н. е. жило на території між середнім Дніпром і Віслою, на північ від Карпат. Неврів Геродота (V ст. до н. е.), що жили приблизно на терені Волині, є підстава вважати предками слов'ян. Слов'янське населення басейну Вісли германці звали венедами. Під цією назвою ми і знаходимо перші відомості про слов'ян у римських істориків Плінія Старшого (I ст.) і Таціта (I—II ст.). Останній твердив, що венеди на півночі межували з фінськими племенами і вели осіле життя, а тому вони більше подібні до німців, ніж до кочівників сарматів. Птоломей Клавдій (II ст.) повідомляв, що венеди живуть «вздвож всеї Венедської затоки» Балтійського моря. Він же згадує про «ставанів», що жили на правих притоках Прип'яті і середньому Подніпров'ї. Ряд вчених вбачає у них слов'ян.

Слов'янські племена брали жваву участь у так званому «великому переселенні народів». Це значно поширило їх територію на захід і південь і вплинуло на всю європейську історію.

У V—VI ст. поселення слов'ян, відомих у ці часи під назвою «венеди», «анти», «славіни», «скявіни», розташовуються у басейнах Лаби, Одри, Вісли, Дунаю, Дністра, по верхній Оці і Двіні. За свідченням Йордана (VI ст.), скявіни жили на північний захід від Дністра аж до Вісли, а анти — від Дністра до Дніпра.

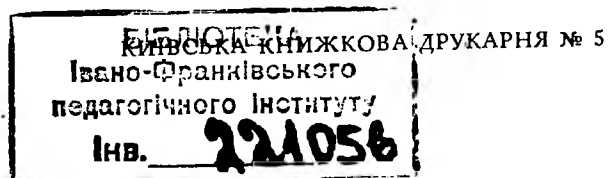
З басейну Вісли протягом V—VI ст. слов'яни розселилися в басейнах Одри і Лаби, створивши тут кілька племінних груп.

У басейні верхньої Лаби (по Влтаві) і на притоках Дунаю: Мораві, Вазі, Нітрі і Гроні осіли чесько-моравські племена.

Окремі глави підручника написали: проф. Похилевич Д. А.— розд. I, гл. 1, 2, розд. II, гл. 7, розд. VI, гл. 1; проф. Сидельников С. І.— розд. II, гл. 1, 2, 3, 4, 5, розд. III, гл. 1, 2, 3, 4, 5, розд. VI, гл. 3, 4, 5, 6, 7, розд. VII, гл. 3, 4, 5, 6 і частково 9; доц. Гранчак І. М.— розд. II, гл. 6, розд. IV, гл. 1; доц. Кізченко А. Ф.— розд. VI, гл. 2, розд. VII, гл. 2 і частково 9; проф. Жебокрицький В. А.— розд. VII, гл. 7, 8 і частково 9, розд. VIII, гл. 1, розд. X, гл. 1; доц. Теодорович І. М.— розд. VII, гл. 1 і частково 9, розд. VIII, гл. 4, розд. X, гл. 3; проф. Дзюбко І. С.— розд. VIII, гл. 3, розд. X, гл. 2; доц. Бейліс О. С.— розд. VIII, гл. 2, розд. IX, гл. 1, 2, 3, 4, розд. X, гл. 4.

Хронологічну таблицю склав доц. Гранчак І. М. Карти підготував доц. Кізченко А. Ф.

Авторський колектив висловлює подяку доцентам Петряєву К. Д. (Одеський університет), Сухареву В. В. та Чернявському Г. Й. (Харківський університет) за рецензування рукопису підручника.

На південних схилах Карпат, на верхів'ях цих річок, жили словаки. Від Сави до Лаби і далі на схід жили сербсько-лужицькі племена, по середній Лабі до Одри і Балтійського моря — лютичі, а по нижній Лабі знов таки аж до Балтійського моря — ободрити. Узбережжя Балтики від Одри до Вісли заселяли поморяни. В басейні Вісли і Одри жили численні польські племена. Лютичів і ободритів називають ще полабськими слов'янами, а разом з поморянами — балтійськими. Так склалась група західних слов'ян.

Проникати на Дунай і далі на південь і захід слов'яни почали, напевне, ще в V ст. В VI—VII ст. завдяки переможним походам вони міцно осіли на всьому Балканському півострові.

Походи слов'ян на Візантію подекуди підтримувалися з середини виступами рабів і колонів. У придунайських провінціях Візантії у VI ст. особливо широко розгорнулася збройна боротьба пригноблених («рух скамарів»). Це значно полегшило слов'янам завоювання Балкан.

Слов'янська колонізація Балканського півострова не була скрізь однаковою. На крайньому півдні слов'ян проживало небагато, і їх звідти швидко відтиснули до Малої Азії або асимілювали туземці. На решті території Балкан, за винятком Албанії та Румунії, слов'яни осіли великими масами. Частину романського населення вони відтиснули на захід і, завдяки спільній боротьбі з Візантією, сумісному життю, подібності соціального розвитку тощо, асимілювали. Так склалась група південних, або балканських слов'ян.

Візантійський історик VI ст. Прокопій писав, що великі маси народу дивилися на варварів як на своїх визволителів і втікали до них, допомагали їм. За свідченням Івана Ефеського (VI ст.), слов'яни брали з селян завойованих провінцій половину того, що з них стягала Візантія. Це сприяло поліпшенню становища народних мас і піднесенню сільського господарства. Масовий приплив слов'ян призвів до того, що численні пустоші обернулися на ниви.

Слов'янська навала призвела не лише до колонізації Балкан, а й завдала разом з набігами інших народів (головним чином аварів та германців) сильного удару великому рабовласницькому землеволодінню. Варварські навали сприяли створенню на теренах Візантії більш прогресивних відносин, відродженню і заснуванню у багатьох місцях селянської общини, дрібного землеволодіння і вільного селянства. І тут, як це було і в Західній Європі, між античним колоном і середньовічним кріпаком стояв вільний селянин.

Походи слов'ян на Балкани і осідання там численних племен не могли не відбитися на їхньому житті. Переселення обумовило значне послаблення, а часом і знищення продуктивних сил як у місцях, звідки слов'янські племена виходили, так і

Південні слов'яни у VI—VIII ст.

в самих мандрівників. Порушувалися нормальне виробництво і зв'язки. Зниження рівня продуктивних сил у VI ст. у басейні Вісли, як довели польські археологи, можна гадати, зв'язане з впливом звідти населення на південь і захід; воно негативно позначилося на ремеслі і обміні. Але цей регрес мав тимчасовий характер. Переселенцям доводилося господарювати у нових, часом значно інших, ніж на батьківщині, умовах. Потрібен був час, щоб звикнути до них.

Переселення мало і значні позитивні риси: взаємне збагачення досвідом, розширення асортименту знарядь праці, корисних рослин і тварин тощо.

На Балканах, що належали Візантії, у більшій чи меншій мірі існувало класове суспільство і його інститути, збереглися древні міста (Варна, Відін, Нікопол та ін.). Не зовсім занепада старі агрикультура. Було відоме християнство.

Це значно вплинуло на розвиток слов'янських народів. На багато слабше впливали на розвиток продуктивних сил та соціально-економічні відносини слов'ян германські племена, зокрема франки.

Господарство слов'ян. На батьківщині слов'яни займалися сільським господарством. Про це переконливо свідчать письмові, археологічні й лінгвістичні джерела. Під час розкопок знайдені рештки хліборобських знарядь (ральники, лемехи, серпи тощо), різне зерно, кістки свійських тварин (коней, корів, овець, кіз, свиней). У багатьох слов'янських народів і до сьогодні ще збереглися дуже споріднені, хліборобські назви місяців (квітень, серпень, вересень), плодів, овочевих дерев, свійських тварин, знарядь і т. п.

Підсічне землеробство — найбільш рання його форма. Поволі, в залежності від обставин, воно замінювалось переложним і двопіллям. Обробляли землю ралом і сохою з залізним наконечником. З іншого сільськогосподарського реманенту відомі залізні сокири, серпи, коси, лопати, сапи тощо. Про широкий розвиток сільського господарства у південних слов'ян свідчить анонімний автор «Стратегі-кона» (кінець VI ст.): «У них багато різної скотини і купами лежать земляні плоди, особливо просо і пшениця». Знали слов'яни і ячмінь, пізніше жито. З технічних культур сіяли льон і коноплі. Обмолочене зерно мололи на борошно ручними жорнами або товкли на крупи в ступах.

На нових поселеннях поряд з хліборобством слов'яни, як і раніше, займалися мисливством, рибальством, бджільництвом тощо. Розвивається скотарство (особливо в підгір'ях), городництво (вирощування гороху, бобів, ріпи тощо), садівництво, на півдні також виноградарство.

Основні промисли (гончарне, ткацьке, ковальське, обробіток дерева, каменю, шкіри) були відомі слов'янам ще до переселення. Однак з часом їх техніка удосконалюється. Наприклад, у гончарстві замість ручного круга з'являється ножний. Виникають центри, що славляться тими чи іншими виробами. Так, містечко Іголом під Краковом славилось як центр керамічного промислу.

У VI—VII ст. і пізніше розвивається обробка металів, головним чином заліза, що значно підвищує ефективність знарядь праці у землеробстві, промислах, а також зброї. Чехи й морави, що славилися вмінням брати міста, користувалися списами, стрілами, мечами, щитами, виготовленими з заліза. Вироблялися також бронзові і срібні прикраси.

Через польські землі проходили торговельні шляхи з Римської імперії на Балтику (в V—VI ст. вони занепади). Про торгівлю свідчать і численні скарби римських, візантійських, арабських та інших монет і виробів, знайдені на слов'янських

землях. Фредегар, хроніст франків (VII ст.), повідомляє, що в VII ст. західні слов'яни торгували з франками. У Саксонію, Данію, скандинавські країни і Візантію слов'яни вивозили хутра, мед, віск, бурштин, невідьників, купували різну зброю і прикраси.

За свідченням джерел, це були мужні, свободолюбні, гостинні, вірні в дружбі і помсті за кривих люди.

Слов'яни обожествляли сили природи (Сварог — бог неба, Перун — грому, лісові, водяні) і шанували «душі» предків. Подібні релігійні уявлення властиві землеробським народам.

Суспільний лад слов'ян. Спочатку слов'яни жили первісно-общинним ладом. Загальна характеристика цього ладу вже відома з курсів історії первісного суспільства та історії середніх віків. В історії СРСР дано виклад про цей лад у східних слов'ян.

Численні великі і вдалі походи проти Візантії свідчать про відносно високий рівень розвитку продуктивних сил і суспільного життя у слов'ян. Такий похід був під силу лише численному племені або союзу племен. У слов'ян, як і в інших «варварів», активізація військових походів, ведення війни заради здобичі тісно пов'язувалися з певною стадією внутрішнього розвитку — військовою демократією.

Розселення слов'ян, завоювання ними нових територій, життя за нових обставин сприяли розкладу первіснообщинного ладу. При переселенні значно послаблювалися кровні зв'язки (відривалися окремі роди, натомість потрапляли чужинці), на перший план висувалась проблема господарського освоєння і оборони колонізованої території. Племена на нових місцях з часом переростали в об'єднання не тільки кровнородові, а й територіальні.

Вдалі походи, захоплення багатої здобичі, як це спостерігалось і в германців, сприяли зростанню влади вождів, старшин, виникненню економічної, а з часом і суспільної нерівності в роді або племені. Сірійський хроніст Іван Ефеський писав, що після вдалих походів 578 і 581 рр. на південь Балканського півострова слов'яни оселилися там і порядкували як тільки хотіли. Вони захопили багато полонених, худоби, коштовностей і зброї, розбагатіли і навчилися добре воювати.

За Прокопцем, слов'янські племена «не управляються однією людиною, а здавна живуть у народоправстві». Однак Прокопій і інші автори свідчать, що слов'яни VI ст. вже мали свою родоплеменну аристократію, а на чолі племен і союзів стояли вожді-князі. Останні іноді вже одержували владу у спадщину і мали при собі постійні дружини, які сприяли виникненню і зміцненню князівської влади. Влада вождів-князів обмежувалася вічем і радою старійшин.

Рівень розвитку виробничих сил був уже настільки висо-

ким, що давав можливість вести сільське господарство, хліборобство не цілим родом, а його частиною — «великою сім'єю» («задругою», «братством»). Доведено, що до складу «сімейної» (домашньої) общини входило кілька поколінь нащадків одного батька. Чисельність «задруги» становила кілька десятків чоловік. На чолі її стояв, звичайно, старший член — «домачин». Задруга — єдиний господарчий організм — спільно володіла землею, майном, виробництвом і споживанням. Вона являла собою перехідний ступінь, з якого виникла сільська (територіальна) община¹.

Внаслідок розвитку продуктивних сил, зростання продуктивності праці в землеробстві все більш зайвою ставала спільна праця людей і обумовлена нею суспільна власність на засоби виробництва. Виробництвом могла займатися вже «мала» родина. Так, поряд з задругами, розростаючись і об'єднуючись, сусідні «малі» та «великі» родини створювали сусідські територіальні громади. В Польщі вони звалися ополле, у Хорватії — вервь, у Чехії — община.

У місцях розвинутої хліборобської культури, особливо там, де збереглися поселення аборигенів, а також, де легко оброблялася земля, господарювали звичайні сім'ї, що складали сільську громаду — марку. Кілька сусідських громад складали плем'я (жупу), яке мало свою територію. З часом жупи перетворились у територіально-адміністративну одиницю.

Слов'яни знали рабство, джерелом якого в VI—VIII ст. був майже виключно полон. Рабство мало патріархальний характер. Рабів здебільшого продавали. Часом їх приймали до складу хліборобських громад. Рабу відводили шматок землі, на якому він мав працювати, віддавати своєму панові частку продукції та допомагати у його господарстві. Рабовласництво не становило основи виробництва і не розвинулося далі патріархальних відносин. Високий рівень розвитку виробничих сил, якого досягли слов'яни в період первіснообщинного ладу (хліборобство, городництво і садівництво, обробіток заліза, розвинуте ремесло) при наявності міцної общини і слабого товарного виробництва, не сприяв розвитку вищих форм рабства. Плантаційне рабство у слов'ян не могло бути рентабельним. На розвитку вищих форм рабства несприятливо позначалися і зовнішні обставини. У сусідній Візантії рабовласництво у VI—VII ст. переживало глибоку кризу. Інших сусідів — германців, хозар, південних кочівників — слов'яни теж не могли обернути на свої постійних постачальників рабів. У силу таких обставин слов'яни від безкласового суспільства, мінаючи рабовласницьку формацію, перейшли до феодалізму.

2. РОЗКЛАД ПЕРВІСНООБЩИННОГО ЛАДУ, ФОРМУВАННЯ КЛАСІВ ТА УТВОРЕННЯ ДЕРЖАВНИХ ОБ'ЄДНАНЬ

Розклад первіснообщинного ладу, виникнення класів. Основним суспільно-виробничим об'єднанням VII—VIII ст. у слов'ян була сільська община, в якій спочатку різна земля і луки періодично переділялися між окремими родинами. З часом наділи закріпилися за користувачами. Випаси, вигони, ліси, води і надалі залишилися у спільному користуванні. Закріплення наділів давало можливість збіднілим членам общини відчужувати землю, здавати її в оренду чи закладати, а багатшим набувати її. Цей процес, а також залежність дрібного селянського виробництва від сил природи, тягар суспільного ладу (військова повинність, податки, десятини, натуральні повинності, штрафи й т. ін.) сприяли зростанню майнової нерівності між членами общини, збідненню. У сербських племен, що жили в гірській, лісистій місцевостях, де обробіток полів вимагав великих зусиль, мала родина довго не могла витіснити сімейну громаду — «задругу».

Нерівномірно відбувався розклад первіснообщинного ладу і у західних слов'ян. Спершу класи виникають у чехів і поляків, дещо пізніше — у полабських та серболужицьких племен. Взагалі у слов'ян община виявилася життєздатнішою, ніж у германців, що перебували під більш значним впливом римського класового суспільства і його права. Розвиток кріпацтва гальмувався квалістю рабовласницької системи.

Джерела VII—VIII ст. не дають матеріалів, які б свідчили про наявність у слов'ян окремого (поза громадою) землеволодіння родоплемінної або служилої знаті. Формування відносно великих землеволодінь, можна гадати, відбувалось двома етапами. Спочатку серед сімейних громад виділяються більш багаті. Як правило, це були громади родових чи племінних старшин. Вони ще не використовували чужої праці, за винятком рабської. З часом такі сімейні громади могли увійти і до складу сусідньої громади — ополля, верві і т. п. Це давало їм можливість використовувати переваги громадського ладу для дальшого зміцнення свого економічного і громадського становища (користування спільними землями і землями збіднілих родин, можливості здольщини, кабальних позик і найму, охорона посілости, громадські посади тощо). Уже на цьому етапі у заможних родин з'явилися залежні від них елементи (посаджені на землю раби, здольники, кабальні і т. п.).

Окремі родини захоплювали не лише кращі землі, але й більшу кількість. Здобич військових походів, раби, обмін, кабальні позики, керівна роль у суспільно-політичному житті і т. д. забезпечували знаті можливість швидко збагачуватись

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори. Т. 21, стор. 60.

і зберігати та зміцнювати з покоління в покоління своє привілейоване становище. Племінна знать (у тому числі князь) обертала на свою користь традиційні, загальнокорисні витрати і зусилля, зміцнювала своє становище. На війну ходив увесь народ, а здобич захоплювала своє становище. Подарунки князю, утримання його і дружини під час переходів перетворилися на постійні дачки-дані, на джерело збагачення. Всім плем'ям будували й лагодили «городи», а вони все в більшій мірі ставали місцем постійного перебування князя, дружини і знаті, опорою їх влади над населенням. Інтереси знаті все більше розходилися з інтересами громадян, ставали протилежними. Коли знать, особливо князі з дружинами, виступали за війни, то селянам, за характером їх сільськогосподарського виробництва, був потрібен мир. Військові та інші побори руйнували общини. Загарбання общинних земель, кабальні позики, здольщина все більше загострювали суперечності між двома класами, які народжувалися. Виразом ранньої стадії формування великого землеволодіння і зростання соціальних суперечностей, наприклад у Польщі, можна вважати зміцнені садиби, садиби-городи, які служили не лише для оборони проти зовнішнього ворога, але й охороняли її від незадоволення рядових одноплемеників. З часом вони все більше перетворювалися на знаряддя тиску на околиціні громади. Щоб відігравати провідну роль у житті племені, кровно споріднені знатні родини підтримували одна одну, утворюючи знатні роди. Останні вели невпинну боротьбу між собою за князівську владу в племені та за підкорення інших племен.

Поступово народоправство стає лише формальністю. Віча затверджують (приймають) постанови, що їх попередньо прийняла рада старійших. Влада фактично зосереджується в руках князів і аристократії. Завоювання і збереження територій, збільшення населення сприяли виникненню союзів племен, що теж означало початок розкладу родо-племінної організації¹.

Перші державні об'єднання. З часом племена та їх території повністю зливаються. Відомо кілька таких племінних об'єднань. Так, у Нижній Мезії існував Союз семи племен; союз племен у Македонії (II пол. VII ст.), який довгі роки вів успішні війни з Візантією, але згодом був нею розгромлений; відносно більше даних є про союз племен, що у багатьох джерелах зустрічається під назвою держава (князівство) Само (20–50 рр. VII ст.).

До складу держави Само входили словаки, морави, чехи, словенці, лужицькі серби. Поштовхом до її утворення була

боротьба цих племен проти спільних зовнішніх ворогів, спочатку аварів, а потім франків.

Скориставшись поразкою аварів у війні з Візантією, гноблені слов'янські племена зібрались з силами і, керовані «князем» Само, у 623 р. завдали аварам нищівного удару. У 631 р. Союз здобув перемогу над франками і тимчасово зупинив їх наступ на свої землі.

Після смерті Само Союз розпався.

Причиною цього була недостатня внутрішня зрілість племен у VII ст. для стійкого державного утворення; воно виникає лише в кінці VIII — на початку IX ст.

Поволі, але неухильно у слов'ян відбувався процес розкладу первіснообщинного ладу і формування класів, складались умови, за яких «не вистачало ще тільки одного: установи, яка не тільки убезпечувала б новонабуті багатства окремих осіб від комуністичних традицій родового ладу, яка не тільки зробила б приватну власність... священною... яка увічнила б не тільки поділ суспільства на класи... але й право імушого класу на експлуатацію неімушого і панування першого над останнім.

І така установа з'явилася. Була винайдена *держава*¹.

Формування держави у слов'ян, у залежності від конкретних історичних умов та характеру розкладу первіснообщинного ладу, відбувалось досить нерівномірно і часом затягалось.

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори. Т. 21, стор. 103–104.

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори. Т. 21, стор. 94.

СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК ФЕОДАЛЬНИХ ВІДНОСИН У ПІВДЕННИХ І ЗАХІДНИХ СЛОВ'ЯН (VIII—XIV ст.)

1. БОЛГАРІЯ В VIII—XIV ст.

Утворення Першого Болгарського царства, його соціально-економічний лад. У VII ст. на території, розташованій між Дунаєм, Старою Планіною, Чорним морем та р. Іскір, існувала ранньослов'янська держава, що звалася Сім слов'янських племен. У другій половині VII ст. вона зазнала нападу з боку орди кочівників, яка прибула з районів Приазов'я і належала до тюркської групи народів. Народ цей був відомий під назвою болгар. На відміну від сучасного слов'янського болгарського народу, болгар VII ст. в історичній літературі прийнято називати протоболгарами. Вони підкорили Сім племен і створили державу, відому під назвою Перше болгарське царство. Верховним правителем царства став хан (князь) Аспарух, який спирався на протоболгарську воєнну знать (боляр). Столицею держави стало м. Пліска. У 681 р. самостійність царства визнала Візантія.

Підкорені протоболгарами слов'янські племена займалися землеробством. Вони переживали процес розкладу первісно-общинного ладу і формування феодальних відносин. Вільні общинники поступово закабалювалися землевласниками, які захоплювали їх землі і присвоювали собі общинні угіддя. У IX ст. в основному закінчився процес складання феодальних відносин і утворення двох основних класів феодального суспільства — феодалів і залежного від них селянства. У цей же час завершився процес формування болгарської народності. Слов'янський етнічний елемент переміг тюркський. Від протоболгар залишається лише назва «болгари», населення ж стає слов'янським.

За князя Бориса (852—889 рр.) християнство, яке поширювалось і до цього, стає офіційною релігією Болгарії. Християнська церква допомагала феодалам зміцнювати їх панування над селянством. Згодом вона сама перетворюється у великого землевласника. Закони Крума (802—814 рр.) і «Закон судний людям», складений у IX — на початку X ст., також

сприяли зміцненню феодальних порядків. Вони юридично обґрунтовували право феодалів на захоплену у селянства власність і передбачали найсуворіше покарання селян, які намагалися відстоювати свої права на землю.

Найважливішою подією в економічному розвитку Болгарії того часу було відділення ремесла від землеробства і виникнення феодальних міст. У містах Средеце (Софії), Пловдиві, Преславці на Дунаї з'явилися ремісники, що займалися будівельним, ковальським, гончарним та іншими ремеслами. Ці ж міста стають центрами жвавої транзитної торгівлі.

Політичний розвиток Болгарії у VIII—X ст. Болгарське царство спільно з Київською Руссю постійно боролось з Візантією та іншими сусідніми державами за свою незалежність. Найбільших успіхів воно досягло за Симеона (893—927 рр.). Завдяки переможним болгаро-візантійським війнам до Болгарії приєдналися Фракія, Македонія і Сербія. У 919 г. Симеон проголосив Болгарію імперією, а себе імператором. Самостійною визнавалася також болгарська церква на чолі з патріархом.

Але імперія Симеона внутрішньо була слабкою. Нескінчені війни підірвали її економічне становище. Завойовані сербські та грецькі території не становили економічної і політичної єдності з болгарськими територіями. Тому Болгарія являла собою тимчасове і неміцне воєнно-адміністративне об'єднання.

Феодальна міжусобиця, яку підтримувала Візантія, напади кочівників з півночі послабляли країну. У 931 р. від Болгарії відпала Сербія. У 970—971 рр. під приводом подання допомоги проти наскоків київського князя Святослава Візантія захопила і включила до свого складу всю Східну Болгарію. Території Західної Болгарії, Македонії та Албанії ще в 969 р. виділилися в самостійне Західно-Болгарське царство. Одноособовим правителем Болгарії став Самуїл (997—1014 рр.). У 1018 р. Візантія розгромила болгарську армію і захопила всю країну.

Антифеодальний рух богомилів. Болгарські феодалі вели нескінченні війни. Це призвело до дальшого збільшення податків і повинностей, що важким тягарем лягли на феодально залежне селянство. Внаслідок цього у середині X ст. виникає антифеодальний селянський рух, який набрав форми релігійної ересі. За ім'ям засновника цього руху попа Богомила він одержав назву богомилства. Богомили боролися проти феодальної експлуатації, вчили селян не коритися панам, засуджували агресивну зовнішню політику феодальної держави і особливо війни. Вони виступали проти церковної ієрархії і обрядності, негативно ставилися до існування церкви як місця молитви, вважаючи, що молитися можна скрізь. Феодальна держава і церква обрушили на богомилів жорстокі репресії. Але рух підтримували широкі маси селянства і міських низів. Він продов-

жував ширитися протягом кількох століть і охопив, крім Болгарії, частково Сербію, Боснію та Візантію.

Боротьба болгарського народу проти гніту Візантії. Утворення Другого Болгарського царства (XI—XII ст.). В адміністративному відношенні болгарські землі поділялися на кілька областей (фем) на чолі з грецькими чиновниками. Грецьке духовенство очолювало болгарську церкву. Уряд і церква проводили політику еллінізації, прагнучи знищити болгарську культуру і мову.

Соціально-політичний лад Болгарії XI—XII ст. мало змінився. Візантія зберігала за болгарським боярством його землі і права у відношенні селян, роздавала болгарським і грецьким феодалам землі у тимчасове користування (пронії). Володарі цих земель зобов'язані були нести воєнну або державну службу, а селяни, що обробляли цю землю, ставали кріпаками. Значно зростають у цей період грошові податки та різні повинності на користь держави.

Прискорений процес закріпачення селянства, байдужість Візантійського уряду до лиха народу, який зазнавав спустошливих набігів кочівників (печеніги, половці, уди), мадярів та норманів викликали велике незадоволення селян та ремісників, посилення богомільського руху і численних антивізантійських повстань.

У боротьбі болгарського народу проти візантійського панування брали участь не тільки трудящі маси, але й значна частина пануючих класів. У 1040 р. спалахнуло велике повстання на чолі з онуком царя Симеона Петром Деляном. Феодалі, що спочатку приєдналися до повстання, потім зрадили його і допомогли придушити. Зрада феодалів була причиною поразки збройних повстань 1072 і 1086 рр.

Лише в кінці XII ст. загальне послаблення Візантійської імперії створило сприятливі умови для боротьби болгарського народу за незалежність. Болгарські боляри брати Петро (Федір) і Асень очолили повстання, що почалося у 1185 р. Безсила його придушити Візантія в 1187 р. визнала державну самостійність Другого Болгарського царства з центром у Тирнові. До нього входили Північна Болгарія та область Загір'я у Фракії. Царем проголошувався Асень I, а старший брат Петро — його співправителем.

Соціально-економічний лад Болгарії XIII—XIV ст. Основною галуззю господарства Болгарії залишалося землеробство. Селяни вирощували збіжжя, овочі, виноград. Поширеним було тваринництво на природних пасовищах у долинах і горах.

Частина феодалів володіла землею на правах спадкової власності (баштини). Одночасно поширилось проніальне (умовне) землеволодіння феодалів (крайшників), які несли воєнну, адміністративну або іншу службу. Світські феодалі і

монастирі продовжували загарбувати селянську рілля. Селяни-парики виконували панщину, а також платили ренту продуктами і частково грошми. Зростання відрубної ренти сприяло встановленню найтяжчої форми феодальної залежності — кріпосництва. У ще гіршому становищі перебували отроки. Одночасно з феодальними повинностями селяни платили великі податки і виконували безліч повинностей на користь держави. Частина селян займалася ремеслом. Ковалі, столярі, будівельники, гончарі, кравці обслуговували своєю працею потреби феодала.

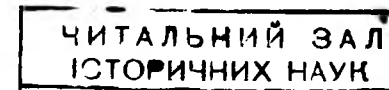
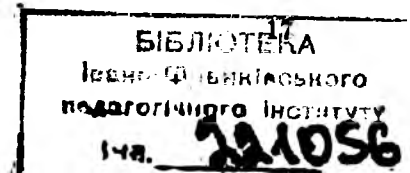
У XIII—XIV ст. у Болгарії існувало кілька десятків военно-адміністративних та економічних центрів. Ремісники, які становили основну масу населення цих міст, виробляли примітивне сільськогосподарське знаряддя, зброю, домашній посуд, одяг, взуття. В районах Чипровця, Кратова, Неврокопа у Родопах добували залізо, золото, срібло, свинець. Широко розгорнулася будівельна справа. Існувало близько 30 ремісничих професій. Болгарські міста, особливо Тирново, Средець (Софія), Відін, Пловдів, Сілістра, Варна, Созополь, Доростол, Нікопол були центрами внутрішньої і транзитної торгівлі. Серед торговців вирішальну роль відігравали іноземці — дубровничани, генуезці, венеціанці.

Політичне становище Болгарії в XIII—XIV ст. Повстання під проводом Івайла. Болгарія була спадковою монархією. Дрібні та більшість середніх землевласників були зацікавлені у сильній центральній владі. Однак керівництво державним апаратом і армією належало феодальній знаті — болярам, які прагнули розширити свої права у підвладних їм землях за рахунок послаблення влади монарха. У боротьбі проти феодальних заколотів загинули Асень і Петро. Їх молодший брат Калоян (1197—1207 рр.), підтримуваний дрібними і середніми феодалами, неселенням міст і богомилами, тимчасово зломив сепаратизм великих феодалів і посилив центральну владу.

У 1204 р. хрестоносці захопили володіння Візантії і створили на її руїнах Латинську імперію та кілька дрібних феодальних держав, що вели міжусобну боротьбу. Калоян, скориставшись цим, почав боротися за розширення кордонів Болгарії. Цю політику продовжував і Іван Асень II (1218—1241 рр.). Він зміцнив армію і відібрав від хрестоносців більшу частину Фракії, Македонії, Албанії.

Після Івана Асеня II, у 1241 р. в Болгарії знову виникають феодальні міжусобиці. Відновлена в 1261 р. Візантійська імперія почала відбирати у Болгарії область за областю.

Безперервні війни, набіги татарських орд на півночі країни розоряли селянство і ще більше погіршували його тяжке становище, зумовлене зростанням феодальних повинностей. У 1277 р. в Болгарії спалахнуло антифеодальне повстання селян

на чолі з пастухом Івайлом, в якому брала участь і міська біднота. Вже у 1277 р. очолювані ним повстанці розгромили татарські загони і виступили проти болгарських феодалів. У 1278 р. Івайло захопив столицю царства Тирново і оголосив себе царем. Болгарські феодалі звернулися за допомогою до Візантії. Велику армію, яку послала Візантія проти повстанців, Івайло розбив. Однак невдовзі повстання спіткала доля багатьох селянських виступів. Повстання на чолі з Івайлом було стихійним і слабо організованим, не мало чітко сформульованої програми загальнополітичних і соціально-економічних реформ. Царистський характер його і зближення Івайла з частиною боярства сприяли перемозі болгарських феодалів і Візантії. У 1280 р. селянська армія почала розпадатися. Івайло втік до татарського хана Ногая, де його вбили. Селянська війна на чолі з Івайлом зазнала поразки. Але це була одна з найбільш ранніх селянських війн у Європі і найбільшою політичною подією в середньовічній історії Болгарії.

Завоювання Болгарії турками. Після поразки селянської війни становище Болгарії виявилось дуже тяжким. Запекла боротьба феодалних угруповань за владу, їх відмова спільними зусиллями охороняти єдність держави робили країну неспроможною зупинити наступ турок-османів на болгарські землі, що почався у середині XIV ст. Героїчний опір трудового народу і деяких загонів феодалної армії не міг запобігти катастрофі. У 1393 р. турки завоювали Тирново, а до 1396 р. захопили всі болгарські землі. Самостійне політичне життя болгарського народу припинилося. У Болгарії встановився реакційний воєнно-феодалний режим турецької окупації.

Македонія. Наприкінці VII ст. Македонія була повністю заселена слов'янськими племенами, які поступово асимілювали фракійсько-македонське та іллірійське населення. Але політично Македонія підпорядковувалася Візантії, що постійно переселяла частину слов'янського населення в Малу Азію, а в Македонію — свою воєнну опору — вільних грецьких селян. У VII ст. починається вперта боротьба між Візантією і Болгарією за оволодіння Македонією. В середині IX ст. більша частина території Македонії була включена до Болгарії. З цього часу економічний, політичний і культурний (з кінця IX ст. учні Кирила і Мефодія Климент Орходський, Наум і Костянтин Пресвітер почали енергійно поширювати у Македонії християнство і слов'янську писемність) розвиток македонського населення, яке етнічно не відрізнялось від болгарського, відбувався у межах болгарської держави. Саме в цих областях виникає і антифеодалний рух богомилів.

В період візантійського панування (1018—1187) становище Македонії погіршилося. Для зміцнення своєї влади в країні Візантія селила на її території половців, печенігів, греків, ар-

мян, євреїв, влахів. Це посилювало строкатість етнічного складу Македонії. Слов'янське населення найбільше страждало від візантійської адміністрації і феодалів. Загальне незадоволення македонського населення обумовило його активну участь в антивізантійських повстаннях болгарського народу 1040—1041 і 1072 рр.

З другої половини XII ст. Македонія перетворилася на арену жорстоких воєнних сутичок між норманами, що перейшли з Італії, Візантією та створеними на її руїнах у першій половині XIII ст. феодалними державами хрестоносців, Болгарією і Сербією. Ці війни, що велися з перемінним успіхом, спустошували Македонію, заважали її нормальному економічному розвитку. З кінця XIII ст. по 30-і роки XIV ст. Сербія завойовує Македонію.

Припинення на деякий час воєнних дій сприяло поживленню економіки країни. Із сусідніх болгарських, сербських, грецьких областей почалося переселення в Македонію селян, ремісників. Це збільшувало населення країни. У XIV ст. феодалні відносини в Македонії стають панівними. Кількість вільних селян швидко скорочується і основна маса їх стає кріпаками. Світські феодалі і монастирі зосереджують у своїх руках більшу частину земель і перетворюються майже в самостійних правителів окремих областей. Після смерті Стефана Душана, проводячи самостійну внутрішню і зовнішню політику і фактично відокремившись від Сербії, Вукашин, Угleshа та інші феодалі продовжували вести міжусобні війни. У 1371 р. на річці Мариці турецькі завойовники розгромили війська Вукашина і Угleshа і до кінця XIV ст. підкорили всю країну.

2. СЕРБІЯ У VIII—XV ст.

Боротьба за створення Сербської феодалної держави у VIII—XI ст. На початку VIII ст. слов'янські племена, з яких згодом утворився сербський народ, повністю заселяли гірські райони центральної частини Балканського півострова і Адриатичного узбережжя (сучасна Сербія, Чорногорія, Боснія, Герцеговіна і частина Далмації). Ці племена займалися в основному скотарством і землеробством. Вирощували зернові, городні, садові культури і виноград. У VIII ст. ремесло ще не виділялося із землеробства. Основною соціальною і господарською одиницею залишалася сусідська община, всередині якої відбувався процес майнового розшарування. Племінні кози перетворювалися в адміністративно-територіальні одиниці (жупи) на чолі з жупанами. Населені сербськими племенами області були географічно замкнуті горами території, відділені одна від одної. Це заважало їх економічним зв'язкам, затриму-

вало розвиток продуктивних сил і становлення феодальних відносин. Взаємна боротьба Візантії, імперії франків, італійських міст і Болгарії за ці землі та римсько-католицької і православної церков за релігійне панування заважала створенню сильної Сербської феодальної держави.

Перше державне об'єднання сербів з центром у Рашці утворилося у південно-західній частині сучасної Сербії. Але взаємна боротьба феодалів, володіння яких були по суті окремими невеликими державами, послаблювало це об'єднання. Знаєть Болгарії на чолі з царем Симеоном скористалася цим і підкорила сербські землі. У 931 р. за князя Часлава Сербія звільнилась від болгарської залежності, але незабаром у кінці X ст. вона знову приєдналася до Західно-Болгарського царства, а після його падіння стала васально залежною від Візантії.

З 30-х років XI ст. центром об'єднання сербських земель стала Дукля (або Зета) на території сучасної Чорногорії. Князь Дуклі Стефан добився самостійності від Візантії. Син Стефана Михайло (1050—1082 рр.) приєднав до Дуклі Рашку і в 1077 р. проголосив себе королем. Наприкінці XI ст. Дуклянське королівство об'єднувало всі сербські землі, які, проте, економічно були слабко зв'язані між собою. Феодальні міжусобиці всередині країни стали причиною підкорення Боснії Угорщиною, решту сербських земель захопила Візантія.

Сербські держави X—XI ст. мали феодальний характер. У них існував клас феодалів, що складався з членів князівських родин, придворної знаті, жупанів та князівських дружинників. Значна частина колишніх вільних селян-общинників виконувала численні повинності на користь феодалів.

Соціально-економічне і політичне становище Сербії в XII—XIV ст. З початку XII ст. ініціаторами об'єднання сербських земель стають жупани Рашки. За Стефана Неманя (1168—1196 рр.), який став великим жупаном, до Сербської держави увійшли землі до узбережжя Адріатичного моря з містами Котор, Улцинь, Скадар, Бар. Наступники Стефана, використовуючи послаблення Візантії, а також міжусобну боротьбу між створеною на початку XIII ст. Латинською імперією і дрібними державами хрестоносців, продовжували розширювати територію Сербії. У 1217 р. Стефан Первовінчаний одержав королівський титул, а в 1219 р. його брат Савва одержав сан архієпископа Сербської церкви. За Милутина (1282—1321 рр.) до Сербського королівства увійшли більша частина Македонії, Північна Албанія та деякі райони Північної Сербії.

За Стефана Душана (1331—1355 рр.) Сербія перетворюється у найбільшу державу Південно-Східної Європи. Стефан Душан установив дружні відносини з Болгарією і у боротьбі проти Візантії відвоював Македонію і Албанію. У 1345 р. Стефан Душан проголосив себе царем сербів і греків, а главу серб-

ської церкви — патріархом. Підкорення Епіру, Фессалії та інших грецьких областей привело до створення Сербо-Грецького царства.

У 1349 р. на соборі в Скопле був прийнятий звід законів, відомий як Законник Стефана Душана. Він є прекрасним джерелом вивчення соціально-економічного ладу Сербії.

У XII—XIV ст. відбувається розширення посівних площ, перехід до трипільної сівозміни і деяке удосконалення техніки землеробства. Значна частина продукції олійництва, бджільництва, шовківництва та виноградарства йшла на ринок. У гірських районах велику роль відігравало скотарство, що перебувало в руках великих феодалів.

Верховне право на всі землі належало сербським монархам. У їх розпорядженні знаходилися і доміняльні володіння. Значна частина земель була власністю світських феодалів. У залежності від розмірів земельних володінь вони називалися: великі властелі (вельможі), властелі малі і властелічі. Всі вони мали особисто нести воєнну службу і виставляти певну кількість кінних та піших воїнів. Вони ж збирали з селян податки і передавали їх до державної казни, а також вели у своїх володіннях адміністративно-судові справи.

До середини XIV ст. великим феодальним власником землі стала православна церква. Деякі монастирі володіли сотнями сіл, здебільшого на правах баштини. Залежні від них селяни сплачували на користь монастирів податки і виконували повинності. Ігумени по відношенню до селян користувалися всією повнотою судової і адміністративної влади.

Зростання феодальної власності супроводжувалося захопленням общинних земель і закабаленням вільного і напівзалежного селянства. Більшість феодально залежних селян у документах називали меропхами. Вони володіли землею, передаючи її у спадщину по чоловічій лінії і мали виконувати панщину на користь феодалів не менше 106 днів на рік. Одночасно меропхи виплачували визначену ренту продуктами або грошми. Додатково до цього вони платили в державну касу податки і виконували роботи по будівництву і ремонту фортець, шляхів, несли охоронну службу і виконували інші повинності. Крім того, вони сплачували десятину на користь церкви.

Ще більш тяжким було становище отроків, які повністю належали феодалам. Їх використовували переважно для домашніх робіт. Іноді вони займалися ремеслом або землеробством. Поступово, одержуючи земельні наділи, вони переходили до розряду меропхів. Селянська община меропхів продовжувала ще зберігатися, але вона повністю підкорялася феодалам.

Трохи краще жилося населенню гірських районів (влахам), що займалося скотарством. Влахи виплачували податки на користь феодалів, пасли худобу, перевозили товари та викону-

вали інші роботи. Сільська община владів мала більші права, ніж община меропхів. Її старійшини (катунари, кнези) користувалися в общині адміністративною та судовою владою.

Посилення феодального гніту викликало незадоволення селянства. Траплялися випадки відмовлення селян від виконання повинностей і виплати податків. У деяких районах селяни намагалися повернути захоплені у них феодалами землі, втекти від поміщиків. Частково Сербію охоплює антифеодальний богомільський рух.

У монастирях і помістях світських феодалів жили ремісники, що забезпечували потреби феодалів і місцевий ринок продукцією ремісничого виробництва. Спорудження фортець, феодальних помість, церков, монастирів, мостів сприяли розвитку будівельної справи. У XII—XIV ст. в країні збільшується видобуток срібла, свинцю та інших металів. Гірничу справа особливо у другій половині XIII ст. стає основною галуззю ремісництва. Центри гірничого виробництва знаходилися у містах Брсково, Рудник, Ново-Брдо. Рудниками володіли монархи, на користь яких ремісники сплачували податки і мито. Володарювали рудниками переважно іноземці, яких називали сасами. Вони платили до королівської, а пізніше царської, казни спеціальний податок — урбіру. Саси становили основну масу майстрів по обробці металів і карбуванню монет. Іноді майстрами були дубровчани і котори, а рудокопами — сербські селяни.

Розвиток гірництва і сільського господарства сприяв внутрішній і зовнішній торгівлі. В останній вирішальну роль відігравали дубровницькі купці. Вони вивозили сербські товари в різні країни Європи і Малої Азії через порти Адріатики, Фессалоніки і по старому римському шляху через Константинополь. Внутрішня торгівля була розвинена слабкіше і зосереджувалася навколо ярмарок, що збиралися при монастирях і дрібних містах. З середини XIII ст. одночасно з іноземними з'явилися монети сербського карбування.

На Адріатичному узбережжі велику економічну роль відігравали міста Котор, Улцинь, Будва, Бар і Скадар. Їх населення складалося із вільних торговців, ремісників, селян і залежних кметів, які проживали на землях міської знаті. Для домашніх робіт використовувалися також раби. Головна маса населення цих міст займалася мореплаванням, суднобудуванням і торгівлею. Міста користувалися внутрішнім адміністративним самоврядуванням, в якому вирішальну роль відіграв нобілітет. Прізрен, Ніш, Ново-Брдо, Приштина та інші центри ремесла, гірничої справи та торгівлі у внутрішніх областях Сербії XIII—XIV ст. розвивалися дуже повільно. Економічне життя їх зосереджувалося в руках дубровицьких та італійських торговців і ремісників, що користувалися особливими привілеями, нада-

ними сербськими монархами. Місцеве населення цих міст не відігравало ніякої ролі в економічному та політичному житті. Через економічну та політичну слабкість сербських міст вони не могли стати опорою королівської влади в боротьбі з феодальною роздробленістю, за створення централізованої держави.

Завоювання Сербії турками. Після смерті Стефана Душана міжусобна боротьба в Сербсько-грецькому царстві зростає. Від нього відпадають грецькі, албанські і македонські області, відбувається внутрішнє послаблення держави. Користуючись цим, турецькі завойовники громлять балканські, в тому числі і південнослов'янські держави поодиночі. У 1371 р. у битві на річці Мариці вони розбили сербське військо і почали наступ на Болгарію і Сербію. 15 червня 1389 р. на Косовому полі сербські і боснійські феодальні ополчення були розгромлені турецькими військами завдяки їх численній перевазі і кращій організованості. Сербські і македонські феодалі опинилися у васальній залежності від Туреччини. Але й після цього нескінченні міжусобні війни не припиняються. Щоб позбутися васальної залежності від Туреччини, сербські феодалі навіть не скористалися тимчасовим послабленням Османської імперії після її поразки в 1402 р. в битві з Тамерланом при Анкарі. У 1427 р. турецький наступ проти Сербії та інших південнослов'янських держав відновлюється. У боях з турецькою навалою широкі народні маси і окремі загони феодалів героїчно захищали свою батьківщину. Але відсутність воєнної і політичної єдності і постійні суперечки між феодалами не дали змоги сербському народу відстояти свою самостійність. У 1459 р. пала остання сербська фортеця Смедерево, Сербію повністю захопили турки. Приморські міста і гірські райони Зети (з XV ст. вони одержали назву Чорногорії) визнали васальну залежність від Венеції і продовжували боротьбу проти турецьких завойовників. Однак у 1496 р. і вони були підкорені турками.

3. БОСНІЯ І ДУБРОВНИК У VII—XV ст.

Боснія в XII—XV ст. Після розпаду Дуклянської держави в XII ст. на території сучасної Боснії та Герцеговіни виникла незалежна Боснійська феодальна держава. Порівняно пізніше її виникнення пояснюється уповільненим процесом становлення феодальних відносин у Боснії, що завершився лише в XII—XIII ст. У XIV—XV ст. основна маса земель Боснії належала великим феодалам-воєводам. У васальній залежності від них були дрібні і середні землевласники, що звалися властеличачами. Вільні селяни-общинники майже повністю закабальються. Феодально залежне селянство — «люди», або «кмети» — були

закріпачені. Їм заборонялося переходити від одного феодала до іншого, а землевласникам надавалося право продавати селян разом із землею, яку вони обробляли. У південній частині Боснії існували скотарські поселення (катуки) влахів, яких також поступово перетворювали у феодално залежних селян.

Велике значення в економічному житті країни мала гірнича справа. Багаті поклади срібла, свинцю, міді, золота, заліза, солі та інших копалин почали розроблятися вже з кінця XII ст. Боснійські бани, а потім королі, що володіли цими землями, всіляко сприяли розвитку гірничорудної справи. Вони одержували 10% мита вартості видобутих металів. Як і в Сербії, підприємцями і майстрами були саси і дубровничани, що мали свої колонії в центрах гірничорудного виробництва — Сребринці, Хвойниці, Олово та інших. Але на відміну від Сербії в гірничорудному виробництві Боснії значну роль відігравали також купці, майстри і рудокопи з місцевого населення.

Зростання сільськогосподарського виробництва, гірничої справи і різних ремесел сприяло розвитку внутрішньої і зовнішньої торгівлі. Через міста Адриатичного узбережжя, особливо Дубровник, боснійські і дубровницькі купці вивозили з Боснії метали, худобу, шкіру, льон, мед, віск, ввозили тканини, вино, олію, східні прянощі, рибу, зброю, скляні та металеві вироби тощо.

Боснія була державою з дуже слабкою центральною владою. Керівники боснійської держави до 1377 р. носили титул бана, а потім короля. Вони керували країною разом з собором («збором»), що складався лише із світських воевод. На соборах вибиралися бани і королі, вирішувалися питання війни, миру і територіальних змін. Збройні сили складалися із загонів окремих феодалів. Це ставило монархів у залежність від них.

Своєрідну роль в історії Боснії відігравала церква. Послідовники богомилів (патарени) не визнавали церковних обрядів і мали своє богослужіння, яке велося слов'янською мовою. Духовенство складалося з місцевого населення. Патаренська церква не збирала з селян десятини і не мала земель з феодално залежним селянством. Це забезпечувало їй підтримку народу. Але патаренську церкву підтримували і феодали. Відмова церкви від володіння землею дала їм змогу захопити більшу частину земель і перетворитися в основну економічну і політичну силу країни.

Римський папа вважав патаренську церкву єретичною і вів проти неї нещадну боротьбу. Він багато разів організовував проти неї походи Угорщини і Хорватії, яких підтримувала частина боснійських феодалів-католиків. Прагненням знищити патаренську церкву королі Угорщини прикривали завойовницькі плани у відношенні до Боснії. Патаренська ж церква Боснії була оплотом антиугорської боротьби за політичну незалеж-

ність країни, яка з кінця XII ст. перебувала у васальній залежності від Угорщини.

Боснійські монархи, як правило, приймали католицизм і тому не мали загальної підтримки в країні. Тільки деякі з них ставились терпимо до патаренів, і це зміцнювало їхнє становище. Таку політику проводив бан Стефан II Костроманич (1322—1353 рр.). Завдяки цій політиці дещо послабились міжусобиці, і значно розширилась територія країни. За Стефана II Костроманича Боснія приєднала Хум і частину Адриатичного узбережжя. Це полегшувало економічні зв'язки внутрішніх областей із зовнішнім ринком і сприяло поживленню торгівлі. Його наступник Стефан Твртко (1353—1391 рр.), що був проголошений королем у 1377 р., приєднав до Боснії Котор, Сплит, Шибеник та інші міста, укріпившись на Адриатичному узбережжі. Стефан Твртко був одним з небагатьох монархів, який розумів небезпеку турецької навали для народів Балканського півострова. У 1388 р. боснійці розгромили турецькі загони на північ від Требін'я, а у 1389 р. взяли участь у знаменитій битві на Косовому Полі.

Після смерті Стефана Твртка становище в Боснії надзвичайно ускладнилося. Знову почалися феодалні міжусобиці, авторитету королівська влада не мала. Великі землевласники перетворилися на самостійних правителів великих територій. Один з них у 1448 р. проголосив себе герцогом Південної Боснії, названою відтоді Герцеговиною. Все це значно підірвало політичну і воєнну міць країни. У 1463 р. турки оволоділи майже всією територією Боснії і Герцеговини. Тільки частина Північної Боснії, захоплена Угорщиною, утримувалася нею до 1528 р. Міста Адриатичного узбережжя захопила Венеція. Боснійське королівство припинило своє існування.

Дубровницька республіка VII—XIV ст. У VII ст. на Адриатичному узбережжі виникли два невеликих поселення — Рагуза і Дубровник. Населяли їх переважно слов'яни. У кінці XIII ст. ці поселення об'єдналися і перетворилися в найбільший центр посередницької торгівлі на Адриатичному узбережжі, відомий у літературі під назвою Дубровник, або Дубровницька республіка. З монархами Болгарії, Сербії, Боснії республіка укладала спеціальні угоди, які надавали її купцям переважне право торгівлі з цими державами. Купці Дубровника вивозили з Балканського півострова сільськогосподарську продукцію, метали, сіль, ввозили зброю, дорогі тканини, східні прянощі, ювелірні вироби. Багато дубровничан брало участь у розробці підземних багатств Боснії, Сербії і Болгарії.

З XIV ст. в місті поряд з посередницькою торгівлею розвивається ремесло та поодинокі мануфактури. У місті виготовляли сукно, вогнепальну зброю та інші товари на вивіз. Це приваблювало у місто ремісників. У XV ст. населення Дубров-

ника досягло 6000 чоловік. Місто придбало вузьку полосу на узбережжі та декілька островів. На території всієї республіки проживало 20 000 чоловік. Дубровник являв собою великий центр грошових операцій і лихварства на Балканах. Він давав кредити великим феодалам і монархам.

Формально Дубровницька республіка не була самостійною державою. До початку XIII ст. вона визнавала верховну владу Візантії, з 1205 до 1358 р. — Венеції, потім — Угорщини, а з 1526 р. — Туреччини. Фактично ж Дубровник являв собою аристократичну республіку, яка проводила самостійну внутрішню і зовнішню політику. Влада у республіці належала міському патриціату (властелі), що складався з торговця, землеробської знаті та лихварів. Соціально до нього належала розбагатіла купецька верхівка, але в керівництві республікою вона участі не брала. Основну масу населення становили дрібні торговці, ремісники, підмайстри, рибалки і селяни, які жорстоко експлуатувалися патриціатом.

Встановлення турецького панування на Балканах, переміщення центру торгівлі із Середземного моря в Атлантику і слабкість внутрішнього ринку привели в XVI—XVII ст. до економічного занепаду Дубровника.

4. ХОРВАТІЯ У VIII—XV ст.

Соціально-економічний розвиток. У VIII—XI ст. в сільському господарстві Хорватії розвивалися феодальні відносини. Родоплемінна знать і католицька церква зосереджували у своїх руках величезні земельні володіння. Після включення Хорватії до складу Угорщини (1102 р.), завдяки королівським дарам, створюються магнатські сім'ї, які спрямовували політичний розвиток цілих провінцій. Основну масу феодального класу становили дрібні і середні феодалі, які несли воєнну й адміністративну службу у короля і постійно зазнавали утисків від магнатів. У 1222 р. угорські та хорватські дворяни добилися від короля Андрія II видання золотої булли, згідно з якою бенедиктинці перетворилися у спадкову власність. Світські феодалі звільнялися від податків і одержували права особистої недоторканості. Права магнатів трохи обмежувалися на користь королівської влади. З 1273 р. у Хорватії почав збиратися сабор — станова збори феодальної знаті, який вирішував деякі питання внутрішнього устрою Хорватії.

У X—XI ст. основну масу сільського населення становили вільні селяни-общинники — валлони і феодально залежні селяни — серви, яких використовували феодалі при обробці землі і в домашньому господарстві. Збіднілі вільні общинники працювали на полях феодалів як здольщики. У XII—XIV ст.

переважна більшість вільних общинників перетворилася на феодально залежних селян — кметів. Серви та інші категорії залежного селянства поступово зливалися з кметами.

До другої половини XIV ст. селяни виконували панщину і різні допоміжні роботи у панському господарстві. З другої половини XIV ст. почався процес заміни відробіткової ренти натуральною і грошовою. У деяких районах селяни були здольщиками і виплачували феодалу від 25 до 50% врожаю з оброблюваних ними ділянок. До XIII ст. за селянами зберігалось право вільного переходу від одного власника до іншого. Пізніше воно стало все більше обмежуватись, а з 1514 р. повністю скасовується. Одночасно з повинностями на користь феодалів селяни платили десятину церкві, а також судові штрафи, торгові мита та різні збори на користь держави.

У торгово-ремісничих поселеннях, що будувалися навколо замків королів і феодалів у X—XII ст., почався розвиток ремесла. Угорські королі вбачали в містах найважливіше джерело прибутків. Тому деякі з цих поселень перетворюються у вільні королівські міста, жителі яких вільно розпоряджались своїм майном і не сплачували торгового мита. У другій половині XV ст. в містах виникають ремісничі цехи. Продукція ремісничого виробництва в основному споживалася всередині країни. За межі Хорватії вивозилися шкіри, віск, худоба, а ввозилися дорогі тканини та інші предмети розкоші. Нормальний розвиток ремесла і торгівлі гальмувався свавіллям феодалів, які обкладали купців і ремісників незаконними поборами. Порівняно кращим було становище далматинських міст. Їх економічний розвиток базувався на посередницькій торгівлі з італійськими містами, внутрішніми районами Угорського королівства та держав Балканського півострова. Велику роль в економіці цих міст відіграло мореплавство і рибальство. Крім того, значна частина жителів займалася землеробством і скотарством.

Політична влада в цих містах належала патриціату, куди входили багаті торговці, домовласники, відкупщики і лихварі. Активну роль у політичному житті міст відіграло духовенство. Середні і дрібні торговці, ремісники, матроси, рибалки, поденщики та інші звалися простонароддям, серед них було багато міської бідноти, яка експлуатувалась патриціатом і часто виступала проти нього із зброєю в руках.

Політичне становище. Територія Хорватії поділялася на Далматинську Хорватію, Посавську Хорватію (Славонію) і Хорватське Примор'я. У VIII—XII ст. племена, що населяли ці райони, вперто боролися за свободу проти аварів, франків, Візантії, Венеції та Угорщини. Це надзвичайно ускладнювало створення Хорватської держави. В 819 р. місцеве населення, очолюване князем нижнепаннонських слов'ян Людевитом, ви-

ступило проти франків. Однак лише у 878 р. Хорватії вдалося повалити панування останніх.

На початку X ст. ініціатором боротьби за створення держави виступила Далматинська Хорватія — економічно найбільш розвинена частина країни. При Тимославі (910—930 рр.) утворюється хорватське королівство. Але з XI ст. намічаються тенденції до розвитку феодалної роздробленості. Боротьба феодалних угруповань послабляла Хорватію в боротьбі з Венецією, Візантією та Угорщиною. У 1102 р. Хорватія приєдналася до Угорщини на правах Особистої унії. Угорський король став і королем Хорватії, яка одержала найменування Королівство Хорватія, Славонія і Далмація. Керівництво адміністрацією належало бану. Бан призначався королем і підкорявся йому.

Після втрати самостійності хорватський народ на протязі двох століть ніс тягар тривалих війн між Угорщиною і Венецією за далматинські міста. У 1241—1242 рр. багато районів Хорватії були спустошені монгольськими ордами Батия. Скрутним становищем країни скористалися великі феодалі (Франкопани, Брибірські та інші). Вони зміцнили свій вплив в обширних районах Хорватії і фактично не підкорялися ні бану, ні королю. Свавілья і міжусобиці феодалів послабляли державу перед небезпекою турецьких завойовників, які у другій половині XV ст. підійшли до кордонів Угорсько-Хорватського королівства. Після розгрому угорських військ при Мохачі в 1526 р. перед Хорватією постала реальна небезпека турецького завоювання.

5. СЛОВЕНІЯ У VIII—XV ст.

Соціально-економічний розвиток. Найважливішим явищем у соціально-економічному розвитку Словенії було становлення феодалних відносин, що закінчилося в X—XI ст. Світські феодалі зосередили в своїх руках основну частину земель, які оброблялися феодално залежним селянством. Великі землевласники з числа титулованої знаті (герцоги, маркграфі, графи) у XII—XV ст. поступово перетворилися в незалежних властителей великих районів. Близько третини всіх оброблюваних земель належало католицькій церкві.

У IX—XI ст. більшість селян вже була феодално залежною. Частина селян була вільною. Однак поступово вони зрівнюються у своєму становищі, і на кінець XV ст. в Словенії формується єдиний в соціальному відношенні клас феодално залежного селянства. Для словенського села характерний тісний зв'язок землеволодіння з селянськими промислами, особливо в гірських районах, і широкий розвиток товарно-грошових

відносин. Тому вже в XII—XIII ст. майже повністю ліквідується панська запашка, і відробіткова рента замінюється натуральною.

Залежні селяни вважалися довічними власниками своїх земельних наділів, передача яких у спадщину відбувалась після сплати спеціального податку, що становив 15% вартості господарства. Частина селян володіла землею на умовах так званої вільної оренди. В цьому випадку феодал мав право прогнати селянина з його ділянки в будь-який час. До того ж селян змушували виконувати певні повинності і платити грошові податки на користь держави і десятину на користь церкви. Селяни Словенського примор'я були вільними і обробляли землю феодала на правах оренди. Селянські общини в цих районах мали більш широке самоврядування і власний суд. Клас феодалів у Словенії в переважній більшості складався з німців. Тому місцеве населення знавало не тільки тяжкого соціального, а й національного гніту.

У XII—XV ст. розвиваються міста — центри ремесла і торгівлі. Численні ремесла забезпечували задоволення внутрішніх потреб країни. Особливо велику роль відігравала гірнична справа, зв'язана з видобутком свинцю, ртуті, заліза. В містах Любляни, Великовец, Гориця, Марібор зосереджувався обробіток металів, а також торгівля металом і металевими виробами. У XIV—XV ст. словенські міста добилися внутрішнього самоврядування, яке базувалося на німецькому праві. Влада в містах належала великим німецьким торговцям, підприємцям, лихварям, які нещадно експлуатували ремісників, дрібних торговців, поденників, підмайстрів, слуг.

Політичний розвиток. Словенські племена поселилися до VII ст. на крайньому північному заході Балканського півострова. Напади франків, німецьких феодалів, підтримуваних католицькою церквою, розорювали ці племена, гальмували їх розвиток. У першій половині X ст. частину Паннонії в середньому Подунав'ї, заселеної словенцями, захопили угорці, а східно-альпійські райони — німецькі феодалі. На цій території вже в XII—XIII ст. закінчувалося формування територіально-політичних одиниць — земель (провінцій): Карінтії, Крайни, Штірії, Гориці. У XIII—XV ст. за оволодіння цими землями розгорнулася вперта боротьба між німецькими імператорами з дому Габсбургів, чеськими та угорськими королями. Габсбурги, які у цій боротьбі спиралися на дрібних і середніх землевласників, надаючи їм різні привілеї, здобули перемогу. У XV ст. вони об'єднали Штірію, Карінтію і Крайну з Горицею і Примор'єм у так звану внутрішню Австрію. Частина словенських земель захопила Венеція.

З 1408 р. на словенські землі почали нападати турецькі загопи. Особливо спустошили вони країну у 1469—1483 рр. Ні-

мецькі феодалі і австрійські власті не змогли захистити народ від грабіжницьких набігів, хоч і збирали з нього особливу данину на утримання військ, призначених спеціально для боротьби з турками. Тоді селяни, гірники і ремісники вирішили взяти справу боротьби з турками в свої руки. В 1478 р. вони повстали. Але спільними зусиллями німецьких феодалів і 30-тисячної турецької армії, що вторглася в Каринтію, повстання було придушено.

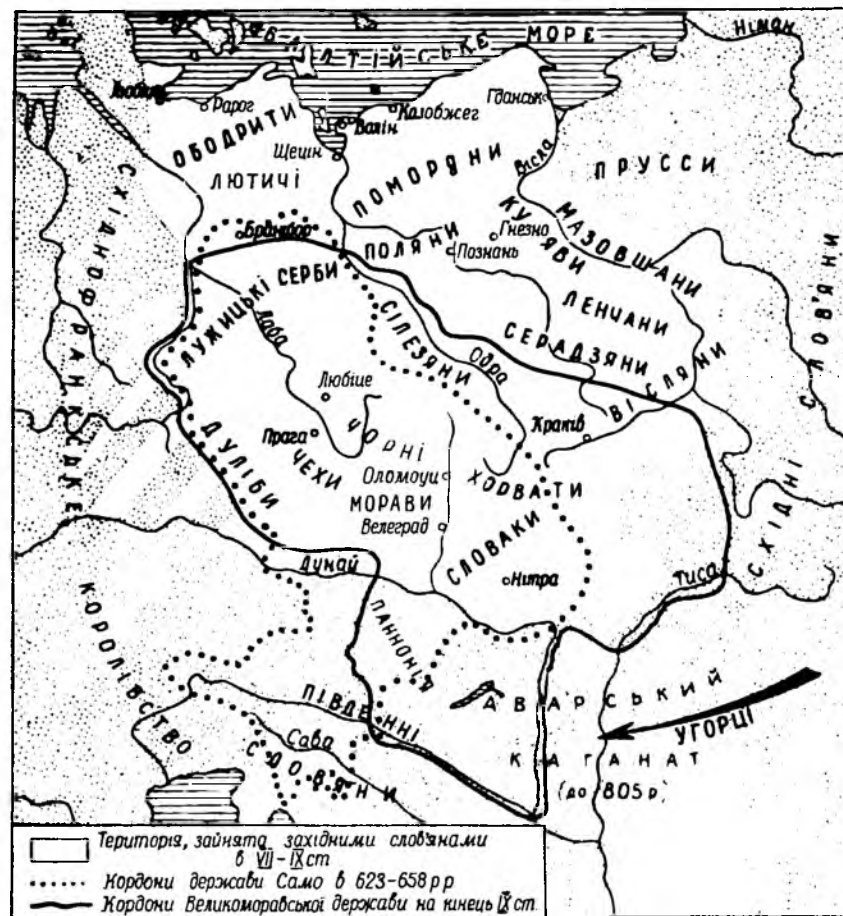
6. ЧЕХІЯ І СЛОВАЧЧИНА У VIII—XV ст.

Великоморавська держава. Перехід від первіснообщинного ладу до феодального в Чехії та Словаччині, як і в інших країнах, тривав протягом кількох століть. Виникнення і розвиток феодальної держави прискорювалось до певної міри необхідністю боротьби проти зовнішніх ворогів — Аварського каганату, Франкської держави, а пізніше Німеччини. Проникнення християнства в Чехію в IX ст. і зростання землеволодіння церкви також прискорювали процес феодалізації.

Археологічні розкопки свідчать про те, що у VIII—IX ст. на території Чехії і Словаччини були міста, села, поміщицькі садиби, властиві епосі феодалізму. У IX ст. у чехо-моравів існувала ленна система і князівська дружина. Основним видом занять населення було землеробство (двопілля і частково трипілля). З IX ст. на території Чехословаччини успішно розвиваються гірничі та металообробні справи, обробіток дерева і кісток, прядіння конопель і ткацтво. Високорозвиненою була і техніка будівництва. У містах Чехії та Словаччини — Старе Місто, Мікульчиці, Погансько, Нітра, Велеград і ін. були великі споруди з складними архітектурними ансамблями.

На початку IX ст. на території сучасної Чехословаччини існувало багато дрібних племінних князівств. Найсильнішими були два — Моравське та Нітранське. Загроза іноземного німецького поневолення вимагала тісного згуртування усіх князівств. Об'єднанням зайнялось Моравське князівство на чолі з Мойміром (818—846 рр.). Ведучи боротьбу проти німецької агресії, Моймір змушений був розправитись також з нітранським князем Прибіною, який виступав союзником німецьких князів. У 833 р. моравська дружина розгромила сили Прибіни і приєднала Нітранське князівство до Великої Морави. В середині IX ст. до складу Великоморавської держави, центром якої були Моравія і Західна Словаччина, входили Чехія, Словаччина і західна частина Закарпатської України, Сілезія, серби-лужичани і частина Паннонії.

Політику Мойміра вдало продовжував його племінник Ростислав (846—870 рр.). Він вів успішну боротьбу проти німець-

Західні слов'яни у VII—IX ст.

ких феодалів та їх союзників. У 862—863 рр. Ростислав встановив союз з Візантією. Посланці Візантії Кирило і Мефодій провели велику просвітительську роботу в державі і створили незалежну від німецького єпископа церкву. Це сприяло зміцненню Великоморавської держави. В 871 р. озброєні до зубів німецькі феодалі окупували більшу частину Великоморавської держави і намагались перетворити її в провінцію Німеччини. Однак панували загарбники недовго. Народні маси повстали і повалили гніт німецької знаті.

За часів правління Святополка (871—894 рр.) Великоморавська держава досягла найбільшого розквіту. В країні остаточно

склалась система «городів», на які спиралася міцна князівська влада. Правда, вже в кінці 90-х рр. IX ст. Великоморавська держава занепадає. Суперечки між знаттю, боротьба за престол після смерті Святополка спричинили виникнення чвар у країні. Цим скористалися кочові угри, які захопили Тисо-Дунайську рівнину і в союзі з німецькими феодалами почали нападати на Великоморавську державу. Наслідком нашествия угрів в 906 р. було повне знищення міст і сіл в центрі Великоморавської держави. На тривалий час ці території перетворилися в безлюдні простори, а Великоморавська держава, яка за рівнем соціально-економічного розвитку нічим не відрізнялася від інших держав Центральної Європи, перестала існувати. Цим перервався процес виникнення державності і формування народності у чесько-моравських і словацьких племен. Далі історія цих народів складалась по-різному. Чехи і морави утворили в X ст. єдину державу, тут виникла і єдина чеська народність, Словаччина ж лишалася під владою угорських феодалів.

Утворення Чеської держави. У X ст. центр економічного життя чехо-моравів переміщується з півдня на північний захід, у Чехію, куди не доходили угорські кочівники. Тут проживали чехи, дулеби, гбани, лучани, дечани, літомержиці, пржеваки, хорвати, зличани та інші західнослов'янські племена. Найсильнішим з них було плем'я чехів з центром у Празі. Територія Чеського князівства, утвореного ще на рубежі VII—VIII ст. на чолі з Пржемисловичами, весь час зростала за рахунок земель інших племен. Одні племена були підкорені силою, інші — угодами або династичними шлюбами. Велику роль у прискоренні процесу об'єднання відіграла Прага, розташована на вигідних торговельних шляхах. Вона являла собою економічний центр Чехії. Першим історично відомим князем Чехії був Брживой.

Наприкінці IX і особливо в X ст. Чехія зробила великий крок вперед в економічному розвитку. Уже в X ст. завершувався процес феодалізації. Основним видом власності стала феодална земельна власність. Великі маєтки належали князівським чиновникам, дружинникам, а також церкві. Вільних селян — дедичів, які володіли землею, ставало все менше, а клас феодално залежного селянства, яке відбувало панщину, платило оброк продуктами феодалу і церкві, поступово зростав.

Зміцнення феодалних відносин відбувалось в умовах гострої класової боротьби. Необхідність придушувати збройні селянські виступи, зміцнювати владу над ними вимагала об'єднання знаті і значно прискорювала процес утворення єдиної феодалної держави.

Боротьба за утворення єдиної Чеської держави ускладнювалась агресією німецьких феодалів. Уже при Вацлаві I (921—

935 рр.) Чехія перебувала під певним впливом німців. У середині X ст. при Болеславі I (935—967 рр.) Чехія формально змушена була визнати зверхність влади німецького короля, але по суті продовжувала самостійну політику.

У другій половині X ст. розгортається гостра боротьба між двома найсильнішими князівствами — Чеським і Зличанським. Чеський князь Болеслав II (967—999 рр.) організував великий похід проти зличан, де при владі знаходились славниковичі. В 995 р. чехи повністю розгромили зличан, зруйнували їх столицю Лібіце і приєднали князівство до своїх володінь. Так, у середині 90-х років X ст. виникла єдина Чеська феодална держава, яка уже наприкінці X ст. мала тісні зв'язки з Польщею, Київською Руссю та Болгарією. У 992 р. чеський князь Болеслав II направив посольство в Київ. Староруський літописець відзначав, що між двома великими слов'янськими державами — Чехією та Київською Руссю були «мир і любов». Купці Київської Русі регулярно відвідували Прагу, а чеське купецтво було бажаним гостем у древньому Києві.

Чехія та Словаччина в період феодалної роздробленості. З середини XI ст. в Чехії, а також в окупованій угорськими феодалами Словаччині значно прискорився розвиток продуктивних сил. У землеробстві скрізь стала застосовуватись трипільна система, земля оброблялась удосконаленим залізним плугом. Крім пшениці, ячменю і проса, вирощувались овес, хміль, бобові, льон та інші культури. Набагато більше площ відводилось під сади і виноградники. Зростала кількість орних земель за рахунок освоєння чагарників. Словаччина за рівнем економічного розвитку дещо відставала від Чехії.

У XI—XII ст. зміцнюється феодалне землеволодіння, посилюється влада знаті над селянами, які поступово стають кріпаками. І чеські і словацькі феодали одержували імунітетні грамоти та інші привілеї, що узаконювали закріпачення селянства. Кількість вільних селян-дедичів зменшувалась, а кріпаків-седлаків зростала. Збільшувались повинності — панщина та натуральні побори. Особливо тяжким було становище словацького селянства, яке страждало не лише від власних, але й від угорських феодалів.

Розвиток продуктивних сил в XI—XII ст. привів до відокремлення ремесла від землеробства і виникнення нових феодалних міст. Крім Праги, значну роль в економічному житті Чехії починають відігравати Пльзень, Брно, Оломоуц, Хеб, Моравська Острава, Літомержице, а в Словаччині — Братіслава, Нітра, Трнава, Кошице, Банська Бистриця та ін. Особливо швидко розвивається в XI—XII ст. видобуток залізної руди, міді, золота і срібла. Незважаючи на несприятливі умови (постійні напади на Чехію німецьких феодалів, панування угорських феодалів у Словаччині), Чехія і Словаччина належали до най-

більш розвинених країн Центральної Європи. Вони мали тісні економічні зв'язки не лише з слов'янськими країнами (Польща, Русь, Болгарія, Хорватія), але й країнами Західної Європи.

Розвиток феодальних відносин, панування натурального господарства, зміцнення влади магнатів обумовили політичну роздробленість Чехії. Великі феодалі намагались проводити самостійну внутрішню та зовнішню політику. В країні виникали міжусобні війни. Чеський король зумів зберегти у своїх руках вищу законодавчу та судову владу, він вважався і головнокомандуючим армії. Єдність чеського народу яскраво проявлялась у боротьбі проти нападів німецьких феодалів. Протягом XI ст. чеська армія не раз громила німецьких рицарів, відбивала напади угорських феодалів.

Словаччина в період феодальної роздробленості була ареною боротьби різних груп угорських та словацьких магнатів. Постійні війни розорювали міста і села, тягарем лягали на плечі трудящих.

Жорстокі випробування випали на долю чеського і словацького народів у середині XIII ст., коли на країну нападали татаро-монгольські орди. У 1241–1242 рр. кочівники вдерлися в Моравію, південну Словаччину, зруйнували чимало міст і сіл. Чеський і словацький народи піднялись на боротьбу проти загарбників. Героїчно захищались Оломоуц, Брно, Уничев і інші міста країни. Словаки разом з іншими народами Угорщини самовіддано боролися проти татар у 1241 р. на річці Шайо. В червні 1241 р. чеська армія розгромила полчища татаро-монголів. Послаблені героїчною боротьбою народів Русі, зазнавши ряд поразок в Чехії, татаро-монголи змушені були відмовитись від планів завоювання Центральної Європи. Героїчний опір слов'янських народів, в тому числі чехів і словаків, врятував Західну Європу від нашествия татаро-монголів.

Зміцнення централізованої влади в Чехії в другій половині XIII–XIV ст. Посилення феодального гніту в Словаччині. У другій половині XIII і XIV ст. Чехія і Словаччина переживали період значного економічного розквіту. У сільському господарстві виникають товарно-грошові відносини. Зв'язки вотчини з ринком зацікавлюють феодалів у збільшенні господарства, зростанні його товарності. Застосування удосконалених знарядь праці і добрив сприяє підвищенню врожайності. Джерела (інвентарі та хроніки) свідчать про збільшення зернового господарства, розширення плантацій під садами, виноградниками та технічними культурами.

Особливо успішно розвивались ремесла і торгівля. У містах в XIV ст. створюються цехи, зростає кількість ремісничих виробів, розширюється їх асортимент. Чехія і Словаччина сла-

вилися виробами із скла, кришталю, золота та срібла. Виготовлялися також високоякісні вироби з шкіри, різноманітні тканини.

Чехія і Словаччина в XIV ст. стають центрами гірничої промисловості в Європі. З року в рік зростав видобуток залізної руди, міді, олова, цинку, а особливо срібла і золота в Іглаві, Бродах, Кутній Горі, Стржібрно, Ємніце, Банській Бистриці, Кремниці, Гелніці, Смалніці та інших містах Чехії і Словаччини. Тут вперше на глибоких шахтах використовувалась сила водяного колеса, насоси для відкачування ґрунтових вод. У доменні печі повітря подавалось механічним способом. Застосування механічного молота прискорило розвиток металообробної промисловості. Велику роль у розвитку гірничої промисловості Словаччини відіграли чеські гірники. Місто Кремніце, де працювало багато чеських робітників, називали навіть «Словацькою Кутною Горю».

Ліквідація феодальної роздробленості, запровадження в Чехії єдиної монетної системи сприяли успішному розвитку торгівлі. На ринки і ярмарки Чехії та Словаччини приходили, крім місцевих, купці з Польщі, Русі, Угорщини, Волощини, Молдавії, Італії, Німеччини, Болгарії, Сербії тощо.

Проникнення товарно-грошових відносин на село поглибило процес розшарування селянства, його зубожіння, посилило експлуатацію народних мас.

З другої половини XIII ст. починається боротьба проти феодального сепаратизму, за зміцнення влади короля. Уже за часів правління Пшемисла II (1253–1278 рр.) Чехія стає великою державою з міцною централізованою владою. За Вацлава II (1278–1305 рр.) навколо Чехії утворюється союз трьох держав: Чехії, Польщі і Угорщини, який, правда, незабаром розпався. У 1306 р. підступно було вбито Вацлава III — останнього короля з роду Пшемисловичів. У 1310 р. до влади в Чехії прийшов німецький князь Ян Люксембурзький (1310–1346 рр.). Чехія перетворилась у монархію з становим представництвом. Регулярно почав збиратися сейм, в якому велику роль відігравали пани (так називали великих феодалів), єпископи, лицарі. Представників міст запрошували на сейм лише інколи.

Наступник Яна Люксембурзького Карл IV був і чеським королем (1346–1378 рр.) і з 1347 р. імператором Німеччини. Карл намагався збагатити свої домініальні володіння в Чехії. Він приєднав до неї ряд нових територій (Лужиця, Сілезія, Бранденбург), сприяв розвитку промисловості, торгівлі, зростанню міст. Особливо велика увага приділялася Празі — столиці імперії. Тут проводилось велике будівництво, а в 1348 р. було відкрито університет. Пізніше при Вацлаві IV (1378 —

1415 рр.) Чехія втратила ряд володінь, але влада Люксембургів залишалась міцною.

В Угорщині, до складу якої входила Словаччина, також відбувався процес централізації. В 1301 р. закінчилась династія Арпадів. З 1301 по 1308 р. у Словаччині зростає влада великих магнатів. Матуш Чака оволодів Центральною Словаччиною, а Омодей — Східною. В 1308 р. до влади прийшла династія Анжуйців. Король Карл Роберт уже в 1312 р. розгромив сили сепаратистів. На Словаччину поширюється законодавство Угорщини, і зміцнюється влада угорських феодалів над трудящими.

Загострення соціальних і національних суперечностей на початку XV ст. Поширення реформації. На рубежі XIV—XV ст. в Чехії різко загострились соціальні і національні суперечності. Феодали нещадно гнобили селян. Зростання грошового чиншу чи панщини — основних форм експлуатації, а також додаткових поборів, обмеження переходу, введення нових данин — все це робило життя чеського селянства нестерпним, і воно починає рішуче боротися за свої права.

У містах виразно виявлялась суперечність між трьома соціальними групами: патриціатом, бюргерством і міською біднотою — плебсом. Всі багатства і влада належали нечисленній групі патриціїв, серед яких було багато німців. Бюргерів не задовольняла політика патриціату, і вони виступали проти нього, намагаючись посилити свій вплив на міську управу. Політичне безправ'я, злидні, голод, безробіття міських низів, які становили більше половини населення великих міст, спричинили їх масові виступи і повстання проти гнобителів.

Становище в Чехії погіршувалось засиллям іноземців. У результаті внутрішньої колонізації, що почалась ще в середині XIII ст. і особливо посилилась в XIV ст., німецькі феодали, бюргери та духовенство прибрали до рук значні багатства і намагались перетворити Чехію у провінцію німецької імперії, знищити культуру чеського народу. Німецькі поселенці домінували у патриціаті, їм належало міське самоврядування і суд; в країні запроваджувалось німецьке право. Загострення соціальних і політичних суперечностей ускладнювало боротьбу в країні, особливо в містах, де привілейований патриціат і безправні ремісники були різні за народністю. Так само поводили себе угорські гнобителі в Словаччині. Боротьба чеського і словацького народів проти феодального гніту тісно перепліталась з боротьбою проти іноземного засилля.

На початку XV ст. різко загострились суперечності в середині панівного класу. Великі магнати — пани, які повністю онімечились, намагались збагатитись за рахунок середніх та дрібних феодалів — шляхти, загарбували її маєтки. Шляхта

розорялась і наймалась на службу до магнатів або вступала до загонів, що боролися проти панів.

Загальну ненависть у Чехії викликала католицька церква. Зростання церковного землеволодіння (їй належала майже половина земельних угідь Чехії), збільшення поборів, поширення привілеїв у торгівлі, фінансовий гніт папської курії викликали ненависть всіх соціальних груп: селян, міської бідноти, шляхти і бюргерів.

Католицька церква в Чехії не тільки санкціонувала феодальний гніт, але й була провідником посилення іноземного, німецького панування в Чехії. Ось чому класова боротьба народних мас зв'язувалась не лише з національною боротьбою, але і з рішучими виступами всіх станів феодальної Чехії проти гніту католицької церкви. Прапором всенародної боротьби в Чехії на початку XV ст. стала реформація — широкий рух проти католицизму, феодальної експлуатації та іноземного засилля.

Реформаційні ідеї поширювались в Чехії уже в 70—90 рр. XIV ст. Велику популярність мало вчення Конрада Вальгаузера, Яна Мілича та Матвія з Янова. Вони викривали вади католицизму, ставили питання про ліквідацію монастирів, церковного землеволодіння, але не могли вказати конкретних шляхів виходу з становища, що склалося, не закликали до боротьби проти церкви, а лише критикували її.

Найбільш революційним і послідовним у чеській реформації було вчення полум'яного патріота, видатного борця за свободу чеського народу Яна Гуса (1371—1415 рр.). Виходець з трудової сім'ї, Ян Гус пройшов складний життєвий шлях. Його погляди сформувались, з одного боку, під впливом вчення англійського реформатора Д. Віклефа, а з другого, — під впливом чеської дійсності на рубежі XIV—XV ст. Гус не просто повторював положення англійського реформатора Віклефа, а творчо розвивав їх стосовно до умов Чехії. Заслугою Яна Гуса є те, що він не тільки створив нове вчення, а й сам очолював боротьбу за перетворення цього вчення в життя.

Ян Гус рішуче виступив проти католицької церкви. Він вимагав ліквідації церковного землеволодіння, виступав проти торгівлі індульгенціями, плати за проведення різних обрядів, проти розпусти духовенства і ворожої чеському народові політики папства. Гус майстерно викривав експлуататорську суть католицької церкви, вимагав її докорінної реформи.

У вченні Яна Гуса чітко звучали національні мотиви. Він рішуче виступив проти засилля німців у Чехії взагалі і в Празькому університеті зокрема. Виступаючи проти національного гноблення, Гус доводив, що чехи нічим не гірші від німців, що вони можуть так само бути професорами університету, як і німці, у своїй країні повинні мати перше слово. В од-

ному із своїх виступів він говорив: «Чехи в королівстві чеському по праву... повинні бути першими в посадах, як французи в королівстві французькому, а німці у своїх землях».

У своїх проповідях Ян Гус часто торкався і соціальних питань. Він виступав проти кріпацтва, закликав панів не зловживати своєю владою, не захоплювати землі бідноти, а «...бути милостивими до бідних і справедливо ними управляти». Гус рішуче засуджував дії бюргерів-лихварів, які нещадно гнобили бідних боржників. У своїх проповідях Гус доводив, що народ не повинен підкорятись «неправедним властям» і цим зміцнював класову свідомість бідних і пригноблених, закликав їх до боротьби за краще майбутнє. Вчення Яна Гуса мало яскраво виражений антифеодалний характер. Він послідовно критикував суспільні і насамперед церковні зловживання, виступав проти іноземних гнобителів, закликав народні маси до боротьби. Визначаючи суть вчення Яна Гуса, Карл Маркс підкреслював, що він був «...захисник національних і народних прав»¹.

Католицьке духовенство, вся реакція в Чехії рішуче виступили проти Яна Гуса. Він був позбавлений ректорства і професорства, а в 1412 р. після організації у Празі великої антикатолицької демонстрації папа відлучив його від церкви. Переслідуваний властями Ян Гус їде на південь Чехії і тут продовжує свої проповіді. Учні і соратники Яна Гуса також змушені були покинути столицю, емігрувати в інші країни. Так, Ієронім Празький проповідував вчення Гуса у Польщі, Литві, на Русі, в Угорщині та інших країнах.

У 1414 р. Яна Гуса викликали в Констанцу на собор. Тут всупереч гарантіям імператора Сігізмунда прелати арештували чеського реформатора, звинувативши його в поширенні ересі. 6 липня 1415 р. його було спалено на вогні. Через рік, 30 травня 1416 р., католицькі мракобіси спалили на вогні і його послідовника Ієроніма Празького.

Гуситський революційний рух. Страта Яна Гуса глибоко обурила чеський народ. У країні починається всенародна боротьба проти феодальної реакції, католицизму та іноземного засилля. Особливо гострих форм набирала вона на півдні Чехії, де класові і національні суперечності були найбільш гострими. Великі революційні виступи влітку 1419 р. відбулися в містах Пісек, Пльзень, Сизимов Усті. Незабаром хвиля боротьби охопила інші райони Чехії. Особливо гостро розгортались події в Празі. 30 липня 1419 р. у місті вибухнуло повстання під проводом Яна Желівського. Озброєний народ розправився з правителями столиці, з багатими патриціями, вищим

католицьким духовенством. Події в липні 1419 р. стали початком відкритої збройної боротьби в Чехії, що одержала назву гуситського революційного руху.

Визначаючи класову суть цього грандіозного соціального конфлікту, К. Маркс у «Новій Рейнській газеті» відзначав, що це — «національно-чеська селянська війна проти німецького дворянства і верховної влади німецького імператора, що мала релігійне забарвлення»¹.

В гуситському революційному русі брали участь різні класи і прошарки — селяни, міська біднота, бюргери, лицарі, навіть частина чеських панів — великих феодалів. З самого початку в гуситському русі визначались два напрями.

Програма поміркованих чашників (одна з вимог — причастя із чаші) — програма чеського бюргерства і лицарства — була чітко сформульована уже в листопаді 1419 р. у так званих Чотирьох празьких статтях. Вони боролися за створення національно-чеської дешевої гуситської церкви, секуляризацію церковних земель, ліквідацію іноземного засилля. В політичному відношенні чашники стояли за монархію, але рішуче виступали проти династії Люксембургів. Після смерті чеського короля Вацлава IV вони запросили на трон польсько-литовського принца Сігізмунда. Центром чашників стало м. Прага.

Радикально-демократичне крило об'єдналося навколо м. Табора (звідси назва таборити) на півдні Чехії. Політична програма таборитів мала яскраво виражений антифеодалний характер. Таборити виступали не лише проти експлуататорської суті католицької церкви, але й проти феодальної експлуатації взагалі, вимагали ліквідації кріпосного права і передачі землі трудящому народу. Вони прагнули побудувати таке суспільство, в якому всі будуть «рівними братами і сестрами». В галузі релігії вони вимагали створення вільних церковних общин, з повною свободою проповіді.

У політичному відношенні таборити виступили з ідеєю республіканізму. Вони вважали, що на землі не повинно бути ні королів, ні влади, ні підданих. Основи такого нового ладу селянсько-плебейські маси почали створювати в ході революційних боїв у м. Таборі. К. Маркс у «Хронологічних виписках» високо оцінив класову суть заходів, проведених селянами і міською біднотою в Таборі, охарактеризував їх як «народно-революційні, євангелічно-комуністично-республіканські секти»². У праці «Селянська війна в Німеччині» Ф. Енгельс говорив: «У таборитів під теократичною оболонкою виступає навіть республіканська тенденція...»³.

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори. Т. 6, стор. 175—176.

² Архив К. Маркса и Ф. Энгельса. Т. VI, стр. 224.

³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори. Т. 7, стор. 345.

¹ Архив К. Маркса и Ф. Энгельса. Т. VI, стр. 214.

Проти революційної Чехії об'єдналися сили феодално-католицької реакції Європи. Організатором і керівником розбійницьких походів проти гуситів був папа римський Мартин V та німецький імператор Сігізмунд. Хрестоносців підтримували чеські пани та патриції.

Для боротьби проти ворогів у Чехії було створено революційну армію, на чолі якої стояв талановитий полководець Ян Жижка (1360—1424 рр.). Крім чехів, у війську боролося чимало словаків, німців, поляків, українців. У гуситській армії існувала міцна дисципліна, добре озброєння (легка артилерія, бойові вози, ціпи, бойові багри тощо), вона відначалась маневреністю. Гуситів підтримували широкі народні маси. Розуміння військами того, що вони ведуть справедливую боротьбу, надихало їх на подвиги.

У боротьбі проти хрестоносців армія гуситів не знала поразок. За період з 1420 по 1431 р. гусити відбили п'ять великих хрестових походів. Спираючись на досягнуті успіхи після розгрому четвертого хрестового походу в 1427 р., гусити, очолені наступником Яна Жижки, його учнем Проклопом Великим, перейшли в рішучий контрнатуп. Вони зробили триумфальні походи в північну Угорщину, Польщу, Німеччину та Австрію.

Під час боротьби проти німців між чашниками і таборитами неодноразово виникали сутички. Лицарі і бюргери весь час прагнули до компромісів. Це використовували папство і німецькі феодалі. 30 листопада 1433 р. на Базельському соборі чашники уклали ганебну угоду — так звані Празькі компактати — з феодално-католицькою реакцією. Це значно послабило сили гуситів, зумовило розкол руху. Весною 1434 р. озброєні до зубів війська чашників, яких підтримувала феодално-католицька реакція, напали на таборитів. Бій 30 травня 1414 р. під Ліпанамі був кровопролитним. Таборити мужньо захищались. Але сили виявились нерівними, і чашники перемогли. Над таборитами було вчинено жорстоку розправу. Селянсько-плебейський революційний табір зазнав поразки.

Незважаючи на невдачу, гуситський революційний рух мав велике значення не тільки для Чехії, але й для всієї Європи. Неподільне панування католицької церкви було підірвано, позбавлено її на довгий час політичної влади, авторитет її в Європі похитнувся. Гуситський рух поклав кінець пануванню німецького патриціату та феодалів у Чехії, розхитав основи феодално-кріпосницького ладу, сприяв розвитку чеської національної культури.

Під впливом гуситських війн активізувалась антифеодална і антикатолицька боротьба в Угорщині, Румунії, Польщі, Німеччині, Австрії, Франції та інших країнах. Чеська реформація XV ст. відіграла визначну роль у підготовці загальноєвропейської реформації.

‘ Загострення класової боротьби в Словаччині у XIV — першій половині XV ст. Економіка поневоленої Словаччини в умовах централізованої монархії в Угорщині зробила значний крок вперед. У країні знаходилось $\frac{3}{5}$ міст всієї Угорщини. Особливо зростав новий центр гірничої промисловості Кремніце, а Братіслава і Бардієв одержали право зберігання іноземних товарів і збирання королівського мита. Населення словацьких міст було неоднорідним. Крім словаків, сюди на роботи приходило багато чехів, поляків, українців, хорватів та німецьких колоністів. Останні користувалися привілеями. Словаччина вела широку торгівлю з Польщею, Україною, Чехією та з деякими країнами Західної Європи.

Розвиток товарно-грошових відносин сприяв обкладенню селянства Словаччини новими поборами. В 1351 р. було введено на користь поміщиків податок — дев'ятину; кожні 20—25 господарств повинні були давати кошти на утримання одного солдата, податок на утримання управління зріс у 5 разів. Церковну десятину також почали сплачувати грішми. Закон 1351 р. заборонив вільне переміщення селян. Влада феодалів над селянами фактично нічим не обмежувалась. Магнати захоплювали селянські наділи та общинні землі і здавали їх в оренду або заселяли скотарями-волохами. Волоські поселення особливо зросли в Східній Словаччині. Становище міської бідноти, особливо робітників, що працювали на гірничих промислах, також погіршилось. Соціальний гніт доповнювало національне гноблення. А це робило життя словацького народу нестерпним, і він рішуче піднімався на боротьбу проти гнобителів.

Уже на початку XV ст. вибухнули великі революційні виступи словацького селянства і міської бідноти. В 1400 р. революційні виступи відбулися і в Банській Бистриці, Трnavі, Скалиці. У Словаччині, де було чимало народних проповідників-послідовників Яна Гуса, активно поширюється вчення чеського реформатора. Піднесенню боротьби трудящих сприяло перебування у Словаччині гуситських військ. Народні маси Братіслави, натхненні ідеями гуситів, у 1428 р. повалили владу патриціату і створили демократичне управління. Великі революційні виступи сталися також у Трnavі, Тополчанах, Ликаві, Галичі та ін. Словацькі гусити підтримували тісний зв'язок з чеськими гуситами.

Про вплив гуситських війн на Словаччину свідчать виступи 40 років XV ст. на чолі з Яном Іскрою, а також рух «братіків», що розпочався у 1448—1449 рр. під керівництвом Петера Аксамита. Серед братіків, як і в загонах Яна Іскри, було чимало чехів-таборитів, а також поляків і українців. Рух охопив майже всю Словаччину. Угорські феодалі, німецькі патриції та словацькі гнобителі ганебно тікали з країни, шукаючи захисту в угорського короля. У 1468 р. об'єднані сили феодалів

Словаччини і угорського короля Матвія Корвіна придушили рух «братіків».

Революційні виступи трудящих Словаччини в першій половині XV ст., що розгорталися під впливом гуситського революційного руху, є яскравим свідченням нерозривних історичних зв'язків братніх чеського і словацького народів.

7. ПОЛЬЩА В VIII—XV ст.

Утворення Польської держави. Територія, на якій жили польські племена, обмежувалась на заході Одрою, на сході — Західним Бугом, на півдні — Карпатами, а на півночі — Балтійським морем. На півдні цієї території (через м. Краків) проліг великий торговельний шлях із Західної Європи на Київ і на Схід. Балтійські порти (Волін, Гданськ, Колобжег) зв'язували польські племена не лише з Європою, а й з Сходом.

У VIII—XII ст. в країні відбувався інтенсивний розвиток сільського господарства. Завдяки удосконаленню знарядь праці (рало і соха з залізним наконечником, а у XII ст. — плуг, великий серп, коса тощо) і поліпшенню агротехніки (органічні добрива, трипілля), хліборобство, городництво, садівництво і скотарство успішно, хоч і дуже нерівномірно, витісняли ліси й перелоги. В цей же час у Польщі інтенсивно зростало велике землеволодіння і утворювались антагоністичні класи. У старовинних племінних гродах чи їх підгороддях починають осідати ремісники. Краків, Волін, Вроцлав, Гнезно, Познань, Ополе та інші гроди вже з X—XII ст. стають центрами ремесла і торгівлі. Це свідчило про процес (правда, ще досить слабкий і повільний) виділення ремесла з сільського господарства. Польські ремісники цього часу відомі своїми гончарними та ювелірними виробами, зброєю і сільськогосподарськими знаряддями. Внутрішня торгівля в країні була незначна і мала переважно міновий характер. Зовнішня торгівля велась переважно через Волін і Краків. З Польщі вивозились кераміка (до Скандинавії), хутра (на Схід).

Виникнення антагоністичних класів у польських племенах і формування феодального укладу зумовлює утворення держави. Спочатку державні об'єднання — князівства виникають серед окремих племен чи їх союзів. У вісян у IX ст. намічається навіть процес об'єднання князівств. Однак цьому перешкодило тимчасове завоювання вісян в останній чверті IX ст. моравами. Не стало на цей час об'єднуючим центром розвинене Помор'я. Конкурентна боротьба окремих міст, сильна торговельно-земельна знать, жреці затримували організацію тут ранньофеодальної держави.

За таких обставин об'єднання держави випало на долю ве-

Південні і західні слов'яни у XIV—XV ст.

ликопольського племені полян (центри Гнезно і Познань), що жило між Одрою і Віслою по річці Варти. Тут у IX ст. вже була своя племінна династія. Першим князем великополян був Мешко I (960—992 рр.). До свого великопольського осередку Мешко приєднав Куявію, Мазовію, Ленчицьку і Серадзьку землі. Він же вів боротьбу за Помор'я, Сілезію і Малу Польщу.

У 966 р. за допомогою Чехії в Польщі поширився католицизм. Латинська писемність, реакційний вплив Ватикану і німецько-католицького духовенства гальмували розвиток власної польської культури.

При сині Мешка — Болеславі I Хороброму об'єднання польських земель (силою і добровільно) було закінчено. Етнічне і мовне споріднення населення полегшувало об'єднання.

Приєднання Малої Польщі сприяло дальшій активізації економічних, дипломатичних і культурних відносин Польщі з Київською Руссю і забезпечувало їй міцний тил. Однак пограбування Києва у 1018 р. і загарбання так званих червенських міст зіпсувало відносини з Русською державою. Скориставшись з боротьби німецьких князів, Болеслав зайняв (1003—1018 рр.) Лужиці, Мільське та Моравію.

Дальшому піднесенню міжнародного становища Польщі та її консолідації сприяла організація Гнезнінського архієпископства і коронація Болеслава (1025).

Розвиток феодальних відносин у Польщі в X—XII ст. і повстання 1037—1039 рр. Найявність централізованої держави з міцною князівською владою значно сприяла створенню феодального землеволодіння, зміцненню позицій феодалів.

Часті війни, систематичні побори (наріз, поральне, сеп) і повинності на користь князя (стан, підводи та ін.) і церкви (десятина) розорювали селян. Не маючи можливості звести кінці з кінцями, селяни потрапляли в кабалу до феодалів, церковників. Не дивно, що земля, господарство, а то й самі боржники переходили до рук землевласників, множачи їх маєтність.

Вільне селянство швидко потрапляло в залежність ще й тому, що князь з часом став роздавати феодалам населені землі за службу в тимчасове користування (бенефіції) чи спадщину. Щедрі дари, переважно навечно, робились церкві, духовенству. Наприклад, Гнезнінське архієпископство вже у 1136 р. мало 149 сіл, а в 1174 — 11 міст і 330 сіл. В XI—XII ст. уже траплялись родини великих панів (комесів), що володіли 20—40 селами по 10—15 селянських дворів у кожному. Під кінець XIII ст. вся земля була лише власністю короля, церкви та панів.

Становище селян, які залежали від феодалів (приписані, ратаї), і різних рабів (полонені, кабальні, спадкові) було ще гірше, ніж вільних. На них лягав подвійний визиск — держави і власника.

Зміцнення феодалів і різке погіршення становища селян, виснаження країни постійними війнами і загострення класових стосунків та відносин з сусідами позначилися на економічному і політичному становищі країни. Уже в останні роки свого правління Болеславу I довелося вести боротьбу з вищим духовенством і великою знаттю. Внутрішні суперечності послаблювали країну. Цим скористалися сусідні держави. Польща втратила Моравію, червенські міста, Мільське і Лужицю; відокремились Помор'я і Мазовія. Останнє свідчило про слабкість внутрішніх зв'язків між окремими землями, рихлість об'єднання і нездійснені ще «племінний» сепаратизм, який поєднувався із зростаючим феодальним.

Центральна влада настільки послабилась, що наступники Болеслава відмовилися навіть від королівського титулу.

Чвари всередині панівного класу, послаблення державної влади погіршували становище населення. У 1037—1039 рр. в країні почалося антифеодальне повстання. Основну масу повсталих становили вільні селяни. До них приєдналися найбільш гноблені і скривджені — раби. Рабам-полоненим їх пани були подвійно ненависні. Не дивно, що вони з ними розправлялися найбільш жорстоко. За описом Анонима-гала, повстали виступали проти християнства, яке освячувало феодалізм ореолом благодаті і з прийняттям якого у них пов'язувались всі їх лиха.

Повстали нищили садиби феодалів, монастирі, церкви. Об'єднані смертельним страхом, за допомогою німецьких рицарів феодали придушили повстання, що мало стихійний характер. Однак воно дезорганізувало державний апарат і послабило панівну верхівку.

Повстання підірвало позиції рабства. Наслідком його була консолідація панівного класу навколо центральної влади, що сприяло її тимчасовому зміцненню. Казіміру Відновителю (1034—1058 рр.) і Болеславу Сміливому (1058—1079 рр.) знову вдалося відновити державний апарат і єдність держави (були приєднані Помор'я, Мазовія і Сілезія) та зробити Польщу королівством. Велику допомогу Казіміру та його об'єднаної діяльності подав Київський князь Ярослав Мудрий, з сестрою якого Казімір був одружений.

Однак, незважаючи на посилення центральної влади, позиції феодалів також зміцнювались. Зростання світського і церковного землеволодіння сприяло зміцненню влади на місцях і розпаду ранньофеодальної монархії.

Великі землевласники не були впевнені у своїх силах, і тому самі не виступали проти князя. Але, щоб знесилити центральну владу, вони підтримували боротьбу претендентів на престол або інтервенцію сусідів, у той же час зміцнюючи свої економічні та політичні позиції.

Світські й духовні феодали, інспіровані німцями, об'єднали-

ся навколо Володислава Германа, брата Болеслава II, і вигнали останнього. Володислав Герман поділив Польщу між двома синами. Один з них — Болеслав III (Кривоустий) знову об'єднав всю державу. Після його смерті у 1138 р. наступило дальше роздроблення країни.

Саме в ці часи склалися передумови розвитку загальнопольської культури і мови, тоді ж відбулося і створення польської народності. Країна стала називатися Польщею, а її населення — поляками. Прагнення до державної єдності, що виникає в цей період, зберігається протягом всієї історії Польщі.

Саме це прагнення поряд з економічним розвитком країни допомогло польському народові вистояти під час феодалної роздробленості, а потім знову об'єднатися.

Польща в період феодалної роздробленості (XII—XIII ст.). В часи феодалного роздроблення, незважаючи на зовнішні та внутрішні війни, продуктивні сили польського суспільства розвивались в галузі як сільського господарства, так і промисловості. Для перемолу збіжжя, а також в рудній, сукняній, шкіряній промисловостях використовують вітряки і водяні колеса. Трипільля стає основною системою у рільництві. Підвищуються урожаї до «сам-3» і більше, збільшуються площі під городами і садами, поголів'я худоби. Це підвищує продуктивність селянського господарства і посилює інтерес феодалів до його поширення. Колонізуються нові землі, розорюються пущі і пасовиська. Поселенцям на нових місцях, особливо німецьким, великі земельні власники надають різні пільги. Селяни обробляли землі «ралом» (15—17 га) або «плугом» (30—35 га) і мали пару чи дві волів та 2—3 корови. Родина складалась з 8—12 чоловік. У цей же час були господарства, які зовсім не мали волів, а то й землі; убогі селяни мусили працювати в наймах (челядь).

Велика феодална власність зростає за рахунок освоєння общинних та нових земель. Майже зовсім зникає вільне селянство. Основним виробником у сільському господарстві стає залежний селянин, який сплачує податки панові, державі та церкві. Не витримуючи визисків переважно у формі натуральної і відробітної ренти, селяни втікали від панів, а пізніше, коли запанувала чиншова система, боротьба селян спрямовується проти залишків попередніх форм визиску і проти намагань феодалів збільшити чинш.

У XIII ст. на основі суспільного поділу праці виникають нові і оновлюються старі міста і промислові осередки. Розвиток міст відбувається як за рахунок німецьких осадників (переважно у великих містах), що зайняли тут чільні позиції в економіці та управлінні, так і за рахунок єврейського і польського (переважно сільські ремісники) населення. У Великопольщі у XIII ст. вже було 38 міст. Впровадження Магдебур-

зького права надавало містам самоврядування. Скупчення ремесла в містах і його цехова організація сприяли не лише збільшенню промислової продукції, її якості і видів, а й удосконаленню техніки.

Зростання міст сприяло утворенню і зміцненню численних локальних ринків для внутрішньої і розвитку зовнішньої торгівлі. Основні зовнішньо-торговельні шляхи пролягали через Краків — Торунь — Хелм — Гданськ і Львів — Краків — Вроцлав. Особливо широкі торговельні зв'язки підтримувала Польща з німецькими містами Любеком і Нюрнбергом та окремими містами Русі. Внутрішня торгівля відбувалась переважно на ярмарках і торгах.

Роздробленість є закономірним явищем у процесі розвитку кожної ранньофеодальної держави. Гасла «чия земля — того і воля», «чия земля — того й закон» існували і в Польщі. У період феодалної роздробленості на чолі держави стояв великий князь із старших П'ястів, але це була лише фікція. Кожне феодалне володіння жило самостійним життям, і боротьба за володіння маєтками та землею не припинялася.

Міжнародне становище Польщі в часи феодалної роздробленості було дуже складним. Її окремі князівства чи землі не могли протистояти навалам іноземних загарбників, особливо із заходу і з півночі. Вже у 1157 р. імператор Фрідріх Барбаросса змусив польських князів визнати його зверхність і платити данину. В 1181 р. було відібрано від Польщі Західне Помор'я. Бранденбурзькі маркграфи загарбали багато земель на Помор'ї та у Великій Польщі. Тевтонський орден, гостинно запрошений у 1226 р. короткозорими мазовецькими князями для освоєння пруських земель, швидко виріс у грізного і підступного загарбника і, спираючись на підтримку Німецької імперії та папи, захопив Гданське Помор'я, Куявію і землю Добжинську. Так виріс найбільш небезпечний ворог польського народу, що віками виступав проти його свободи.

У 1241 р. південні землі Польщі пережили страшну татарську навалу, нашествия повторювались і пізніше. Правда, дикі орди тут не зупинялись, однак кілька сот років Польща не була позбавлена лихого сусідства.

Соціально-економічні передумови об'єднання Польщі. Розвиток ремесла і торгівлі, зростання міст значно поживалися у XIV—XV ст. Якщо в XIII ст. у Великій Польщі було 38 міст, що мали Магдебурзьке право, то з середини XIV ст. до половини XV ст. їх стало вже 113. У Малій Польщі швидко розгорталась гірничо-промисловість (добування срібла і свинцю). Бохня і Величка славились видобуванням солі, Краків — добримі сукнами.

Населення міст на середину XIV ст. становило в середньо-

му 1—2 тис. чол. Лише в Кракові, Гданську та Вроцлаві жителів було 15—20 тис. у кожному.

Протягом XIII—XIV ст. на селі майже всюди впроваджується чиншова система. Раніше від інших вона поширилась у селах німецьких колоністів (Сілезія, Західне Помор'я, Мала і Велика Польща), яких сюди запрошували феодалі з фіскальних міркувань у XIII—XIV ст. З часом «німецьке право» феодалі стали застосовувати й у польських селах, особливо нових. Як широко запроваджувалось німецьке право, свідчить те, що за 70 років XIV ст. лише в центральній частині Польщі організовано 185 таких сел. У Малій Польщі збереглося локаційних грамот у XIII ст. — 15, у першій половині XIV ст. — 95, а в другій — 126. У дійсності таких грамот було значно більше, бо збереглися здебільшого грамоти духовних інституцій. Рілля в таких випадках, звичайно, перемірювалась на три поля і рівними наділами в 1 лан (фраконський лан дорівнював близько 24 га, а хелмінський — близько 17 га) роздавалась селянам-кметам у спадкове володіння на єдиному усталеному чинші. Такі села мали обчинне самоврядування. Селянин у разі виконання відповідних умов і передачі землі іншому міг вільно йти, куди він бажав. Найчастіше з лану давалось панові 48 грошей, три корці¹ збіжжя, сир, яйця, кури. Селянин мав також відпрацювати 2—4 дні на рік у панському господарстві, сплатити державі поральне, а церкві — десятину (шість корців збіжжя). Крім ланових господарів, були і загородники, які, крім садиби, мали ще близько 1/4 лану землі в полі. За це вони давали солтису (локатору), на землях якого переважно вони сиділи, невеликий чинш і працювали по найму в його філярку. Наймалися вони і до заможніх господарів — кметів.

Чиншова система, яка з часом поширилась і в селах, що лишались на польському праві (а таких була більшість), давала селянам більше самостійності і простору для їх господарської діяльності, сприяла підвищенню продуктивності праці й якості продукції. Чиншова система сприяла дальшому розвитку товарно-грошових відносин, зростанню сіл, ліквідації в них багатосмужності, майновому розшаруванню селян. Кількість загородників, халупників, кутників, які жили переважно з наймів, повсякчасно зростала. У XIII—XIV ст. розвиток чиншової системи обумовив зменшення, а часом і повну ліквідацію панських господарств. Становище селян у Польщі, як це спостерігаємо і в Західній Європі, помітно поліпшується. Але грошові прибутки феодалів не зменшувались, а зростали.

Розвиток міст, товарно-грошових відносин, внутрішнього ринку зміцнював економічні зв'язки між окремими територіями роздробленої Польщі, створював передумови для об'єд-

нання країни і централізації влади. Цьому ж сприяли загроза зовнішньої небезпеки та наростання класової боротьби.

У XIII—XV ст. внутрішні і зовнішні обставини склалися так, що майже всі верстви польського населення прагнули до об'єднання держави. Однак міркування, шляхи, послідовність і активність різних соціальних верств щодо цього різнилися. Найбільш активно, безкорисливо і самовіддано боролися за об'єднання і зміцнення країни народні маси. Вони сподівались, що це припинить внутрішні чвари й зовнішні напади.

Боротьба за об'єднання Польщі. Об'єднання Польщі — процес складний і тривалий. Перші великі успіхи були досягнуті ще за Локетка (1260—1333), якому вдалось об'єднати під своєю владою майже всі землі польські, що не входили до складу сусідніх держав. Бажання об'єднатися спричинило до того, що Мазовія в середині XIV ст. визнала ленну залежність. Створення єдиної польської держави ознаменувалось тим, що у 1320 р. вона знову стає королівством, а Владислав Локеток — королем Польщі.

Об'єднання країни викликало ворожнечу сусідів. Та й самому йому бракувало міцності. Приєднані землі зберігали свої особливості, право, уряди та ін. Відмовою від Сілезії (1348 р.) і Східного Помор'я (1343 р.) було куплено мир з Чехією та Орденom. Почалося зміцнення країни.

Казимір III (1333—1370 рр.) поділив Польщу на адміністративні одиниці (воєводства, каштелянства), на чолі яких стояла королівська адміністрація. Створюється центральна скарбниця, канцелярія, суд та інші загальнопольські органи, проводиться грошова реформа. «Краківський гріш» сприяв поживленню торгівлі, зміцнював єдність країни. Спробам ввести загальне законодавство шляхом кодифікації звичаєвого права й видання нових законів заважали розбіжності між Великою і Малою Польщею. Довелось видати два статuti. Вони зобов'язували всю шляхту до військової служби, зміцнювали її права, обмежували вихід селян на волю.

З огляду на відносну слабкість міст та бюргерства об'єднання виявилось неміцним, а королівська влада вийшла з цього процесу не досить сильною. Про недостатній розвиток товарно-грошових відносин у Польщі свідчило й те, що тут ні у XV ст., ні пізніше не утворився єдиний всепольський ринок, як це спостерігалось в Англії і Франції. Переважно іноземне походження вищих верств головних міст (німці, євреї тощо), їх велика заінтересованість у зовнішній торгівлі та конкурентна боротьба цих міст між собою теж певною мірою визначили байдужість верхівки до польських національних справ і деякий час гальмували формування польської буржуазії. Більше того, німецький патриціат Сілезії і Західного Помор'я тягся до Німеччини, а власті Познані і Кракова висту-

¹ Корець — мішок або інша мірка, що вміщувала близько 1 ц збіжжя.

пали проти об'єднуючої діяльності Локетка. За таких обставин міське бюргерство, хоч і відіграло велику роль у політичному житті країни, все ж не стало другою (після шляхти) підпорою польського абсолютизму.

Одна з причин незавершеного об'єднання Польщі (неприєднаними залишилися Сілезія та Західне Помор'я) полягала в тому, що малопольські магнати і міський патриціат прагнули до загарбання литовських, білоруських і українських земель, зокрема Галицько-Волинського князівства.

Зміцнення держави в свою чергу сприяло дальшому розвитку економічного, культурного й політичного життя в країні. Розвиток міст і промисловості в них (у Вроцлаві в 1403 р. існувало 106 спеціальностей) сприяв піднесенню ролі цехів і середніх шарів населення (поспільства). Останні разом з плебсом розгортають у XIV—XV ст. боротьбу з патриціатом за зменшення податків і однакові права при управлінні містом. Найбільш гостро ця боротьба точилася у великих містах. Так, у 1333 р. у Вроцлаві вибухнуло повстання ткачів, у якому взяли участь близько 900 міських бідняків. Лише спільними силами патриціата і князя повстання вдалося придушити. У 1390—1393, 1406, 1418 рр. у Вроцлаві, а в 1416 р. у Гданську поспільство і біднота знову виступають проти патриціата. Польське населення великих міст вимагало, щоб присяжними обирали не лише німців, а й поляків, і щоб у міських установах вживали польську мову.

У XIV і особливо XV ст. розгортається боротьба вже всередині цехів між майстрами і підмайстрами (челядниками). Останні солідарно відмовлялися працювати (страйкували), боролися проти погіршення умов праці і побуту (виступ краківських челядників-пекарів 1375 р. та ін.).

Утворення станової монархії. Економічний і політичний розвиток країни сприяв також розвитку суспільного життя в ній, формуванню окремих соціальних верств у стани. Раніше від інших склались стани духовний і шляхетський. Користуючись тим, що королівська влада не могла спертися на міщан, шляхта випросила у короля деякі загальношляхетські привілеї. Кошицький привілей (1374 р.) звільнив шляхту від податків, за винятком 2 грошей з лану. Військову повинність шляхта виконувала лише в межах держави. Нешавський привілей (1454 р.) обіцяв, що нові податки не будуть вводитися, а посполите рушення (шляхетське ополчення) скликатиметься лише за згодою шляхетських сеймиків. Шляхті надавалось право вибирати собі сусідів. Збільшувались права шляхтичів на селян і зменшувалось самоврядування міст. Ці й інші привілеї послабили владу короля і зробили його згодом цілком залежним від вищого законодавчого органу — всепольського шляхетського сейму.

Міщани вели боротьбу з шляхтою і духовенством за свої економічні й політичні права. Використовуючи свій вирішальний вплив на королівську владу, боротьбу великих міст між собою, відсутність солідарності всередині міщанства, шляхта обмежувала самоврядування міст, встановлювала ціни на міські товари (Краків 1396, 1413 рр.), вимагала закрити цехи (варський статут). Шляхта не допустила представників міст до сеймів і сеймиків.

Особливо загострилась боротьба міщан проти шляхти і духовенства під час гуситських виступів у Польщі. Державна влада допомагала церкві боротися проти гуситського руху, який особливо поширювався у Сілезії. Тому гуситська конфедерація з шляхти і міщан, до якої приєдналось чимало селян, у 1439 р. була розгромлена.

Польсько-литовська унія. Завершення об'єднання Польщі. Внутрішні і зовнішні позиції Польщі у XIV ст. зміцнюються. З метою об'єднання сил для боротьби з наступом німецького Ордена на Помор'я і дальшого зміцнення свого політичного становища Польща у 1385 р. укладає з Великим князівством Литовським Кревську унію. Литовський князь Ягайло одружився на польській королеві Ядвізі, дочці покійного короля Людовіка Угорського, який став на польський престол після Казіміра III. Ягайло прийняв католицизм і став королем польським і великим князем Литовським. Місцем свого проживання він обрав Краків.

Унія виправдала сподівання поляків. Спільними силами у 1410 р. при Грюнвальді німців було розбито. Лише чвари між Ягайлом і Вітовтом, який виступав проти об'єднання Литви з Польщею, врятували Орден, однак міць свою він втратив назавжди. Він відступився від Добжинської землі і Жемайтії. Відтоді розпочинається боротьба за вихід країни до моря.

Польське панство і духовенство розглядало польсько-литовську унію і як засіб загарбання литовських, білоруських і українських земель. З цією метою вони добивались інкорпорації (включення) Великого князівства Литовського до Польщі. Ця агресія, яка супроводилась насильним наверненням православних до католицизму, викликала рішучий опір і обумовлювала неодноразовий розрив унії.

Велику роль у внутрішньому і зовнішньому становищі Польщі відіграв гуситський рух у Чехії. Він активізував громадське життя в країні, послабив вплив папи, сприяв польсько-чеському союзові, що допомагало полякам боротися проти німецької агресії і Люксембургів, зрештою робив можливим приєднання Сілезії. На жаль, ці можливості завдяки вузькокласовій і релігійній позиції польської католицької церкви і частини феодалів не були використані.

Економічний і політичний розвиток Польщі, її унія з Лит-

вою зробили можливим розгром Ордену. Після тринадцятилітньої війни його було зламано і поставлено у васальну залежність. За Торунським миром (1466 р.) Східне Помор'я з Хелминською землею воз'єдналось з Польщею. Вона одержала також західну частину Пруссії. Польща вийшла до моря і стала відігравати більшу роль у житті Європи.

Полабські слов'яни та поморяни в період середньовіччя. Найзахіднішою групою слов'ян у Польщі були полабські та прибалтійські племена. Вони жили між Одрою і Лабою (з Салою), від Рудних гір до Балтики і займалися хліборобством, городництвом, скотарством, мисливством, а ті, що населяли береги Балтики, — також рибальством і морською торгівлею. У полабських містах Бранібор, Срагард, Росток, Любеч, Димін, Веліград, Ретра, Зверин було розвинуто ремесло — ткацтво, гончарство, виробу з дерева, рогу, кістки, бурштину та ін. На острові Руяні знаходився релігійний центр — Аркона.

У VIII ст. у полабських слов'ян склалось 3 племінних союзи: лужицьких сербів, лютичів, ободритів. Сусідні німецькі церковні та світські феодалі у гонитві за землею, кріпаками й десятиною неспинно наступали на полабських слов'ян. За повідомленнями хроніста, уже в VII ст. лужицькі серби розгромили франкського короля Дагоберта. Пізніше франкські королі, ведучи війни з саксами, інколи шукали союзу з полабськими слов'янами. Однак, коли сакси були зламани, то на полабських слов'ян обрушились і франки, і сакси. Особливо посилювався наступ останніх за саксонської династії (919—1024), коли остаточно у другій половині X ст. були підкорені лужичани. Німці примусово запровадили серед полабських слов'ян християнство, яке стало одним із засобів зміцнення німецького впливу. Відстоюючи свою стару релігію, слов'яни боролись проти онімечення і феодалізації. На завойованих землях німецькі загарбники селили своїх співвітчизників, розставляли військові гарнізони. Винищення місцевого населення стало системою. Скориставшись невдачами Оттона II в Італії, полабські слов'яни у 983 р. повстали. Населення знищувало німецькі гарнізони, церкви, відмовлялось від християнства. У 50-х роках XI ст. полабські слов'яни завдали німцям кілька поразок, в результаті яких німці втратили завоювання Генріха I і Оттона I за середньою Лабою; під владою саксів і християнства лишились тільки сербо-лужичани.

У XI—XII ст. у полабських слов'ян інтенсивно розвиваються всі галузі виробництва, торгівля, міста. Феодальна знать, не гребуючи допомогою німців і християнської церкви, веде наступ проти селянства. Не бажаючи коритись волі феодалів, селяни піднімають повстання. Під час одного з них у останній третині XI ст. народ на землі ободритів посадив на князівсь-

кий престол князя Крутого, який успішно боровся проти німецьких феодалів.

У 1147 р. під керівництвом Генріха Лева і з благословення папи проти полабських слов'ян було організовано хрестовий похід. Опір слов'ян, на чолі яких став князь Ніклот, був героїчним. Загарбники кидали проти полабських слов'ян все нові й нові сили. Зрештою маркграф Альбрехт Медвідь оволодів головною фортецею лютичів — Бранібором. У 70-х роках XII ст. були завойовані й ободрити, на землях яких створилось Мекленбурзьке герцогство. Переважаючі сили агресорів, суперечки між окремими племенами, загострення класових протиріч, відсутність міцної держави — причини поразки полабських слов'ян.

Для зміцнення своїх позицій загарбники колонізували завойовані землі, заселяючи їх німецькими лицарями, міщанами, селянами, силоміць онімечували слов'ян. Корінне населення знищувалося, його зганяли на болота, йому заборонялось займатись торгівлею і ремеслом, вступати до цехів. Онімечення відбувалось навіть там, де збереглись слов'янські (підлеглі німцям) князівські династії і слов'янська знать. Вони ріднилися з німецькими феодалами, переймали їх звичаї, селили на незайманих землях німецьке населення. У XI—XVI ст. на землях лужичан німці почали видобувати корисні копалини. Це призвело до колонізації земель німецькими ремісниками, і лужичан було відрізано від чехів.

Дуже складним на розвиток полабських слов'ян був вплив Реформації і селянської війни 1525 р. в Німеччині. Активної участі у ній селянство на схід від Лаби не взяло¹. Але поразка її в Німеччині обумовила погіршення становища слов'янських і німецьких селян. А це вело до виникнення численних повстань, які нещадно придушувались феодалами.

Реформація сприяла пожвавленню культурного життя. У 1548 р. з'явилась перша лужицька книга — переклад Біблії Міклавше Якубиці. Поширення лютеранства серед частини полабських слов'ян сприяло їх асиміляції і виникненню ворожнечі між слов'янами-лютеранами і католиками. 30-літня війна (1618—1648 рр.) вкрай зруйнувала етнічну єдність слов'янського населення і підсилила його онімечення. Німецькі феодалі всіма засобами намагались ліквідувати національні особливості полабських слов'ян. Вони забороняли слов'янську мову, народні свята, одяг тощо. Однак у другій половині XVII ст. розгортається боротьба за національне відродження. Ян Хойнан, Михайло Френцель вивчають мову та історію лужицького народу. Видаються книги слов'янською мовою. Втім за часів панування Пруссії полабські слов'яни повністю асимілюються. Ни-

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори. Т. 19, стор. 329.

ні збереглись лише рештки колишніх лужичан, які після створення Німецької Демократичної Республіки одержали можливість національного відродження.

Боротьба полабських слов'ян затримала наступ німецьких феодалів на поляків і чехів і дала цим народам можливість виграти час і зміцнитися.

Поморяни — група польських племен, які жили на узбережжі Балтики між нижньою Одрою і Віслою. У IX—XI ст. у поморян відбувається розклад племінних громад і формуються феодальні відносини. Провідною галуззю господарства було рільництво і скотарство. Населення займалось також рибальством, видобувало бурштин і сіль.

Центрами поморян були міста-республіки — Щецін, Волін, Колобжег, Камень, Гданськ та ін. Великого розвитку у них набули ремесло і торгівля. Тут формувалася багата знать, яка гальмувала створення централізованої держави. В кінці X ст. поморяни увійшли до складу Польщі. В XI—XII ст. вони разом з полабськими слов'янами вели боротьбу проти німецьких та скандинавських загарбників. Кілька поморянських князівств, що існували у XII—XIII ст., потрапляли у залежність то Польщі, то Данії, то Німецької імперії. Німецькі католицькі місіонери, спираючись на заінтересовану в зміцненні феодального ладу місцеву аристократію, у XI—XIII ст. силоміць хрестили та онімечували поморян, прокладаючи шлях до загарбання слов'янських земель німецькими феодалами. Потомки поморян — кашуби й словинці живуть і зараз у складі Польської Народної Республіки.

РОЗДІЛ III

ПІВДЕННОСЛОВ'ЯНСЬКІ НАРОДИ ПІД ГНІТОМ ТУРЕЧЧИНИ ТА АВСТРІЇ (XV—XVIII ст.)

1. БОЛГАРІЯ ПІД ГНІТОМ ТУРЕЧЧИНИ

Наслідки турецького завоювання. Всі захоплені Туреччиною землі на Балканському півострові були об'єднані в Румелійському бейлербействі з центром у Софії. Воно ділилося на санджаки і кази. З кінця XIV ст. адміністративний поділ на Балканах весь час видозмінювався. Але всі воєнні, адміністративні та судові посади займали тільки завойовники. Південнослов'янські народи були позбавлені усіх політичних прав. Підкорене населення презирливо називалося «крайя» (стадо). Значну частину його в процесі завоювання знищили або продали в рабство. Турки зруйнували безліч міст і сіл. Ремісничє виробництво і торгівля занепали.

Феодальні відносини в країні повністю збереглися. Змінилася лише зовнішня форма землеволодіння, оскільки більша частина земель належала султану. Доходи від них ішли на утримання султанського двору і покриття державних витрат. Частину земель султан передав у користування феодалам, що займали вищі воєнні та адміністративні посади. Ці землі називалися хасами і виключалися з державного відомства. Близько половини всього земельного фонду передавалося в тимчасове володіння воєнних ленників, що звалися «спахи» (у Болгарії «спахії»). Частина земель належала духовному відомству (вакуфу). Прибутки з них повністю йшли на потреби церкви та учбових закладів, лікарень, притуків, що їй належали. Селяни, що жили на хасах і на землях вакуфу, звільнялися від сплати державних податків.

Болгарія знаходилася в самому центрі турецьких володінь у Європі. Тривалий час вона була плацдармом для завойовницьких походів турецької армії, а пізніше основним опорним пунктом для оборони балканських володінь Туреччини. Тому на території Болгарії будувється багато фортець, в яких розміщуються воєнні гарнізони. Через країну постійно проходили армії, які грабували населення. У найважливіших стратегічних районах Фракії, Македонії і Придунайської Болгарії селилися турецькі колоністи. Вони укріплювали тил турецьких армій.

Болгарське населення від центрів турецької адміністрації і стратегічних шляхів йшло в глухі гірські райони.

Болгарська церква позбавлялася самостійності і підлягала Константинопольській патріархії. Уряд проводив політику насильницького омусульманення болгар.

З кінця XIV ст. Османська імперія переживала серйозні воєнні утруднення і поступово переходила від наступу до оборони захоплених в Європі володінь. Війни давали все менше прибутків, але вимагали дуже великих витрат. Для їх покриття збільшувались податки. Поступовий розклад турецької адміністрації в Болгарії посилював політичну анархію в країні. Все це погіршувало становище народу.

Соціально-економічне становище Болгарії. У процесі турецького завоювання частина болгарських феодалів загинула чи втекла за межі країни. Друга ж частина добровільно прийняла мусульманство, влилася до лав феодального класу і поступово асимілювалася турками. Широкі ж народні маси залишилися вірними своїй країні.

В часи турецького панування в особливо тяжкому становищі опинилося селянство. Воно несло безліч повинностей на користь держави, а також світських і духовних феодалів. У перші роки панування турецький уряд періодично збирав з підвладного населення податок «кров'ю». Спеціальні збирачі роз'їжджали по країні і силоміць віднімали у болгарів найсильніших і послих хлопчиків. Частину їх продавали у рабство. Більшість же виховувалася в душі мусульманського фанатизму. З них формувалися яничарські корпуси — основа турецької армії. Цей варварський податок на християн було ліквідовано тільки з XVII ст.

Трохи кращим було становище незначного прошарку селян, що несли воєнно-допоміжну службу, доглядали і охороняли воєнні шляхи, гірські перевали і т. ін. Вони звільнялися від частини натуральних і грошових податків на користь держави і одержували невеликі земельні ділянки у спадкову власність.

Невдачі у війнах зменшили прибутки ленників, що призвело до розкладу старої воєнно-ленної системи. Для збільшення прибутків з кінця XIV ст. спахії почали свавільно збільшувати розмір податків із залежних селян. Однак це розорювало селянство і знижувало прибутки феодалів. У цих умовах багато спахіїв ставало на шлях створення приватновласницьких господарств (чифликів). Селян прикріпляли до землі, і вони не мали права йти від свого феодала. В XVII ст. термін розшуку поміщиками селян, що втекли, був 30 років. Урівнювання в правах різних категорій селянства зміцнювало спільність їх інтересів в антифеодальній визвольній боротьбі болгарського народу.

У часи турецького панування було зруйновано болгарські

міста значно зменшилось туземне ремісничє і торгове населення. Софія, Пловдів, Відін, Нікопол та інші торговельно-ремісничі центри занепали або перетворилися у воєнно-адміністративні пункти, в яких жили переважно турки. На найважливіших воєнно-стратегічних шляхах, що проходили через Болгарію, виникали нові міста — Пазарджик, Хасково, Плевен, Свіштов, Русе, Шумен та інші центри комунікацій.

Тільки з кінця XIV ст. сталися помітні зміни в економічному житті країни. У деяких районах у цей час розвиваються товарно-грошові відносини, зростає ремесло і торгівля. В глухих важкодоступних районах виникають нові міста: Котел, Сливен, Єлена, Трявна, Габрово, Троян, Тетеван, Етропіль, Самоков, Копрівштица, Панагюриште. У Софії, Пловдиві, Тирнові збільшується кількість болгарських ремісників і торговців, які обслуговували потреби турків.

Ремісничє виробництво мало цеховий характер. Більша частина цехів складалася тільки з болгарських ремісників. У деяких цехах працювали турки і болгарі, і тільки в шкряноному виробництві переважали турецькі ремісники. Найпоширенішими галузями ремесла були обробка вовни, тканин, кравецьке, шкіряне, гончарне, будівельне. З фіскальних міркувань турецький уряд підтримував ремісничі цехи. Але сваволя чиновників, що зловживали при збиранні податків, мита і штрафів, політичне безправ'я ремісників заважали нормальному розвитку ремесла. Сільські і домашні промисли, що обслуговували сільське населення, ще не відокремились від землеробства. Виняток становили лише села в районах Самокова, Кратова, Дупниці, де виробувалося залізо, мідь, золото, срібло і виготовлялися вироби з них. Селяни тут займалися переважно гірничою справою.

Загальноболгарського внутрішнього ринку в цей період ще не існувало. Місцеві ринки концентрувалися навколо міст. Центрами економічного і політичного життя Болгарії були міста Софія, Пловдів, Русе, Слівен, Відін, Варна, Бургас. Значну економічну роль відігравали ярмарки, де відбувався обмін ремісничої і сільськогосподарської продукції. Однак зловживання турецької адміністрації, безкарність численних банд розбійників і політична анархія, що посилювалися в країні, заважали нормальному розвитку внутрішньої і зовнішньої торгівлі.

Антифеодальний і визвольний рух болгарського народу в XV—XVIII ст. Боротьба болгарського народу проти воєнно-феодального турецького панування почалася в перші ж роки після втрати ним своєї політичної незалежності. Сміливі і мужні сини й дочки народу створювали невеликі гайдуцькі загони, що мстилися найжорстокішим турецьким феодалам і чиновникам за їх злочинства. Раптовими ударами вони знищува-

ли дрібні групи турецьких солдат і поліцейських. Гайдуцький рух за своїм характером був антифеодальним. В ньому проявився стихійний протест пригноблених мас селянства, міських ремісників і бідноти проти турецького панування, і тому його підтримував увесь болгарський народ. У деяких районах країни в XIV—XVIII ст. спалахували селянські повстання з яскраво вираженою антифеодальною програмою, але, як правило, вони були локальними і недостатньо підготовлені. На початку XVIII ст. розмах гайдуцького руху значно поширився. Гайдуки боролися не тільки проти турків, але й проти грецьких архієреїв і багатих болгарських бояр, що виконували роль турецької агентури і зраджували інтереси народу. Надалі соціальні мотиви гайдуцького руху ставали все більш чіткими і яскраво вираженими.

Одночасно з соціальною антифеодальною боротьбою трудящих мас, починаючи з 1402 р., в Болгарії розгорнувся рух за політичну незалежність. Його очолювали патріотично настроєні представники колишнього болгарського боярства і духовенства. Вони прагнули використати численні воєнні сутички європейських держав з Туреччиною з метою відновлення політичної незалежності Болгарії, не змінюючи суті соціального ладу. Так готувалися повстання 1598 і 1686 рр. (в Тирнові), 1688 р. (в Західній Болгарії з центром у м. Чіпровці та ін.). Але армії Австрії та інших європейських держав не подавали реальної допомоги болгарам. Керівники ж виступів, покладаючи надії на зовнішню силу, починали повстання без належної підготовки. Повстанці, як правило, були погано озброєні. Повстання охоплювали тільки невелику частину країни. Все це давало змогу численним турецьким арміям придушувати ці виступи, незважаючи на героїзм тих, хто брав у них участь.

Широкі народні маси зневірилися у можливості визволитися від турецького панування з допомогою європейських держав. Разом з тим болгари уважно слідкували за Російською державою, яка боролася проти татаро-монгольського іга і просувала свої кордони все далі на південь. Це впевнювало болгарів та інші південнослов'янські народи в тому, що з часом Росія допоможе їм визволитися з-під турецького ярма.

2. СЕРБІЯ, БОСНІЯ ТА ГЕРЦЕГОВІНА ПІД ВЛАДОЮ ТУРЕЧЧИНИ

Соціально-економічне становище. У всіх захоплених турецькими завойовниками південнослов'янських країнах збереглися феодальні відносини. Селянство потрапило у феодальну залежність від султана, вакуфів і світських феодалів. Разом з

феодальними повинностями селяни зобов'язані були виконувати безліч повинностей по будівництву шляхів, фортець, охороні гірських перевалів і сплачувати державні податки. Сваволя і здирство турецької адміністрації набагато погіршували і без того тяжке становище населення.

З кінця XVI ст. почався процес послаблення Османської імперії. Її агресія проти європейських держав зустрічала більш упертий опір. Після розгрому Туреччини під Віднем в 1683 р. вона змушена була перейти до оборони вже захоплених на Балканському півострові територій. Тепер війна не тільки не приносила прибутків, але й вимагала дальшого збільшення витрат. При загальній економічній відсталості Туреччини додаткові витрати покривалися за рахунок підвищення існуючих і введення нових податків і повинностей.

Змінилося і становище феодалів. Прибутки, що вони одержували від пограбування знов завойованих територій у XVII—XVIII ст., різко скоротилися. Землевласники почали приділяти більше уваги веденню свого власного господарства. Офіцерський склад яничарського корпусу і вся яничарська верхівка, користуючись послабленням центральної влади, стали на шлях насильницького захоплення селянської землі і створення приватновласницьких господарств (чифликів) з правом передачі землі у спадщину. В Боснії селянство повністю втратило свої землі. Панщина перетворилась в основну форму експлуатації селянства. Все це різко загострювало соціальні суперечності між селянами та феодалами.

Занепади під владою турків ремесло і торгівля. Маючи потребу в металі для виготовлення зброї, турецький уряд у перше століття свого панування прагнув розвивати гірничу справу. Однак терор, політичне безправ'я заважали цьому. Рудники, що здавалися на короткочасний відкуп, експлуатувалися по-хижацькому на базі відсталої техніки XIII—XIV ст., і в XVII ст. гірництво в Сербії, Боснії та Герцеговіні занепадало.

Поряд із занепадом старих гірничорудних центрів виростили нові міста — Белград, Сараєво та інші, в яких зосереджуються воєнні гарнізони, турецькі феодали і чиновники, ремісники і дрібні торговці, що забезпечували потреби армії і населення. Спочатку більшість ремісників були мусульмани. Але поступово до виробництва залучається і християнське населення, яке у XVIII ст. перетворюється у вирішальну продуктивну силу. Ремісники і торговці об'єднувалися в цехи східного типу (еснафи), що являли собою національно замкнені корпорації. Економічно міста не зв'язувалися з навколишніми землеробськими районами і не сприяли загальному економічному піднесенню в країні та утворенню внутрішнього ринку.

У силу обмеженого розвитку ремесла і відсутності промисловості турецький уряд був заінтересований у ввозі промисло-

вих товарів з-за кордону. Тому він ставив у привілейоване становище іноземних купців (дубровничан, венеціанців, генуезців та інших), а це підривало місцеву торгівлю.

До кінця XVIII ст. економіка Боснії та Герцеговіни, більшої частини Сербії занепадала. У XVIII ст. деяке економічне пожвавлення спостерігалось тільки в Південній Македонії. Місто Салоніки перетворилося в найбільший центр торгівлі. Через нього ввозилася більша частина європейських товарів на Балкани. Жива торгівля сприяла розвитку товарно-грошових відносин і деякому зростанню міського населення. В землеробстві розширюються посівні площі під рисом, тютюном, бавовною, значна частина яких йшла на продаж.

З кінця XVIII ст. в сприятливих умовах опинився невеликий район Північної Сербії, що прилягав до Белграда. В 1718—1739 рр. його окупувала Австрія, яка вивозила по Дунаю продукцію скотарства із Сербії. У 1739 р. цей район знову загарбала Туреччина, перетворивши його в окрему адміністративну одиницю — Белградський пашалик, і, враховуючи його прикордонне становище, проводила тут більш поступливу політику. Вона визнала обмежені права місцевого самоврядування. Великий попит Австрії на продукцію сербського скотарства сприяв збільшенню поголів'я худоби і розвитку товарності господарств. Почалося формування сільських торговців з числа кнезів, обер-кнезів і заможних селян. Основна маса селянства придушувалася державними податками, феодалними повинностями і лихварською кабалою.

Політичне становище. Політичне становище південнослов'янських країн за часів турецького панування не було однако-вим. Серед них у меншій залежності перебували Боснія та Герцеговіна — країни Османської імперії. Уряд бажав мати в цих провінціях міцну опору в особі місцевих феодалів, значна частина яких прийняла іслам. Частина селян-патаренів також прийняла іслам і мала порівняно з християнами значно більші права.

Турецькі завойовники спустошили рівнинні землеробські райони південнослов'янських провінцій імперії. Частина населення загинула, а частина втекла у труднодоступні гірські райони Чорногорії, Герцеговіни, Брди. В рівнинні райони уряд переселив деякі племена скотарів-влахів, турецьких колоністів з Малої Азії, що вело до зміни етнічного складу населення цих районів.

У Сербії, Боснії та Герцеговіні зберігалися значні права органів місцевого самоврядування. Сільські старости, кнези, обер-кнези, сердарі і воєводи в більш великих об'єднаннях общин обиралися населенням. Вони слідкували за порядком, розпоряджалися пасовиськами, брали участь у збиранні податків, чинили суд над дрібними злочинцями, виступали по-

середниками у взаємовідносинах християн з турецькими феодалами і адміністрацією. Зберегти самоврядування прагнули як південнослов'янські народи, так і турецькі гнобителі. Це полегшувало останнім управління провінціями. Представників місцевого самоврядування уряд звільняв від податків, наділяв землею на правах баштини. Обрані населенням службові особи (старости, кнези, сердарі та інші) підлягали турецькому адміністративному апарату, являли собою його опору.

В Боснії та Герцеговіні, особливо у містах, проживала значна кількість католиків. Католицька церква підтримувалась Римською курією. Але переважна більшість селян, ремісників і дрібних торговців лишалась вірною православію. Турецький уряд після завоювання Македонії зберіг Охридське архієпископство як автономну церковну одиницю у межах грецької константинопольської патріархії. Сербська церква до 20-х років XIV ст. користувалася деякою самостійністю, але потім вона підпорядковувалась Охридському архієпископу, що викликало невдоволення сербського народу. В 1357 р. Сербська патріархія була відновлена з центром у місті Печ. Вона об'єднувала православну церкву Сербії, Боснії та Герцеговіни, Чорногорії, Північної Македонії, Західної Болгарії, Південної Угорщини та Трансильванії.

Цей факт мав велике політичне значення, оскільки синоди і собори, на які запрошувалися і світські особи, вирішували важливі загальнополітичні питання. Православна церква прагнула зберегти слов'янську культуру, народні традиції, дух солідарності слов'янських народів і протистояти ісламу. Вона відіграла велику роль у справі встановлення добрих взаємин з Росією і виховувала в народі віру в її визвольну місію. Печська патріархія брала активну участь в антитурецьких виступах південних слов'ян. Турецький уряд вирішив присікти патріотичну діяльність сербської церкви і тим самим зміцнити своє становище в цьому районі. В 1766 р. він ліквідував Печську патріархію, а в 1767 р. автономію Охридського архієпископства. Православну церкву Македонії, Сербії, Боснії та Герцеговіни підкорила Константинопольська патріархія — союзник турецького уряду в справі пригноблення південнослов'янських народів.

Визвольна боротьба. Стихійним протестом широких мас народу проти турецького панування було гайдуцтво. За своїм змістом воно являло собою, як і в Болгарії, стихійний рух селянства проти турецьких феодалів і воєнно-феодалної держави. Організаційно гайдуцтво не відзначалося міцністю, тому що дрібні загони народних месників не мали єдиного керівного центру. Але, будучи тісно зв'язаними з народними масами, гайдуки завжди знали плани ворога і мали змогу завдати йому раптових ударів. В гірських районах Македонії, Сер-

бії, Боснії та Герцеговіни завжди діяло декілька десятків гайдуцьких загонів, які вели нерівну, героїчну боротьбу з гнобителями. Одночасно з гайдуцьким рухом виникли стихійні збройні виступи проти турецьких феодалів. Один з найбільш ранніх масових виступів селянства відбувся в районі Прилепа в 1564—1565 рр.

Політичні виступи сербського народу, звичайно, були пов'язані з війнами Австрії та інших європейських держав проти Туреччини. Іноді невеликі австрійські військові загонали проникали в Сербію. В 1689—1690 рр. такий загін прорвався через всю Сербію до Македонії. Йому подали велику допомогу сербські і македонські повстанці. Однак восени 1690 р. загін був розгромлений турками і відступив. Турецькі війська жорстоко розправилися з усіма жителями тих районів, через які вони проходили. Рятуючись від звірств, багато селян, ремісників і торговців втекли в гірські райони Герцеговіни і Чорногорії, а близько 60—70 тисяч пішло за Дунай. У числі останніх був і печський патріарх Арсеній III Чорноєвич. Під час війни 1737—1739 рр. у районі Нові Пазар спалахнуло повстання на чолі з кнезом Афанасієм Решковичем. Однак австрійські війська реальної допомоги повстанню не подали, і воно зазнало поразки. Австрійський уряд прагнув використати південнослов'янські народи тільки як воєнну силу. Він ніколи не висував завдання відновлення самостійних держав на Балканах і робив усе можливе, щоб не допустити розгортання визвольного руху.

Все це підірвало віру балканських народів у можливість одержати допомогу від Австрії. Разом з тим у XIV ст. зміцнюється їх віра у визвольну місію Російської держави. Цю віру особливо активно підтримувала православна церква. В 1774 р. Туреччина уклала з Росією Кючук-Кайнарджийський договір, який надавав Росії право захисту православного населення і церкви в Туреччині. Він остаточно визначив орієнтацію південнослов'янських народів і православного духовенства на Росію.

3. БОРОТЬБА ЧОРНОГОРСЬКОГО НАРОДУ ПРОТИ ТУРЕЦЬКОЇ АГРЕСІЇ

У 1499 р. Чорногорія визнала суверенітет султана. Частина Адріатичного узбережжя, що належала їй, захопила Венеція, а рівнинні райони навколо Підгориці — турецькі феодали. Тільки труднодоступні гірські райони на захід від річок Мораці і Зети лише формально вважалися підлеглими Туреччині. Тут майже не було придатних для хліборобства земель. Тому населення займалося в основному вівчарством. Його продукцію в обмін на хліб, сіль, порох та інші товари населення збувало в Котор, Підгорицю та інші міста. Гірські райони Чор-

ногорії вважалися султанським хасом, і тому вони не підпорядковувались турецьким феодалам. Придатними для землеробства кляпками землі володіли окремі особи, а ліси і пасовиська вважалися спільною власністю сільських общин.

Основною територіально-адміністративною одиницею в Чорногорії вважалось плем'я, всі дорослі члени якого складали збор. На зборі обговорювалися найважливіші справи племені, і виконувати його рішення повинні були всі. Фактична влада у племені належала кнезам і воєводам. Головний кнез країни виступав як посередник між турецькими властями і населенням, але права його обмежувалися. Найбільш важливі внутрішні і зовнішньополітичні справи всієї Чорногорії вирішувалися на загальній скупщині. Проте, незважаючи на її наявність, зв'язок і відносини між племенами були дуже слабкими. Не обходилося інколи і без збройних сутичок. За цих умов завдання об'єднання всіх племен взялася вирішити православна церква на чолі з митрополитами (владиками), резиденція яких в Цетинському монастирі незабаром перетворилася в політичний центр Чорногорії.

Малонаселена й економічно відстала Чорногорія фактично перебувала в стані перманентної війни з Туреччиною. Вона мала потребу у зброї і матеріальній допомозі. Венеція, володіння якої межували з Чорногорією, була заінтересована в ослабленні турецьких військ і всіляко нацьковувала Чорногорію проти Туреччини, обіцяючи їй підтримку. Але насправді далі слів справи не йшли, і це часто ставило чорногорські племена в дуже скрутне становище. Чорногорський народ все частіше звертав свої погляди у бік Росії.

Найбільш чітко сформулював завдання повного визволення Чорногорії від турецької залежності митрополит Данило Негуш (1697—1735 рр.). В першу чергу він вважав необхідним ліквідувати міжплеменні чвари, створити дійсну єдність племен і зміцнити роль загальнодержавних органів. Створення Негушем єдиного суду, його допомога племінним кнезам у вигнанні і винищенні отуреченого населення сприяли зміцненню внутрішньої єдності і послабленню турецького впливу в країні. За нього в 1711 р. Чорногорія, відгукнувшись на заклик Петра I, вступила у війну проти Туреччини. Це поклало початок дружбі російського і чорногорського народів. Під час відвідування Данилом Росії Петро I видав йому одноразову допомогу і встановив постійну грошову субсидію Цетинському монастиреві. Російська допомога йшла через митрополитів, що сприяло дальшому зростанню їх авторитету в країні.

Політику Данила продовжував митрополит Василь (1750—1766 рр.) і самозванець Степан Малий (1767—1773 рр.). Останній зміцнював зв'язки між окремими племенами і домагав-

ся створення сильної державної влади в країні. Його прагнення видати себе за Петра III, що чудом врятувався, привело до тимчасового погіршення російсько-чорногорських відносин. Однак відносини з Росією знову поліпшились за митрополита Петра I Негоша (1782—1830 рр.), який активізував воєнні дії проти Туреччини в період російсько-турецьких війн. Об'єднавши зусилля всіх племен Чорногорії і Брди, він 22 вересня 1796 р. при селі Круси розгромив численну турецьку армію, що фактично зробило Чорногорію незалежною від Туреччини.

4. ДАЛМАЦІЯ ПІД ВЛАДОЮ ВЕНЕЦІЇ В XV—XVIII ст.

У XV ст. Венеція захопила майже все узбережжя Адриатики, за винятком території Дубровницької республіки. Їй належала вузька смуга морського узбережжя з містами Задар, Шибеник, Трогір, Будва, Бар, Улцинь, а також прибережні острови. У другій половині XV ст. почалися венеціансько-турецькі війни, що тривали до кінця XVII ст., і в яких перемогу здобувала Туреччина. Лише в кінці XVII ст., скориставшись невдачами Османської імперії у війнах з Росією, Австрією та іншими державами, Венеція добилася значного збільшення захоплених нею територій Далмації. Воєнні дії в цих районах венеціанці вели силами південнослов'янського населення, яке несло значні втрати. Під час воєн було зруйновано чимало населених пунктів, і чимало жителів Далмації потрапило у полон. Частина населення, рятуючись від грабежів, залишала далматинські міста і переселялася на острови.

Підкорені Венецією міста, як і раніше, займалися посередницькою торгівлею, мореплавством, землеробством і ремеслом. Землі належали представникам патриціату, які віддавали їх в оренду здольщикам. Земля за міською смугою також оброблялася на правах здольщини. Володарю землі сплачували натурою і грошима. Все населення міст-комун і самоврядних общин на островах поділялося на патриціат, до якого входили землевласники, і простонароддя (пучани) — торговці, ремісники, матроси, духовенство. Заможні пучани називалися горожанами. Вся повнота влади належала патриціату. Тому протягом XV—XVIII ст. народні маси борються за право участі у міському самоврядуванні. Ця боротьба велась небезуспішно. У містах Бар, Шибеник та інших патриціат змушений був піти на деякі поступки.

Верховна влада у Далмації належала генеральному провєдурі (наміснику), якого призначала Венеція. Місцем перебування намісника було м. Задар. В кожному місті на острові призначався кнез, який очолював органи самоврядування і ад-

міністрації. У XVIII ст. втручання Венеції у внутрішні справи Далмації посилилося, а в районах, відвойованих у Туреччини в XVII—XVIII ст., діяли венеціанські закони. У зв'язку з загальним спадом торгівлі в басейні Середземного моря, економічним і політичним занепадом Венеції, послабленням торгівлі далматинських міст з підкореними Туреччиною районами Балканського півострова, економіка Далмації занепадала. Вона перетворилася у відсталу провінцію, населення якої займалося землеробством і скотарством. У 1797 р. Венеціанська республіка припинила своє існування, і разом з її володіннями Далмація увійшла до складу Австрійської імперії.

5. ХОРВАТІЯ, СЕРБЬСЬКА ВОЄВОДИНА ТА СЛОВЕНІЯ ПІД ГНІТОМ АВСТРІЇ В XVI—XVIII ст.

Соціально-економічний розвиток Хорватії. На початку XVI ст. Хорватія увійшла до складу багатонаціональної Австрійської монархії. Набіги турків, гніт австрійської воляччини та феодалів робили становище трудящих нестерпним.

Проникнення турецьких завойовників на територію Хорватії почалося у другій половині XV ст. Турки руйнували населені пункти, нищили нерухоме майно і худобу. Найбільше страждали від турецьких набігів жителі південних районів. Частина з них тікала в менш небезпечні північні райони країни. Туди поступово переміщувався економічний центр життя Хорватії.

Основну продуктивну силу країни становили селяни. Їх становище було дуже тяжким. Уряд збільшував податки і різні повинності для оплачування витрат на утримання наймих зійськ, будівництво фортець і т. д.; феодали прагнули одержати з уцілілих маєтків якомога більше прибутків за допомогою збільшення панщини; якщо у XIV ст. селяни відробляли у поміщицькому господарстві 30—40 днів на рік, то в XVI ст. панщина збільшилася до 2—3 днів на тиждень. Не дивно, що в Хорватії в цей період неодноразово виникають селянські повстання. Найбільшим з них було повстання, що почалося 29 січня 1573 р. в Північно-Західній Хорватії, а згодом охопило і Південно-Східну Словенію.

Воно мало антифеодальний характер і спрямовувалось проти збільшення панщини та інших феодальних повинностей. Керівники його на чолі з Матієм Гебецем вимагали більш ефективно організації антитурецької оборони. Спочатку повстанці перемагали загони феодального ополчення. Але навесні 1573 р. уряд Австрії зібрав значну армію і з нечуваною жорстокістю придушив цей виступ.

З кінця XIV ст. феодальні повинності весь час збільшуються. В XVII ст. панщина становила вже 6 днів на тиждень. Це не давало змоги селянинові обробляти власну земельну ділянку, розорювало і обезземлювало селянські маси. У зв'язку з цим зменшувалися прибутки феодалів, які почали шукати інших джерел для їх збільшення. У XIV ст. під час жорстокої боротьби з турками частина селян мала нести військову службу. За це вона звільнялася від панщини і деяких інших феодальних повинностей. У XVII ст. небезпека турецького завоювання для Хорватії минула. За цих умов феодали почали пригнічувати і тих, хто служив у військах. Численні заворушення селян, що виникали через посилення кріпосного гніту у маєтках Загребського капіталу і світських феодалів у 1608—1610, 1633—1636, 1653—1659 та 1670—1671 рр., придушувались урядовими військами і озброєними загонами феодалів.

У XIV ст. на півдні і сході Хорватії створюється Військовий Кордон, куди переселили влахів, босняків і хорватів, що втекли з районів, захоплених турками. Жителі цих районів звалися граничарами. В основному вони несли військову службу. За це граничари одержували земельні ділянки і звільнялися від феодальних повинностей. Вони користувалися правами внутрішнього самоврядування і обирали кнезів.

У XVII ст. становище граничарів значно погіршилося. Офіцери, серед яких було чимало австрійців, вимагали у населення працювати на себе, віднімали у них більшу частину воєнної здобичі, затримували зарплату, заважали діяльності самоврядування тощо. У 1665—1666 і 1697 рр. граничари повстають проти утисків своїх прав.

Війни Австрії та інших держав проти Туреччини привели до визволення Славонії і ряду районів Хорватії. Феодали намагалися повернути у ці зруйновані і малозаселені місця нових поселенців, надаючи їм земельні ділянки і тимчасові податкові пільги. У XVIII ст. населення Хорватії і Славонії, особливо в містах, зростає. Продукція хорватського землеробства, зокрема пшениця, користувалася все більшим попитом на зовнішньому ринку. Феодали прагнули розширювати посівні площі і вирощувати нові зернові і технічні культури. Проте знаряддя праці залишалися дуже примітивними. Тому потребу у робочих руках і збільшення посівних площ вони намагалися задовольнити за рахунок 6-тиденної панщини на тиждень і насильного переселення селян у необжиті райони. Крім того, збільшувалися державні податки і повинності по ремонту і будівництву шляхів, казарм та інших споруд.

Незадоволення селян зростало. Частина їх тікала в гори, за межі Військового Кордону, в Славонію. Ті, що лишалися, повставали. Найбільшим було повстання селян Крижевацької жу-

панії в 1755 р. під керівництвом Матія Кутича, жорстоко придушене феодалами.

Аграрне законодавство австрійського уряду 50—80-х рр. XVIII ст. не поліпшило становища селян, і на початку 90-х рр. воно повністю скасовується.

У середині XVIII ст. було реорганізовано Військовий Кордон, граничари втратили самоврядування. Замість нього створюється централізоване військове управління. Місцевих офіцерів змінили австрійські, офіційною мовою Кордону стала німецька. Реорганізація супроводжувалася збільшенням грошових і натуральних податків. Це викликало загальне невдоволення граничар, більшості кнезів і офіцерів південнослов'янської народності. Збройні виступи граничар з вимогою відновити самоврядування і ліквідувати всі утиски у XVIII ст. — явище досить часте. Найбільші з них — повстання 1751 і 1755 рр. У січні 1755 р. повстали всі граничарські війська Вараждинського генералату на чолі з капітаном Петром Любоєвичем. Вони захопили владу в Северинському районі і вступили в переговори з урядом. Повстанці вимагали відновити на Кордоні старі порядки, вільне користування лісами і власним нерухомим майном, зменшення повинностей і податків, урівняння в правах слов'янських і австрійських офіцерів. Австрійський уряд обіцяв задовольнити деякі вимоги, але тим часом у районі повстання він зосередив 50 тис. солдатів, які у квітні 1755 р. придушили повстання. Понад 100 його керівників закатували і стратили.

У розвитку міст, ремесла і торгівлі в XVI—XVIII ст. також відбулися значні зміни. Феодали, що селилися в містах, захоплювали владу. Цехове ремесло переживало кризу. У XVIII ст. всередині цехів з'явилися промисловці, що почали використовувати найману працю і економічно підкорювати бідні райони. Це розорювало багатьох ремісників, штовхало їх у кабалу до підприємців. Особливо постраждали ремісники поташної, лісопильної, суднобудівної і шовкообробної галузей виробництва. Цехова форма організації ремесла перетворилася в перешкоду на шляху розвитку продуктивних сил до капіталізму. Тому в 1783 р. вона перестала існувати. Серед капіталістичних мануфактур виділявся рафінадний завод в Рієке, що виник в 1751 р. До кінця XVIII ст. на ньому працювало близько 100 робітників. Проте розвиток мануфактурного виробництва в Хорватії і Славонії проходив дуже повільно. Це пояснювалося пануванням феодально-кріпосницьких відносин і політикою уряду, що прагнув перетворити Хорватію і Славонію в аграрно-сировинний придаток Австрії.

Політичний розвиток Хорватії. Жорстокою боротьбою Хорватії і Славонії в XVI—XVII ст. проти Туреччини скористалися Габсбурги, які у 1538 р. остаточно прибрали до рук Хорва-

тію. У XVI ст. Туреччина захопила майже всю Славонію і південну частину Хорватії. Для організації опору туркам на південних і східних кордонах своїх володінь Габсбурги створили особливу смугу. Вони укріпили старі і збудували нові фортеці, де розмістили наймані війська. Тут же організовується нове військо з влахів, сербів і хорватів, які переселилися з районів, завойованих Туреччиною, та місцевих жителів. Військові одержували земельні наділи, з яких в основному вони й жили.

Створення у XVII ст. Військового Кордону відіграло велику роль у припиненні турецького наступу на Європу. Граничари перші приймали на себе удари турецьких полчищ і давали змогу військам і населенню підготуватися до оборони.

Решта Хорватії керувалася баном і сабором і тому звалася Банською Хорватією. На цій території Габсбурги поступово посилювали свою владу. Австрійському урядові безпосередньо підлягали воєнні сили. Офіцерський склад поповнювався австрійськими офіцерами. Австрійські феодалі одержували від уряду найкращі землі Хорватії.

Наприкінці XVI ст. спільними зусиллями граничар, хорватської армії і найманих королівських військ наступ турок у Хорватію був припинений, і на початку XVII ст. небезпека завойовання Хорватії Туреччиною зменшилася. В середині XVII ст. великі хорватські магнати намагалися відновити права Хорватії, що існували в XII—XV ст. Однак заколот було розкрито і ліквідовано, його керівників страчено, а їх великі володіння перейшли у власність Габсбургів. У кінці XVII ст. після розгрому турецької армії під Віднем у 1683 р. Австрія домоглася визволення всієї Угорщини і Славонії. Остання в XVIII ст. воз'єдналася з Хорватією.

Реформи 40—80-х рр. XVIII ст. в Австрійській імперії спрямовувались на перетворення її в єдину централізовану державу з пануванням австрійської національності. Для Хорватії вони означали дальше посилення національного і політичного гніту габсбурзької монархії. В 1785 р. на території Хорватії і Славонії створюється 10 адміністративних округів на чолі з королівськими комісарами. Державною мовою оголошується німецька мова.

Сербська Воеводина. У період запеклої боротьби сербського народу з турецькими завойовниками багато сербів і босняків тікали за Дунай і Саву, заселяючи південні провінції Угорського королівства — Банату, Бачки, Барані і Срема. Переселення сербів із захоплених турками областей продовжувалося і в XVII ст. У 1690 р. до Угорського королівства переселилося близько 70 тис. сербів. Оскільки ці райони були спустошені під час воєн кінця XVII — початку XVIII ст., австрійська влада прагнула до їх заселення. Видаються спеціальні закони, які

передбачали надання сербам свободи віросповідання і церковної автономії. У XVIII ст. населення Банату, Бачки, Барані і Срема збільшилося у 6 разів.

Політичний і соціальний розвиток цих земель відбувався не однаково. По ріках Саві, Дунаю, Тисі і Моршне (Муреше) створюється Військовий Кордон, підпорядкований військовій австрійській владі. Рештою районів управляла цивільна адміністрація Угорського королівства.

Становище сербського населення у межах Австрійської імперії виявилось дуже тяжким. Воно сплачувало великі податки. Угорська влада і феодалі не рахувалися з «привілеями», які надавалися сербам австрійськими імператорами на тій підставі, що вони суперечили угорським законам. Католицьке духовенство намагалося повернути сербську церкву до унії з Римом.

У цивільних областях Банату, Барані, Бачки і Срема землями володіли німецькі й угорські феодалі, що тримали у феодальній залежності багато селян. Селяни виконували панщину, а в деяких маєтках сплачували натуральну або грошову ренту. Частина їх була незалежною і обробляла землю феодалів на правах оренди. Аграрне законодавство австрійського уряду у другій половині XVIII ст. не поліпшило тяжкого становища селянства.

В політичному житті цивільних областей до середини XVIII ст. велику роль відіграло сербське духовенство на чолі з митрополитом. Воно збирало податки з населення і нижчого духовенства. Митрополит успадковував все майно сербів, які не мали спадкоємців, здійснював суд у цивільних справах, затверджував статuti ремісничих цехів, призначав сербських офіцерів до армії. Велику роль у житті сербів Воеводини відігравали народно-церковні сабори. Вони вибирали митрополитів, вирішували питання церковного управління, шкільної освіти. Однак в ході реформ 40—70-х рр. XIX ст. ці області підкорялися безпосередньо іллірійській двірцевій канцелярії. Митрополити позбавлялися всіх прерогативів світської влади. За ними збереглися тільки чисто релігійні функції. Все політичне життя і діяльність народно-церковних саборів було поставлено під контроль уряду.

У Військовому Кордоні більша частина земель була спадковою власністю граничар. Частина земель належала офіцерам-німцям і почасти сербам. Під час реформ середини XVIII ст. в житті граничар відбулися великі зміни. Військовий Кордон по Тисі і Муреше був скасований, і граничар цього району позбавлено їхніх прав і привілеїв. Погіршилося і становище граничар по річках Дунаю і Саві. Це спричинило до антиурядових та антифеодальних повстань, посилення гайдуцького руху і масового переселення до Росії. Уряд жорстоко придушив народні виступи і вжив заходів для припинення еміграції.

Соціально-економічний та політичний розвиток Словенії. Словенські землі в XVI—XVIII ст. перебували під владою Австрії. Селяни, як і раніше, продовжували поєднувати землеробську працю з різними промислами (видобутком руди і обробитком металу, рубанням лісу, випалюванням деревного вугілля). Зростання міст і збільшення вивозу сільськогосподарської продукції на зовнішній ринок обумовлювали зростання продуктів землеробства. У зв'язку з цим феодалі почали перебудувати своє господарство. Вони запроваджують натуральний оброк, панщину, розширюють посівні площі за рахунок общинних селянських земель. Значне збільшення відробітків на феодала, непомірні податки підривали економіку селянства.

Зростання товарності сільського господарства і тісний зв'язок селянства з гірництвом прискорювали процес розшарування села. З'явилися розбагатілі селяни, які займалися торгівлею і лихварством. Частина їх викупувалася у феодалів і ставала вільною. Переважна ж маса селян бідніла, втрачала власну землю і зберігала тільки невелику ділянку, де розміщувалися хати та інші будівлі. Їх примушували працювати по найму або займатися ремеслом. Кількість безземельних селян у деяких районах Словенії перевищувала 30%.

Посилення феодального гніту, збільшення податків і неспроможність держави захистити населення від грабіжницьких набігів турків, що тривали до кінця XVI ст., зумовили численні селянські виступи. Найбільшим було селянське повстання 1515 р. За кілька років до нього виникла революційна селянська організація «Селянський союз», що об'єднував близько 20 тис. чоловік. За її ініціативою в березні 1515 р. селяни із зброєю в руках повстали за свої права. Селян підтримали окремі міста. Повстанці на чолі з Кландером, сподіваючись знайти у австрійського імператора підтримку, почали з ним переговори. Це дало змогу урядовим військам і феодальному ополченню в червні—липні розгромити погано озброєні і організовані загони повстанців і придушити повстання. Феодалі використали свою криваву перемогу для дальшого збільшення панщини та інших повинностей з селянства. Нове піднесення визвольного руху спостерігалось вже у 1573 р., коли словенські селяни виступили разом з хорватськими.

У XVI ст. економіка Словенії зміцнюється. У гірничорудній справі, особливо на тих рудниках, де видобувалася ртутна руда, застосовувалася наймана праця, удосконалювались ряди праці. Вся гірнична промисловість підкоряється купецькому капіталу, який фінансував компанії підприємців і забезпечував продаж руди, металевих виробів всередині країни і на міжнародних ринках. Торгово-лихварський капітал тримав у кабальній залежності дрібних товаровиробників. У гірничій справі і фінансово-лихварських операціях брала участь і знач-

на частина дворянства — розбагатілі купці і підприємці, які виступали або купували дворянські звання і, вкладаючи капітал у промисловість чи позичаючи його під проценти, були зацікавлені у його зростанні та прискоренні економічного розвитку. Втім, вирішальна роль в економіці гірничорудного виробництва належала іноземному, особливо південнонімецькому та італійському, капіталу. Цехова організація праці продовжувала існувати і розвивалася за законами простого товарного виробництва. Все це сприяло зростанню кількості міського населення Словенії, появі деяких нових галузей виробництва (ливарної справи, виготовленню скла і паперу), розширенню внутрішньої і зовнішньої торгівлі.

З кінця XVI до початку XVIII ст. гірничорудна справа занепадає. Виняток становив лише видобуток ртуті, яку купували країни Європи та Індія. Занепадає також і цехове ремесло, за винятком виготовлення зброї для граничар. Економічний спад пояснювався переміщенням торгових шляхів із Середземного моря в Атлантику, відливом іноземного, особливо південнонімецького, капіталу, вигнанням із Словенії міщан і дворян протестантського віросповідання, що вкладали свій капітал у гірничорудне виробництво, звуженням внутрішнього ринку в результаті масового розорення селянства, ремісників та дрібних торговців.

Дуже тяжким було становище селянства. Світські і церковні феодалі продовжували збільшувати панщину, держава — податки. Серед численних виступів селян цього періоду найбільшими були повстання 1627 р. у Гориці, 1635 р. у Нижній Штірії і Крайні, 1674—1688 рр. у Верхній Крайні і в 1713 р. повстання, що охопило понад 750 сіл Гориці і Крайни.

З початку XVIII ст. в Словенії почалося економічне пожвавлення. В сільськогосподарське виробництво все глибше проникають товарно-грошові відносини. Зростає рівень виробництва. Феодалі і заможні селяни починають застосовувати машини і будувати підприємства по переробці сільськогосподарської продукції. Розвитку товарно-грошових відносин сприяло і аграрне законодавство австрійського уряду у другій половині XVIII ст. На селі більш швидкими темпами відбувається процес розшарування селянства на бідноту та сільську буржуазію. Спостерігалось деяке пожвавлення і в гірничій справі. У полотняному, шовкоткацькому, скляному, паперовому та інших виробництвах почався розвиток капіталістичної мануфактури з використанням найманої праці. Значно розширилася зовнішня торгівля, особливо з італійськими містами. Велику роль у торгівлі Словенії, Хорватії та Угорщини стало відігравати місто Трієст.

Найбільшою подією в політичному житті Словенії XIV—XVII ст. була реформація під прапором лютеранства. Вирі-

шальну роль у Словенській реформації, що мала поміркований характер, відіграло дворянство, яке прагнуло використати її для збільшення своїх земельних володінь за рахунок церкви і зміцнення своїх позицій проти централізаторських прагнень Габсбургів. Лінію дворянства і реформації повністю підтримувало бюргерство. На відміну від дворянства, воно було більш послідовним у боротьбі за ведення богослужіння і видання церковних книг словенською мовою. Ця боротьба протестантів на чолі з Пріможем Трубаром (1508—1586 рр.) сприяла створенню словенської літературної мови. Широка маса народу не брала активної участі в реформації. Революційні прихильники жорстоко переслідувалися дворянством, а поміркована дворянська течія не давала нічого ні селянству, ні ремісникам, ні дрібним торговцям.

Зміцнивши своє внутрішньополітичне становище, Габсбурги, спираючись на феодальну реакцію і католицьку церкву, в кінці XVI ст. перейшли в наступ проти реформації. З країни вигнали не тільки всіх протестантських проповідників і вчителів, а й дворян і городян, які відмовилися від протестантського віросповідання. Протестантські церкви закривалися і руйнувалися, книги спалювалися. На початку XVII ст. протестантизм було знищено.

Під час контрреформації зміцнилася центральна влада Габсбургів і послабилися станові організації Словенії. Їх позбавили права встановлювати розміри державних податків, скликати феодальне ополчення. Останнє поступово замінювалося найманими військами, а потім — постійною армією. Станові організації перетворилися в замкнені, ізольовані одна від одної організації феодалів. У період реформ 40—80-х рр. XVIII ст. роль станових органів у Словенії ще більш занепадає, оскільки в імперії створився єдиний централізований бюрократичний апарат, офіційною мовою якого стала німецька мова. Процес германізації зустрічав опір широких народних мас, що проявлялось у поширенні ідей відродження словенської національної культури.

РОЗДІЛ IV

ЧЕХІЯ І СЛОВАЧЧИНА ПІД ГНІТОМ АВСТРІЇ (XVI—XVIII ст.)

Чехія і Словаччина після поразки гуситських війн (друга пол. XV — поч. XVI ст.). Гуситський революційний рух не розв'язав повністю тих завдань, які стояли перед Чехією у першій половині XV ст., хоча після Ліпанської битви гнобителям довго не вдалося стабілізувати своє становище в країні. В кінці ж XV ст. і на початку XVI ст. феодально-католицька реакція почала наступ на права народних мас.

Знать, яка в період гуситських війн тікала до сусідніх країн, повернулася в Чехію і прибирала до рук не тільки втрачені маєтки, але й селянські наділи. Одержували землю німецькі феодалі і католицьке духовенство, а в Словаччині — угорська та словацька знать. Створюються і зростають великі латифундії, продукція яких іде на ринок. Прагнучи збільшити випуск товарної продукції, феодалі ще більше закріпачували селян, розширяли господарство. В 1487 р. чеський сейм заборонив вільний перехід кріпаків, запровадив великі штрафи за переховування втікачів. З другої половини XV ст. почало розвиватись так зване «друге кріпосництво», яке різко погіршило становище народних мас.

Розвиваються ремесло, торгівля, в цей же час зростають міста. Виникають нові види ремісничого виробництва — друкарська справа, текстильне виробництво, з'являються нові райони гірничої промисловості — Яхімов, Ясенік, Славков. Збільшується кількість шахт по видобутку руд кольорових металів на Словаччині. Виникають нові ярмарки, місцеві ринки, на які з'їжджалися купці сусідніх країн, далекої Русі, Скандинавії, Італії, Франції, Туреччини. У великих містах виникають нові іноземні факторії. Правда, в політичному житті міста великого значення не мали, оскільки феодалі обмежували їх права і привілеї.

Посилення феодально-кріпосницького гніту і наступ католицької реакції обумовили зростання класової боротьби, спершу під впливом чеської, а на початку XVI ст. німецької реформації. У країні поширювалися численні так звані «пророче-

ства», складені в дусі ідеології радикальних таборитів. Різні проповідники з народу твердили, що незабаром прийде «сільський король», який забере владу у магнатів і передасть її поневоленому люду. Ідеологом опозиційного руху став видатний мислитель П. Хельчицький, за активною участю якого в 1457 р. створюється община чеських «братів»—широка демократична організація селян, ремісників і частини бюргерів, які виступали проти феодално-католицької реакції.

Активізувалась революційна боротьба селян, ремісників і гірників. Стихійні, розрізнені селянські виступи 80—90-х рр. XV ст. у Забреському панстві (Моравія), Литомержицькій області (Чехія) переросли на початку XVI ст. в могутній антифеодалний рух. Влітку 1514 р. всю Південну Словаччину охопило велике повстання, що розгорнулося під впливом селянської війни в Угорщині. Активно включались в антифеодалну боротьбу словацькі гірники. Це повстання знайшло відгук і серед поневоленого селянства Чехії.

Незважаючи на криваву розправу з народними масами в 20-х роках XVI ст., хвиля боротьби ще більше зростає під впливом реформації в Німеччині. Повстання гірників у 1525 р. в м. Яхимові та в Банській Бистриці, підтримані міською біднотою і селянством, являли собою найбільші в Європі повстання на початку XVI ст.

У цей же час відбувається процес політичної централізації в Чехії та Словаччині. Місництво чеських панів ліквідується за короля Іржі Подебрада (1458—1471 рр.), а угорських і словацьких магнатів — за Матвія Корвіна (1458—1490 рр.) Однак на рубежі XV—XVI ст. як у Чехії, так і в Угорщині королівська влада слабшає. За Владислава II Ягеллона (1471—1516 рр.), який з 1490 р. оволодів і угорським тронем, та його сина Людовіка Ягеллона (1516—1526 рр.) знову посилюється феодална анархія. Це послабило бойову міць країни в умовах турецької навали. В 1526 р. у битві під Могачем турки повністю розгромили угорсько-чеську армію. В силу цих обставин в Чехії, Словаччині і Західній Угорщині запанували Габсбурги.

Наростання соціальної і національної боротьби чеського і словацького народів у XVI — першій пол. XVII ст. Встановлення габсбурзького гніту негативно позначилося на економічному, політичному і культурному розвитку Чехії і Словаччини. Вже за часів правління Фердинанда I кожного року в Чехії вводились нові податки, посилювався контроль над місцевими органами, переслідувались протестанти, особливо члени общини «чеських братів». Значно погіршилось становище народних мас у Словаччині, яка, з одного боку, була ареною постійних міжусобних війн між Габсбургами і угорськими феодалами Трансильванії, а з другого, — об'єктом постійних нападів з боку турків. Часто з словацького населення податки збирали як

австрійські власті, так і турецькі. Трудящі Словаччини опинились під потрійним гнітом австрійських, угорських і словацьких експлуататорів.

Крім руйнівної фіскальної політики Габсбургів та нападів турків, на економіку Чехії і Словаччини в другій половині XVI ст. негативно вплинула так звана «революція цін» і приплив в Європу з Америки золота і срібла. Це обумовило, зокрема, деяке скорочення гірничої промисловості. Переміщення торговельних шляхів в Європі після географічних відкриттів, надання привілеїв феодалам для безмитного ввезення товарів для власних потреб зумовило те, що в той час, коли економіка країн Західної Європи почала швидко розвиватися, в промисловості Чехії і Словаччини наступив повний занепад.

У XVI ст. — першій половині XVII ст. в Чехії і Словаччині розкрітає фільварково-панщинна система. За рахунок загарбання селянських наділів зростають магнатські маєтки, продукція яких іде на ринок. Зерно, продукція тваринництва Чехії та Словаччини вивозилися в Німеччину, Нідерланди, Італію, скандинавські країни тощо. Чехія починає конкурувати з голландськими і датськими рибалками. Спорудження ставків стало модою. Лише в Пардубицькому панстві в кінці XVI ст. існувало 235 рибних ставків, а всього у Чехії налічувалося понад 78 тис. ставків. Від реалізації риби на ринках Австрії і Німеччини поміщики одержували великі прибутки.

Розвиток магнатського господарства приводив до посилення феодално-кріпосницького гніту. Зростала панщина та інші побори, посилилась політична влада феодалів над селянами. Поміщики почали збирати з селян державні податки. Це стало для них новим джерелом прибутків. В умовах розквіту так званого «вторинного кріпосництва» життя чеських і словацьких народних мас зводилось до становища рабів. Соціальний гніт переплітався з національним. Саме тому боротьба чеського і словацького народів за свої права не вщухає. В 1547 р. в Чехії вибухнуло велике повстання проти гніту Габсбургів. Розпочате у лютому 1547 р. в Празі, воно охопило незабаром всю країну. Тільки три міста, — Пльзень, Усті і Чеське Будейовіце, в яких засіли німецькі патриції, не приєдналися до повстання. У березні 1547 р. в Празі зібрався сейм, який ухвалив програму повстання, викладену в 57 статтях і подану імператорові у формі скарги. Програма мала поміркований характер і стосувалася, в основному, питань внутрішнього самоврядування Чехії. Вона не включала вимог народних мас. Більше того, міська верхівка і дворянство, захопивши керівництво повстанням (верховним гетьманом був Гашпар Пфулг), розпочали переговори з Фердинандом, оскільки боялись повторення подій XV ст. Ці дії керівництва допомогли імператорові в серпні 1547 р. придушити повстання. Після цього влада Габсбургів у

Чехії ще більше посилювалась. Фердинанд, бажаючи повернути на свій бік дворян, амністував їх, а міста позбавив багатьох політичних прав і обклав величезною контрибуцією. В країні посилювався наступ контрреформації, активізувалась діяльність Ордена єзуїтів. Політику поневолення чеського і словацького народів продовжували наступники Фердинанда — Максиміліан II (1564—1576 рр.) і Рудольф II (1576—1612 рр.).

У другій половині XVI — на початку XVII ст. в Чехії знову виникають великі селянські і міські повстання: в 1569 р. — на півдні Чехії, в 1575 р. — в Пржибрамському та Рожмитальському панствах і т. д. Посилився опір Габсбургам серед бюргерства і чеського дворянства. Значну роль у боротьбі проти іноземного гніту та єзуїтів відіграла община «чеських братів». У 1609 р. наляканий зростанням визвольної боротьби Рудольф II підписує «Грамоту величності», яка проголошувала право вільного вірування. Крім того, протестантам було надано право управляти Празьким університетом і організовувати свої школи. Однак ні Рудольф II, ні його наступник Матвій II (1612—1619 рр.) і не думали виконувати положення «Грамоти». Гноблення чеського народу тривало й далі. В 1517 р. Матвій II призначив своїм наступником вихованця єзуїтів, поборника католицизму і лютого ворога протестантів Фердинанда Штирийського. Це переповнило чашу терпіння чеського народу. Повстання 1618—1620 рр. стало початком Тридцятилітньої війни. Визвольна боротьба чеського народу на початку XVII ст. набирала міжнародного значення.

Антигабсбурзьке повстання почалося виступом пражан 28 травня 1618 р., які увірвались у Празький кремль і викинули через вікно на бруківку двох найненависніших чиновників. У Празі ж було обрано керівництво повстанням у складі 30 директорів. Слідом за Прагою піднялась на боротьбу вся Чехія. В успішних боях проти імператорської армії повсталі здобули перемогу в Чеславе і Ломніце.

Ставленники Габсбургів поспішили покинути Чехію. Навесні 1618 р. влада німців у Чехії по суті була повалена.

Головною рушійною силою повстання було дрібне дворянство і бюргерство. Широке народні маси Чехії керівництво намагалось не допустити в загоны повсталих. Один з керівників повстання граф Турн, виступаючи на мітингу в Празі, заявив, що ремісники повинні повернутися у свої майстерні, а селяни — додому. В липні 1619 р. зібрався сейм, який ухвалив програму, сформульовану в 100 статтях акту конфедерації. Основна вимога — захист національних інтересів чеського дворянства, підтвердження «Грамоти величності». Інтереси міщан, а тим більше селян, програма не відбивала, що свідчило про обмеженість повстання 1618 р. Керівники повстання розраховували

не на внутрішні сили, а на підтримку німецьких протестантів Англією та Трансільванією. Поваливши владу Габсбургів — Фердинанда II Габсбурга (1619—1637 рр.), дворяни обрали королем лідера Протестантської унії Німеччини Фрідріха Пфальцького. Однак це не поліпшило становища Чехії. Німецькі протестанти пішли на зговор з Габсбургами. У критичний момент наступу габсбурзької армії Фрідріх Пфальцький, проживши в Празі з придворною свитєю одну зиму і витративши солідну суму грошей на банкети і прийоми, ганебно втік. Допомога короля Семиграддя Габора Бетлена спізнилася.

Всупереч волі дворян народні маси Чехії і Словаччини внесли певний вклад в успіх повстання. Великі повстання селян Чехії і Словаччини навесні 1618 р. проти габсбурзьких властей сприяли успіхам повстанців. У 1619—1620 рр. подібні повстання відбулися у Південній Словаччині та Західній Угорщині. Однак керівництво повстанням рішуче придушувало селянські антифеодальні виступи і цим, по суті, відривало себе від народу.

Вороже ставлення до народних мас погубило повстання. Успіхи армії повстанців, яка в червні 1619 р. дійшла до передмістя Відня, змінилися невдачами. В 1620 р. повстанська армія відступила. У вирішальній битві на Білій Горі 8 листопада 1620 р., яка тривала лише 2 години, армію повстанців було повністю розгромлено.

Феодально-католицька реакція пішла в наступ проти чеського народу. Країну окупували війська Фердинанда II. Почались масові розправи з учасниками повстання. Майно повстанців конфісковувалося і переходило до рук німців-католиків. Посилилась влада над містами. В 1627 р. імператор видав «Оновлений земський статут», який оголосив Чехію спадковим володінням Габсбургів.

Становище Чехії і Словаччини погіршувалося тим, що в роки Тридцятилітньої війни на їх території постійно відбувались війни. Армія Валленштейна грабувала міста і села. Мародерствували і війська протестантської коаліції, особливо шведська армія. Захопивши в 1631 р. Прагу, шведські війська не тільки пограбували населення, але і знищили твори мистецтва, вивезли багаті бібліотеки. В Чехії почався голод. Ціна на борошно зросла на 4000%. Економіка Чехії і Словаччини повністю занепадала. За роки Тридцятилітньої війни в Чехії зруйновано 102 міста, 1146 сіл, 278 замків, повністю спустошено багато районів.

Але і в цих тяжких умовах народні маси продовжували боротись проти гнобителів. Ця боротьба була складовою частиною наступу проти Габсбургів.

Хвиля селянських виступів прокотилася у 20-х рр. XVII ст. по всій Чехії. Найбільші з них — повстання селян Східної Че-

хії у 1626 р. та в Східній Словаччині (1631—1632 рр.), яким керував Петро Черазт.

Вестфальський мир, укладений в 1648 р., зміцнив становище Габсбургів в Європі і узаконив їх панування над Чехією і Словаччиною. Тридцятилітня війна принесла чеському і словацькому народам невимовно тяжкі страждання.

Політичне становище Чехії та Словаччини в другій половині XVII ст. Середина XVII ст. для окремих країн Західної Європи була поворотним етапом в їх економічному і політичному розвитку. Англійська буржуазна революція стала початком історії нового часу. Саме в цей час у Чехії і Словаччині розквітає «2-е видання кріпосництва» з усіма його реакційними рисами. Феодально-кріпосницька система, невимовно тяжкий іноземний гніт гальмували розвиток продуктивних сил країни. Боротьба народних мас проти різних форм феодальної експлуатації та національного гноблення, проти єзуїтів мала глибоко прогресивний характер і об'єктивно сприяла розвитку капіталістичних відносин.

У 1679—1680 рр. виникло повстання, що охопило більшу частину Чехії. Почалося воно так. У 1679 р. імператор Леопольд I, рятуючись від епідемії чуми, прибув до Праги. Селяни почали подавати йому петиції з вимогами зменшити панщину, податки, усунути ненависних чиновників, скасувати примусову купівлю поміщицьких продуктів і т. д. Звичайно, це не дало ніяких наслідків. Тому навесні 1680 р. селяни перестали виконувати панщину, громили маєтки феодалів та єзуїтські монастирі. Коли імператор, наляканий виступами селян, видав указ про заборону подавати петиції і направив армію для наведення «порядку», народні маси споруджували укріплення, озброювалися сокирами, косами, ціпами, серпами і по кілька днів мужньо захищалися від карателів. Лише в травні 1680 р. військам вдалося придушити повстання. Леопольд I змушений був видати «Патент про панщину», за яким строк її мав бути триденним, але в період збирання врожаю поміщик мав право вимагати додаткових робіт. Патент, по суті, не вніс істотних змін у становище селян.

Чимало лиха зазнали словацькі селяни від австрійської армії, яка не стільки вела боротьбу проти турків, скільки мародерствувала. У 1671—1673 рр. у деяких місцевостях селяни повстали проти імператорської армії. В кінці XVII ст., коли турки відступили з основних районів Угорщини, Габсбурги послалили свою владу над угорськими і словацькими землями і вчинили в 1687 р. криваву розправу над учасниками антигабсбурзьких повстань.

Економічне і політичне становище Чехії і Словаччини в XVIII ст. У кінці XVII і XVIII ст. Чехія і Словаччина зробили значний крок в економічному розвитку. Феодально-кріпосни-

цька система починає розкладатись, в її надрах зароджуються нові капіталістичні відносини. Все більших розмірів набирив процес так званого первісного нагромадження капіталу, створюючи передумови для капіталістичного виробництва: накопичувались кошти, виробники насильно відокремлювались від засобів виробництва. У Чехії і Словаччині з'явилися юрби бродяг, а жебрацтво набрало масових форм. Австрійський уряд, подібно до англійського, видавав численні закони проти бродяжництва. Наявність значних нагромаджень капіталу і вільної робочої сили обумовили швидке зростання мануфактурного виробництва.

Перші великі мануфактури, які не мали цехової регламентації, починають виникати на селах, у маєтках поміщиків та монастирів. У північній та східній Чехії, південній Словаччині було немало текстильних мануфактур, які виробляли льняні, шерстяні та бавовняні тканини. В 60-х рр. XVIII ст. виникли і перші ситценабивні мануфактури. Текстильне виробництво в другій половині XVIII ст. стало провідною галуззю промисловості.

Успішно розвивались мануфактури, що виробляли скло. У 1766 р. їх у Чехії налічувалось 64. Тут працювало лише кваліфікованих робітників майже 3000. Чеські скляні вироби користувались великим попитом на ринках Європи. Немало мануфактур виникало у металообробній, гірничій та харчовій промисловостях.

Політика меркантилізму Габсбургів до певної міри активізувала промисловий розвиток. Вже в 70-х рр. у Чехії було 250 мануфактур, на яких працювало майже 190 тис. робітників. Словаччина дещо відставала в економічному розвитку від Чехії, але і тут виникли десятки мануфактур, де працювало від 50 до 500 робітників. У 1736 р. виникла ситценабивна мануфактура в Шаштині, у 1741 р.— майолікова в Галичі і т. д. Більшість мануфактур належала поміщикам, переважно німецьким і угорським, а окремі — казні та купцям. Правда, за технічним рівнем чеська та словацька промисловість відставала від Західної Європи.

Успіхи промислового розвитку не могли не вплинути на політику Габсбургів. Починаючи з 20-х рр. XVIII ст., віденський двір провів деякі реформи з метою пристосувати монархію до нових умов і посилити владу на місцях. Зокрема «урбаріальна реформа» 1767 р., проведена імператрицею Марією Терезією (1740—1780 рр.), дещо обмежувала сваволу поміщиків, але в цілому становище селян після неї погіршилось. Реформи «просвіченого абсолютизму» мали обмежений характер, вони не могли розв'язати ні соціальних, ні національних суперечностей, які вкрай загострювались в умовах кризи феодалізму, заро-

дження капіталістичних відносин і посилення централізаторської політики Габсбургів.

Різке погіршення становища селянства в XVIII ст., посилення експлуатації робітних людей на мануфактурах, політична реакція викликали нову хвилю народної боротьби. Навесні 1703 р., коли вибухнуло велике антигабсбурзьке повстання в Угорщині, активно взялися за зброю і народні маси Словаччини. Протягом 8 років визвольної війни Словаччина не раз була ареною кровопролитних боїв. Після поразки повстання 1711 р. трудящі Словаччини створили численні гайдуцькі загони і продовжували нерівну боротьбу з гнобителями під проводом талановитого ватажка Юрія Яношика. Поруч з словацькими боролися і чеські селяни. Лише в 1713 р. австрійським військам вдалося подекуди зламати народний опір.

Розрізнені селянські і міські виступи 20—40-х рр. XVIII ст. в Чехії переросли у велике народне повстання 1775 р., яке охопило більшість її районів. Центр повстання знаходився у селі Ртине, Находського панства, у Східній Чехії. Повсталі селяни, розправившись з феодалами, вирушили на Прагу. По дорозі у кожному місті чи селі до них приєднувались міська біднота і робітники мануфактур. У лавах повстанців налічувалось до 7 тис. чоловік. На чолі повстання стала обрана селянами рада з 4 чоловік. Серед них — активні діячі Антонін Ниват та Адам Коліска. Селяни вимагали скасування панщини та інших феодальних повинностей, біднота — землі, в деяких областях на прапорах повстанців був девіз: «Свобода або смерть». 45-тисячна армія в кількох боях розгромила основні сили повстанців.

Наляканий народними повстаннями імператор Йосип II (1780—1790 рр.) уже в 1781 р. видав патент про скасування кріпосної залежності селян. Віднині селяни могли вільно переходити від феодала до феодала або ж переселятися до міста. Патент 1781 р. як і інші реформи кінця XVIII ст. не зачіпали основ феодально-кріпосницької системи, але він значно послабив її, створив кращі умови для розвитку капіталістичних відносин.

РОЗДІЛ V

ПОЛЬЩА В ПЕРІОД РОЗВИТКУ ФЕОДАЛЬНО-КРІПОСНИЦЬКОЇ СИСТЕМИ (XVI—XVIII ст.)

Зміни в аграрних відносинах Польщі кінця XV — першої половини XVI ст. XVI ст. справедливо вважається в історії Польщі періодом її могутності і розквіту. В той же час у XVI ст. остаточно складається та односторонність соціально-економічного і державного ладу, яка згодом призвела до її западу.

Загальноєвропейські економічні зрушення, обумовлені наслідками географічних відкриттів і зародженням капіталізму, сильно позначились на Польщі. У другій половині XV і XVI ст. в країні спостерігається дальший розвиток міст, ремесла і торгівлі. Особливо швидко зростало виробництво тканин, гірничорудної, шкіряної, лісообробної та металообробної промисловостей. Виникають великі майстерні і розсіяні мануфактури. Спорадично з'являються зародкові форми капіталістичних відносин. Питома вага міського населення за сто років майже подвоїлась за рахунок, головним чином, поляків. Особливо зросли міста Прибалтики: Гданськ, Торунь, Ельблонга. Найбільшою торговельною артерією стає Вісла, на якій розквітає нова столиця Польщі — Варшава. Однак у цей же час, внаслідок переміщення світових торговельних шляхів на Атлантику, турецьких завоювань, міста на старому торговельному шляху на Сході — Вроцлав, Краків, Львів — втрачають значення торговельних центрів.

Протягом XVI ст. ціни на промислові і особливо сільськогосподарські товари, в тому числі на збіжжя, значно зростають. Швидко збільшується товарообіг між містом і селом. Селяни купували у містах не лише споживчі товари, але й удосконалені знаряддя праці. Поліпшення обробітку землі обумовило підвищення урожайності до «сам-3—5». Міста у все більшій кількості беруть із сіл продукти харчування і сировину для промисловості.

Зростає вивіз дерева і сільськогосподарської сировини, зо-

крема хліба. Зерно купували промислові Нідерланди, Англія, а також скандинавські і піренейські країни, в яких були невеликі посівні площі і урожай з яких не покривав потреб населення. Зрештою в роки недородів і війн (а останні в Європі не припинялися) хліб купували й інші країни. В кінці XV ст. з одного Гданьська вивозилося 10 тис. лашт (20 тис. т) збіжжя; у першій половині XVII ст. ця цифра перевищила 100 тис. лашт. Підвищення цін на сільськогосподарську продукцію також сприяло експортуванню сільськогосподарської сировини і особливо збіжжя.

Ввозила Польща в основному металеві вироби, сукно, шовк, вина, предмети розкоші та рибу.

Розвиток товарно-грошових відносин у містах все більше впливав і на село. Спочатку сільськогосподарською сировиною і зерном торгували купці і селяни, в тому числі солтиси, що мали свої невеликі фільварки у 2—3 лани, які оброблялися переважно наймитами. Це сприяло розвитку чиншової системи, яка розквітла в Польщі в XIV—XV ст. Однак феодалі в гонитві за збільшенням прибутків не могли не звернути увагу на ті вигоди, які створювали зростання попиту і цін на хліб. Натуральне за своїм характером господарство селянина не могло постачати феодалові багато зайвого зерна, а тим більше грошей. З кріпака швидше можна було витиснути працю¹. Заінтересованість у селянській праці зростала і в силу того, що невпинне падіння вартості грошей знецінювало селянський чинш. За таких обставин феодалі все більше схиляються до власного зернового господарства, яке б ґрунтувалося на даровій праці кріпаків. Так у Польщі починає розвиватись нова фільварково-панщинна система. Шляхта хотіла торгувати продукцією своїх фільварків без скупщиків і як найвигідніше, а тому добилася у короля багатьох привілеїв. Статути 1423 і 1563 рр. полегшували шляхті і духовенству викуп солтиств з їх фільварками. Останні становили основу великого панського господарства. Викуп солтиства робив пана також господарем і в общині. Шляхта добилася права без мита продавати продукцію своїх маєтків на внутрішньому і зовнішньому ринках і купувати на них товари для себе. Одночасно обмежувалися у правах міщани. Тому разом із збільшенням прибутків шляхти занепадала економіка міщанства і селян.

Погіршення становища трудящих. Розвиток класової боротьби. Для фільварка потрібна була земля. Її забирали у солтисів, громад, а з часом і у селян. У країні поступово зростала кількість малоземельного і особливо безземельного селянства. На середину XVII ст. типовий селянський наділ мав $\frac{1}{4}$ лану замість 1 лану в XV ст.

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори. Т. 21, стор. 236.

Для ведення фільваркового господарства потрібна була гарантована робоча сила. З цією метою шляхта спочатку обмежувала вихід кріпаків з села, а в 1543 р. зовсім його заборонила. Все більш жорстко переслідувались втікачі. Одночасно селян позбавили права скаржитись на пана в королівський суд; їх суддею і володарем стає лише пан. Торунський статут 1520 р. оголосив обов'язковим один день панщини на тиждень з лану там, де її раніше не було. Пізніше розмір панщини залежав лише від волі пана. Відробітна рента скрізь витісняла чинш. Селяни віддавали панові також певну кількість зерна, курей, яєць, перевозили двірські вантажі, сторожили фільварк, платили державні податки і десятину церкві.

Розвиток фільварково-панщинної системи відбувався нерівномірно. Фільварки найраніше виникли у монастирях, біля міст і по берегах сплавних річок. Мобілізуючи земельні та людські ресурси, нова система спочатку сприяла певному зростанню загальної кількості продукції і товарності феодалного маєтку. Однак це тривало недовго. Наприкінці XVI ст. підвищення цін на збіжжя припинилося, до середини XVII ст. вартість зерна майже не змінювалась, а потім значно знизилась. Заходи, які вживала шляхта для збільшення товарної продукції фільварку і зниження її собівартості, негативно позначалися на сільському господарстві: зменшується кількість найманої праці і власної худоби у фільварку, до 3—4 днів з лану зростає панщина, розміри лану поступово зменшуються. Знижується врожайність, гальмується дальший розвиток агротехніки, у селянства все менше стає ресурсів для обміну з містом. Але й ці невеликі ресурси поглинає панський двір за допомогою баналітетів та торговельних монополій. Міста все більше занепадають. В той час, як у передових західноєвропейських країнах держава захищала промисловість своїх міст високими митами, в Польщі робилось навпаки. Розвиток товарного виробництва у сільському господарстві Польщі сприяв не виникненню капіталістичних, а зміцненню феодалних відносин, перетворенню країни в сировинний придаток Західної Європи. Міщанство, ремесло і торгівля стали розглядатись шляхтою як щось принизливе.

Наслідком наступу феодалів на місто і село було загострення класових суперечностей у країні. На посилення гніту кріпаків відповіли поганому працею на панщині, підпалами фільварків, убивствами панів, втечами. Втікали цілими родинами й селами, забираючи майно і худобу. Тікали за кордон (до Росії, Угорщини, Моравії), в Мазовецькі пущі, Карпатські гори до «збуйників» («опришків»), в українські степи, а то й просто до іншого пана, зацікавленого в робочих руках, який переховував селян і спочатку ставився до них більш-менш по-людському.

У 1492—1495 рр. у Малій Польщі і значній частині України вибухнуло селянське повстання під проводом Мухи. Виступи селян зафіксовані в 1592 р. (Сурозьке староство), у 30-х рр. XVII ст. (Новотарзьке староство), у 1610 р. (Осецьке староство), у 1615 р. (с. Конопниця, що належало м. Любліну). Особливо гострою в кінці XVI — першій половині XVII ст. була боротьба білоруських, литовських та українських селян проти засилля польської шляхти.

Піднімались на боротьбу і міщани. Вони іноді відмовлялись виконувати постанови сеймів, за великі гроші купували у короля чи воевод різні пільги, підтримували селянські заворушення, а то й виступали самі. Погіршення становища міст спричинило до дальшого загострення боротьби між поспільством і патриціатом (Вроцлав, Краків тощо) всередині цих міст. Учні, підмайстри, захищаючи себе від майстрів, створюють організації, які проводять страйки, трудовлаштовують своїх членів, добиваються скорочення робочого дня і збільшення платні.

Пожвавлення економічного і політичного життя, загострення класових протиріч у місті і на селі та боротьба всередині панівного класу сприяли поширенню в країні ідей реформації та гуманізму. Міщанство (в основному серед німців) захоплювалось лютеранством. У Гданську і Ельблонзі лютерани під впливом селянської війни в Німеччині в 1525 р. взяли навіть владу в свої руки, але були розгромлені. Недостатній, порівняно з передовими країнами Європи, розвиток, а також національні суперечності позбавили польські міста керівної ролі у реформації.

Серед шляхти і особливо магнатів найбільшою популярністю користувався кальвінізм. Шляхтичів не задовольняли надзвичайні багатства, аристократизм і привілеї католицької церкви. Їм не подобалось втручання Ватикану в польські справи на користь Габсбургів та визискування з Польщі різних контрибуцій. Вони вимагали секуляризації церковних земель, скасування десятини і церковної юрисдикції, сплати церквою податків. Одночасно шляхта, використовуючи гуманістичні ідеї, як і французькі гугеноти, виступала проти абсолютизму, за місцеву автономію, за зміцнення станових органів. Засідання сеймів, особливо у 50-х рр. XVI ст., не проходили без гострої боротьби світських феодалів проти вищого духовенства. Селянство, за винятком Сілезії, Королівських Прус і Західного Помор'я, у реформації активної участі не брало. Вона не змінювала його становища, а те, що на чолі реформації стояли феодалі, викликало у селян недовір'я.

Під впливом селянської війни в Німеччині у Польщі поширювались радикальні течії реформації. Ліве крило польської

реформації було представлено аріанством, яке поширювалось серед селян і міської бідноти. Радикальні аріани виступали проти феодалної експлуатації, вимагали рівності людей тощо.

Зростання радикальних течій реформації насторожувало панівні класи. Більше того, в 60-х рр. XVI ст. шляхта, яка частково задовольнила свої вимоги за рахунок церковно-монастирських маєтків, почала повертатись в лоно католицької церкви, розуміючи, що католицизм — не тільки її союзник у боротьбі проти народних мас, але й натхненник експансії польських феодалів на білоруські, українські і руські землі.

У 60—70-х рр. XVI ст. контрреформація, керована єзуїтами, перейшла в наступ. За таких обставин спроби на з'їзді в Сандомирі у 1570 р. об'єднати різні течії і створити національну польську реформовану церкву не дали бажаних наслідків. Протестантів чим далі, тим все більш почали переслідувати не лише церква, а й місцеві органи влади.

Утворення багатонаціональної Речі Посполитої. У другій половині XV і XVI ст. зростає політична влада і економічна могутність польської шляхти.

На Радомському сеймі 1505 р. було схвалено конституцію, яка починалась словами «Nihil novi» («Ніяких нововведень»). Конституція передбачала, що король не може видавати нових законів без згоди не лише сенату, але і «посольської ізби», що складалася з депутатів шляхетських сеймиків. Спроба короля Сігізмунда I (1506—1548 рр.) зміцнити свої позиції створенням регулярної армії і введенням постійних, значно більших податків, закінчилась повною невдачею. Навіть постанови сеймів 1535 і 1562 рр. про повернення королю магнатами заставлених ним маєтків шляхта повернула на свою користь. За чверть доходів наймалося постійне військо, яким командували призначені сеймом гетьмани.

Династична унія з Литвою 1385 р. не задовольняла Польщу.

В середині XVI ст., на думку польських магнатів, унія мала сприяти консолідації панівного класу, незалежно від релігії і народності, в його наступі на селянство і Руську централізовану державу, полегшити захоплення білоруських та українських земель. З союзу оборони від німецької агресії унія повинна була стати союзом агресивним. Литовська, білоруська й українська шляхта, сподіваючись, що після об'єднання вона буде рівноправною з польською, охоче підтримувала унію.

Угоду про таку унію було укладено на Люблінському сеймі 1569 р.

Надалі Польща і Литва мали становити одну державу з єдиним сеймом і королем, єдиною зовнішньою політикою і єдиною грошовою одиницею. Шляхта обох держав могла вільно набувати власність, а з нею і права у будь-якому воеводстві. На цих же умовах до унії приєдналась і королівська Пруссія.

Так утворилась багатонаціональна Річ Посполита (Республіка). За Польщею і Великим князівством Литовським і надалі зберігалася внутрішня автономія (закони, суди, адміністрація, військо, скарб).

За унією до складу Польщі були включені Підляшшя, Волинь, Брацлавщина, Київщина. Унія забезпечила магнатам вплив на внутрішню і особливо на зовнішню політику країни.

Після смерті короля Сігізмунда-Августа (1572 р.) династія Ягеллонів припинила своє існування. Від цього часу король польський (він же великий князь Литовський) мав обиратися шляхтою Речі Посполитої. Обраний в 1573 р. французький принц Генріх Валуа («Валезій») видав спеціальні артикули, що, так би мовити, логічно завершували попередні процеси формування політичного і державного ладу Польщі. Вищим законодавчим органом держави став «вальний сейм», що складався з короля, сенату і «посольської ізби». До сенату входили вище духовенство і вища адміністрація. Без згоди сенату король не міг оголосити війну і вести закордонні справи, а без згоди «посольської ізби» — скликати посполите рушення і вводити нові податки. В нижній палаті засідали депутати, вибрані шляхетським станом кожного повіту на його зібраннях — «сеймиках». На них же обговорювався і порядок денний найближчого сейму та приймалися рішення з найважливіших питань.

Рішення сеймика були обов'язкові для його депутатів. Рішення у «посольській ізбі» мали прийматись одногосно. З часом (у другій половині XVII—XVIII ст.) депутат, не згодний з рішенням палати, мав право накладати на нього заборону, зирвати сейм. Цим правом «*liberum veto*» шляхта надзвичайно дожила. Сейми збирались раз у два роки на 6 тижнів, але часто, нічого не вирішивши, роз'їжджались. Збирались ще сейми конфедераційні, на які приїздила шляхта озброєна. Постанови приймалися на них більшістю голосів. «Генріхові артикули» узаконювали право шляхти виступати проти короля навіть збройно («рокош»), коли вона вбачала в його діях порушення її вольностей. Міщани не мали права обирати депутатів до «посольської ізби». Селяни були позбавлені будь-яких політичних прав.

Державний лад Речі Посполитої сприяв розгулу феодальної анархії. Ф. Енгельс називав подібну демократію кріпосників однією з найпримітивніших суспільних форм, він писав, що Польща, «...ця побудована на грабежі і гнобленні селян дворянська республіка була в стані цілковитого розкладу; її конституція робила неможливим якесь загальнонаціональне діяння і через це прирікала країну на становище легкої здобичі суцідів»¹.

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори. Т. 22, стор. 18.

Провал експансії на Схід. Міжнародна політика Польщі, а згодом Речі Посполитої, мала задовольнити прагнення шляхти до загарбання нових земель. Однак зазіхання на українські і білоруські землі натрапили на опір Російської держави, що прагнула возз'єднати ці землі і боролась за вихід до Балтійського моря. Цього, звичайно, не бажали польсько-литовські феодалі. Заради своїх загарбницьких планів на Сході польські феодалі поступилися перед Габсбургами басейном середнього Дунаю, відмовившись від польсько-чесько-угорської унії. Більше того, Сігізмунд III дав Габсбургам військову допомогу для придушення повстання чеського народу в 1619 р. Магнати і католицька церква неодноразово нападали на Росію. З 90-х рр. XV ст. до 80-х рр. XVI ст. було 6 війн. Король Сігізмунд III з благословіння Ватикану підтримував самозванців Лжедимитрія I і II. У 1609 р. він оголосив війну Росії і з допомогою зрадників-бояр посадив на російський престол королеви Владислава (1610 р.). Російський народ вистояв проти шляхетської інтервенції. Але суперечності між Росією і Польщею лишилися нерозв'язаними.

Війни з Росією виснажували Річ Посполиту. Цим скористались вороги Польщі — Туреччина, Швеція, Пруссія, боротьба з якими виявилась затяжною і безуспішною. Під час 30-літньої війни Сігізмунд III не скористався сприятливою ситуацією для возз'єднання з Польщею Сілезії і Помор'я. Більше того, підштовхуваний католицькою реакцією і заслплений авантюристичною східною експансією, Сігізмунд III підтримував Габсбургів. Тому позиції Речі Посполитої в Прибалтиці в середині XVII ст. значно послабшали. Вона втратила майже всю Лівонію. Об'єднання Пруського герцогства (кол. Тевтонського ордену) з Бранденбургом (1618 р.) значно укріпило німецькі позиції в Помор'ї.

Наступові польських феодалів на Схід мала сприяти Брестська церковна унія 1596 р. православної і католицької церков під зверхністю папи римського. Унія мала не лише релігійно зблизити українців та білорусів з поляками, а й перешкодити їх возз'єднанню з російським народом і, таким чином, полегшити польським феодалам наступ на Росію. Український і білоруський народи не визнали унії. Тоді уряд і папство стали наверхтати їх до уніатської церкви силою. За таких обставин гніт економічний доповнювався національно-релігійним. Народні маси України і Білорусії неодноразово повставали проти гніту панської Польщі. Найбільшими були виступи у 90-х рр. XVI ст. і 20—30-х рр. XVII ст.

Боротьба народних мас проти феодального гніту та шведсько-турецької агресії у другій половині XVII ст. Героїчна боротьба українського і білоруського народів (1648—1654 рр.) під проводом видатного державного діяча Богдана Хмельниць-

кого завдала Речі Посполитій тяжких ударів. Возз'єднання України з Росією, наступна війна Польщі з Російською державою закінчилась Андрусівським перемир'ям 1667 р., за яким Річ Посполита втратила Смоленщину, Сіверщину, Лівобережну Україну і Київ. Східна експансія зазнала краху. Андрусово стало сумним підсумком цілого періоду польської історії.

З визвольною війною українського народу тісно пов'язана активізація класової боротьби в самій Польщі. Українських і польських селян єднали спільні класові інтереси. Підбаворені поразками шляхти, польські селяни стали сміливішими. Вже у 1648 р. у Варшаві та на її околицях, а також на Підляшші було неспокойно. У 1651 р. селянсько-плебейські заворушення виникають в Мазовії, Серадзькому і Калишському воєводствах. На чолі селянського руху у Великій Польщі стояла група учасників визвольної війни українського народу керована Петром Гжибовським. Короткочасним, але досить відчутним для шляхти, було повстання селян у Краківському воєводстві під керівництвом Костки Наперського у 1651 р. Підтримувані українськими селянами, повстанці захопили Чорштинський замок. Але війська краківського єпископа і шляхетські загони з-під Берестечка придушили цей виступ. Над повсталими селянами було вчинено жорстоку розправу. Наперського посадили на палю. Незважаючи на поразку, повстання знайшло відгук на рудниках і копальнях Малої Польщі.

Поразками Речі Посполитої у війні з Росією скористалась Швеція. У 1655 р. вона, завдяки національній зраді шляхти, і в першу чергу магнатерії, окупувала майже всю Польщу. Посполите рушення і армії гетьманів здались майже без бою. Король Ян Казімір втік до Сілезії. Однак шведські інтервенти зустріли опір простого люду. Перемир'я з Росією і вступ останньої у війну з Швецією, якій допомагали Бранденбург і Трансильванія, дали можливість патріотичним польським силам об'єднатись під проводом Стефана Чарнецького і потіснити шведів. Народне повстання проти шведів спалахнуло і в Жемайтії. За мирною угодою в 1660 р. Річ Посполита втратила свої основні позиції в Прибалтиці.

Ворогувала з Річчю Посполитою і Туреччина. За її наказом кримські татари з 1667 р. почали нападати на українські (правобережні) землі. У 1672 р. Туреччина вступила у війну сама, взяла Кам'янець-Подільський і обложила Львів. Ватажком проти турецької навали став Ян Собеський, обраний за це у 1674 р. королем. Війна Росії з Туреччиною 1676—1678 рр. дала можливість Польщі повернути втрачені землі, крім Поділля з Кам'янцем (Журавинський мир 1676 р.). Однак цим боротьба з Туреччиною не закінчилась. У 1683 р. Туреччина напала на Австрію. Для боротьби з агресією Австрія уклала договір з Річчю Посполитою. У 1683 р. Ян Собеський, до армії

якого входило кілька українських козацьких полків, наголову розгромив турків під Віднем. Після цієї історичної перемоги могутність імперії Османів стала занепадати. Перемогою під Віднем скористалась фактично лише Австрія. Для дальшої боротьби з Туреччиною у 1684 р. створюється «Священна ліга». Австрія, Венеція та Польща, що входили до ліги, мали різні цілі. Тому користі від неї для Польщі було мало. Надійним союзником поляків у боротьбі з Турецькою агресією могла бути лише Росія. Але цьому перешкоджала антинаціональна ідея східної експансії. Польсько-литовська магнатерія не погоджувалась перетворити Андрусівське перемир'я, як того бажала Росія, на міцний мир. Втім безвихідність становища змусила її у 1686 р. укласти з Росією «вічний мир», союзники завдали Туреччині кілька поразок. Це дало можливість Речі Посполитій за Карловицьким миром 1699 р. повернути Поділля з Кам'янцем.

Прагнення Швеції до гегемонії в північно-східній Європі викликало опір не лише Росії, а й Польщі, Бранденбурга і Данії. Північна війна велася на території Польщі і Литви. Бої і тривала шведська окупація дуже спустошили країну. Цьому сприяла також міжусобна боротьба феодалів.

Економічний і політичний занепад Польщі в другій половині XVII — першій половині XVIII ст. Політика шляхти в сільському господарстві і промисловості гальмувала розвиток продуктивних сил країни. Війни, що супроводжувались зростанням податків, контрибуції, грабежі, а також повстання гнблених народів та чвари феодалів виснажили країну і створили ґрунт для епідемій та епізоотій. Величезні простори лишились незасіяними. Тисячі господарств (як панщинних, так і чиншових), фільварків і міст занепали. Зменшилась кількість міського населення. У Варшаві в 1654 р. було 10 тис. жителів, а в 1660 р. — 4 тис., у Познані в XVI ст. жило 30 тис., а в 1782 р. — 3 тис. чоловік.

Занепало ремесло. Цехи об'єднували ремісників кількох професій. Економічному занепаду сприяли також різке зниження експорту і цін на хліб на європейському ринку. На початку XVIII ст. щороку вивозилось близько 20 тис. лашт збіжжя, що в 5 разів менше, ніж вивозив Гданськ у XVII ст. Внаслідок скорочення експорту створюється пасивний торговий баланс. Золото і срібло відпливають за кордон. Випуск неповноцінних грошей дезорганізовував внутрішню торгівлю і грошовий обіг, знизився життєвий рівень населення і навіть панівної верхівки.

Відбудова господарства в місті і на селі цілком лягла на плечі трудящих. Щоб якимось підвищити продуктивність селянського господарства, забезпечити собі певні прибутки з філь-

варку, панам часто доводилось на більший чи менший строк полегшувати повинності, переводити їх на чинш. При відбудові фільварків феодалі збільшували панщину, але зменшували побори натурою і грішми, широко застосовувався найм.

Класова боротьба в місті і особливо на селі не припинялась. Скарги до короля, малопродуктивна праця, втечі, зрештою, збройні повстання були її головними формами. Гайдамаччину (переважно на Правобережній Україні), рух «опришків» і «збуйників» (у Підкарпатті) підтримували широкі маси. Ватажки народних месників — Янош, Олекса Довбуш та інші — назавжди лишилися в пам'яті простих людей взірцем мужності і відданості справі визволення народу з-під панського гніту.

Економічна, політична і державна система Речі Посполитої не сприяла єдності країни і зміцненню центральної влади. В часи лихоліття, коли все здавалося б мусило служити загальнонаціональним інтересам, вади системи набрали гіперболічного характеру. Декоративність шляхетської демократії виявилась з повною силою. Справжніми господарями в країні лишались магнати. Вони боролися між собою і виступали проти військової, фінансової та інших реформ, при цьому зраджуючи навіть батьківщину. Спираючись на залежну від них дрібну шляхту, магнати верховодили на сеймах і сеймиках. В силу «liberum veto» найвищий центральний орган — сейм був майже паралізований. За другу половину XVII — першу половину XVIII ст. сейм скликався 55 раз, з них закінчилось благополучно лише 7. З часом «liberum veto» поширилось і на сеймики. За таких обставин на шкоду загальнонаціональним інтересам розквітав місцевий сепаратизм. Особливо плачевно виглядала країна в часи боротьби за польський престол, коли іноземні держави намагалися зробити правителями Польщі своїх ставників.

Кожен король прагнув зміцнити свою владу, але він завжди зустрічав опір магнатів і шляхти. Дехто з них, наприклад Август II, щоб зміцнити свою династію, пропонував Пруссії та Австрії розділити Річ Посполиту. Але з цим не бажала миритися Росія, яка сподівалась утримати Польщу під своїм впливом.

Феодална анархія, занепад Речі Посполитої значною мірою залежали ще й від того, що її сусіди, які економічно і політично зростали і міцніли, домовились між собою і надалі сприяли економічним і політичним непорядкам в країні. Це було неважко. Шляхта чванилась тим, що Польща тримається безладдям.

Економічне піднесення у другій половині XVIII ст. Широко народні маси, незважаючи на несприятливі умови, відбудували господарство країни. Досить швидко збільшується населення міст і сіл, подвоїлось населення Познані, число жителів

Варшави в 90-х рр. становило понад 100 тис. чоловік. У селян поступово збільшується кількість робочої і продуктивної худоби. Розорюються перелogi й чагарники. Поліпшується агротехніка: селяни почали користуватися великою косою з грабками для збирання хліба, залізним плугом і бороною, січкарнею і віялкою. З'являються нові культури: картопля, конюшина. Передові господарі — шляхтичі вводять навіть чотирипілля і ввозять з-за кордону племінну худобу. Шляхта цікавиться агротехнікою, сподіваючись таким чином підвищити свої прибутки. Якщо з 1700 по 1772 р. видано 37 праць з сільського господарства, то з 1772 р. до кінця XVIII ст. — 109.

На економіці країни сприятливо позначився відносний спокій. Після фактичного виходу з Північної війни (1710 р.) Річ Посполита не воювала. «Домашні» ж війни були локальними і короткочасними. Відбудові господарства сприяло також поліпшення торговельної кон'юнктури на європейському і внутрішньому ринках. Ціни у Гданську на збіжжя зросли в 70—80-х рр. порівняно з 30-ми роками у 2—3 рази.

Зростання міського населення, розвиток ремесла і промислів збільшили попит на продукцію сільського господарства всередині країни. Цим поспішила скористатися шляхта для дальшого розвитку фільваркового господарства. У другій половині XVIII ст. воно досягло свого апогея. В той же час у Речі Посполитій складаються умови для формування капіталістичного укладу. Становлення його полегшувалось завдяки чиншовій системі, вільній найманій праці в сільському господарстві і промисловості, купецьким мануфактурам тощо.

Чиншова система збереглася в основному там, де ускладнювався збут хліба, де були найбільш загостреними класові відносини (Правобережна Україна, Східна Білорусія), або в районах колонізації і найсприятливіших умов для збуту (Велика Польща, Помор'я). Траплялись випадки, коли одночасно з переводом селян на чинш фільваркове господарство велося й далі, але вже на найманій праці. Все ж особистої волі селяни не одержали. Земля не стала їх власністю. Основи феодального ладу залишались недоторканими. Не дивно, що класова боротьба на селі у порівнянні з першою половиною XVIII ст. зростає. Правобережна Україна на посилення панщини і національно-релігійного гноблення відповіла у 1768 р. грізною Коліївщиною під керівництвом Залізняка і Гонти. Збройним повстанням на переведення з чиншу на панщину відповіли і селяни величезної (360 сіл) Шавельської королівської економії. Придушити їх у панства не вистачило сили і довелось просити допомоги у сусідів, у тому числі у цариці Катерини II. Селянські виступи виникали також в Мазовії, Малій Польщі та інших місцях. Масовими формами протесту лишилися втечі та саботаж на роботі.

Промисловість і торгівля також оживають у другій половині XVIII ст. Поряд з розвитком цехового виробництва бурливо зростають купецькі і особливо панські мануфактури, централізовані та розсіяні. Створюються мануфактури на спільному купецько-шляхетському капіталі. Зростає гірничо-промисловість і селянські промисли. Мануфактури на примусовій праці кріпаків, волоцюг, сиріт швидко закривалися.

У другій половині XVIII ст. відкривається кілька банків, які фінансують промисловість і торгівлю. Однак дебітори (король, магнати) через свої авантюри і марнотратство виявлялися досить часто неплатоспроможними, і банки зазнали краху.

Поступово між окремими містами і воєводствами зміцнюються економічні зв'язки, створюється національний ринок, формується буржуазна нація.

Розвиток промисловості і сільського господарства гальмували панщинно-кріпосницька і цехова системи праці, а також безправність селян, міщан, неупорядкованість кредиту, мита, шляхів і т. ін.

У другій половині XVIII ст. значна увага приділяється культурі, освіті, мистецтву. Реформа шкіл, розпочата в 40-х рр. С. Конарським, була пізніше значно розвинена Едукаційною комісією. Немало магнатів і міських патріциїв виховували своїх дітей за кордоном.

У цей же період розвивається торговельно-підприємницька діяльність шляхти й магнатів. Торгівля і промисловість уже не розглядаються як щось ганебне, за це не позбавляють шляхетства.

Буржуазія, відчуваючи свою слабкість, шукала підтримки у передових кіл шляхти. Остання, розуміючи необхідність реформ, що зберігали б її політичну незалежність і усували небезпечні класові конфлікти, схиляється до такого співробітництва.

Найбільш прогресивні люди країни розуміли, що на карту поставлено саме існування їхньої держави. Пропозиції і проекти реформ С. Ліщинського, С. Конарського, А. Поплавського, С. Гарчинського були спрямовані, головним чином на поліпшення державного ладу, але у деяких з них пропонувалося і поліпшити становище селян та міщан. Все ж до смерті Августа III (1763 р.) практичних заходів не проводилось ніяких. Під час безкоролів'я у 1764 р. група магнатів на чолі з Чарторийськими провела деякі реформи державного ладу. Було упорядковано процедуру проведення сеймів, обмежено практику «liberum veto», реформовано управління військом, фінансами, судами, скасовано місцеві мита і введено обов'язкове для всіх «генеральне мито» на кордонах держави, збільшено права міського самоврядування і податки на нерухоме майно феодалів

у містах. Ці заходи мали зміцнити феодално-кріпосницький лад країни та її політичне становище.

Барська конференція. Перший поділ Речі Посполитої. У 1764 р. при підтримці Росії королем Польщі став родич Чарторийських і прибічник Катерини II Станіслав Понятовський. Царський уряд Росії сподівався, що він утримуватиме Польщу лише під своїм впливом, і погоджувався на невеликі реформи. Однак, коли Чарторийські відхилили запропонований Росією наступально-оборонний союз, який мав ще тісніше зв'язати Польщу з Росією, остання виступила проти змін у шляхетській конституції. Реакційні елементи, підтримувані російським військом, добилися скасування усіх нововведень і відновлення старих державних порядків у так званих «кардинальних правах», гарантом яких мав стати уряд Росії. Під тиском Росії і Пруссії приймається також положення про урівнення дисидентів (православних і лютеран) у правах з католиками. Росія робила це не з гуманних міркувань. У ній в ті часи панувала релігійна нетерпимість. Становище гаранта і оборонця дисидентів давало можливість царату втручатись у польські справи.

Успіхи Росії не задовольняли не лише її сусідів, але й Туреччину і Францію. Проти урівняння дисидентів і реформ виступила католицька церква і магнати, фанатичні і реакційні кола шляхти; до них приєдналися ті, хто виступав проти втручання Росії у внутрішні справи. За допомогою Туреччини і Франції вони організували конфедерацію, яка за місцем свого створення стала зватись Барською (1768—1772 рр.).

Спочатку у боротьбі проти короля перемогу здобули конфедерати. Вони навіть оголосили Станіслава Понятовського позбавленим престолу. Але з допомогою російського війська конфедерати були розгромлені. Боротьба конфедератів привела до великих матеріальних і людських втрат, дезорганізувала державний апарат, сприяла розвитку селянського руху і, зрештою, дала привід для поділу Польщі сусідами.

Проти керівної ролі Росії у Речі Посполитій виступила підтримувана Францією Туреччина. У російсько-турецькій війні 1769—1772 рр. Австрія і Пруссія зайняли ворожу щодо Росії позицію, вимагаючи, щоб вона погодилась на частковий поділ Речі Посполитої. У 1772 р. Австрія, Пруссія та Росія уклали угоду, за якою Австрія одержала Белзське і Руське воєводства і частину Краківського та Сандомирського воєводств (2 млн. 650 тис. населення), Пруссія — Помор'я (без Гданська і Торуня) та частину Куявії і Великої Польщі (580 тис. населення), Росія — Східну Білорусію і Латгалію (1 млн. 300 тис. населення).

Сейм 1773—1775 рр. погодився з цим грабунком. Сусідні держави поступились правами дисидентів.

Боротьба за реформи. Конституція 3 травня 1791 р. Поділ і напівзалежне становище Речі Посполитої змусило багатьох замислитись над їх причинами та над заходами для зміцнення країни. Це сприяло зростанню національної свідомості і залучало до політичного життя широкі верстви населення. Необхідність реформ відчувалася все гостріше. І вже сейм 1773—1775 рр. зробив немало кроків у цьому напрямку. Створювався уряд — «Постійна рада», якій під час між сеймами належала верховна влада. До ради входило 18 сенаторів і стільки ж представників шляхти. Головою її був король. Вона поділялась на 5 департаментів (закордонних справ, поліції, юстиції, військових справ і фінансів). Постійна рада сприяла зміцненню центральної влади, розвитку торгівлі і промислів, обмежувала сваволю магнатів і вищих урядовців. У той же час залежність Постійної ради від російського царизму робила її непопулярною серед патріотів.

Цей же сейм вдруге запровадив генеральне мито, що зміцнювало зв'язки помісного господарства з внутрішнім ринком, сприяло розвитку національного ринку, формуванню буржуазії, зміцнювало внутрішню єдність держави. Сейм 1773—1775 рр. створив Едукаційну комісію, що відала справами освіти. Комісія реформувала школи, зробила їх світськими, ввела викладання в них природничих і фізико-математичних наук. Прибутки вона одержувала з маєтків ліквідованого Ордена єзуїтів.

Сейм 1773—1775 рр. затвердив корисні для Речі Посполитої торговельні угоди з Австрією, Пруссією і Росією. Для сприяння торгівлі прокладались канали (Дніпро-Німанський і Дніпро-Бузький), очищались русла річок, будувались шляхи, поліпшувались умови кредиту тощо.

Економічна політика сеймів 70—80-х рр., як і утворених ними комісій «доброго порядку», проводилась в основному в дусі меркантилізму. Видається кілька постанов для захисту вітчизняної промисловості. Особливо плідною була робота 4-річного сейму (1788—1792 рр.), що став виразником шляхетсько-буржуазного блоку. Його видатними представниками були Коллонтай, Потоцький, Малаховський, Чарторийський. Діяти сейму довелося в умовах загострення класової боротьби в країні, посилення впливу Французької революції і погроз сусідів існуванню Речі Посполитої. Все це сприяло зростанню національно-визвольного руху.

• Партія реформ вирішила скористатись загостренням відносин Пруссії з Росією і війною останньої з Туреччиною. Вона сподівалась, що за таких обставин Росія як гарант «кардинальних прав» не перешкодить сеймові провести державні реформи. Робота сейму велася в умовах запеклого опору консервативних елементів. 3 травня 1791 р. сейм ухвалив конституцію, за якою Польща ставала централізованою спадковою консти-

туційною монархією. Ліквідовувалося «liberum veto», заборонялись конфедерації і рокоші. Буржуазія одержала представництво в сеймі, а також право набувати землі, займати офіцерські, духовні й адміністративні посади. Міський патріціат легко набував шляхетство. Селяни, за рішенням сейму, стали об'єктом опіки уряду і права, але доля їх і становище не поліпшились. Принципове значення мала декларація, що селянин стає об'єктом опіки уряду і права.

Конституція 3 травня крала край анархії і створювала кращі умови для розвитку капіталістичних відносин. Не дивно, що проти неї виступила внутрішня і зовнішня реакція.

Другий поділ Речі Посполитої. Частина реакційних магнатів, шляхти і духовенства, спираючись на підтримку царського уряду, організувала так звану Торговицьку конфедерацію. За проською конфедератів російські війська рушили на Річ Посполиту. Пруссія, порушивши угоду з Польщею, поспішила приєднатись до Росії. На бік конфедерації перейшов і Станіслав Понятовський. Реформатори зазнали поразки і йшли в підпілля або тікали з батьківщини. Конституція 3 травня скасовувалась. Сейм, скликаний у Гродно в 1793 р., під тиском окупантів погодився на поділ Речі Посполитої. Причиною нового поділу уряди Росії і Пруссії об'явили поширення в Польщі якобінства, Білорусія і Правобережна Україна відійшли до Росії (3 млн. чол.). Пруссія забрала частину Великої Польщі, міста Торунь і Гданськ (1 млн. чол.).

Повстання під керівництвом Костюшка. Третій поділ. Другий поділ порвав давні економічні зв'язки країни, і це зумовило виникнення економічної кризи. Господарське становище Польщі погіршувалося і тим, що селянські господарства руйнувались солдатськими постанами і реквізиціями. Безробіття і дорожнеча робили неможливим життя міської бідноти. В Речі Посполитій складалась революційна ситуація, гасло боротьби за відновлення незалежної Польщі сприймалося всіма соціальними колами.

На чолі патріотичних сил країни став дрібний шляхтич і військовий інженер Тадеуш Костюшко, який протягом семи років воював за незалежність північноамериканських колоній Англії.

Повстання почалося у березні 1794 р. у Кракові серед польських військових частин. Його зразу ж підтримали міщани й селяни. Останні своєю самовідданістю забезпечили перемогу над царським військом при Рацлавицях. 17 квітня плебс Варшави під керівництвом чоботаря Яна Кілінського, підтриманий військом, звільнив Варшаву від окупантів.

Повстанці сподівались, що їх підтримає революційна Франція, але реальної допомоги Франція не подала. Костюшко і радикальне крило патріотів розуміли, що лише участь народу

в боротьбі може забезпечити перемогу над окупантами. Тому 7 травня в таборі під Полянцем було видано універсал, за яким селяни ставали вільними і, розрахувавшись з паном, могли піти геть з села. Земля й надалі залишалась власністю пана, але він не міг зігнати з неї селянина, коли останній сумлінно виконував свої обов'язки. На час повстання панщина зменшувалась удвоє, а для його учасників — зовсім відмінчалась. Однак шляхта саботувала проведення постанов універсалу в життя. Звернення Костюшка до патріотизму шляхти не дало результатів. Те, що керівництво повстанням робило головну ставку на шляхту, обумовило не лише поміркованість його соціальної програми, а й небажання надати повстанню дійсно революційного характеру. Ця непослідовність одвернула селян від повстання. Революційні виступи міського плебсу були придушені правим керівництвом повстання, яке боялось революції більше, ніж окупантів.

Агресивні сусіди, не гаячи часу, виступили проти патріотів. Вони боялись також, що повстання перекинеться на окуповані ними раніше території Речі Посполитої. 15 травня пруське військо захопило Краків. Царські війська разом з пруськими обложили Варшаву, але дістали рішучу відсіч населення. Поразки армії Костюшка і взяття його в полон під Мацієвицями 8 жовтня вирішили долю повстання. Перемогу над окупантами могли здобути лише народні маси. Це, звичайно, вимагало значно ширшої, революційної програми, що привело б до ліквідації феодального ладу.

Повстання 1794 р. стало героїчною сторінкою в історії польського народу. Воно сприяло розвитку Французької революції (оскільки відтягло на себе сили реакційних монархій Європи) і вплинуло на наступні національно-визвольні рухи.

У 1795 р. відбувся третій поділ Польщі. Австрія загарбала Малу Польщу (500 тис. чол.), Пруссія — решту Польщі з Варшавою і частину Литви (1 млн. чол.), Росія — Волинь і Західну Білорусію, частину Литви і Курляндію (1 млн. 200 тис. чол.). Жорстокий окупаційний режим, соціально-економічне та національне гноблення на багато років затримали розвиток Польщі. З 1795 р. розшматовані польські землі стають цілком залежними від окупаційної політики Австрії, Пруссії та Росії. Поділ Речі Посполитої створив можливість возз'єднання білоруського і українського (крім західної України) народів з російським. Однак не це переслідував уряд при поділах Речі Посполитої. Царат разом з Австрією і Пруссією, разом з польським реакційним магнатством і вищим кліром католицької церкви несуть історичну відповідальність за позбавлення польського народу національної незалежності. Союз трьох реакційних монархій став оплотом європейської реакції.

РОЗДІЛ VI

ПІВДЕННІ ТА ЗАХІДНІ СЛОВ'ЯНИ В ПЕРІОД НАЦІОНАЛЬНОГО ВИЗВОЛЕННЯ

(кінець XVIII—70-і роки XIX ст.).

1. НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА БОРТЬБА ПОЛЬСЬКОГО НАРОДУ

Польський народ під гнітом Пруссії та Австрії. Після трьох поділів Польщі етнографічні польські землі опинилися під владою монархічних держав Пруссії і Австрії, а польський народ підпав під іноземне ярмо.

Основну масу польських земель загарбала Пруссія, яка прагнула закріпити їх за собою і перетворити у німецькі провінції. Пруський уряд провадив жорстоку політику онімечення поляків, поширювалась пруська система управління, пруський адміністративний поділ, онімечувались школи, німецька мова стала в країні офіційною.

Економічний розвиток польських земель відбувався неоднаково. Одним з найрозвинутіших промислових районів була Сілезія. Тут існували великі капіталістичні мануфактури. У Верхній Сілезії зростала також кам'яновугільна та металургійна промисловість. Якщо у 1742 р. тут працювало лише 6 шахт, то в 1806 р. — 112. Власниками промислових підприємств і майстрами були переважно німці, а робітниками — поляки.

Пошматування польських земель негативно відбилося на їх економіці, оскільки порушились віками налагоджені економічні зв'язки між ними.

У сільському господарстві панувала фільварково-панщинна система. Обезземелення селян і розвиток за його рахунок панських фільварків досягли в Сілезії катастрофічного розміру. Загородники, халупники та кутники становили 60—75% всіх селянських господарств. Маєтки польської шляхти часто переходили до німецьких поміщиків.

Розвиток капіталістичного виробництва супроводжувався загостренням соціальних суперечностей, посиленням класової і національно-визвольної боротьби. У 1793 р. проти засилля Пруссії піднялися ремісники Гданська і Вроцлава, у Сілезії повстали 20 тис. ткачів. Жорстокими були бої у 1794 р. у Великій Польщі і Сілезії. У 1798—1799 рр. відбулися великі селянські заворушення. Ці виступи проходили під безпосереднім

впливом Французької революції і польського повстання, очолюваного Т. Костюшком. Пруський уряд притушив полум'я боротьби. Але під тиском народних мас він у 1807 р. змушений був скасувати кріпацтво.

Загарбані Австрією польські та українські землі (Галичина) управлялися австрійськими чиновниками на чолі з губернатором-намісником. В окупованих землях австрійці проводили подібну до пруської, але більш гнучку політику. Вміло користуючись римським гаслом «поділяй і володарюй», Австрія розпалювала ворожнечу між українцями і поляками, грабуючи обидва народи.

Становище основної маси населення — селян під владою Австрії не змінилося. Постанови австрійського уряду, як і пруського, про недоторканність селянських наділів диктувалися фіскальними міркуваннями. Земля юридично залишалась власністю пана. Реформи Йосипа II про обмеження панщини й особисту свободу селянина скоро втратили значення. Обезземелення селян швидко зростало, слабка промисловість не могла використати вільні руки. Тому шляхта організовує дрібні мануфактури. Виникають селянські промисли. Міста, особливо містечка, мали аграрний характер.

Галичани виплачували австрійським властям монополії (соляну, тютюнову), податки (за останню чверть XVIII ст. вони потроїлись). Це, а також рекрутчина та некорисна торговельна політика поволі знекровлювали Галичину, зубожували населення, визначали стагнацію її економіки.

Економічне та національне гноблення викликало протест населення. Бажаючи позбавитись нестерпного гніту, селяни тікали у Карпати, ставали опришками. У 1796—1797 рр. з'явилась таємна селянська організація землеміра Гожковського на Підляшші, що боролась за соціальне і національне визволення Галичини. До неї під час війни з Францією масами вступали і австрійські солдати, з яких в основному створились пізніше польські легіони у Франції.

Варшавське герцогство. Поділи Польщі хворобливо позначились на економічному і політичному становищі шляхти. Якщо одні з її представників на чолі з магнатами шукали ласки нових зверхників, то інші — шляхетська інтелігенція, діячі чотирилітнього сейму і учасники повстання 1794 р. — не бажали миритися з втратою незалежності. За таких обставин виникає шляхетський національний рух.

Таємні шляхетські організації виникали у Львові, Кракові, Варшаві та інших містах. У своїх планах відновлення Речі Посполитої змовники орієнтувались то на Пруссію, то на Австрію, а найбільше — на Францію. Немало шляхтичів співчувало Французькій революції, але більшість з них просто покладала надії на переможні війни Франції проти Австрії, а пізніше —

Пруссії та Росії. У Франції існувала значна, але строката за своїми переконаннями польська еміграція. Тут були створені польські легіони генерала Яна Домбровського, які розглядались як зародок визвольної польської армії. Але французька буржуазія і Наполеон розглядали «польське питання» і легіони з позицій власних інтересів. Легіони брали участь не лише у війнах проти Австрії та Пруссії, а й у придушенні національно-визвольних рухів в Італії і на о. Гаїті.

Прагнучи до світової гегемонії, Наполеон мав намір використати Польщу як стратегічний і політичний плацдарм для тиску на Пруссію, Росію і Австрію. Польща правила йому за розмінну монету в його політичних комбінаціях. Політику Наполеона добре розумів Т. Костюшко: «Він думає тільки про себе... Це тиран». Прихід у 1806 р. до Великої Польщі французьких і польських військ сприяв виникненню народного повстання. Селяни та наймити озброювались і виганяли німецьку адміністрацію, одночасно їх виступи мали антифеодальний характер.

У 1807 р. у Тильзїті між Францією і Росією був укладений договір, який по суті являв собою новий переділ польських земель за рахунок Пруссії. За останньою залишились лише Помор'я і Сілезія. Гданськ проголошувався «вільним містом», Белостоцька область відходила до Росії. З решти польських земель пруської окупації утворилося невелике Варшавське герцогство. Лише у 1809 р. після перемоги Наполеона над Австрією, коли польська армія вступила до Кракова і Львова, до герцогства приєдналися землі Сандомирського, Радомського, Люблінського і частково Краківського воєводств.

Політичний лад герцогства визначався конституцією 1807 р. Виконавча влада належала спадковому герцогу — саксонському королю, союзнику Наполеона, законодавча — сейму з двох палат. До посольської ізби входили представники шляхти і міщан. Скасовувалось кріпосництво і оголошувалась рівність станів перед законом. Церква стала залежною від держави. У князівстві впроваджується буржуазне цивільне право («Кодекс Наполеона»). Керівна роль у державі належала шляхті, хоча буржуазія теж не позбавлялася прав. Селяни вважались юридично вільними, але їх земля лишалась власністю поміщика.

Економічне становище герцогства було тяжке. Складались нові економічні зв'язки. Для налагодження господарчого життя бракувало часу. До того ж здійснювати це доводилось в умовах континентальної блокади, занепаду хлібного експорту, великих податків, утримання постойв своєї та чужої армій. Це все створювало ґрунт для недородів, пошестей.

Доля Варшавського герцогства залежала від долі Наполеона, його імперії. Починаючи у 1812 р. похід проти Росії, Напо-

леон знову повернувся до обіцянок про відновлення незалежності Польщі, вимагаючи за це поставити йому 100-тисячну армію. Але плани Наполеона провалились. Після його падіння на Віденському конгресі (1814—1815 рр.) відбувся новий передел польських земель. З більшої частини Варшавського герцогства створюється Королівство Польське, яке увійшло до складу Російської імперії. Західна його частина під назвою князівства Познанського відійшла до Пруссії. Краків з околицями перетворюється в «самостійну» республіку. Австрія зберегла Галичину.

Пом'ятування Польщі, гноблення окупантами її народу гальмувало її дальший розвиток. На Віденському конгресі монархії-переможниці створили реакційний Священний союз, який мав придушувати будь-який демократичний рух у Європі. В силу таких обставин боротьба поляків за своє визволення і об'єднання, яка відбувалася під керівництвом шляхти, набувала міжнародного характеру.

Королівство Польське у 1815—1830 рр. До складу Королівства Польського увійшла більша частина польських земель з населенням 3,3 млн. чоловік. Політичний лад визначався конституцією 1815 р. Королівство стало частиною Росії, царі якої були його королями. Виконавча влада належала королю, який призначав міністрів. Сейм лишався законодавчим органом, однак без права самостійної законодавчої ініціативи. Його нижня палата — посольська ізба складалась з 77 шляхетських депутатів від повітів і 51 депутата від міських громад. Створюється польська національна армія. Офіційною мовою ставала польська. Конституція 1815 р. декларувала недоторканність особи, незалежність суду і свободу друку. Воеводства мали самоврядування. На чолі управління Королівством стояв намісник, призначений королем. Селяни, робітники й підмайстри не мали виборчих прав, хоч вважались людьми вільними. Конституцію з задоволенням прийняли шляхта і міщани.

Росія непогано задовольняла класові інтереси польської шляхти, в руках якої перебувала влада в Королівстві Польському. Для зміцнення її позицій у 1818 р. відновлюється виключне право шляхти посідати посади війта, без згоди якого селянин не міг піти з села. У 1825 р. на допомогу панським маєткам організується Земське кредитове товариство, знижуються митні збори на польський хліб, що йшов до Пруссії. Селяни позбавлялися права викупати свої повинності, а у 1821 р. видається указ, за яким ніхто з селян не міг ухилитись від панщини. Царизм ретельно придушував селянські повстання.

Одночасно Росія не довіряла полякам. Її дратувало обмеження самодержавства конституцією 1815 р. І тому вона щоразу порушувала її. На чолі польської армії став брат царя — Костянтин, а до слухняного намісника генерала Зайончека

приставлено комісара Новосильцова. Олександр I ввів цензуру та заборонив кілька газет. Засідання сеймів зробили закритими і нерегулярними. Почались розправи над членами поміркованої опозиції «калишан», яка захищала конституційні гарантії.

В Королівстві Польському відбувався дальший розклад феодального ладу. Панські господарства займали половину всієї орної землі. Поміщицькі господарства поступово перебудовуються на капіталістичний лад. Ширяться посіви технічних культур (картоплі, цукрового буряка, льону), розвивається тваринництво, особливо вівчарство. Це сприяло поширенню чиншової системи і найманої праці, підірвало феодальні відносини на селі. Зростає малоземелля і безземелля селян. Наділ у 15—30 моргів (морг 0,6 га) мала лише третина селян, стільки ж — зовсім не мали орної землі. Тяжкими були повинності селян. Ті, хто мав повний наділ, щотижня відробляли шість днів панщини, виконували різні допоміжні роботи, працювали за так званим примусовим наймом тощо. Крім того, селянин мав сплачувати податки натурою і грошми панові, державі і церкві.

Наявність значної кількості безземельного селянства і великий попит на внутрішньому ринку на промислові товари (уряд вів протекційну митну політику) сприяли розвитку в Королівстві Польському кустарних промислів, ремесел і мануфактур. Уряд давав промисловцям різні пільги, сприяв переселенню до Польщі закордонних майстрів і т. д. У 1828 р. організується Польський банк, який не лише кредитував промисловість, а й мав власні підприємства. Збут промислової продукції вільно провадився на російських ринках (де реалізувалось 85% вироблених сукон). Це заохочувало закордонних підприємців вкладати в Королівстві Польському свої капітали. Найбільш інтенсивно розвивалися сукняна, бавовняна і гірничометалургійна промисловості. Остання налічувала понад 300 підприємств. Зростали великі централізовані мануфактури, а в 20-х рр. XIX ст. з'явилися і перші фабрики. Формується польський робітничий клас. Час від часу у Варшаві та Лодзі виникали страйки та заколоти робітників, які вимагали поліпшення умов життя і праці.

Польський національно-визвольний рух 20-х років XIX ст. і декабристи. У відповідь на реакційні заходи царизму в Королівстві Польському створюються таємні організації, переважно з шляхетської молоді, студентів, офіцерів, службовців тощо. Найзначнішими з них були «Спілка вільних поляків» у Варшавському університеті (1820 р.) і «Товариство філоматів» та споріднених з ними «променистих» і «філаретів» у Віленському університеті (1817 р.). Їх діяльність мала національно-визвольний характер і сприяла формуванню кадрів для майбутніх виступів (Броніковського, Мохнацького, Гошинсько-

го, Люблінського та ін.). До віленських філолатів належав, зокрема, видатний польський поет Адам Міцкевич.

Крім таємних гуртків, у Королівстві Польському існували також легальні масонські ложі. Збиралась там переважно аристократична молодь, яка не ставила перед собою національно-визвольних завдань. Проте і в масонських ложах у 1819 р. складається група офіцерів на чолі з В. Лукасінським, яка в 1821 р. перетворилась у таємне Польське патріотичне товариство. Основним завданням цього Товариства була боротьба за відновлення незалежності Польщі на основі конституції 3 травня 1791 р. До складу Товариства входила не лише велика шляхта, а й радикальні елементи з дрібної шляхти та міщанства. У цілому шляхетський національний рух першої чверті XIX ст. мав консервативний характер і тому не мав підтримки з боку широких народних мас.

На початку 20-х рр. таємні організації були викриті поліцією. Багато їх членів, у тому числі Лукасінський, потрапило до тюрми або до штрафних рот армії. Міцкевича було вислано до Росії, професора Лелевеля звільнено з роботи.

За 5 років перебування в Росії Адам Міцкевич зблизився з декабристами Рилевим та Бестужевим, а також з Пушкіним, Грибоедовим і Криловим. У «Відозві до росіян» 1832 р. Міцкевич висловлював міцну віру в те, що «День падіння деспотів буде першим днем миру і дружби народів», бо народи не зацікавлені в тому, щоб нищити один одного.

Крім індивідуальних контактів передових людей Польщі і Росії, були спроби встановити спільність дій між таємними організаціями. У 1823 та 1825 рр. відбулись зустрічі між представниками Польського патріотичного товариства, що відновило свою діяльність, і Південного товариства декабристів, однак до будь-якої згоди вони не дійшли. Патріотичне товариство, склад якого після арешту Лукасінського поповнився консервативними аристократичними елементами, в основному цікавило те, в якій мірі повстання декабристів полегшить їм відновити Польське Королівство у кордонах 1772 р.

Декабристи, зокрема Пестель, визнавали незалежну (в етнографічних рамках) республіканську Польщу і закликали поляків діяти спільно проти російського царату. Аристократам з Патріотичного товариства не подобався республіканізм декабристів. Вони зайняли вичікуючу позицію. У 1826 р. царизм розгромив і декабристів, і Патріотичне товариство.

Плодотворним було співробітництво передових росіян (брати Борисови) і поляків (Л. Люблінський) в ложі «Товариство об'єднаних слов'ян», яке з часом об'єдналось з декабристами.

Польське повстання 1830—1831 рр. В умовах миколаївської реакції поляки-патріоти почали переконуватись, що єдиним

шляхом до визволення є повстання. Вже у 1828 р. в офіцерській школі підхорунжих під керівництвом П. Висоцького виникла таємна військова організація, відділення якої утворилися з часом у ряді інших військових частин. Її метою був військовий переворот. Змовники шукали зв'язків з шляхетською та буржуазною інтелігенцією і студентами. Поза їх увагою залишились основні народні маси — селяни, ремісники та робітники.

Розвитку революційної ситуації у Польщі сприяли революція 1830 р. у Франції і національно-визвольний рух у Бельгії та Італії. За рішенням Товариства підхорунжих, 29 листопада 1830 р. у Королівстві Польському вибухнуло повстання; недостатньо підготовлене, воно зазнало невдач. Лише виступ широких народних мас Варшави, захоплення ними арсеналу і самоозброєння обумовили його перемогу.

Однак участь народних мас у боротьбі налякала шляхетсько-аристократичний табір, представлений сеймово-урядовими колами та вищим командуванням на чолі з А. Чарторийським та Любецьким. Захопивши керівництво повстанням до своїх рук, вони почали закликати народ до спокою. Для наведення «порядку» консервативні кола організують у Варшаві з чиновників і заможних міщан «стражу порядку», а на периферії — «дружини порядку», куди входили шляхта і заможні селяни.

Аристократичні кола прагнули за допомогою повстання відновити конституцію 1815 р. і приєднати до Королівства Польського Литву, Білорусію та Україну. Політичні чи соціальні реформи їх не цікавили.

Революційна група повстанців складалася з шляхетської інтелігенції, учнівської молоді, міщан, міської бідноти. Всі вони відбивали національні інтереси польського народу, його прагнення до політичних і соціальних реформ. Але їм бракувало достатньої організованості, чіткої політичної програми. На чолі цієї революційної течії стало організоване 1 грудня Патріотичне товариство. Ліве крило Товариства (М. Мохнацький, К. Кремповецький, І. Лелевель та інші) вимагало активно боротися з царизмом за незалежність Польщі, громадські реформи (рівність перед законом, свобода слова, друку тощо), ліквідацію монархії і панщини, створення Тимчасового уряду з участю представників народу. Під тиском організованої лівими 2 грудня демонстрації утворився Тимчасовий уряд, більшість місць якого посіли аристократи. Останні почали переслідувати прихильників демократичної течії, а 5 грудня 1830 р. вони намагались роззброїти варшав'ян. Генерала Хлопціцького було оголошено диктатором.

Тимчасовий уряд і сейм (у старому складі), який відкрився 18 грудня, наполягали на переговорах з царатом. Для переговорів з Миколою I відправилась спеціальна комісія, Але цар заявив парламентарям, що вести переговори з «бунтівниками» не

буде і зажадав повної їх капітуляції. Хлопський на це погодився.

Зрада аристократів обурила революційні маси Варшави. Під їх тиском сейм визнав повстання національним. 18 січня 1831 р. Хлопський пішов у відставку. Відновилася легальна діяльність Патріотичного товариства. 25 січня 1831 р. на його заклик відбулась демонстрація на честь страчених царизмом декабристів. Вона проходила під гаслами дружби з російським народом, спільної боротьби «За нашу і вашу свободу». Того ж дня сейм під тиском народу позбавив Миколу I польського престолу і оголосив незалежність Польщі. Створюється «національний уряд» на чолі з князем А. Чарторийським.

Невизнання Миколи I поставило на порядок денний війну з Росією. Але й тепер консервативна шляхта поклала свої надії не на народ, якого боялась, а на дипломатичну допомогу західноєвропейських держав, народ же, на відміну від шляхетсько-аристократичних кіл, прагнув до наступальних дій проти царя. Польська армія налічувала близько 50—60 тис. солдат і 150 гармат. Селянство, ремісники й робітники становили її великий резерв. Зволікання шляхетсько-демократичного табору шкодило повстанню. Війська Миколи I в лютому 1831 р. почали наступ. 25 лютого під Гроховим поляки зазнали поразки і відійшли до Варшави. Спроби польської шляхти у березні — травні підняти повстання в Литві, Білорусії і на Україні закінчились невдачею, місцеве населення не підтримувало шляхти, бо вона не задовольняла його вимог.

Повстання в Королівстві Польському знайшло гарячий відгук у польських землях Австрії і Пруссії та в Краковській республіці. Але повстанський уряд закликав поляків не виступати проти окупантів. 26 травня 1831 р. головні сили повстанців знову зазнали поразки під Остроленкою і почали відходити на захід.

15 серпня народ Варшави, обурений зрадницькою політикою повстанського уряду і капітулянтським веденням війни, вийшов на вулиці. Народні маси стратили кількох зрадників і запродавців, вимагаючи докорінних змін у керівництві. Аристократи і генералітет втекли з Варшави. Однак Патріотичне товариство не очолило і не організувало стихійного народного виступу. Цим скористались консерватори. Генерал Круковецький (новий голова уряду) розпустив Товариство і стратив кількох «зачинщиків» серпневих подій. Уряд не хотів воювати далі: він вів переговори про капітуляцію. ~~А~~ ~~в~~ ~~сересня~~ було здано Варшаву. Повстанські загони і армія перейшли пруські кордони і склали зброю. У Королівстві Польському встановилась військова диктатура. Конституція 1815 р., сейм і армія були ліквідовані.

Селяни спочатку сприйняли повстання як початок свого

суспільного визволення. Вже 5 грудня до Варшави дійшли перші відомості про те, що на Мазовії, в Каліському й Сандомирському воєводствах селяни, піднімаючись на боротьбу, відмовляються виконувати панщину. Шляхетсько-аристократичні кола в сеймі не задовольнили вимог селян. Це стримувало їх від участі у «посполитому рушенні», траплялись випадки дезертирства, непослуху.

Аналізуючи повстання 1830 р., Ф. Енгельс писав, що воно нічого не змінило у внутрішньому становищі народу, оскільки аристократи, які ним керували, бажали відстояти свої права від зазіхання імператора¹.

Все ж повстання 1830 р. мало велике історичне значення. Це був прояв протесту польського народу проти національного гноблення. Воно показало ті шляхи, які можуть привести до успіху, послабило реакційні сили Європи й сприяло розвитку демократичних і визвольних рухів.

Російські революціонери вітали визвольну боротьбу польського народу проти спільного ворога — російського самодержавства. Герцен писав: «Ми раділи з кожної поразки Дибіча...». Революційні кола Росії і Польщі вже в цей час розуміли необхідність спільної боротьби проти самодержавно-кріпосницького ладу і національного визволення польського народу.

Польська еміграція 30—40-х років ХІХ ст. Економічний і політичний розвиток польських земель і Європи в цілому та боротьба польського народу за своє визволення впливали на формування польської громадської думки. Поразка повстання 1830—1831 рр. змусила багатьох поляків переглянути свої національно-визвольні концепції. Найбільш інтенсивно відбувався цей процес серед численної польської еміграції, що з'явилася після повстання 1830—1831 рр. в основному у Франції. В еміграції розмежувалися аристократична (консервативна) і демократична течії.

У 1832 р. сформувався консервативно-монархічний табір, який у 1837 р. було названо «Товариством 3 травня». Його визнаним головою став Адам Чарторийський, а центром — готель «Лямбер». Ідеалом цього табору була Конституція 3 травня. На думку консерваторів, Польща свою незалежність здобула завдяки інтервенції західноєвропейських держав, з урядами яких вони підтримували постійний зв'язок.

В еміграції існувало й кілька польських демократичних організацій з різними політичними поглядами. Польські демократи підтримували зв'язки з революційними організаціями Західної Європи і часто брали участь у їх виступах, наприклад, у Ліонському повстанні 1834 р. Найбільшою організацією було Демократичне товариство, створене в 1832 р. Склад його дуже

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори. Т. 4, стор. 471.

строкатий — від буржуазних націонал-лібералів до утопічних соціалістів. Погляди Товариства відбивалися у «Маніфесті», виданому в 1836 р. Воно проголосило своїм гаслом боротьбу за незалежну і демократичну Польщу, яка виникне внаслідок національно-визвольної боротьби, головною рушійною силою якої стане селянство. Товариство виступало проти станових привілеїв за рівноправність, але селянське питання воно до кінця не розв'язувало. Члени його вимагали лише скасування феодальних повинностей. Передача селянам землі у приватну власність розглядалась лише як тактичний захід. Про шовіністичність Товариства свідчило наполягання на відновленні Польщі у кордонах 1772 р.

У 30-х рр. серед польської демократичної еміграції внаслідок внутрішніх розбіжностей виникають й інші організації: у 1834 р. за участю Лелевеля — «Молода Польща», а у 1837 р. — «Об'єднання». На чолі з Ст. Ворцелем формується революційно-демократична течія під назвою «Люд польський». Її центр знаходився в Англії. Складалась ця течія в основному з простих солдат, колишніх селян. «Люд польський» розгорнув систематичну і ґрунтовну критику програм і тактики Демократичного товариства. Справу національного визволення Польщі «Люд польський» тісно зв'язував із повною ліквідацією феодального гноблення польського народу, у тому числі ліквідацією поміщицького землеволодіння революційним шляхом. Великодержавному шовінізму Демократичного товариства «Люд польський» протиставляв союз революційних сил інших народів, особливо російського та українського. «Люд польський» значно вплинув на формування ідеології революційних діячів Польщі, зокрема П. Сцегенного і Є. Дембовського.

Під впливом революційного піднесення 1846 р. всі демократичні організації еміграції злились у Демократичному товаристві.

Економічне і політичне становище західних земель у 30—40-х роках ХІХ ст. На всіх польських землях у 30—40-х рр. відбувся процес розкладу старих феодальних і розвитку нових капіталістичних відносин. Була проведена аграрна реформа. На основі загальнопруського закону 1811—1816 рр. селяни могли стати вільними земельними власниками решти своєї землі за умови, якщо вони віддавали поміщику $\frac{1}{3}$ своїх наділів і відмовлялися від сервітутів. З одного боку, це приводило до обезземелення і розорення дрібних селян, а з другого — до розширення поміщицького землеволодіння. Лише в Сілезії поміщики внаслідок реформи одержали від селян сотні тисяч моргів землі і близько 18 млн. талерів ґрншми.

Аграрна реформа в Познанщині і в частині Помор'я почалась лише в 1823 р., але у 1836 р. поміщики добились її обмеження. Викупатись змогли лише 12—20% селян і то переважно

заможних. Таким чином, проведення реформи на польських землях затяглося на кілька десятків років, і напередодні революції 1848 р. багато селян, особливо безземельних, ще виконували феодально-кріпосницькі повинності. Це був «пруський шлях» розвитку капіталізму, що засуджував селян на десятиріччя самої болісної експропріації та кабали¹.

Розорене селянство постачало промисловості дешеву робочу силу. Трудовий день за мізерні 2,5—3 гроші тривав 10—12 годин. Злидні сілезьких ткачів змусили їх виступити у 1831 і 1844 рр. проти низьких заробітків. У 1844 р. проти безправ'я піднялися і робітники Вроцлава.

Велика кількість дешевих робочих рук, що з'явилась внаслідок розорення селян, а також природні багатства Сілезії сприяли її промислому розвитку. Особливо швидко розвивались гірничя, металургійна і текстильна промисловості. Якщо у 1806 р. доменних печей тут було 44, то у 1846 р. — вже 69. В цей же час у Сілезії будуються залізниці.

Помор'я і Познанщина залишалися переважно аграрними країнами. Текстильна промисловість, яка існувала тут раніше, занепадала. Це сталося внаслідок політики митних бар'єрів і заборонних тарифів, яку провадив прусський уряд. Майже зовсім припинилися економічні зв'язки західних польських земель з іншими районами країни.

Тяжке економічне становище ускладнювалось національним гнітом. Пруський уряд обіцяв зберегти в Князівстві Познанському польські порядки, але насправді все робилось навпаки — поширювались прусська адміністративна система, право, мова; все управління зосереджувалось в руках німецьких чиновників. Продовжувалась німецька колонізація. Землі, конфісковані у поляків за участь у повстанні 1830 р. або продані за борги, переходили у власність німецьких колоністів. Так, у Помор'ї з 1824 по 1834 р. німцям було розпродано 230 польських маєтків. Уряд спеціальними заходами підтримував прусських поміщиків, підприємців, торговців і навіть ремісників.

Народні маси не припиняють боротьби проти політики опієчнення, особливо в Сілезії і Помор'ї. Окремі патріоти (Льомпа, Бандтке та ін.), прагнучи пробудити у народу інтерес до рідної мови, літератури, історії розгортають наукову, видавничу, педагогічну і пропагандистську діяльність.

На землях Галичини розклад феодальних відносин відбувався повільніше, ніж на землях прусської окупації. У сільському господарстві панувала стара фільварково-панщинна система. Польським поміщикам належали майже всі ліси та пасовиська, близько половини всієї ріллі. З кожним роком наділи селян дрібнішали. У більшості наділ не перевищував 5 моргів. Беззе-

¹ В. І. Леґен. Твори. Т. 13, стор. 209.

мельні селяни змушені були найматися до пана. Державні податки, рекрутчина, численні натуральні повинності виснажували селянство. Панування австрійської монархії і феодално-кріпосницькі відносини у Галичині зумовили деградацію не лише селянського, а й панського господарства.

Промисловість краю розвивалась повільно. Тут панувало цехове і кустарне виробництво. Місцями на їх базі виникали капіталістичні розсіяні мануфактури. Основними підприємствами були гуральні. 22% вартості всієї промислової продукції припадало на горілку.

Політична влада в Галичині зосереджувалась в руках губернатора та чиновників. Створений після Віденського конгресу сейм займався лише питанням оподаткування населення.

Віденський конгрес виділив м. Краків з округою (близько 125 тис. населення) у «незалежну республіку». Проте з 1833 р. влада у республіці фактично належала конференції резидентів-окупантів. У республіці розвивалась гірничорудна промисловість, місто вільно торгувало з різними країнами.

З 1816 р. почалось проведення аграрної реформи в церковних і державних маєтках, де знаходилось близько половини всіх селян. Реформа передбачала заміну панщини грошовою або натуральною рентою. Шляхта всіляко гальмувала проведення реформи, тому остання здійснювалась дуже повільно.

Боротьба трудящих західних польських земель за соціальне, національне визволення. Краківське повстання 1846 р. В умовах окупації польських земель боротьба проти феодалних відносин тісно перепліталась з національно-визвольною боротьбою польського народу за незалежність, за возз'єднання. Одним з центрів боротьби стає Краківська республіка.

Протест гноблених проявлявся по-різному. Селяни вимагали землі і повної ліквідації феодалних повинностей. Вони не виконували панських наказів, тікали з маєтків. У 1832—1833 рр. селянський рух розгорнувся у Бохенській та Ясельській округах. У 40-х рр. виникає керована Сцегенним організація «Селянський союз», що закликала селян до війни з шляхтою. Робітники вимагали поліпшення умов життя. Пожваблюється національно-визвольна боротьба, зростає опір онімеченню. У 1833 р. у Кракові (з 1834 р. центр перенесено до Львова) виникає «Союз польських вуглярів» (карбонарів). Тут же, у 1835 р. створюється під впливом «Молодої Польщі» кероване Гошинським і Конарським «Товариство польського народу». Таємні організації цього Товариства були створені на землях, окупованих Росією і Пруссією. Програма Товариства передбачала ліквідацію феодалного ладу, проголошення республіки і демократичних свобод. У 1837 р. відновляє свою діяльність «Союз польського народу», ліве крило якого очолювали в 1841—1843 рр. видатні революційні демократи Едвард Дем-

бовський і Генріх Каменський. У Познані в 1842 р. виникає на чолі з Стефанським «Союз плебеїв», діяльність якого була спрямована на підготовку робітників, ремісників, дрібних крамарів, солдат і селян до революційної боротьби за національне визволення. Програма «Союзу плебеїв» була прийнята ідеями соціальних перетворень і утопічного соціалізму.

Всі ці організації мали на периферії свої численні осередки, вели пропагандистську та організаторську роботу переважно серед різних верств шляхти і рідше — серед народних мас.

Становище особливо загострилось у 1845—1847 рр. Країну спіткали великі стихійні лиха: повені, неврожаї на хліб і картоплю, епідемії тифу тощо. У 1847 р. почалась економічна криза, яка охопила майже всі європейські країни. Назрівала революційна ситуація. Побоюючись народного гніву, панівні класи змушені були маневрувати, робити певні незначні поступки. Пруський уряд дещо послабив онімечення поляків, дозволив викладання польською мовою в школах, видання польських газет. Про необхідність селянських реформ і переведення селян з панщини на чинш заговорили й поміщики.

В умовах наростання революційної ситуації польські демократичні організації на місцях і керівний орган «Демократичного товариства» «Централізація» прийняли рішення про підготовку національно-визвольного повстання. У 1845 р. до Познані прибув член «Централізації» і військовий керівник майбутнього повстання, учасник повстання 1830 р. Л. Мерославський. За планом, який він виробив, партизани, введені в дві регулярні армії, мали перемогти війська Росії і вирішити справу незалежності Польщі. Мерославський розраховував, що Австрія і Пруссія займуть при цьому фактично позицію сприятливого нейтралітету. Повстання було призначене на 21 лютого 1846 р., але 12 лютого Мерославського і багатьох діячів майбутнього повстання прусські власті заарештували. До Кракова вступило австрійське військо. За таких обставин повстання довелось відмінити. Але краківська й галицька організації дотрималися наміченого строку повстання, яке розпочалося 20 лютого 1846 р. на території Краківської республіки. Організований Дембовським з робітників-гірників Велички і Бохні та селян загін рушив на Краків. Його підтримали міські низи. Налякані австрійці залишили місто. Влада перейшла до новоутвореного Національного уряду, який 24 лютого встановив диктатуру Л. Тиссовського, секретарем якого став Дембовський.

Справу національного визволення уряд поєднував з буржуазно-демократичними перетвореннями. Скасовувалися привілеї станів, феодалні повинності тощо. Земельні наділи переходили у власність селян. Землю обіцяли і безземельним пов-

станцям. Головною опорою повстання у Кракові був очолений Дембовським плебейський «Патріотичний клуб».

26 лютого реакціонери спробували скинути Тиссовського і передати владу до рук реакційного професора Краківського університету Вишневського. Однак змовників викрили. Революційний трибунал, створений після цього, мав підтримати встановлений правопорядок, карати тих, хто його порушував. Все ж революційні демократи не спромоглися взяти в свої руки керівництво всім рухом. Краківське повстання слабо підтримали розрізнені виступи повстанців біля Познані, Старограду, Седлеця і Мехова.

У Західній Галичині кількома днями раніше, ніж у Кракові, виникло повстання селян. 25 лютого Дембовський написав до повстанців відозву «До всіх поляків, які уміють читати». У ній проголошувалось негайне визволення селян, ліквідація їх повинностей, наділення їх землею у власність. Після закінчення повстання безземельні селяни мали одержати землю, а ремісники — добре забезпечену роботу в національних майстернях. Відозва закликала народ до захисту одержаних прав, до боротьби проти окупантів.

К. Маркс високо оцінював діяльність керівників Краківської революції і їх заходи. Він писав, що це були люди «...глибоко переконані в тому, що тільки демократична Польща може бути незалежною і що польська демократія неможлива без знищення феодальних прав, без аграрного руху, який перетворив би селян-кріпаків у вільних власників, власників сучасних»¹. Дембовський і його однодумці організували похід до селян, під час якого роз'яснювали справжні цілі Краківського повстання. Але 27 лютого австрійці обстріляли учасників походу. Дембовського, який ішов у перших рядах, було вбито.

Смерть Дембовського гнітюче вплинула на повстанців. Тиссовський наказав 7,5 тис. повсталих відійти до прусського кордону, де 4 березня їх інтернували. Краківська республіка, за рішенням окупантів, ліквідувалася, а її територія увійшла до складу Австрійської держави.

З поразкою повстання в Кракові селянські виступи у Галичині не припиняються. Селяни громили панські маєтки, вбивали поміщиків (вбито близько 1000 шляхтичів), захоплювали землю. В окремих округах було знищено від 20 до 90% панських дворів. Селяни прагнули ліквідувати кріпацтво, феодальні повинності та земельну власність і стати дрібнобуржуазними земельними власниками. Склалися локальні повстанські закони із своїми ватажками, серед яких найбільше усла-

вився селянин Гарновської округи Якуб Шела. У повстанні позначалась течія, що прагнула поєднати боротьбу проти панщини з боротьбою проти австрійських окупантів (керівники Андрусікевич і Кориґа). Ні обіцянки імператора, ні умовляння ксьондзів і навіть папи не могли припинити боротьби селян. Лише війська змогли придушити повстання.

Краківське повстання мало велике історичне значення. Воно свідчило про перемогу молодого демократичної Польщі над старою аристократичною. Повсталі прагнули не до відновлення старої Польщі, а до побудови на її руїнах за допомогою народу Польщі демократичної. Енгельс писав, що завдяки краківському повстанню «...справа Польщі перетворилася з національної справи, якою вона була раніше, в справу всіх народів»¹. У краківському повстанні боротьба за національне поєднувалась з боротьбою за соціальне визволення. Події 1846 р. сприяли дальшому розмежуванню суспільних сил країни: аристократи остаточно відійшли на бік окупантів; нестійкі і випадкові супутники перейшли на позиції лібералізму; зате демократичні сили об'єдналися навколо платформи Краківської революції. Повстання сприяло також звільненню селян від кріпацтва.

Національно-визвольний рух у польських землях у період революції 1848—1849 рр. У лютому 1848 р. у Франції вибухнула революція. Вона потрясла всю Європу, дала поштовх революціям у Німеччині та Австрії і національно-визвольному руху у Польщі, Угорщині та Італії.

Національно-визвольний рух на польських землях поєднувався із загальною боротьбою революційних сил Європи проти феодальної реакції, підтримуваної австрійською, прусською і особливо російською монархією. За таких обставин боротьба за визволення і об'єднання Польщі завдала б реакції дошкульного удару. Вона скувала б сили російського царизму і полегшила європейській демократії її революційну боротьбу. Тому зрозуміло, що К. Маркс і Ф. Енгельс підтримували ідею незалежності Польщі і революційної війни проти Росії².

Конкретним проявом боротьби польського народу за свою незалежність були виступи селян і робітників Познанщини, Сілезії, Помор'я і Галичини проти феодальної залежності та іноземного гніту. Часто до цих виступів приєднувалось німецьке населення. У березні 1848 р. у Познані, Гданську, Кракові, Вроцлаві та інших містах відбувалися демонстрації з вимогами політичних свобод, амністії політ'в'язням, ліквідації онімечення тощо. Самочинно виникали національні комітети і різноманітні (часто збройні) польські організації.

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори. Т. 4, стор. 470.

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори. Т. 4, стор. 473.

² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори. Т. 5, стор. 339.

В умовах загального революційного піднесення в Німеччині у Познані 20 березня 1848 р. було сформовано Національний комітет. Створювались збройні загони, в яких налічувалось до 15—20 тис. чоловік. Національний комітет складався з представників різних верств польського населення, проте керівна роль у ньому належала лібералам, які шукали порозуміння з монархією і яких задовольняла лише національна автономія Познанського герцогства та створення польського корпусу. Прагнучи очолити рух, ліберали мріяли прибрати народ до рук, обмежити його революційні вимоги. Вони не підтримували самочинних революційних змін на селі і організацію збройних селянських загонів («косинерів»). У березні, боячись народного гніву і відчуваючи своє безсилля, прусський король погодився задовольнити бажання правого крила комітету про автономізацію Познанського герцогства.

Однак, скориставшись зрадою революції німецькою буржуазією та угодством шляхетсько-буржуазних кіл Польщі, прусська реакція швидко перейшла в контрнаступ. 3 квітня у герцогстві оголошено військовий стан. За новою угодою з Національним комітетом у Ярославці 11 квітня уряд розформував повстанські загони. Залишилось лише чотири табори з загальною численністю до 3000 чоловік. За таких умов Пруссія обіцяла передати в польські руки управління в Познанському князівстві. «Косинери» зустріли це як зраду, а поміщиків же ця угода цілком задовольняла. Ярославецька конвенція означала відмовлення комітету від національно-визвольної боротьби за Польщу в цілому, обмеживши цю боротьбу лише вирішенням долі Познанського герцогства, хоча Познань могла бути вільною лише тоді, коли б стала вільною вся Польща. Пруссія порушила угоду. Познанське герцогство було поділене на «німецьку» (захід) і «польську» (схід) частини, і лише в останній мала виконуватись обіцянка Пруссії. Незабаром напади прусських військ на поляків почастишали. У Познанщину вступила 40-тисячна прусська армія.

Вузькокласова угодовська політика Національного комітету стала ясна народові. Народ сам взявся за зброю. Під тиском знизу боротьбу очолив Мерославський. 29 квітня 1848 р. пруські війська розгромили польський військовий табір у Ксенжу, але 30 квітня під Мілославом поляки завдали їм поразки. Це підбадьорило народ. Під Соколовим біля Вжесни «косинери» знову проявили величезну мужність і здобули ще одну перемогу. Ліве крило Комітету намагалося розгорнути партизанську війну. Але «народна війна» лякала лібералів і офіцерство. Вступивши в переговори з окупантами, вони розпустили свої загони. 9 травня було підписано капітуляцію. Почалась, за словами К. Маркса, «пацифікація» краю в дусі «тридцятилітньої війни».

Дебати з польського питання у Франкфуртському парламенті закінчились визнанням прусського поділу Познанського герцогства. Німецька буржуазія не бажала відновлення Польщі, вона виявилась неспроможною піднятися до розуміння того, що «створення демократичної Польщі є першою умовою створення демократичної Німеччини»¹.

Революційні події відбувались і в Сілезії. Квітневі виступи робітників Вроцлава під безпосереднім керівництвом представника «Союзу комуністів» В. Вольфа супроводжувались барикадними боями проти військ. Селяни ще з весни почали громити панські садиби, вимагаючи негайної ліквідації феодальних повинностей, повернення загарбаних общинних земель і наділення землею. Восени селянський рух відновився. Проти робітників і селян уряд посилав війська і буржуазну міліцію, але виступи не припинялися, і окупанти поширили аграрну реформу на малоземельних. Одночасно з класовими битвами розгорнулася і національно-визвольна боротьба. Поляки вимагали рівноправності з німцями, введення польської мови як офіційної, відновлення незалежної Польщі тощо. Депутати-поляки в прусських установчих зборах висунули подібні ж вимоги. Уряд погодився на впровадження польської мови в народних школах Верхньої Сілезії.

Однак незабаром, навесні 1849 р., революційний рух робітників і селян було зломлено.

Під впливом революційних подій в Австрії визвольний рух наростав і в Галичині. Трудящі маси поляків і українців знову і знову спільно виступають проти австрійського гноблення. На початку березня 1848 р. уряд звільнив політ'язнів, дозволив національні комітети (у Львові — Національна рада) і національну гвардію, в яких панували шляхетсько-буржуазні ліберали. 19 березня львівські ліберали написали цісарю адрес, в якому просили скасувати кріпацтво і панщину, урегулювати земельні питання, надати Галичині буржуазні політичні свободи та автономію. Про відновлення Польщі не згадувалось. Нічого не говорилось і про умови, за яких селяни звільнялись від феодального ярма.

У квітні селяни відмовились виконувати панщину. Австрійський уряд, наляканий розгортанням народної активності і бажачи повернути селян на свій бік, оголосив 22—25 квітня про скасування панщини та інших феодальних повинностей. Але одночасно збільшувались податки на користь уряду, для компенсації збитків, понесених поміщиками від скасування панщини. Селяни визнавалися власниками своїх наділів, але за користування сервітутами мали платити панові.

Дальшому розгортанню революційних подій в Галичині за-

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори. Т. 5, стор. 339.

важав шовінізм польських лібералів і демократів, які добивались від австрійського уряду для Галичини польської національної автономії, відмовляючи українцям у рівноправ'ї. Надзвичайно вороже ставлення польських буржуазно-шляхетських діячів до вимог національної рівноправності українського народу обурило українське населення.

Реакція поспішила скористатись з цього, і коли уніатське духовенство від імені начебто всіх українців подало 19 квітня петицію про введення української мови в школах, то це було зустрінуте доброзичливо. 2 травня у Львові створюється «Головна руська рада», що вислужувалась перед цісарем.

Скориставшись піднесенням свого авторитету серед селян і польсько-українським конфліктом, уряд перейшов у наступ і почав стягувати до Галичини війська. На знак протесту проти реакції 26 квітня населення Кракова вийшло на вулицю і почало барикадні бої. Австрійці бомбардували місто. Налякани шляхетсько-буржуазні ліберали Національного комітету і керівництво гвардією капітулювали; емігрантів було вигнано з Кракова. У ці ж дні реакція перемогла і в інших містах. Визвольна боротьба польського і українського народів Галичини була придушена.

Боротьба польського народу в 1848—1849 рр. сприяла дальшому формуванню його національної свідомості та розгортанню революційно-демократичного руху. Революційні битви довели, що панівні класи в силу свого класового egoїзму не здатні вести послідовну національно-визвольну боротьбу, а схильні до угодовства і навіть зради. Народні маси все в більшій мірі поєднують уперту боротьбу за своє класове визволення із загальнонаціональною справою. У процесі революції зміцнилися зв'язки передових борців з революціонерами країн Європи, зростала бойова дружба польського і українського народів.

Революційно-визвольний рух 1848 р. сприяв скасуванню феодально-кріпосницького ладу, відміні феодальних повинностей, передачі землі у власність селянина. Створились певні умови для розвитку капіталізму, хоч його й гальмували різні феодальні пережитки.

Разом з тим поразки в боях 1848—1849 рр. породили серед польської еміграції песимізм, занепадницькі настрої. Вони також були однією з основних причин деградації польської буржуазної демократії.

Соціально-економічний розвиток Королівства Польського в 50—60-х роках XIX ст. Після поразки повстання 1830 р. російський царат провів ряд заходів, які мали злити Королівство Польське з Російською імперією. Царизм ліквідував Конституцію 1815 р., сейм і польську армію, закрити вищі школи і більшість гімназій, запровадив загальноімперську адміністративну

систему, монету, вагу і міру. У країні запанували терор і цензура.

В економічному житті Королівства Польського відбувались ті ж процеси, що й в окупованих землях на заході — криза феодального і формування капіталістичного ладу. Після революції 1848 р. це була єдина польська територія, де найбільше зберігалися феодальні відносини. Разом з тим швидкими темпами відбувається розвиток промисловості, прискоренню його сприяла ліквідація в 1851 р. митного кордону між Королівством Польським і Росією. Вартість промислової продукції з 1845 по 1857 р. зросла на 120%, а кількість робітників — на 22%. Промисловість мала переважно дрібномануфактурний характер. Ремеслом у 1860 р. займалося близько 90 тис. чоловік.

У 50—60-х рр. XIX ст. у Королівстві відбувається промисловий переворот, з'являються перші, часом великі фабрики. Так, текстильна фабрика Гайера мала 700 робітників і 20 тис. веретен. Будується Варшавсько-Віденсько-Петербурзька залізниця. Зростає міське населення. У Лодзі наприкінці XVIII ст. налічується 200 мешканців, у 1840 р. — 20 тис., а в 1860 — 32 тис.

Зростання промисловості і населення створювало для сільського господарства нові можливості збуту. За рахунок селянської землі, панщини і найму зростають фільварки. Царський уряд, наляканий подіями 1846 р., заборонив зганяти з землі селян, що мають більше 3 моргів, і вимагати повинностей зверх тих, що занесені до інвентарних описів; ліквідував «даремщини» і примусовий найм. Напередодні повстання 1863 р. безземельні становили до 40% всього селянства, а панщину відбували близько 70% поміщицьких селян. Багато безземельних і малоземельних уходило в міста або на підробітки у фільварки. Селянське питання було в центрі уваги громадського життя. Передові поміщики, усвідомлюючи необхідність змін у відносинах з селянином, пропонували перетворити селянина на чиншовика або на орендаря. Селянин же прагнув стати вільним і незалежним від пана власником землі.

Робітники та ремісники страждали від непомірно тяжкої праці та злиднів. Всюди панували політична безправність і національний гніт. Службовці, інтелігенція, дрібна, часто безземельна шляхта і навіть буржуазія в умовах феодального ладу і російського великодержавного шовінізму не могли будь-яким чином сприяти розвитку продуктивних сил. Буржуазна революція в Польщі мала принести не лише буржуазні свободи, а й розв'язати аграрне питання, відтворити національну державу.

Назрівання революційної ситуації. Піднесення революційно-визвольного руху в Росії у 50-х — на початку 60-х рр. XIX ст. не минуло і Королівства Польського. Криза феодального ладу, назрівання революційної ситуації примусили російське самодержавство піти на деяке пом'якшення режиму і навіть на бур-

жуазні реформи 60-х рр. У Королівстві Польському було ліквідовано військовий стан, послаблено цензуру, подекуди амністовано політичних в'язнів, відкрито Медично-хірургічну академію, кілька ремісничих та недільних шкіл, запроваджено польську мову на пошті. Поміщикам дозволено було організувати «Рільниче товариство», яке стало своєрідним політичним клубом ліберальних поміщиків і мало сприяти розвитку сільського господарства і переведенню селян на чинш.

У період революційного піднесення в країні створюються численні таємні гуртки, в яких, крім студентської молоді, брали участь робітники, ремісники, службовці. Гуртки збирали гроші, розповсюджували нелегальну літературу, проводили військову підготовку, пропагували національно-визвольні ідеї. Подібні гуртки польських патріотів виникали у Петербурзі, Києві, Москві, Вільнюсі, Тарту та інших містах Російської імперії. Гуртківці знайомились і співробітничали з російськими, українськими, литовськими та білоруськими революціонерами. Це сприяло формуванню у членів гуртків більш правильних поглядів на селянське та національне питання. З Петербурзького гуртка вийшли визначні діячі визвольного руху: З. Сераковський (друг Т. Шевченка, М. Чернишевського, О. Герцена), Я. Домбровський і В. Врублевський (обидва пізніше генерали Паризької комуни), К. Калиновський та інші.

За кордоном існувала і організація «Польська молодь», членами якої були Г. Падлевський, С. Бобровський. Вони підтримували зв'язки з видавцями «Колокола» в Лондоні, брали активну участь у підготовці повстання. Пізніше російські і польські революціонери в Лондоні уклали між собою союз заради звільнення селян із землею і надання народам права на самовизначення. Із закликом підтримати визвольну боротьбу польського народу виступив Герцен.

У 1860 і особливо у 1861 р. в Королівстві Польському створюється революційна ситуація. Сподівання на реформи російського царату не здійснились. Маніфестації та демонстрації стали набирати масового характеру. 3 квітня 1861 р. під впливом чуток про «визволення» селян в Росії (аграрна реформа 1861 р. на Польщу не поширювалась) розгорнувся масовий рух польських селян проти феодального даду. Рух охопив близько 200 тис. господарств. Царизм відповів на демонстрації і селянські виступи терором.

У березні 1861 р. російський уряд пішов на поступки і обіцяв створити комісію у справах віросповідання і освіти, консультативну Державну раду і провести муніципальні вибори. Селянам дозволили відкупитися від панщини і пообіцяли замінити її чиншем. Про наділення землею не згадувалось.

Обіцянка куцих реформ не задовольняла демократичні кола Польщі, а тому маніфестації і селянські заворушення про-

довжувались. Тоді уряд перейшов у наступ. 6 квітня 1861 р. він розпустив «Рільниче товариство», а 8 квітня під час демонстрації варшав'ян війська розстріляли понад 100 чоловік, у місті було оголошено стан облоги. Проводились численні арешти. За таких обставин угода польських панівних класів з російським царатом ставала неможливою. Насувалась загроза збройного повстання. Розрізнені таємні гуртки об'єднуються, створюється Міський комітет, який 3 травня 1862 р. стає Центральним національним комітетом. У національно-визвольному русі взяло участь все населення Польщі. Основну і найбільш організовану силу загонів становило міське населення: ремісники, робітники, різночинна інтелігенція, безпомісна шляхта, а також в окремих місцях селяни. Слабка польська буржуазія плеталась за ліберальними поміщиками, а робітничий клас ще не був самостійною політичною силою. Очолили національно-визвольний рух шляхетські революціонери. З самого початку руху у ньому відбувся розкол на два табори — «червоних» і «білих». «Червоні» мали вирішальний вплив у Національному комітеті. Склад «червоних» був неодноманітний. Їх ліве революційно-демократичне крило представляли Сераковський, Домбровський, Падлевський, Врублевський, Калиновський та ін. Праве ж крило перебувало на угодовських, націоналістичних позиціях, близьких до ліберально-буржуазних. «Червоні» виступали за звільнення селян від феодальних повинностей і наділення їх землею, за відновлення незалежної демократичної Польщі. Добитись цього вони сподівались революційною боротьбою.

«Білі» захищали інтереси поміщиків і великої буржуазії. Вони були противниками докорінної аграрної реформи і повстання, виступали проти співробітництва з російськими революціонерами. Всі свої сподівання вони покладали на західні держави — Францію, Англію і навіть Австрію. У Королівстві Польському у 1861 р. виникла ще одна повстанська організація — «Комітет російських офіцерів у Польщі». Вона об'єднувала представників різних національностей. Очолював її друг Домбровського Андрій Потебня (брат відомого українського вченого-мовознавця О. О. Потебні). Офіцерська організація була зв'язана з «Землею і волею» і випустила відозву до російських солдат у Польщі з закликом боротися проти царизму разом з польським народом.

Повстання 1863—1864 рр. Царський уряд знав про підготовку повстання і вирішив завдати польським патріотам нищівного удару. 15 січня 1863 р. він почав за спеціально складеними списками призов в армію польської молоді, маючи намір вивезти її вглиб імперії. Це прискорило початок повстання. 22 січня Центральний національний комітет на чолі з Зигмунтом Падлевським, що заступив арештованого Домбровського,

оголосив себе Тимчасовим національним урядом і закликав польський народ до зброї. Уряд видав маніфест і два декрети, які були програмними документами. У них оголошувалась національна незалежність країни, громадянська рівноправність всього населення, національна рівноправність українського, білоруського та литовського населення у складі Польщі, декларувалось скасування феодальних повинностей селян та передача їхніх земель у повну їх власність, безземельні селяни, які брали участь у повстанні, також одержували землю. Щоб залучити поміщиків до повстання, уряд не зачепив фільваркових земель, а за наділи мав заплатити їм відшкодування з державних коштів. Ці заходи, незважаючи на їх незавершеність (не всі селяни наділялись землею) та протиріччя (Польща декларувалась у межах 1772 р.), були прогресивні, буржуазні за своїм змістом. Доля повстання залежала від участі у ньому селянства. Там, де місцеве керівництво рішуче проводило в життя аграрні реформи (загони Падлевського, Сераковського, Мацевичуса, Гавке та ін.), селяни масами йшли в повстанці. Там же, де їх за виступи проти поміщиків карали смертю, палили села, вони зневірювались в уряді і не бажали брати участі у боротьбі. Однак частина селян підтримала повстання.

Поміщики і буржуазія, зв'язані з організацією «білих», спочатку до повстання поставились пасивно. Але незабаром вони приєдналися до боротьби, намагаючись очолити її. На зміну тактики «білих» вплинуло те, що повстання набирало затяжного характеру і його підтримували Англія і Франція. «Білі» погоджувались з ставленням Тимчасового уряду щодо Австрії та Пруссії, польське населення яких він закликав до спокою.

За таких обставин у повстанський уряд стали проникати однопольці «білих», а з травня 1863 і самі «білі». З цього часу він став називатися Національним урядом.

Влітку дії повстанських загонів значно пошквалились. Кількість учасників їх досягла 25 тис. чоловік. У Білорусії і особливо Литві, де повстанцями керували «червоні» — Калиновський, Врублевський, Мацевичус та ін., розгорнувся широкий селянський рух, який злився з національно-визвольним. Інтервенція закордонних держав так і не відбулась: Франція, Англія та Австрія обмежились дипломатичними нотами. Несприятливо склались обставини на Правобережній Україні, оскільки у польських поміщиках і їх прибічниках, що проживали тут, місцеве населення звикло бачити своїх гнобителів, а тому ставилось до них з ворожою підозрою.

Терором, контрибуціями, штрафами, конфіскацією майна тощо російське самодержавство намагалось придушити повстання. З наближенням зими партизанську війну ставало вести все важче. Аристократи з кожним днем відходили від руху. У повстанському уряді весь час точилась боротьба між «біли-

ми» й «червоними». У патріотів залишалась одна надія — народ. Запрошений у жовтні 1863 р. генерал Ромуальд Траугутт, що взяв на себе всю повноту влади, намагався організувати загальнонародне ополчення. Але було вже пізно. Цар, побоюючись широкого залучення селян до повстання, 19 лютого 1864 р. оголосив указ про селянську реформу в Королівстві Польському. Вона давала їм більше землі і прав, ніж їх одержали селяни Росії, і більше, ніж їм дав повстанський уряд.

Під ударами 200-тисячної царської армії загони повстанців, не підтримані широкими народними масами, танули, розбігалися. 10 квітня 1864 р. було заарештовано Траугутта. Повстанська організація фактично розпалась.

Повстання тривало шістьнадцять місяців. За цей час відбулося 1229 сутичок з противником. У збройній боротьбі взяло участь близько 50 тис. чоловік. З них близько 20 тис. загинули.

Повстання зазнало поразки, тому що воно не стало всенародним демократичним рухом. Воно було за своїм змістом буржуазною революцією, в якій соціальні протиріччя перепліталися з національними. Але революція ця лишилася незавершеною.

Повстання мало велике міжнародне значення. Воно підірвало сили основного оплоту реакції — російського царизму. Воно пошквалило і з'єднало дії демократичного і національно-визвольного руху багатьох народів і сприяло утворенню організованого К. Марксом і Ф. Енгельсом I Інтернаціоналу, розвитку національної свідомості у залежних народів Східної Європи.

Великий був вплив повстання на розвиток польського суспільства. Саме йому мали завдячувати селяни за проведення аграрної реформи. Остання прискорила розвиток капіталізму в країні. Повстання стало межею, що відокремила феодальну добу від доби капіталістичної.

Повстання зміцнило також солідарність між польськими і російськими революціонерами. Стало ясно, що «незалежність» Польщі і революція в Росії взаємно обумовлюють одна одну¹.

Історія виправдала це марксистське положення.

Аграрна реформа. Аграрну реформу, як відомо, розпочав ще Національний уряд. Те, що її запровадило російське самодержавство в умовах повстання, сприятливо відбилось на селянстві. Польські селяни одержали більше землі і прав, ніж російські. Вони негайно, без викупу, ставали повними, спадковими власниками своїх наділів, будівель і реманенту. Безземельним цар обіцяв наділи за рахунок державних і церковних земель, однак переважна їх частина землі не одержала. За селянами визнано право на сервітуту і звільнено їх від будь-яких повин-

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори. Т. 18, стор. 488.

ностей на поміщика. Гмінне управління було позбавлено впливу поміщиків і стало чисто селянським.

Все ж реформа зберігала поміщицькі володіння, що становили 56,5% земельної площі країни. Це давало поміщикам можливість закабляти селян. 29,8% селян мали менше 3 моргів землі, а 40,6% селянських господарств мали наділи від 3 до 15 моргів. Реформа створювала умови для утвердження і швидкого розвитку капіталізму в країні. Це означало закінчення формування польської буржуазної нації.

2. ЧЕХІЯ І СЛОВАЧЧИНА 3 КІНЦЯ XVIII ДО 70-х РОКІВ XIX ст.

Розклад феодально-кріпосницької системи і розвиток капіталістичних відносин у Чехії. Кінець XVIII ст. ознаменувався в Габсбурзькій імперії, як і в інших країнах Європи, глибокою кризою феодального ладу, виникненням нових, капіталістичних відносин і суспільних класів — буржуазії та пролетаріату. Проведені австрійським абсолютизмом реформи також сприяли становленню і розвитку капіталізму. Габсбурги, звичайно, не бажали ліквідації феодального ладу, а намагались лише втиснути зростаючі сили капіталізму в рамки старого феодального ладу. Запозичаючи у своїй реформаторській діяльності окремі ідеї французьких просвітителів, Габсбурги заздалегідь позбавили їх революційності. Користуючись ідейними принципами «просвітительського» абсолютизму, вони мріяли запровадити у Чехії, як і в інших землях монархії, сувору централізаторську політику щодо економічного і політичного життя.

Найбільш відомим провідником політики «просвітительського» абсолютизму був Йосип II (1780—1790 рр.), реформаторська діяльність якого особливо звеличувалась буржуазною історіографією і незаслужено ставилась на один рівень з французькою буржуазною революцією. Серед найважливіших реформ Йосипа II були закони про регулювання відносин між селянством і феодалами, зокрема згадуваний вище закон 1781 р. про скасування особистої залежності селян і надання їм права переходу від одного поміщика до іншого. Закон не ліквідував феодальних повинностей і влади поміщика над селянами, але дав поштовх розвитку капіталістичних відносин.

Адміністративна і судова реформи збільшили бюрократичний чиновницький апарат у містах і завдали удару по середньовічних привілейованих судах. Реформи дещо пом'якшили цензурні обмеження, але зміцнили поліцейський апарат. Указ про віротерпіння сприяв припливу некатоліцьких буржуазних елементів. Було також обмежено церковну автономію, ліквідовано близько половини монастирів.

Деякі заходи Йосипа II безпосередньо стосувалися розвитку промислового виробництва. Вони обмежували діяльність цехових організацій, підтримували розвиток мануфактур. Розвитку промисловості сприяли також протекціоністські тарифні і митні закони, піклування про комунікації тощо.

Буржуазія зустріла реформи із задоволенням. Вона з готовністю передавала охорону своїх класових інтересів у руки «просвітительського» абсолютизму. Із симпатією ставились до них і селянські маси, що вірили у «доброго» монарха. Реакційні сили суспільства — дворянство і церковна ієрархія — всіляко протидіяли реформам. У цілому реформи Йосипа II, хоч і не були спрямовані на ліквідацію феодального ладу, але мали прогресивне значення, оскільки об'єктивно сприяли швидкому розвитку капіталізму.

Побоюючись поширення ідей французької буржуазної революції, віденський уряд перейшов до гострої реакційної політики. Натхненником реакції і абсолютизму став канцлер князь Меттерніх, який жорстоко придушував будь-які прояви вільнодумства. З 1806 р. в Австрії почала працювати таємна поліція. Сотні і тисячі її агентів, надісланих в установи, громадські місця і навіть у приватні будинки, слідкували за діями і думками людей. Під особливим наглядом перебували навчальні заклади. Відновилась сувора цензура друку.

Боячись зосередження незадоволеної бідноти, уряд перешкоджав створенню нових промислових підприємств, але, незважаючи на це, нові, капіталістичні відносини розвивались швидко.

Наприкінці XVIII ст. у сільському господарстві і промисловості чеських земель відбуваються істотні зміни. Із зростанням населення (з 4 млн. жителів у 1781 р. до 6,5 млн. у 1846 р.), розвитком суспільного поділу праці і торгівлі зростає відповідно і попит на товари, виникає необхідність збільшити їх виробництво. У великих господарствах, власники яких були зацікавлені у збільшенні прибутків, розширюються посівні площі, землі краще обробляються, використовуються добрива, завдяки чому значно підвищується врожайність. Запроваджуються нові культури — картопля та цукрові буряки, а також кормові рослини — конюшина і люцерна, що сприяло розвитку тваринництва і дозволяло перейти від випасу до стійлового утримання худоби. Наприкінці XVIII ст. відбувається перехід від традиційної для феодального господарства трипільної системи до більш продуктивної багатопільної сівозміни.

Проте дрібні селянські господарства повільно пристосовувалися до нововведень. Селянство (дві третини якого були безземельними) обробляє землю і збирає врожаї старим дідівським способом, сіє в основному жито, овес і одержує низькі

врожаї. Лише невелика група заможних селян, ґрунтовики і сідлаки, що володіли цілими земельними наділами, мали змогу обробляти землю по-новому. Значну ж частину селянства становили домкаржі, що мали неповний наділ, або зовсім не володіли орними ділянками, подруги і слуги. У першій половині XIX ст. селяни мали виконувати до 240 різних повинностей. Нестача землі, примітивні знаряддя виробництва, борги, панщина і важкі повинності були постійними супутниками чеського селянина.

Французька буржуазна революція активізувала антифеодалську боротьбу селянства. Під її впливом у 1795—1797 рр. готувалось велике селянське повстання на межі Чехії і Моравії. Але власті дізналися про це і жорстоко покарали його організаторів.

Переконавшись у непродуктивності панщинної праці, феодали починають заміняти панщину грошовою рентою (чиншем). Це підривало натуральний характер селянського господарства.

Швидке збільшення товарного виробництва у великих землеволодіннях і слабка, але все ж помітна тенденція його зростання у селянських господарствах свідчили про розвиток у чеському селі капіталістичних відносин. Капіталізм у сільському господарстві Чехії розвивався на зразок пруського, за якого кріпосницьке поміщицьке господарство повільно переростає в буржуазне, юнкерське, засуджуючи селян на десятиліття найбільшій експропріації і кабали, при виділенні невеликої меншості «гросбауерів» («великих селян») ¹.

Якщо в передових промислових країнах — Англії та Франції наприкінці XVIII ст. було вже розвинуте капіталістичне машинне виробництво, у чеських землях у цей час основним типом виробничої організації лишалась мануфактура. Вона не могла ліквідувати дрібного виробництва, хоча дрібні виробники-надомники втратили самостійність і жорстоко експлуатувалися мануфактурою. Більшість з них займалась сільським господарством і працювала на мануфактуру у вільний від землеробства час.

Прагнучи проникнути на зовнішні ринки, австрійська держава підтримувала мануфактурне виробництво і обмежувала діяльність цехів.

Континентальна блокада, встановлена Наполеоном, сприяла розвитку бавовняної промисловості і сукнарства.

Розвиток промислового виробництва в чеських землях супроводжувався вдосконаленням обладнання і техніки. З 30-х рр. XIX ст. на чеських підприємствах запроваджується парова машина. Здійснюється перехід від мануфактури до фабрично-за-

водських підприємств, де ручна праця замінялася машинним виробництвом. Це означало, що в Чехії у 30-х рр. почався промисловий переворот.

Провідною галуззю промисловості наприкінці XVIII — першої половини XIX ст. у Чехії стала текстильна, в якій було зайнято понад 80% робітників.

Зростаюча потреба в паливі для парових машин обумовила піднесення вуглевидобутку. У 40-х рр. на чеських землях налічувалось близько 2200 гірників, які видобували щороку 250 тис. т вугілля. З 20-х рр. розвивається нова галузь промисловості — машинобудування. Вдосконалюються комунікації, на річках з'являються пароплави. З розвитком капіталістичних відносин почалося також будівництво залізниць, спочатку на кінній, а в 40-х рр. — на паровій тязі.

Торгова і промислова буржуазія в Чехії формувалась головним чином із німців. Чеські підприємці займали деякі позиції переважно у текстильній промисловості.

Характер національного відродження в Чехії. Період чеської історії з кінця XVIII до середини XIX ст. називається епохою національного відродження чеського народу, який майже два століття перебував під жорстоким національним гнітом. В особливих умовах австрійської монархії формується буржуазна чеська нація. Її утворення в умовах габсбурзької імперії супроводжується виникненням національної чеської держави.

Зумовлене розвитком капіталізму національне відродження в Чехії було складним, внутрішньо суперечливим прогресивним процесом. Він не міг відбутися лише в результаті соціально-економічного розвитку. Для цього необхідні були певні суб'єктивні фактори. Ними стали чеські народні маси та їх представники — діячі національного відродження.

Чеська буржуазія виникала як суспільний клас повільніше і пізніше від буржуазії правлячої австро-німецької нації. Вона складалась спочатку із представників середніх міських верств — ремісників, дрібних підприємців та інтелігенції. Молода чеська буржуазія боролася з більш могутнім конкурентом — буржуазією правлячої нації — головним чином за можливість збути своїх товарів. У цій боротьбі чеська буржуазія апелювала до народу. Їй вдалося залучити до національного руху представників всіх класів і прошарків чеського суспільства. Цим визначався особливо інтенсивний характер національного руху в чеських землях. Але специфічні умови, за яких молодій чеській буржуазії вдалося переконати народні маси в тому, що наче національні інтереси стоять вище класових, обмежували їх революційну діяльність.

Особливістю національного руху в період формування чеської нації було те, що до нього приєдналась частина дворян-

¹ В. І. Ленін. Твори. Т. 13, стор. 209.

ства. Прикриваючись ідеологією «дворянського патріотизму», чеські феодали боролися проти політики австрійського абсолютизму і централізації за свої феодальні привілеї. Хоча «патріотичний» рух чеського дворянства і співпадає із загальнонародним рухом за національне відродження, проте, об'єктивно він протирічив народному патріотичному рухові. Ідеологія «дворянського патріотизму» поширилась настільки, що багато діячів національного відродження недооцінювало слабку чеську буржуазію і вважало дворянських «патріотів» головною опорою національного руху.

Тривале панування феодально-католицької реакції привело чеську культуру до занепаду і загрожувало самій самобутності чеського народу. Тому в процесі національного відродження особливого значення набувала боротьба на культурному фронті, боротьба з небезпекою національної асиміляції.

Однією з найважливіших умов утворення буржуазної чеської нації було відродження літературної чеської мови. Цим визначився і своєрідний, так званий «мовний», характер національного відродження Чехії особливо на початковому етапі.

Відродження мови і прищеплення любові до чеської книги і театру, велика увага діячів національного відродження до героїчних традицій історії чеського народу виховували у народу почуття національної гордості та патріотизму. У творах періоду національного відродження підкреслювалась ідея слов'янської спільності, ідея дружби з великим російським народом.

Загострення соціальної боротьби у 30—40-х роках XIX ст. і політична програма чеської буржуазії. З розвитком капіталізму в чеському суспільстві загострюються соціальні суперечності, посилюється класова боротьба.

У першій половині XIX ст. продовжуються виступи селян, спрямовані головним чином проти панщини. Таким був, наприклад, антифеодальний рух 1821 р., що охопив майже половину сіл Моравії. Він тривав з кінця березня до липня і був придушений військами.

Липнева революція 1830 р. у Парижі і особливо польське повстання 1830—1831 рр. знайшли широкий відгук у Чехії.

Чеське селянство не мало чіткої уяви про політичний характер цих подій, але його боротьба проти експлуатації і нестерпного податкового гніту посилювалась. Наприкінці 1830 р. населення 38 сіл відмовилося віддати властям податковий овес. Проти селян знову кинули військо.

Поширенню революційних настроїв серед чехів сприяли безпосередні контакти з польськими революціонерами, які емігрували через чеські землі. Місцеве населення виявляло до поляків гарячі симпатії і захищало їх від переслідувань властей.

Розвиток капіталістичних відносин породив нову суспільну силу — клас пролетаріату. У 40-х рр. у Чехії налічувалось

близько 160 тис. промислових робітників. Становище робітників було тяжке: 12—14-годинний робочий день, мізерна заробітна плата, страхітливі житлові умови, широке застосування жіночої та дитячої праці. Механізація виробництва позбавляла роботи десятки тисяч людей. Лише за першу чверть XIX ст. кількість зайнятих у бавовняному виробництві скоротилась із 40 тис. до 5400 чоловік. Із зародженням капіталізму з'являється і його страшний постійний супутник — безробіття.

Експлуатований пролетаріат піднімається на боротьбу. У 1831 р. повстають безробітні Брно, у 1832 р. відбувся страйк на одній із ситцевивибних фабрик Праги.

Особливо активізувались виступи пролетаріату у 40-х рр. У 1843 р. посилюється рух безробітних ткачів Брно. У травні 1844 р., дізнавшись про скорочення заробітної плати майже наполовину, припинили роботу празькі текстильники. Коли підприємці відмовились підвищити плату і прийняти звільнених, робітники почали руйнувати на фабриках верстати і машини. Разом з текстильниками застрайкували робітники на будівництві залізниці Оломоуц — Прага. Проти страйкуючих власті кинули війська, і на празьких вулицях вперше пролилась пролетарська кров. Подібні стихійні виступи пролетаріату відбулися і в Ліберці, Брно, Чеській Липі та інших містах. Боротьбу чеських робітників вітали К. Маркс і Ф. Енгельс. Ці виступи були першим проявом пролетарської солідарності — основи класової свідомості робітників.

Молода чеська буржуазія відіграла прогресивну роль у пробудженні і зміцненні національної самосвідомості чеського народу, у розвитку культури і науки. Проте вже у 40-х рр. XIX ст. виявилась реакційність її політики. Економічно і політично слабка чеська буржуазія шукала собі спільників у боротьбі за зміцнення капіталістичних порядків. Селянські і перші пролетарські виступи лякали її, штовхаючи в обійми австрійського абсолютизму. Так зародилася «теорія» чеської ліберальної буржуазії про неминучість існування слов'янських націй в рамках габсбурзької імперії — австрославізм. За цієї «теорією» монархія повинна перетворитись у федерацію рівноправних націй. Оскільки слов'ян в імперії більшість, то у них мала зосереджуватись і влада, а серед слов'ян керівна роль належала б чехам. Австрійська держава, на думку чеської буржуазії, повинна була перетворитись у вигідний ринок збуту для чеської промисловості. Програми створення самостійної чеської держави буржуазія не висувала. Своїм союзником вона вважала частину дворянства. Вступаючи в союз з Габсбургами і дворянством, буржуазія втрачала довіря і підтримку широких мас народу.

У 30—40-х рр. дедалі більшої ваги в громадському житті Чехії набуває радикальна течія, створювана студентами, дрібно-

буржуазною інтелігенцією, ремісниками. Радикали висували на перший план національну боротьбу. Вони критикували абсолютистський режим і католицьку церкву. Зв'язки з польськими революціонерами спонукали чеських радикалів створити численні таємні гуртки і організації. Найдійовішим було товариство «Ріпіл», засноване наприкінці 1844 р., яке співробітничало з німецькими радикальними демократами і мало зв'язок з досить широкими верствами населення через просвітительські гуртки для робітників, ремісників тощо. Це відрізняло товариство від націоналістичних організацій ліберальної буржуазії. Радикали не лишалися до кінця послідовними в критичному ставленні до ліберальної буржуазії. Вони більше різнилися у поглядах на методи, а не на мету діяльності.

Економічне і політичне становище Словаччини. Словаччина входила до складу Угорщини і також (хоча і в меншій мірі, ніж західна частина монархії) зазнала впливу політики австрійського «просвітительського» абсолютизму. Угорське дворянство чинило опір централізаторській політиці і відкрито саботувало реформи Йосипа II. Незважаючи на указ 1785 р. про ліквідацію кріпосництва, феодальні форми експлуатації зберігалися в Словаччині аж до середини XIX ст.

Розвиток капіталістичного укладу в Словаччині відбувався значно повільніше, ніж у Чехії. Але й тут з кінця XVIII ст. спостерігається деякий прогрес у сільському господарстві і промисловому виробництві. Зростає кількість великих поміщицьких господарств, в яких удосконалюється сільськогосподарське виробництво, вводяться нові культури (картопля, кукурудза, тютюн, перець, цукрові буряки тощо), ширше застосовується праця сезонних і постійних найманих робітників.

Промисловому розвитку Словаччини заважали нестача капіталу, низька купівельна спроможність населення, опір угорського дворянства і політика віденського уряду, спрямована до перетворення Словаччини у колоніальний придаток імперії у ринок збуту австрійських товарів. Промисловість Словаччини задовольняла невеликі внутрішні потреби, і головну роль у ній відігравала реміснича праця. Проте в другій половині XVIII ст. в країні з'являються окремі мануфактури по виробництву фаянсових і глиняних товарів, ситцю, сукна, скла і паперу. Розвиваються гірничовидобувні промисли, засновуються невеликі металургійні підприємства. У 40-х рр. у Словаччину проникають перші парові машини, будується перша залізниця.

Робітничий клас Словаччини був нечисленним; за 30 років першої половини XIX ст. він збільшився лише на 0,1%.

Населення Словаччини складалося головним чином із селян. Чотири п'ятих земель належало угорським дворянам та церкві. Процес загарбання селянських земель феодалами тривав. Селяни, не маючи землі і не знаходячи роботи у відсталій

промисловості, масами залишали батьківщину. Еміграція і поширення епідемії негативно відбилися на зростанні населення Словаччини, кількість якого протягом першої половини XIX ст. збільшилась лише з 2,1 млн. до 2,4 млн. чоловік.

Становище словацького селянина було значно гіршим, ніж в інших землях імперії. Тяжкі повинності, високі податки, обов'язок нести багаторічну військову службу вели до стихійних заколотів і повстань. Найбільшим з них на початку XIX ст. було східнославацьке селянське антифеодальне повстання 1831 р., що спалахнуло влітку під час епідемії холери і охопило не лише селянську бідноту, але і збіднілих дрібних дворян та гірників. Повстання тривало два тижні. У боротьбі виявилася солідарність словацького, угорського, українського та німецького населення. Повстанці палили дворянські і церковні маєтки, захоплювали і розподіляли панську землю, не виконували феодальних повинностей. З повстанців вийшли здібні керівники М. Павук, П. Ташнада, Д. Кошовічова. Імператорські війська придушили повстання. 120 його учасників, у тому числі три жінки, були повішені. Проте виступи селян продовжувалися.

3 Особливості словацького національного відродження. Словаки жили на території, не об'єднаній спільними політичними, адміністративними, чи економічними інтересами. Дворянство словацького походження не підтримувало ідеї національної самобутності словаків. До того ж останні перебували під національним гнобленням австрійських і угорських феодалів. Незважаючи на цю складність, розвиток капіталістичних відносин створював умови для появи деяких основних елементів словацької буржуазної нації. Ремісничі і торгові верстви, з яких виникла словацька буржуазія, були дуже слабкими і нездатними очолити національний рух. Рушійною силою словацького національного відродження виступила сільська і міська інтелігенція. Її представники зосередили увагу на розробці і поширенні словацької національної літературної мови, на пробудженні національної свідомості словацького народу, на розвитку літератури і в цілому культури. Діяльність представників словацького національного відродження значною мірою сприяла формуванню словацької нації.

Революція 1848–1849 рр. у Чехії. Наприкінці 40-х рр. XIX ст. в Австрійській імперії створилася безпосередня революційна ситуація, викликана гострою економічною і політичною кризою.

У зв'язку з антиавстрійським революційним рухом в Італії Чехія втратила головний ринок збуту текстильних товарів. Це викликало глибоку кризу в текстильній промисловості — головній галузі промислового виробництва в Чехії. Криза сільського господарства, що не позбавилося пережитків феодалізму, поси-

лилась великими неврожаями 1846—1847 рр.: з підвищенням цін на продукти в країні почався голод.

Реакційний абсолютистський режим викликав незадоволення всіх верств і класів суспільства. Лише жменька великих феодалів та кількох фінансистів наживалася на злиднях народу. Найбільш згубно відбилася криза на селянах і робітниках, які виступили з протестом проти нестачі і дорожніх продуктів, проти капіталістичної і феодальної експлуатації. Демонстрації голодуючих, бунти проти дорожніх, розгром продуктових складів були першими симптомами швидкої революціонізації трудящих. Поліцейський управитель Праги доносив у Відень у листопаді 1847 р., що майбутнє повне небезпеки, оскільки настрої нижчих верств може породити в них комуністичні ідеї.

Наприкінці 40-х рр. XIX ст. по країнах Західної і Середньої Європи прокотилася революційна хвиля, що змивала залишки феодального ладу. У березні 1848 р. вона досягла земель габсбурзької монархії.

Чеська буржуазія не була єдиною у ставленні до революції. Частина її боялась, щоб рух робітників і селянської бідноти не обернувся проти буржуазії, і тому прагнула утримати його в певних рамках, віддаючи перевагу монархії перед республікою. Друга частина виступала з революційними вимогами демократичних перетворень проти феодальної реакції, спираючись на союз з народними масами. Тому у таборі чеської буржуазії оформилися дві політичні течії: права — національно-ліберальна, очолювана Ф. Палацьким, Ф. Браунером, Ф. Л. Рігером, і ліва — радикально-демократична, яку очолювали Е. Арнольд, В. Вавра, Й. В. Фріч, К. Сладковський, К. Сабіна.

Дізнавшись про Лютневу революцію у Франції, керівники радикальних демократів зібрали 11 березня 1848 р. у Святовацлавських купальнях у Празі народні збори, щоб від імені населення Чехії розробити вимоги для передачі їх імператору.

Прийнята зборами петиція вимагала перетворити чеські землі у самостійну державно-правову частину імперії з чеським становим сеймом і центральним управлінням у Празі, зрівняти в правах чеську і німецьку мови, надати населенню демократичні права, а містам і селам — самоврядування. У першому проекті петиції, розробленому радикальними демократами, містились деякі соціально-економічні вимоги: скасування панщини, впорядкування праці і заробітної плати. Але праве крило буржуазії домоглося виключення навіть цих поміркованих вимог. Остаточна редакція резолюції була доручена так званому Святовацлавському комітету, перейменованому пізніше у Національний комітет. До його складу увійшли представники чеської і німецької буржуазії та міської інтелігенції, а також дворянства.

Празькі збори стали початком революційного руху чеського народу. Перш ніж чеську петицію передали імператору, революційна хвиля досягла Відня і Будапешта. Могутні демонстрації озброєного віденського люду, що почалися 13 березня, примусили ненависного князя Меттерніха подати у відставку. Наляканий імператор відминув цензуру і пообіцяв скликати парламент та видати конституцію. 15 березня у Відень прибула з захопленням зустрінута народом делегація угорського сейму на чолі з Лайошем Кошутом. Імператор дав обіцянку створити у Будапешті незалежний угорський уряд.

Перші перемоги над феодально-абсолютистською реакцією запалили чеський народ. Промисловий пролетаріат почав голосніше і організованіше заявляти про свої права. У другій половині березня 1200 празьких текстильників виступили з вимогою поліпшити життєві умови і встановити 10-годинний робочий день. Посилилась боротьба селян проти феодалів. У багатьох місцях селяни відмовлялися виконувати повинності, палили урбаріальні книги, вирубували панські ліси, захоплювали пасовиська і вимагали розподілу землі великих феодалів. Виступи селян були ізольованими і неорганізованими. Радикальні демократи недооцінювали роль селянського руху і не мали чіткої аграрної програми. Антифеодальна боротьба селянства примусила уряд видати 28 березня 1848 р. закон про скасування панщини за винагороду поміщикам. Закон не задовольнив селян. Антифеодальні виступи продовжувались. З початку квітня до середини липня Національний комітет одержав до 600 петицій чеських і німецьких селян з вимогами поліпшити їх становище.

Чеська делегація з петицією до імператора виїхала з Праги лише 19 березня. До цього часу напруження у Відні дещо послабішало, і уряд обмежився непевними обіцянками чехам. Звістка про це обурила пражан. Наприкінці березня вони послали нову петицію імператору. У відповіді на неї (так званому «кабінетному листі») від 8 квітня 1848 р. чехам обіцяли окремий установчий сейм, широкі виборчі права, рівноправність чеської мови з німецькою. Ці тактичні поступки імператора посилювали політичні ілюзії чеських ліберальних буржуазних політиків, які продовжували відстоювати позиції австрославізму.

У відповідь на войовничі претензії ідеологів пангерманізму, які загрожували приєднати мечем слов'янські землі Австрії до Німеччини, чеські і словацькі політики підтримали ідею об'єднання зусиль пригноблених слов'янських народів габсбурзької імперії. З цією метою 2 червня 1848 р. у Празі відбувся перший слов'янський з'їзд.

На з'їзді виявилися гострі розбіжності між представниками правого і лівого крила буржуазії. Праві бажали, щоб з'їзд був

лише маніфестацією відданості австрійській імперії. Ліберали приєдналися до демократичних вимог європейської революції.

Під впливом лівих з'їзд прийняв «Маніфест до європейських народів», який, передбачаючи збереження габсбурзької монархії, вимагав свободи друку, зборів, союзів, торгівлі та мисловості, вирішення всіх суперечностей між народами одним шляхом, а також висловив протест проти націоналістичного гноблення слов'ян. Інших практичних результатів, крім прийняття маніфесту, з'їзд не мав.

Австрославистська політика чеської ліберальної буржуазії у вирішальний момент революції стала опорою контрреволюційних феодальних сил. Враховуючи нерішучість лібералів, віденський двір не лише не виконав своїх обіцянок, а навіть вирішив завдати першого удару по революційному руху в Чехії. У другій половині травня у Прагу повернувся командуючий пражьким гарнізоном князь Віндішгрецький. Спираючись на військо, він почав вживати заходів, що ознаменували на практиці введення воєнного стану. Його дії викликали протест народу. 12 червня на Кінній (нині Вацлавській) площі відбулася велика маніфестація 2500 робітників, студентів і місників. Війська розстріляли демонстрацію. Це стало поштовхом до початку повстання. За кілька годин вулиці міста покриті були барикадами.

У перших лавах повсталих ішли робітники, студенти і представники дрібної буржуазії — радикальні демократи. Ліберальна буржуазія виступила проти повстання. На протязі шістьох днів повстанці героїчно боролися проти переважаючих сил урядових військ. На барикадах пліч-о-пліч з чехами стояли словаки і німці. Земський президент граф Й. Тун у своєму доповіді віденському уряду писав: «Пражське повстання не було національним рухом слов'янського населення проти німецького, — це був революційний рух проти уряду і збройних сил».

Звістка про повстання у Празі облетіла всю країну. По всій країні створювались загони, які виступали на допомогу повстанцям. Але тільки окремим з них вдалось добратися до обложеної ворожими військами Праги. Тим часом армія Віндішгрецького почала масове бомбардування міста. Героїчно обороняючись, повстанці відступили. 17 червня Прагу захопила австрійська армія.

Червневе повстання у Празі вписало яскраву сторінку в історію революційної боротьби чеського народу. Воно стало серйозною школою бойового досвіду народних мас. Чеський пролетаріат проявив під час повстання справжній інтернаціоналізм. З порохом димом розвіялись ілюзії щодо політики в

до двору і наївна віра частини населення у доброзичливість габсбурзької династії.

Після поразки Празького повстання реакція перейшла у наступ. У Празі було оголошено військовий стан, підприємства націоналізовано військами, безробітні вислані з міста, а прогресивні діячі мобілізовані. Багатьох радикальних демократів уряд заарештував. Ліберали цілком перейшли на бік імператорського уряду. У зв'язі з крайньо правими елементами вони охоче зайняли депутатські крісла в імперському сеймі, що зібрався у Відні 1848 р., утворивши головну опору монархії.

Повстання сприяло новому піднесенню антифеодальної боротьби, яка примусила уряд видати 7 вересня 1848 р. закон про скасування феодальних повинностей. Селяни оголошувалися рівними громадянами держави. Повинності, зв'язані з землею, зокрема залежністю, скасовувались без винагороди. Загальні податки і інші повинності, які відбували селяни за володіння землею, вилучення викупу встановлювався на таких умовах: третина варшавських феодальних повинностей скасовувалась безкоштовно, третина скасовувалась поміщикам державою і третина сплачувалась селянинами в розстрочку протягом 40 років.

Половина для безземельних скасовувалась без винагороди. Урядові земельні надбавки селян та безземельних селян не одержували за законом землі. Біднота змушена була йти у найми до поміщиків або на підприємства. Закон підірвав основи феодально-кріпосницької системи на селі.

Ліберальні землевласники одержали можливість вести господарство за капіталістичним способом. Проте багато політичних прихвильників, як і її політичний вплив у країні, збереглося.

Після військових успіхів в Угорщині, австрійський уряд імперський сейм і 4 березня 1849 р. проголосив октроновану конституцію («даровану»), що мала метою відновити демократичні порядки і зміцнити абсолютизм.

Під впливом і німецькі радикальні демократи, підпавши під вплив революційних ідей Бакуніна, який знаходився у той час у Відні, вирішили відповісти на наступ реакції повстанням, не маючи на те, що революційна хвиля в країні спадала. Так

назва змова», яку вони готували, провалилася, оскільки в березні 1849 р. вже не існувало об'єктивних умов для успішного повстання. Організаторів віддали військовому суду. У Празі було оголошено військовий стан, що тривав до 1853 р. Після поразки Празької монархії відродився контрреволюційний абсолютистський режим, провідником його став імператор Франц Йосиф, який правив майже 70 років (1848—1916 рр.).

Починаючи з початку періоду революції 1848—1849 рр. Незважаючи на відставання Угорщини в економічному розвитку від інших країн Центральної Європи, у 40-х роках XIX ст. тут також визрівали необхідні передумови для буржуазної революції.

Під впливом французької революції і революцій у Відні угорський народ разом з трудящими інших ностей країни піднявся на боротьбу. Прийняті у березні закони про ліквідацію кріпосного права, згідно з якими на і десятина скасовувались на основі їх викупу де також ряд свобод, що надавалися цими законами, нарешті зустріли з задоволенням. Але уряд не вирішував про землю і національне питання. Це, звичайно, не могло народні маси і не послабило революційної боротьби.

Наприкінці березня у кількох селах Південної Словаччини спалахнули повстання селян, очолені поетом Янком Вчачелем Яном Ротаридесом. Повстанці вимагали ввести словацьку мову, проведення аграрної реформи і повернути панську землю. Селянський рух було грубо придушено його організаторів кинуто у в'язницю.

У цей же час відбуваються виступи словацьких банських Штявниці, Банській Бистриці і Кремниці ремісників Братіслави та інших міст. Робітники вимагали підвищення заробітної плати, поліпшення умов праці, звільнення австрійських чиновників.

У буржуазному революційному русі Словаччини виділялись так чітко дві течії, як у Чехії. Головними представниками словацької інтелігенції були Л. Штур, Й. Гурбан, Ш. Дакснер (більш помірковані) і радикально Я. Краць та Я. Ротаридес. Політична програма словацької буржуазії була викладена на з'їзді представників міст і громадщин Словаччини в Ліптовському Мікулаші 10 травня у петиції «Побажання словацького народу». Петиція вимагала від угорського уряду національної рівноправності з угорцями, скликання словацького сейму, введення словацької мови в школах і установах. Соціальні вимоги селянства не ввійшли.

Угорський уряд відповів на «Побажання» введенням нового стану в Словаччині і переслідуваннями учасників Ватажки словацького національного руху Л. Штур, Й. Гурбан і М. Годжа уникли арешту, виїхавши в Прагу. Тут вони взяли участь у слов'янському з'їзді. Л. Штур разом з іншими діячами боровся на барикадах під час червневого повстання в Празі.

Шовіністична політика угорського уряду і поразка повстання штовхнули словацьких політичних діячів до Віденського двору. Помилково сподіваючись, що з боку монархії австрійський уряд задовольнить національні вимоги словаків, вони почали готуватись до боротьби проти угорського уряду.

Наприкінці літа 1848 р. представники словацького національного руху організували Словацьку національну

армію збирати загін «добровольців». Скориставшись наступом революційну Угорщину військ хорватського бана Слацича, словацький добровольчий загін вступив у Західну Словаччину, бажаючи підняти загальне національне повстання і домогтися таким чином від угорського уряду визнання основних національних і політичних прав словаків. Він підтримував заворушення дрібних селян, незадоволених половинчастим вирішенням аграрного питання. Проте перша «добровольча» експедиція не досягла своєї мети. Під натиском угорських військ корпус відступив у Моравію, де його роззброїла імператорська ар-

мія. Ослаблена внутрішніми суперечностями, Словацька національна рада розпалася, але керівники словацького національного руху продовжували боротьбу проти угорської революції. На наступними експедиціями словацьких «добровольців» було вбито багато австрійське командування.

Попри це, зупинившись у таборі душителя революції Віндішгреца, «добровольці» вже не могли виступати з революційними лозунгами і не зустріли в Словаччині широкої підтримки, особливо в той час, як навесні 1849 р. Угорщина стала республікою. Тоді словаків боролось разом з угорськими революційними силами. Частина ж населення з недовір'ям ставилася до обох сторін.

Коли віденські реакціонери за допомогою австрійської армії військ російського царя придушили у 1849 р. угорську революцію, вони відмовилися від даних словакам обіцянок і поновили в Словаччині жорстоку германізаторську політику. Керівники словацького національного руху також зазнали пересліду-

вання. Призначення революції для Чехії та Словаччини. За характером революція 1848—1849 рр. була буржуазно-демократичною. Основні сили її — міські прошарки народу — не мали зв'язку з селянським рухом. Радикальному крилу не вдалося довести революцію до переможного кінця. Революція показала, що національний рухом пролетаріату буржуазія вже нездатна вести повсюдну революційну боротьбу проти феодалізму, а пролетаріат не був ще настільки сильним і досвідченим, щоб очолити революцію. Реакційна габсбурзька монархія збереглася. Чехи і словаки, як і інші народи імперії, не здобули державної самостійності і національної свободи. Велике дворянство і церква ієрархія зберегли свою економічну і політичну могутність. В імперії залишилися пережитки феодалізму.

Оцінюючи революцію 1848 р., К. Маркс і Ф. Енгельс звертали увагу на те, що ні німецька, ні угорська революції не прагнули допомогти пригнобленим слов'янським народам і притягали на свій бік як помічників революції. Навпаки, своєю шовіністичною і гнобительською політикою вони штовхнули пе-

реважну частину населення слов'янських народів в об'єкті контрреволюції. Ф. Енгельс засуджував німецьких революціонерів, які обвинувачували чехів за те, що вони не бажали приєднатися до нації, яка, визволяючи саму себе, в той же час пригноблювала і зневажала інші нації¹. Невірною національною політикою була однією з причин поразки революції 1848 р.

Проте революційний рух 1848 р. мав велике історичне значення. Розчистивши шлях до розвитку капіталізму, революція стала історичною віхою між епохами феодалізму і капіталізму в Чехії і Словаччині. Революція була серйозною школою для народних мас. Вона сприяла оновленню старих боєвих традицій гуситської епохи, зростанню самосвідомості нації, який рішучіше вставав на боротьбу за свою свободу.

Чехія і Словаччина в 50—60-х роках XIX ст. Періодом революції 1848 р. ознаменувався в Середній Європі буржуазним розвитком капіталізму. В усіх галузях економіки чеських земель спостерігається піднесення.

Капіталістичний розвиток Чехії, відбиваючи загальні тенденції становлення і зміцнення нової формації, мав свої особливості. У промисловості замість текстильного виробництва провідну роль починає відігравати важка промисловість. Добуток вугілля і залізної руди став переважати над видобуток дорогоцінних металів. Поблизу Острави і Кладно виникають великі металургійні підприємства. Швидко розвивається машинобудування. У 1849—1859 рр. стають до ладу будівельні заводи в Пльзні, Празі, Брно та інших містах. Зростає мережа залізниць.

У 1859 р. остаточно ліквідується цеховий устрій. Піднесення стає фабричне виробництво.

Новим явищем у Чехії була поява у 50-х рр. XIX ст. окремих об'єднань підприємців. Створюються перші чеські товариства. Швидко розвивається капіталістична торгівля і створюється національний ринок. Зростає і зовнішня торгівля.

Піднесення капіталізму на чеських землях супроводилось проникненням іноземного капіталу — головним чином австрійського і французького, а пізніше — німецького і польського.

Промисловий розвиток Словаччини в другій половині XIX ст. відбувався повільніше, ніж у будь-якій іншій частині монархії. З ліквідацією в 1850 р. митних кордонів між західними землями імперії угорський ринок став доступним і Словаччину, наводняють промислові виробництва та чеських земель. Умови ж для розвитку власної промисловості не створювалися.

Зростаючі потреби в сільськогосподарських продуктах

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори. Т. 5, стор. 81.

обумовили швидкий розвиток капіталізму в сільському господарстві. Земля стає предметом капіталістичної спекуляції. Продовжується інтенсивний процес обезземелення селян. Рештки феодалізму на селі ще більше ускладнюють їх становище. Зокрема в Словаччині сільська біднота мусила йти на відкуп до панських маєтків за користування взятими в оренду землями.

Абсолютистський уряд Олександра Баха, що прийшов до влади в кінці 1851 р., вів сувору централізаторську політику. Жорстокий поліцейський нагляд парализував політичне життя. Головною опорою абсолютизму стала католицька церква, з якою в 1855 р. Бах уклав конкордат. Церква одержала широкі права в сфері освіти. У країні проводилось примусове німецьке навчання.

Проте жорстокий терор не міг зламати духу опору чеського і словацького народів. Заворушення робітників Східної Словаччини у 1851 р., страйк гірників у Банській Штявниці в 1852 р. були наочним доказом цього.

Політика абсолютизму викликала глибоке незадоволення широких верств населення всіх національностей. Економічні труднощі і провали зовнішньої політики австрійського уряду внаслідок виступу проти державної казни під час Кримської війни, поразка Австрії у війні з Італією і втрата Ломбардії викликали національно-політичну кризу і привели до обмеження абсолютизму.

У жовтні 1860 р. імператор спеціальним указом (так званим «жовтневим дипломом») проголосив, що він назавжди зрікається на користь абсолютизму й обіцяє відновити конституційні права окремих земель монархії і правомочність крайових сеймів. Конституція, запроваджена віденським урядом у лютому 1861 р., забезпечувала політичні права панівним класам і позбавляла трудящих права виборів до рейхсрату і земських сеймів. У чеському і моравському сеймах більшість голосів належала німецькій буржуазії і дворянству, а до угорського сейму не було обрано жодного словака. Угорський сейм наділявся значно більшими правами, ніж сейми інших земель монархії. Так почався розподіл імперії на дві частини: австро-німецьку та угорську. Концепція дуалізму загрожувала національному розвитку чехів і словаків.

Зміцнившись економічно, чеська буржуазія прагнула і до зміцнення своєї політичної влади. Вона продовжувала виступати за федеративний устрій імперії, сподіваючись домогтися провідної ролі у вирішенні державних справ. Але, опинившись у меншості у рейхсраті і переконавшись у тому, що концепція дуалізму починає переважати над програмою федеративного устрою, представники чеської буржуазії вирішили відмовитися від участі у парламентській боротьбі, відмовились від участі у

рейхсраті і перейшли у 1863 р. до пасивної опозиції, якої дотримувались до 1879 р.

У 1867 р. імперія була розділена на дві частини. Угорщина з'єдналась з Габсбурзькою монархією лише спільним імператором-монархом, спільною армією, фінансами і єдиною зовнішньою політикою. В Угорщині відновлювалась конституція 1848 р. і був створений власний уряд. Габсбурзька імперія розпалась у конституційну монархію і одержала назву Австро-Угорщина.

Проголошення дуалізму викликало велике незадоволення чеського народу. У багатьох місцях відбулися широкі демонстрації проти національної несправедливості. Лунали заклики до співдружності з іншими слов'янами. Чехи звертали свої погляди до Росії.

Зазнавши краху в національній політиці, чеська буржуазія поборювалась звернутися за підтримкою до народних мас, використовувала їх ініціативу і закликала до боротьби «законним шляхом», до переговорів з австрійським урядом. Її «протест» проти дуалізму обмежився демонстративною поїздкою чеської делегації на чолі з Ф. Палацьким та Л. Рігером на етнографічну виставку до Москви.

Поразка національної політики буржуазії сприяла зростанню класової свідомості пролетаріату, який ставав вирішальним силою у боротьбі за завершення буржуазно-демократичних перетворень.

3. ПІВДЕННОСЛОВ'ЯНСЬКІ НАРОДИ АВСТРИЇ НАПРИКІНЦІ XVIII ДО 70-х РОКАХ XIX ст.

Економічне і політичне становище Хорватії, Далмації, Сербії, Словенії та Сербської Воеводини наприкінці XVIII – першої половини XIX ст. Становище південнослов'янських народів погіршилось під гнітом Австрійської імперії, наприкінці XVII ст. значно погіршилось.

Частина Хорватії, Словенії і майже вся Далмація в 1813 рр. входили до створених Наполеоном «Іллірійських провінцій». Однак, за рішенням Віденського конгресу, ці області знову були повернуті Австрії. Над цими землями, як і над усією Австрійською імперією, встановився режим найжорстокішої реакції. Буржуазія Австрії та Угорщини розглядала Австрію як ринок збуту товарів і джерело сировини. Незважаючи на це, у сільському господарстві та промисловості відбувався процес розвитку капіталістичних відносин. Деякі поміщики міняли панщину грошовим оброком, застосовували наймитувальну працю, розширювали панську ріллю, захоплюючи селянські землі і освоюючи цілину. Продукція сільського господарства йшла переважно на ринок.

Буржуазія намагалася законодавчо закріпити своє панівне становище.

Турецьких феодалів було вигнано з Сербії, сербських селян звільнено від усіх форм феодальної залежності. Але вони мали вивантажувати грошовий і натуральний податки на утримання повстанської армії. Крім того, керівники сербської адміністрації в армії могли користуватися безплатною працею селян у своїх господарствах (старійшинський кулук).

17 травня 1812 р. був підписаний російсько-турецький договір у Бухаресті. Стаття 8-ма цього договору зобов'язувала турецький уряд надати сербам Белградського пашалику політичну автономію. Але уряд Туреччини не виконав своїх обов'язків. Обурившись тим, що російський народ боровся з Наполеоном, султанська Туреччина влітку 1813 р. кинула проти Сербії повстанську армію. У цих умовах більшість керівників Сербії втекла з Карагеоргієм разом із сім'ями втекла до Австрії, яка прийняла їх. Героїчна боротьба рядових повстанців не врятувала становища. Перше сербське повстання зазнало поразки. Друге повстання 1804–1813 рр. мало велике історичне значення. За його класовим характером воно було буржуазно-демократичною революцією і ставило своїм завданням завоювання повної незалежності і ліквідацію феодальних відносин у Сербії.

Після придушення повстання Сербію знову підкорили Туреччині. Селян примушували виконувати феодальні повинності, збільшували податки. Все населення мусило сплачувати обтяжливі податки. В країні панував терор. Але сербський народ не зламався і хотів боротися поневолювачам. Восени 1814 р. в одній із спалених селів знову спалахнуло повстання. Незважаючи на жорстоку розправу з повстанцями, у квітні 1815 р. повстання спалахнуло знову. Його очолив один з учасників визвольного руху Мілош Обренович. Активна участь у боротьбі широких мас народу з турецькою владою змогли повстанцям здобути перемогу над військами белградського паші. Турецький уряд послав у Сербію ще дві армії. Повстанці, відчуваючи гостру нестачу в зброї, намагалися закупити зброю в Австрії. Але уряд останньої закрив кордон. Тоді серби звернулись за допомогою до Росії. Туреччина припинила воєнні дії проти Сербії і вступила в переговори з Мілошем Обреновичем, якого підтримувала російська дипломатія. Наприкінці 1815 р. було досягнуто усної угоди про надання Обреновичу статусу князя Сербії, що правив з 1815 по 1839 р. Він мав збирати податки на користь султана, регламентувати розміри податей селян. Сербія залишалася турецькою провінцією з обмеженими правами внутрішньої автономії.

У подальшій боротьбі за політичну автономію сербам допомагала Росія, яка наполегливо вимагала від Туреччини виконання Бухарестського миру 1812 р. У жовтні 1826 р. Росія і Ту-

реччина підписали так звану Аккерманську конвенцію, за якою Туреччина зобов'язувалася надати Сербії більш широких прав внутрішнього самоврядування, ніж це передбачалося Бухарестським договором. Однак Туреччина не квапилася виконувати свої обов'язки. 14 вересня 1829 р. вона уклала з Росією Адрианопольський договір, який закріплював перемогу Росії у війні 1828—1829 рр. Він зобов'язував Туреччину у місячний строк виконати умови Аккерманської конвенції про надання Сербії широкої автономії і повернення їй шести округів, незаконно відторгнутих у неї після другого повстання. Але боротьба сербів за свою автономію тривала ще три роки. У 1830—1833 рр. султан видав хатт-і-шерифи. Цими документами Сербія визнавалася автономним князівством на чолі з Мілошем Обреновичем як спадковим князем. Верховна влада султана зберігалася. Сербія зобов'язувалась платити данину Туреччині. Героїчна боротьба сербського народу увінчалася успіхом. З допомогою Росії вона однією з перших на Балканах завдала удару по реакційному турецькому пануванню і здобула автономію. Феодальні відносини в основі своїй були ліквідовані, і країна стала на шлях більш вільного розвитку капіталістичних відносин.

Сербія у 20-х — 50-х роках XIX ст. Визволення від турецького панування привело до аграрного перевороту в країні. Землі турецьких поміщиків перейшли до сербів. Селянство одержало землю у повну власність. Цивільний кодекс 1844 р. у законодавчому порядку закріпив перемогу буржуазної приватної власності на землю у Сербії. Цей процес — важлива складова частина буржуазного перевороту, один з етапів буржуазної революції. Але сприятливих умов для її остаточної перемоги в країні не було.

Ще в період першого повстання і наступних подій представники сільської буржуазії, старійшини і колишні воеводи силою захопили або відкупили землі турецьких поміщиків. Вони стають великими землевласниками (великопоседники або великаші), господарство на цих землях велося полуфеодальними методами. Селяни мусили виконувати панщину (кулук) на князя і великашів. Існували також такі полуфеодальні форми експлуатації, як відробіток, кабальна оренда, іспольщина тощо. Проникнення товарно-грошових відносин у сільське господарство, заміна натуральних повинностей грошовими, збільшення податків розорювали селянство. Протягом 20—30-х рр. XIX ст. селянські повстання і заколоти не припинялися. Селяни вимагали знищення кулука, зниження податків, ліквідації примусової праці. У 1837 р. Мілош скасував кулук та інші натуральні повинності і ввів грошовий податок на користь держави. Великаші могли тільки наймати робітників. Однак і після цього кабально-лихварська експлуатація селянства зберігалася до-

сить довго. Серед селянства відбувався процес розшарування: його верхівка перетворювалася в сільську буржуазію; значна ж частина середнього селянства розорялася, втрачала свої землі і поповнювала кількість наймитів.

Переборюючи обмеження полуфеодальної цехової регламентації, розвивалося ремесло. На 1836 р. у країні налічувалося 6712 ремісників і підмайстрів, а в 1866 р. — 33 800. У середині XIX ст. з'явилися перші капіталістичні мануфактури, виникла князівська друкарня, будувалися майстерні і невеликі заводи по виготовленню зброї і боеприпасів. Значних розмірів набула внутрішня і зовнішня торгівля. Все це сприяло формуванню класу буржуазії.

Мілош Обренович знищив або примусив залишити країну видатних керівників визвольного руху і став необмеженим правителем країни. Скупщина і весь адміністративний апарат беззаперечно виконували його волю. Він захопив кращі землі, монополізував у своїх руках торгівлю сіллю та худобою і став найбагатшою людиною Сербії.

Самодержавна політика Мілоша Обреновича викликала незадоволення сербів. Цим скористалися великаші, які виступали проти самодержавної влади князя. Вони вимагали введення у країні конституції. У 1835 р. статутозахисники (від сербського статуту — конституція) влаштували змову проти князя. Довідавшись про це, Мілош погодився піти на поступки. У лютому 1835 р. скупщина прийняла буржуазну конституцію, яка давала широкі повноваження скупщині і місцевому самоврядуванню, обмежуючи владу князя. Але Туреччина, Австрія і Росія виступили проти введення статуту. Скориставшись цим, Мілош скасував її через місяць після обнародування. Наприкінці 1838 р. була введена нова сербська конституція, розроблена турецьким урядом і затверджена султаном. При всій обмеженості і консервативності вона закріплювала основні завоювання сербського народу і забезпечувала незалежність країни. Окремі статті конституції 1838 р. давали можливість турецькому урядові втручатися у внутрішнє життя сербського князівства.

Законодавча влада, за новою конституцією, належала 17 довічним членам Ради, змінити яких князь не міг без згоди султана. До Ради ввійшли багаті великаші, які прагнули до обмеження князівської влади.

У 1839 р. Мілош Обренович, не погоджуючись з правами Ради, відрікся від престолу на користь сина Михайла.

Останнього також змусили у 1842 р. залишити країну. На сербський престол обрали Олександра Карагеоргієвича (правив з 1842 до 1858 р.). Він повністю підкорявся Раді, яка провадила реакційну зовнішню і внутрішню політику. Статутозахисники орієнтувались на Австрію і Туреччину. У 1848—

1849 рр. вони підтримали австрійську реакцію в її боротьбі проти революційного руху.

Дрібну та середню буржуазію не задовольняло панування статутозахисників. Цим скористався князь Олександр. Дізнавшись, що проти нього готується змова, він розігнав Раду і призначив до неї своїх ставлеників. Але навесні 1858 р. з допомогою Туреччини до влади знову приходять статутозахисники. 30 листопада 1858 р. почала працювати Свято-Андріївська скупщина. Більшість депутатів її представляла торгівлю та сільську буржуазію. Вони створили ліберальне політичне угруповання і, об'єднавшись з прихильниками династії Обреновичів, скинули Олександра Карагеоргієвича. На престол повернувся Мілош Обренович. Олігархію Раду 17-ти було розпущено. Скупщина перетворилася в дорадчий орган при князі.

Сербія у 60—70-х роках XIX ст. У другій половині XIX ст. Сербія залишалася економічно малорозвинutoю, відсталою аграрною країною. Особливо повільно розвивалася національна промисловість, яку душили дешеві товари Австро-Угорщини, що завозились майже без мита. Сербський уряд, штучно підтримуючи цехову організацію ремісників, що зжила себе, гальмував розвиток капіталістичних відносин. У 70-х рр. XIX ст. парові машини використовувались лише на державному збройному заводі в Крагуєваці, суконній фабриці та паровому млині. З 1863 р. Сербія почала карбувати власну монету, що знаходилась в обігу одночасно з 43 видами іноземних монет. Лише у 1878 р. динар став основною грошовою одиницею.

Селянство дуже страждало від податкового гніту, сплачуючи 89% усієї суми державних податків. Зубожіння селян виявлялось у скороченні поголів'я худоби, відсутності найнеобхіднішого сільськогосподарського реманенту і т. ін.

Князь Михайло, який вступив на престол у вересні 1860 р., ставив перед собою завдання остаточно визволити Сербію від турецького панування. Надалі він передбачав об'єднати південно-слов'янські народи в єдину державу — Велику Сербію. Ці плани підтримували консерватори і ліберали. Але князь Михайло спирався лише на консерваторів, які захищали інтереси великашів і великої торгової буржуазії.

У 1861 р. була введена загальна військова повинність; армія будувалась на принципах міліцейської системи. Одночасно обмежувались права скупщини і органів общинного самоврядування. Створення покірного адміністративно-поліцейського апарату допомагало встановленню обмеженої влади князя.

Певних успіхів домоглася Сербія у зовнішній політиці. Влітку 1862 р. виник сербсько-турецький конфлікт, який закінчився виводом турецьких гарнізонів з двох сербських кріпостей. У 1867 р., скориставшись скрутним становищем Туреччини, уряд Михайла за допомогою Росії добився повного визво-

лення країни від турецьких окупантів. Однак уряд заважав діяльності болгарських легіонів, створених у Белграді за його згодою у 1862 і 1867 рр., бо вони не задовольняли його шовіністичних цілей. Це викликало незадоволення не лише болгар, але й більшості діячів сербського визвольного руху. У травні 1868 р. князя Михайла вбили змовники. Його змінив малолітній племінник Михайла Мілан Обренович. Влада перейшла до рук регентства, до складу якого ввійшли М. Блазнавац, І. Ристич та Гаврилович. За ініціативою Ристича і ліберального уряду скупщина у 1869 р. прийняла нову конституцію, згідно з якою Сербія проголосувалася конституційною монархією. Законодавча влада поділялася між спадковим князем і народною скупщиною. Але князь мав більші права, оскільки йому належала законодавча ініціатива. Він остаточно затверджував прийняті скупщиною закони і призначав одну чверть її складу. Конституція надавала населенню обмежені буржуазні свободи. Тому вона, як і інші заходи ліберального уряду, була вигідна лише буржуазії і нічого не давала народові.

Виразниками сподівань селянства і всього трудового народу були сербські революційні демократи на чолі з Светозаром Марковичем (1846—1875 рр.). Навчаючись в Росії у 1866—1869 рр., він брав участь у російському революційному русі і роботі російської секції І Інтернаціоналу, вивчав твори К. Маркса і Ф. Енгельса. З 1869 р., проживаючи в Сербії і Воеводині, Маркович розгорнув широку пропаганду соціалістичних ідей на сторінках газети «Работник» та ін. Як і Христо Ботев у Болгарії, він — полум'яний прихильник Паризької комуні. Маркович боровся за ліквідацію монархії і встановлення демократичної республіки, за поліпшення становища трудящих, за об'єднання пригноблених Туреччиною і Австрією народів і викривав ворожу суть великосербського шовінізму. Замість монархічної, так званої Великої Сербії, він пропонував створити на Балканах на принципах повної рівноправності союз вільних республік.

Повстання у Боснії та Герцеговіні влітку 1875 р. привело до ще більшого загострення внутрішніх суперечностей в Сербії. Народні маси і частково буржуазія вимагали від уряду підтримки цього повстання. На початку 1876 р. ліберали повернулися до влади. 18 червня Сербія оголосила війну Туреччині. Однак сербська армія недостатньо підготовилась до війни, і не мала загартованого командного складу і достатньої кількості зброї. Незважаючи на значну допомогу російських і болгарських добровольців, вона зазнала поразки. Втручання російської дипломатії у жовтні 1876 р. врятувало Сербію від розгрому. У грудні 1877 р. вона відновила воєнні дії проти Туреччини і добилася великих успіхів, закріплених Сан-Стефанським договором. Берлінський трактат 1878 р. завдав серйоз-

ного удару національно-визвольному рухові сербського народу, але він не зміг позбавити Сербію всіх її прав. Трактат проголошував повну незалежність Сербського князівства і приєднання до нього чотирьох округів з містами Ниш і Пирот.

3. ЧОРНОГОРІЯ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ ДО 70-х РОКІВ ХІХ ст.

Економічний розвиток. Наприкінці ХVІІІ — першій половині ХІХ ст. Чорногорія лишалась найбільш відсталою країною Балканського півострова. Земель, придатних для землеробства, вона майже не мала, і оброблялися вони за допомогою примітивних знарядь праці. Тому країна завжди потребувала привозного хліба. Основу господарства становило скотарство. Його продукція йшла на задоволення потреб населення і на вивіз.

Ремесло розвивалося повільно. Господарство Чорногорії мало переважно натуральний характер. Все необхідне для себе селяни виготовляли у власному господарстві. Внутрішня торгівля зводилася переважно до простого обміну товарами. Лише з середини ХІХ ст. встановлюються торгові зв'язки з приморськими містами, де населення купувало речі ремісничого виробництва, особливо зброю. У 30—40-х рр. за допомогою Росії були збудовані майстерні по виробництву пороху.

Незважаючи на слабкість розвитку товарно-грошових відносин, у країні відбувався процес концентрації землі, худоби та інших багатств у руках митрополита, його родичів та племінних вождів, які експлуатували селян.

Політичний розвиток. Наприкінці ХVІІІ ст. Чорногорія являла собою невеличку країну з населенням у декілька десятків тисяч чоловік. На чолі держави стояв митрополит, який зосереджував у своїх руках світську і церковну владу. Митрополити Петро I Негош (1782—1830 рр.) і Петро II Негош (1830—1851 рр.) провели ряд реформ внутріполітичного характеру. Країна поділялася на округи (нахії). Це послабило племінний сепаратизм і посилило владу центрального уряду. Вводився єдиний подушний податок, створені міжплемінний суд всієї країни, спеціальні поліцейські загони та інші органи адміністративно-поліцейського управління. У 1832 р. створюється Урядовий сенат, наділений функціями законодавчої, виконавчої і судової влади. Він складався з 12 вождів племен. Його очолював митрополит. Петро II Негош відомий не лише як прогресивний політичний діяч і безстрашний воїн, але й як визначний поет. Він — автор одного з видатних творів південнослов'янської літератури — поеми «Гірський вінець». При ньому відкрились перші школи для хлопчиків і державна друкарня.

Завершенням цих адміністративних реформ було проголошення Чорногорії князівством у 1852 р. Першим світським князем став Данило I (1852—1860 рр.). При ньому створюється народне військо, запис в яке провадився добровільно. У 1855 р. відбувся перший перепис, згідно з яким населення Чорногорії дорівнювало 80 тис. чоловік. Прогресивні заходи Данила I обумовили незадоволення Туреччини і Австрії. Остання організувала вбивство князя Данила. Князем став його небіж Микола (1860—1918 рр.), який продовжував політику, спрямовану на послаблення племінного сепаратизму і посилення ролі князівської влади і сенату в країні.

Боротьба проти Туреччини. Незважаючи на нечисленність, чорногорський народ у тривалій і героїчній боротьбі проти переважаючих сил турецьких завойовників, що не бажали примиритися з фактом незалежного існування Чорногорії, відстояв свою незалежність. З ХVІІІ ст. чорногорці спиралися на велику матеріальну та дипломатичну допомогу Росії. Після блискучої перемоги чорногорців над 30-тисячною турецькою армією султан Селім III у 1798 р. офіційно визнав, що Чорногорія ніколи не була залежною від Туреччини державою. Але, оскільки чорногорський народ подавав допомогу сербам, герцеговінцям та боснійцям у їх боротьбі за незалежність, взаємовідносини між Туреччиною і Чорногорією лишались напруженими.

Чорногорія прагнула збільшити свою територію, щоб розширити площу придатних для обробітки земель і вийти на узбережжя Адриатичного моря. На початку ХІХ ст. чорногорські загони разом з російським експедиційним корпусом вели воєнні дії проти французьких військ, що захопили Далмацію.

Найбільші турецько-чорногорські сутички відбулися у другій половині ХІХ ст. У 1852 р. турецький уряд заявив про свою незгоду з проголошенням князівства Чорногорії і кинув проти чорногорців велику армію. Але завдяки героїчному опорі чорногорського народу і дипломатичній допомозі Росії Туреччина взимку 1853 р. була змушена відвести свої війська. Навесні 1858 р. турецький уряд знову направив свої війська проти Чорногорії, які і на цей раз зазнали поразки. Не погодившись з пропозицією європейської комісії про встановлення кордону між Туреччиною і Чорногорією, султан у 1862 р. відновив воєнні дії проти чорногорців.

У 1875 р. Чорногорія допомогала повстанцям Боснії та Герцеговіни. Вона дала притулок на своїй території тисячам герцеговінських біженців, а 18-липня 1876 р. разом з Сербією оголосила війну Туреччині. Чорногорські війська діяли в тісному контакті з повстанськими загонами і здобули ряд важливих перемог над турками. До лютого 1878 р. чорногорці звільнили від турків значну територію; за Сан-Стефанським мирним до-

говором, територія країни збільшилася майже в 3,5 рази, а за Берлінським трактатом, площа Чорногорії, що проголошувалася незалежною державою, збільшилася порівняно з 1876 р. лише вдвічі. Вона одержала родючі землі з містами Подгориця, Никшич, Калашин, Жобляк і смугу Адриатичного узбережжя з містами Вар і Кліцїнь. Правда, Австро-Угорщина окупувала Новопазарський санджак, роз'єднала Сербію і Чорногорію, щоб перешкодити їх об'єднанню в єдину державу, і одержала право морського і санітарного контролю над чорногорською частиною Адриатичного узбережжя.

4. БОСНІЯ ТА ГЕРЦЕГОВІНА НАПРИКІНЦІ XVIII ДО 70-х РОКІВ XIX ст.

Соціально-економічний та політичний розвиток. При завоюванні Боснії та Герцеговіни турками значна частина поміщиків прийняла іслам і разом з турецькими феодалами жорстоко експлуатувала народи цих провінцій Турецької імперії. Віддалені від центру імперії, Боснія та Герцеговіна користувалися деякою автономією. Тому до всіх реформ турецьких султанів, починаючи з Селіма III (1789—1807 рр.), феодала, що правили округами, ставились вороже.

Понад 99% населення були серби та хорвати. Більшість їх — феодално залежні селяни (кмети) — спадкові орендарі оброблюваних ними земель, які сплачували натуральну ренту і десятину поміщикам. Крім того, кмети зобов'язані були безкоштовно обробляти землю, що безпосередньо належала феодалові (кудук). Закони уряду про ліквідацію спахилука і феодално-кріпосницької залежності селянства в Боснії та Герцеговіні в життя майже не впроваджувалися. Все це робило становище селянства особливо тяжким. Турецьке панування прирікало країну на економічну відсталість.

Понад 90% населення займалося примітивно оснащеним сільським господарством. Промисловість розвивалася повільно, великі гірничорудні і лісові багатства зовсім не використовувалися, а цехове ремесло було в стані розпаду. Деяке пожвавлення торгівлі спостерігалось лише в 40—50-х рр. XIX ст. Антифеодальний та національно-визвольний рух. Тяжкий соціальний і національний гніт викликав широке незадоволення селянства, яке неодноразово стихійно піднімалося на боротьбу проти поміщиків і турецьких властей. Найбільш грізного характеру ці повстання набули у другій половині XIX ст. У 1852 р. турецький генерал Омер-паша зажадав від селян Герцеговіни негайної здачі зброї турецьким властям. У відповідь на цю вимогу спалахують селянські повстання (1852—1853, 1857—1858, 1861—1862 рр.), які очолює ремісник-зброяр Лука Вукалович (1823—1873 рр.). Усі ці виступи мали яскраво вира-

жений антифеодальний характер. Повстанці діяли у тісному контакті з Чорногорією, прагнучи об'єднати Чорногорію і Герцеговіну в єдину державу. Великі селянські повстання 1857—1858 рр. охопили і Боснію. Незважаючи на підтримку їх Чорногорією, вони також зазнали поразки. Нове зростання державних податків і повинностей на користь феодалів викликало загальний протест народу, особливо селянства і міських низів.

Велику роль у визвольному русі 60—70-х років починають відігравати революційні демократи, зокрема Ваца Пелагія.

У середовищі буржуазії, що народжувалася, оформлювалася ліберально-буржуазна течія. Але вона серйозно не впливала на маси.

У 1874 р., незважаючи на неврожайність, турецький уряд підвищив на 25% десятинний податок. У червні 1875 р. селяни містечка Невісенє прогнали збирачів податків і поліцейський загін, який їх охороняв. Це стало початком повстання, яке згодом охопило всю Герцеговіну, а в перших числах серпня 1875 р. і Боснію. Повстанські загони М. Любичевича, П. Павловича, Л. Социця та ін. діяли злагоджено, проявляючи велику витримку й мужність. У героїчних боях з військами, поліцією та загнами феодалів брало участь все населення.

Повстання викликало глибокі симпатії широких народних мас Росії, Сербії, Болгарії, Хорватії, Чорногорії та багатьох інших країн Європи. Неспроможність турецького уряду швидко розправитись з повстанцями викликала глибоке занепокоєння уряду Австро-Угорщини. Він боявся, що повстання може перекинутися у ті райони імперії, які були заселені південними слов'янами.

У зв'язку з повстанням виникла східна криза. Спроби уряду Туреччини та її європейських союзників (Англії, Австро-Угорщини) припинити повстання обіцянками реформ успіху не мали. Повстанці вимагали негайного виводу з провінцій турецьких військ, як попередньої умови для початку переговорів. Вони стояли за надання провінціям політичної автономії, передачу селянам не менше третини оброблюваних ними земель, докорінної реформи податкової системи і т. д. Загальнонародна підтримка цих вимог зробила повстанців непереможними. До лютого 1878 р. вони вели успішні бої з турецькими військами. На Берлінському конгресі Англія і Австро-Угорщина домоглися формального збереження Боснії та Герцеговіни у складі Турецької імперії, але фактично управління ними було передано Австро-Угорщині. Вона окупувала їх і ввела там свої порядки. Так завдяки активному втручання європейської дипломатії в національно-визвольний рух південних слов'ян повстання привело не до визволення, а лише до зміни одного гноблення іншим.

7. НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА БОРОТЬБА БОЛГАРСЬКОГО НАРОДУ

Аграрні відносини і становище селянства у першій половині XIX ст. Наприкінці XVIII ст. посилювався процес послаблення Османської імперії. Военно-ленна система землеводіння перебувала у стадії розкладу. Турецькі поміщики, заінтересовані у збільшенні прибутків з підвласних їм земель, прагнули перетворити ленні земельні володіння (спахільуки) у спадкові (чифлики) і відмовлялись нести військову службу на користь держави. Це підривало турецьку армію і примушувало уряд реорганізувати її. На початку 30-х рр. XIX ст. военнolenна система була скасована. Поміщики, які продовжували виконувати військові обов'язки, одержували свої земельні ділянки у повну власність.

Землі поміщиків, які не виконували військових обов'язків, забирала держава, володарям земель виплачувалась довічна пенсія. Пізніше було видано ряд земельних законів, що гарантували турецьким поміщикам і частині болгарських селян право приватної власності на землю і подекуди сприяли розвиткові товарно-грошових відносин у сільському господарстві.

У ряді галузей сільського господарства (вирощування троянди та її переробка, скотарство) вся або значна частина продукції йшла на ринок. Завдяки цьому поширювались капіталістичні методи ведення господарства. Частина земель поміщиків і вакуфів оброблялась постійними або сезонними сільськогосподарськими робітниками.

Аграрне законодавство 30—60-х рр. формально ліквідувало кріпосницьку особисту залежність більшої частини болгарського селянства від поміщиків. До 70-х рр. створилась значна категорія селян—власників земель. Інша частина залишалась у різних формах феодальної залежності, спадкові або довічні держателі державних та вакуфних земель тощо. Існували в Болгарії до самого її визволення і закріпачені селяни-спахії.

Все селянство залежало від феодальної турецької держави. На її користь воно сплачувало близько 80 різних податків, найтяжчим з яких була десятина. Зловживання уряду, місцевої адміністрації та збирачів податків вело до того, що десятина віднімала у селянства від 20 до 40% урожаю. Селяни виконували безплатно на користь держави безліч повинностей по будівництву і ремонту шляхів, мостів, та інших споруджень, перевозили майно турецької армії, чиновників, безплатно годували турецьких поліцаїв та інших представників влади, які зупинялись у селах, страждали від грабежів і насильств турецьких поміщиків, поліцаїв та розбійників, які користувались цілковитою безкарністю. Все це ставило селянство в дуже важкі умови і заважало нормальному економічному розвитку сільського господарства.

Розвиток ремесла, мануфактури та торгівлі. З другої половини XVIII ст. характер болгарських міст змінюється. З військових укріплень і центрів турецької адміністрації вони поступово перетворюються на центри економічного життя країни. В них зосереджувалося цехове ремісничє виробництво. У Болгарії існували цехи (еснафи) із змішаним національним складом і окремі цехи болгарських або турецьких ремісників.

На початку XIX ст. під впливом розвитку капіталістичних відносин почався розклад цехової організації. Цехи почали наймати робітників. У країні з'явилися перші мануфактури, в сферу капіталістичного виробництва почала залучатись значна частина селян і ремісників, які працювали вдома. Найбільш поширеними галузями ремісничого і мануфактурного виробництва були шнурове (гайтанджийство), суконне (абаджийство), шкіряне та ряд інших. Центри шнурового виробництва, які забезпечували потреби населення Болгарії та ряду районів Балканського півострова, знаходились у Калофері, Карлово і Габрово. Суконне виробництво розвивалося у більшості районів країни, а особливо в Слівені, Панагюриште, Копрівштиці. Тут на замовлення турецької армії виготовлялось обмундирування з болгарських сукон.

Верстати вперше почали застосовуватись у суконному та шнуровому виробництві. Спочатку вони завозились із-за кордону, а у другій чверті XIX ст. їх виробництво почалося у Габрові. Працювали вони в основному на енергії гірських річок. Умови праці підмайстрів (калфа), учнів (чирак) і найманих робітників були тяжкими. За мізерну плату вони працювали по 12—15 годин на добу.

У 1834 р. сливенський ремісник і торговець Добри Желязков збудував у Слівені першу суконну фабрику. Але незабаром турецькі власті відібрали її, і вона стала власністю держави. Всього до 1878 р. на території Болгарії існувало 20 примітивних фабрик і заводів, більшість яких незабаром припинила свою роботу.

Після Кримської війни (1853—1856 рр.) у Болгарію, як і в інші райони імперії, посилювався ввіз дешевих товарів західноєвропейського промислового виробництва, які обкладались 5-процентним митом. Продукція болгарського ремісничого і мануфактурного виробництва не витримувала конкуренції і витіснялася з ринку. Це привело до масового розорення ремісників, робітників мануфактур і селян. Десятки тисяч людей залишилися без роботи. Спроби окремих власників мануфактур і торговців врятувати становище створенням акціонерних товариств не мали успіху. Турецький феодальний режим гальмував розвиток економіки і капіталізму в Болгарії.

Антифеодальна і національно-визвольна боротьба у першій половині XIX ст. Основним експлуататорським класом в Бол-

гарії, як і у всій Османській імперії, були турецькі феодалі-землевласники. У процесі економічного розвитку Болгарії формувалася новий експлуататорський клас — буржуазія. Торгово-лихварська буржуазія, що складалася із землевласників, торговців, лихварів, збирачів податків, постачальників продовольства для турецької армії і великих міст, називалась чорбаджіями. Економічно буржуазія залежала від воєнної феодалної системи турецького панування і тому не боролася проти засилля окупантів. Основна маса торгово-промислової та сільської буржуазії брала участь у визвольному русі, але прагнула досягти політичної автономії за допомогою угоди з урядом Туреччини або переможної війни Росії проти Туреччини. Селянство — основна рушійна сила національно-визвольного руху — становило переважну більшість болгарського народу. Воно бажало одержати поміщицькі та державні землі і визволитись від панування турецької феодалної держави. У революційних виступах брали участь також ремісники, міська дрібна буржуазія та біднота.

Антитурецька боротьба широких мас народу проявилась у гайдуцькому (партизанському) русі. Десятки героїв, що боролися проти поневолювачів, оспівувались згодом у народному епосі.

У 30—50-х рр. XIX ст. в Болгарії прокотилася хвиля селянських повстань. Повстанці вимагали передачі їм спахійських земель, зменшення розмірів і зміни порядку збирання податків, виконання султанських обіцянок про проведення реформ. У 1841 р. спалахнуло повстання болгарських і сербських селян Нишського, Пиротського і Лесковатського округів. Його було придушено з нечуваною жорстокістю. Турецькі війська і поліція спалили 225 селищ і вбили тисячі селян, які навіть не брали участі в русі. Ці виступи знайшли широкий відгук серед болгарської еміграції. У 1841—1843 рр. вона тричі невдало намагалася переправити з міста Браїла (Волошина) повстанські загони в Болгарію.

Нова хвиля селянських повстань спалахнула у червні 1850 р. Вона охопила Відінський, Білоградчицький і Ломський райони Відінської округи. Вперта боротьба селян примусила турецький уряд вступити з ними в переговори і в 1851 р. видати указ про передачу селянам спахійських земель за викуп. У 50-х рр. відбувалися виступи селян і ремісників у районах Тирново, Габрово та в Ахірчелебійській окрузі Південної Болгарії. Вони вимагали знизити податки і припинити свавілля адміністрації.

④ Буржуазно-національний рух. Наприкінці XVIII ст. у Болгарії активізує свою діяльність грецьке духовенство, яке намагалось елінізувати болгарське населення. Грецькою мовою велося церковне богослужіння і навчання в келійних школах. У великих містах Болгарії відкривалися грецькі початкові і середні школи. Грецька торгово-лихварська буржуазія відіграла

важливу роль в економіці Туреччини. Тому частина болгарської буржуазії для полегшення своєї торгової діяльності стала на шлях зовнішнього сприйняття грецької культури. Це викликало протест прихильників відродження болгарської національної культури. У 1762 р. монах Хілендарського монастиря на Афоні Паїсій написав «Історію слов'яно-болгарську». У ній він виступив проти засилля грецької церкви в Болгарії і висунув програму боротьби за національну болгарську церкву і відродження національної культури. Полум'яний заклик Паїсія Хілендарського знайшов широкий відгук серед болгар. Його найближчий послідовник Софроній Врачанський наприкінці XVIII — на початку XIX ст. розгорнув велику літературну і громадсько-політичну діяльність. Він був автором першої книги, надрукованої болгарською літературною мовою. Створений ним гурток буржуазних діячів намагався домовитись з урядом Росії про спільну боротьбу проти Туреччини в часи російсько-турецької війни 1806—1812 рр., але ці спроби виявилися марними.

У 1824 р. Петро Берович (Берон) склав перший болгарський буквар, що дало змогу навчати дітей рідній мові. Під впливом праць українського вченого Ю. І. Венеліна пожвавилася просвітительська діяльність болгарської буржуазної еміграції на чолі з В. Априловим. На зібрані ним кошти у 1835 р. у Габрово було відкрито перше болгарське світське училище з викладанням рідною мовою. За його прикладом общини більшість сіл та міст Болгарії збирали серед населення кошти і також відкривали болгарські школи. У розвитку болгарської освіти дуже велику роль відіграла Росія. На кошти уряду і слов'янських комітетів в учбових закладах Росії готувались кадри вчителів. З Росії через болгарські буржуазні організації — Одеське настоятельство болгар та Добродієвську дружину в Бухаресті — в поневолену Болгарію направлялись кошти на будівництво і утримання шкіл, шкільне обладнання, підручники, навчальне приладдя. Незважаючи на тяжке економічне становище, народ жертвував усе заради відкриття і утримання народних шкіл. До 1876 р. в Болгарії вже існувало близько 1500 початкових шкіл і кілька гімназій.

У 1844 р. вийшов перший болгарський журнал «Любословие». У 50—70-х рр. XIX ст. у Константинополі, Румунії, Сербії, Відні, Москві видавалось кілька десятків газет та журналів політичного, літературного і наукового характеру. Редактором багатьох з них був Петко Славейков. У 1869 р. у Браїлі виникло болгарське літературне товариство, пізніше перетворене в Болгарську академію наук. Ініціатором його створення став родоначальник болгарської історичної науки Марин Дрінов, який потім понад 30 років працював професором Харківського університету.

Революційно-визвольна боротьба 60—70-х років і діяльність революційних демократів. Збройна боротьба трудящих проти Туреччини мала стихійний характер. Її учасники не висували чітко сформульованих цілей. Родоначальником болгарської революційної ідеології був видатний революціонер, публіцист і письменник Георгій Стойков Раковський (1821—1867 рр.). Він вперше почав видавати революційні газети «Дунавські лебеді», «Будущност» та ін. На їх сторінках Раковський закликав народ до збройного повстання і доводив, що реформи, які проводились з 1839 р. турецьким урядом, були чисто деклараційні і не могли поліпшити становища народу, що болгарський народ не може добитися визволення за допомогою угоди з урядом.

З метою визволення Болгарії у 1861 р. він склав план, за яким передбачав об'єднати повстанців у добре озброєний загін кількістю до 1200 чоловік на території Сербії і перекинути його в Болгарію. Навколо загону мали об'єднатись гайдуцькі чети і всі патріоти, які б піднялися на переможне збройне повстання. В 1862 р. у Белграді він створив болгарський легіон, розраховуючи використати сербсько-турецький збройний конфлікт для здійснення своїх планів. Але сербський уряд пішов на компроміс з Туреччиною і розпустив болгарський легіон. Недостатньо підготовлене повстання всередині Болгарії не мало успіху. Розрізнені виступи невеликих озброєних загонів у районі Тирново-Габрово були швидко придушені.

План Г. С. Раковського згуртувати зусилля всіх балканських народів для боротьби з Туреччиною також не мали успіху. У січні 1867 р. він написав «Тимчасовий закон лісових народних загонів (чет)». У ньому він виклав основи партизанської тактики визвольного руху. Раковський розвинув думку про організацію гайдуцьких загонів, які входили в єдину повстанську армію, підлеглу верховному Народному урядові. Ця армія, за задумом болгарського революціонера, передбачала шляхом збройного повстання добитися визволення Болгарії.

У 1867 р. в Болгарію були послані озброєні загопи П. Хітова і Ф. Тотя, щоб попередити передчасний збройний виступ всередині країни і закликати патріотів до повстання в майбутньому. 6 липня 1868 р. повстанський загін на чолі з полум'яними послідовниками Раковського Хаджи Димитром і Стефаном Караджам перейшов із Румунії в Болгарію. Від берегів Дунаю до горної вершини Бузлуджи, біля Шипкінського перевалу, повстанці вели героїчні бої проти численних загонів турецької регулярної армії, поліції та башибузуків. У цих боях загинула більша частина повстанців. Лише декілька важко поранених потрапили в полон.

Ця невдача свідчила про неможливість визволити країну за допомогою дрібних повстанських загонів, які вторгалися з-за кордону в Болгарію з метою підняти загальний народний рух.

Прихильники четницької тактики не мали революційної організації, не вели підготовчої роботи в країні. Тому народ не знав про час і місце переходу чет до Болгарії і не міг своєчасно підтримати їх.

Передові діячі країни розуміли необхідність нової тактики у визвольній боротьбі. Найближчий учень Г. С. Раковського великий болгарський революційний демократ Василь Левський (1837—1873 рр.) перший переконався, що без попередньої підготовки повстання неможливе. Син ремісника, потім монах, дякон і вчитель, Левський багато їздив по Болгарії, знав важке становище народу. З юнацьких років він брав участь у революційній боротьбі за свободу і незалежність батьківщини. Він розумів, що болгарська ліберальна буржуазія займала в національно-визвольному русі нерішучі позиції. Вона прагнула добитися визволення країни за допомогою іноземних держав і робила визвольний рух залежним від цих держав. На противагу буржуазії, Левський доводив, що болгарський революційний рух повинен бути самостійним і треба розраховувати лише на власні сили. Він також говорив, що залучення народу до активної революційної боротьби і підготовка переможного збройного повстання неможливі без тривалої і систематичної роботи всередині країни. У зв'язку з цим він висунув ідею створення внутрішньої революційної організації як керівної сили в анти-турецькій боротьбі народних мас.

Ідею Левського підтримали учасники революційного руху в Болгарії. Після великої підготовчої роботи восени 1870 р. Левський разом з іншими патріотами створив Болгарський революційний центральний комітет з місцеперебуванням у Ловечі.

В. Левський мріяв за допомогою загальної революції докорінно перетворити існуючу деспотично-тиранічну систему і замінити її демократичною республікою (народним управлінням). Його революційно-демократичну програму прийняли селяни, ремісники, міська та сільська біднота, дрібна буржуазія та дрібнобуржуазна інтелігенція. В 170 селах і містах Болгарії виникли приватні болгарські революційні комітети та революційні групи.

Велику активність проявили болгарські революційні емігранти в Румунії, Сербії. Центром об'єднання їх були газети «Свобода» і «Независимост». Вони видавались видатним письменником і публіцистом Любеном Каравеловим (1834—1879 рр.). Палка революційна пропаганда, що велася ним на шпальтах цих газет, допомагала демократичним верствам еміграції швидше зрозуміти свої завдання у визвольному русі. З неменшою енергією проводив Каравелов практичну роботу по об'єднанню всіх демократичних і прогресивних сил народу. Л. Каравелов підтримував пропозицію В. Левського скликати з'їзд для вирішення спірних питань між різними течіями. З

29 квітня до 4 травня 1872 р. у Бухаресті проходив з'їзд болгарських революціонерів. На ньому був створений Болгарський революційний центральний комітет на чолі з Л. Каравеловим, прийнято з деякими змінами програму і статут Комітету, розроблені В. Левським. В. Левський очолив всю мережу революційних комітетів в Болгарії. Об'єднання посилювало визвольну боротьбу болгарського народу. Влітку 1872 р. Левський і місцеві комітети розгорнули велику роботу по підготовці збройного повстання.

Восени 1872 р. про роботу комітетів стало відомо поліції. У грудні 1872 р. турецькі власті заарештували В. Левського і 6 лютого 1873 р. в Софії стратили. Це було великою втратою для визвольного руху Болгарії. У Болгарському революційному центральному комітеті посилювалися внутрішні суперечності. Л. Каравелов почав відходити від активної діяльності. В організації почалась криза.

У цих складних умовах боротьбу народних мас очолив великий болгарський поет Христо Ботев (1848—1876 рр.). Він деякий час навчався в Росії, де познайомився з вченням великих російських революційних демократів і став їх послідовником. Ботев повністю підтримував практичну діяльність В. Левського і теоретично обґрунтував програму визволення Болгарії. У серпні 1874 р. у Бухаресті відбулися збори революціонерів, які обрали тимчасовий Центральний комітет на чолі з Л. Каравеловим і Христо Ботевим. У комітеті розгорнулася боротьба між лівим крилом, очолюваним Ботевим, і угрупованням Каравелова, який поступово відходив на позиції буржуазного просвітительства. На противагу йому Христо Ботев висунув програму визволення Болгарії за допомогою всенародного повстання. Він вважав, що перемога антитурецької національної революції приведе до знищення залишків феодалізму в Болгарії і відкриє болгарському народові шлях до соціалістичних перетворень. Він боровся за болгарську республіку, складову частину федерації південнослов'янських республік. Х. Ботев стає визнаним керівником революційного комітету, який з 1875 р. активно готує в країні збройне повстання.

✓ Квітневе повстання 1876 р. Після великої посухи 1874 р. у Болгарії почався голод. Створилося виключно тяжке становище. Але турецький уряд вимагав від населення сплати всіх податків і виконання повинностей. Це викликало масове незадоволення в країні. Повстання в Боснії та Герцеговіні, яке вибухнуло влітку 1875 р., активізувало діяльність болгарської еміграції. У серпні 1875 р. на зборах представників революційних комітетів було вирішено розпочати повстання у вересні. Проте підготовка його виявилась недостатньою, і розрізнені виступи кількох загонів у районі Старої Загори 16 вересня 1875 р.

були розгромлені. негайно розпочалася підготовка до нового повстання.

У румунському містечку Джурджу (Гюргево) у листопаді 1875 р. видатні діячі революційної еміграції створили новий революційний комітет. Він виробив план нового повстання. Вся країна поділялась на 4 округи: Тирновський, Врачанський, Сливенський і Пловдивський з центром у місті Панагюриште. Основні бої з турецькими військами передбачалося розгорнути у Північній Болгарії. Повстанці ж Південної Болгарії мали затримати перекидання турецьких військ на північ.

3 січня 1876 р. розгорнулася активна підготовка до повстання в усіх районах Болгарії. Селяни, ремісники, міська біднота, дрібна буржуазія та дрібнобуржуазна інтелігенція були готові розпочати боротьбу за свободу і незалежність.

Краще всього підготувала повстання Пловдивська округа. Керівником революційної організації цього району став видатний революційний демократ Георгій Бенковський (1843—1876 рр.) За його ініціативою у середині квітня 1876 р. у глухий гірській ущелині Обориште відбулися збори 56 представників міст і сіл округи. На них був вироблений план повстання, яке передбачалося почати 1 травня.

Від зрадника турки довідалися про час повстання. І тому, коли поліцаї намагались заарештувати революціонерів Копривштиці, населення містечка під керівництвом Т. Каблешкова повстало. Про це стало відомо в Панагюриште. 20 квітня 1876 р. за заклик Г. Бенковського до зброї взявся весь округ. Повстання набуло масового народного характеру. В боротьбі з турецькими військами повстанці виявили масовий героїзм і самовідданість. Особливо впертими і кровопролитними пройшли бої в Панагюриште, Брацигово та Перуштиці. Г. Бенковський створив летючий загін з 200 кіннотників, який завжди з'являвся там, де боротьба ставала запеклішою. Повстанці мали лише кілька тисяч застарілих крем'яних і мисливських гвинтівок. Виготовлені з стовбурів черешень гармати виявились непридатними для бою і не поліпшили становище повстанців. 30 квітня впало місто Панагюриште, а 7 травня 1876 р. зломлені останні вогнища опору.

Придушення повстання супроводжувалося нечуваними звірствами. Було повністю знищено 42 села, 21 село зруйновано, страчено десятки тисяч чоловік, жінок, дітей та стариків. У великому селі Батак знищено понад 5000 чоловік. Лише кілька десятків жителів встигло втекти в яри. Повстання в інших округах підготували ще гірше. Окремі повстанські загони в Тирновському і Сливенському округах билися героїчно. Але всі вони зазнали поразки.

Революційні емігранти з першими звістками про повстання

створили озброєний загін у 175 чоловік для підтримки болгарського повстання. В загоні було багато видатних діячів революційного руху на чолі з Христо Ботевим. Повстанці під виглядом сільськогосподарських робітників сіли на австрійський пароплав «Радецький» і 17 травня висадились поблизу Козлодую. На цей час повстання було придушене, і населення не подало підтримки Ботеву. З боями він пробився в гори і 20 травня 1876 р. досяг гори Вол, де у бою з турками загинув. Після цього загін кількома групами намагався прорватися у Сербію або малодоступні гірські райони, але більшість учасників походу знищили або полонили турки.

Квітневе повстання — найбільш масовий виступ болгарського народу проти турецького панування. Воно зазнало поразки, тому що повстанці не мали єдиного керівного центру, здатного об'єднати їх зусилля. Окремі райони країни вели боротьбу ізольовано один від одного. Це давало змогу турецьким властям громити їх поодиночі. Повстанці не мали зброї, в той час як турецьку армію оснащували західно-європейські держави. Переважна більшість буржуазії не брала участі у повстанні, а чорбаджийство відкрито співробітничало з турецькими властями.

Незважаючи на поразку, квітневе повстання мало велике історичне значення. Воно похитнуло турецьке феодальне панування в Болгарії і показало, що болгарський народ при достатній організованості і єдності спроможний скинути турецьке ярмо. Повстання мало схвальний відгук серед усіх слов'янських народів. Прогресивна громадськість висловила протест проти кривавої різни, вчиненої турками.

Квітневе повстання в Болгарії — складова частина великих революційних виступів трудящих Європи 70-х р. XIX ст.

Близькосхідна криза середини 70-х років і визволення Болгарії від турецького ярма. У липні 1875 р. почалося повстання населення Боснії та Герцеговіни проти феодального гніту турецьких гнобителів. Воно привернуло увагу європейської дипломатії. Уряд Австро-Угорщини поставився до нього вороже. Прагнучи не допустити самостійного втручання Росії у справи повсталих народів, він погодився діяти у рамках «Союзу трьох імператорів». У грудні 1875 р. граф Андраші звернувся до всіх держав, що підписали Паризький договір 1856 р., з спеціальною ноткою. У ній він виклав проект проведення адміністративних реформ у Боснії та Герцеговіні. У січні 1876 р. цей проект австрійці подали від імені всіх держав турецькому урядові. Останній висловив згоду на проведення реформ. Але керівники повстання, знаючи віроломство турецького уряду, вирішили гарантувати себе від обману. Тому, перш ніж вести переговори повстанці зажадали виведення турецьких військ з Боснії та Герцеговіни і передачі однієї третини всіх земель селянству. Уряд

Туреччини відхилив вимогу повстанців. Тоді у травні 1876 р. уряди Росії, Німеччини та Австро-Угорщини подали Туреччині Берлінський меморандум, який передбачав надання цим областям обмеженої політичної автономії. Але Англія відмовилась підтримати меморандум і рекомендувала урядові Туреччини відхилити його. Спроба Австро-Угорщини локалізувати конфлікт не мала успіху. Повстання в Боснії та Герцеговіні з першого ж дня підтримали народ і уряд Чорногорії. Під тиском громадської думки уряд Сербії також став на захист повстанців. Жорстоке придушення квітневого повстання в Болгарії ще більше напружило обстановку. У червні 1876 р. Сербія та Чорногорія оголосили війну Туреччині. Уряд Росії не наважувався розпочати військовий конфлікт. Але громадська думка відкрито висловлювала свої симпатії південнослов'янським народам. У країні почався масовий збір пожертвувань. Чимало революційних народників, селян і ремісників висловлювали бажання добровільно боротися за свободу сербів, їхати на Балкани. Уряд і слов'янофільські комітети, які займалися формуванням добровольчих загонів, вважали за краще посилати в Сербію солдат і офіцерів, які спеціально йшли у відставку з російської армії. Серед добровольців був генерал Черняев, який потім став головнокомандуючим сербської армії.

Воєнні дії в Боснії, Герцеговіні та Чорногорії розвивалися несприятливо для Туреччини. Проте на основному сербсько-турецькому фронті турецькі війська одержували перемогу, лише відкрите втручання Росії врятувало Сербію від розгрому.

Війна посилювала напруженість на Балканах. Спроби російської дипломатії мирно розв'язати конфлікт успіху не мали. З намови Англії Туреччина відхилила пропозиції Константинопольської конференції послів про проведення реформ на Балканах. Тоді уряд Росії вирішив використати рух солідарності з південними слов'янами, що поширився в Росії та європейських країнах для розв'язання війни проти Туреччини. Щоб запобігти повторенню сумних подій Кримської війни, Росія вирішила домовитися з урядом Австро-Угорщини. Переговори привели до підписання у січні 1877 р. Будапештської конвенції. Згідно з нею Австро-Угорщина зобов'язувалася додержуватися нейтралітету у російсько-турецькій війні, а Росія визнала права Австро-Угорщини на окупацію Боснії та Герцеговіни.

12 (24) квітня 1877 р. Росія оголосила війну Туреччині.

У російсько-дунайську армію входило і болгарське народне ополчення. Напочатку війни виникло шість дружин, в яких налічувалось 7444 чоловіка. Під час війни сформувалося ще шість дружин народного ополчення, офіцерами якого призначалися болгары, які служили в російській армії, і росіяни. Командував ополченням прогресивний російський генерал Столетов.

15 (27) червня 1877 р. російські війська переправилися че-

рез Дунай біля Зимничі. Генерал Гурко організував передовий загін російської армії, до якого увійшло і болгарське народне ополчення. Цей загін, захоплено зустрінутий болгарським населенням, просуваючись вглиб країни, звільнив стару болгарську столицю Велике Тирново, прорвався через Стару-Планину. 19 липня біля міста Стара-Загора російсько-болгарське військо зустрілося з турецькою армією, численність якої у сім разів перевершувала сили загону. Російські полки і болгарські добровольці з важкими боями відійшли до Шипкінського перевалу і утримували його до осені 1877 р. Використовуючи чисельну перевагу, турецька армія під команду Сулейман паші безперервно атакувала гірський прохід, але зустрічала рішучий опір з боку його захисників. Турецьке командування не змогло виконати наміченого плану операції. Шипкінські герої затримали всю 40-тисячну армію Сулеймана. Шипка стала символом російсько-болгарської дружби, скріпленої пролиттю кров'ю у героїчній боротьбі проти турків.

Після тяжких боїв російські і румунські війська (Румунія вступила у війну 22 червня (3 липня) 1877 р.). 28 листопада (10 грудня) 1877 р. штурмом взяли кріпость Плевну. При 30-градусному морозі і хуртовині герої подолали важкопрохідні гірські перевали через Стару-Планину. Громлячи турецькі армії, російські війська нестримною лавиною рушили на південь. У січні 1878 р. росіяни взяли Адріанополь, де було підписане російсько-турецьке перемир'я, а 19 лютого (3 березня) 1878 р. уряди обох країн уклали Сан-Стефанський мирний договір, який передбачав створення автономного князівства Болгарії. До його складу входили Північна і Південна Болгарія і майже вся Македонія. Встановлювався дворічний строк російської окупації Болгарії, протягом якого мало бути створене державне управління країни. Сербія, Чорногорія та Румунія оголошувались незалежними. У Боснії та Герцеговіні передбачалося проведення реформ.

Уряди Англії та Австро-Угорщини вимагали скликати Європейську конференцію для обговорення умов миру між Росією і Туреччиною. Вони демонстративно готувалися відновити коаліцію часів Кримської війни. Уряд Росії опинився не в силі продовжувати війну і погодився на скликання конгресу у Берліні. Берлінський трактат, підписаний 13 липня 1878 р., повернув Туреччині Македонію, об'єднав південноболгарські округи в автономну область, названу Східною Румелією, яка входила на правах широкої автономії до складу Туреччини; північна Болгарія і Софійський округ становили Болгарське князівство, що перебувало у васальній залежності від Туреччини; строк російської окупації в князівстві скорочувався до 9 місяців; Сербія, Чорногорія та Румунія одержували повну державну неза-

Балканський півострів після Берлінського конгресу 1878 р.

лежність, Австро-Угорщина – право на окупацію Боснії та Герцеговіни.

Берлінський трактат несправедливо, по-грабіжницькому вирішував долю народів. Недаремно передова болгарська газета «Болгарин» писала, що Берлінський конгрес проявив себе злобним «європейським побоїщем», на якому видно англійську закривавлену сокиру, загнану в посиніле від турецьких батогів болгарське тіло. Національні інтереси балканських народів

грубо порушувались в угоду політичним і стратегічним інтересам великих європейських держав і передусім Англії і Австро-Угорщини. Болгарський народ був позбавлений тієї єдності, якої він досяг у жорстокій боротьбі проти турецьких гнобителів за допомогою російського народу. Берлінський трактат розчленував відтворену внаслідок війни національну болгарську державу.

Рішення конгресу були проявом жорстокої егоїстичної політики урядів Англії, Австро-Угорщини і Німеччини щодо малих балканських народів. Навіть буржуазні історики в «Истории XIX века» під редакцією Лавіса і Рамбо писали, що в Сан-Стефано Росія займалась питанням забезпечення свободи всіх християн, а в Берліні не бралися до уваги ні справедливості, ні воля народів, ні здоровий глузд, ні загальні інтереси. Берлінський акт названий істориками пам'ятником егоїзму і заздрості, аморальності. Він не забезпечував миру, а навпаки, сприяв конфліктам і війнам у майбутньому. Крім того, суть Берлінського конгресу зводилась до часткового поділу Турецької імперії.

Не дивно, що звістка про розчленування Болгарії за Берлінським трактатом обурила болгарський народ. Селянство і міські народні маси Македонії, Фракії і Східної Румелії були готові із зброєю в руках боротись проти турецького поневолення. В نهایتчому становищі опинилось населення Македонії. Тисячі македонців переселились у Болгарію. У відповідь на несправедливе рішення Берлінського конгресу і насильства турків у Північній Македонії почалося повстання, яке охопило ряд районів. Але спроба македонського населення звільнитися від турецького ярма виявилась невдалою.

Реакційна західноєвропейська дипломатія звела до мінімуму результати перемог над Туреччиною і завдала величезної шкоди південнослов'янським народам. Вона роз'єднала болгарський народ, затримавши процес складання Болгарської національної держави. Але вона не змогла знищити повністю результати російсько-болгарських перемог над турками. Болгарське князівство стало центром боротьби за створення Болгарської незалежної національної держави. Тривала боротьба південнослов'янських народів увінчалася успіхом: більша частина їх визволилася від турецького панування і стала на шлях незалежного національного розвитку.

РОЗДІЛ VII

СЛОВ'ЯНСЬКІ КРАЇНИ В КІНЦІ XIX—НА ПОЧАТКУ XX ст.

1. ПОЛЬЩА У 1865—1914 рр.

Розвиток капіталізму в 70—90-х роках XIX ст. У другій половині XIX ст. в Польщі відбувається становлення і розвиток капіталізму, завершується процес формування польської буржуазної нації і пролетаріату як класу.

Розвиток капіталізму відбувався в умовах соціального і національного гноблення. Польські землі увійшли в економічну систему тих держав, які поділили країну. В цей період, збільшується розрив між високими темпами промислового розвитку Королівства Польського та інших польських земель, які відігравали роль аграрно-сировинних додатків Німеччини і Австро-Угорщини.

Період після поразки повстання 1863 р. ознаменувався посиленням національного і політичного гноблення, розгулом реакції. Проводячи політику злиття Королівства Польського з імперією, російський уряд поступово ліквідував особливі установи Королівства і все управління передав загальноімперським центральним установам. У 1867 р. цар скасував Державну й Адміністративну ради. За новим адміністративним поділом до складу Королівства Польського входило 10 губерній і 85 повітів. У 1874 р. намісництво було замінено генерал-губернаторством. У країні проводилась політика посиленої русифікації. Російська мова запроваджувалась в усіх адміністративних установах і навчальних закладах. Королівство Польське втрачає свій особливий внутрішній устрій. Дедалі частіше його називають «Привіслінським краєм».

Значний вплив на дальший розвиток Королівства Польського справила селянська реформа 1864 р., яка ліквідувала феодальні відносини і створила умови для прискореного розвитку капіталізму. Близько 700 тис. селянських господарств одержали невеликі земельні ділянки. Збільшилась кількість куркульських господарств, але селянське питання залишалося невирішеним. Переважну частину селян становили малоземельні і безземельні. Чверть всіх господарств мали менше трьох моргів. А їх власники, щоб прогодувати сім'ю, мусили додатково працювати на фабриках або фільварках.

Пореформений лад польського села базувався на індивіду-

альній селянській власності, що сприятливо позначилося на розвитку капіталізму. Однак після реформи залишалися значні пережитки феодально-кріпосницької системи. Поміщицькі землеволодіння, які становили 55% всієї землі, і сервітути визначали аграрний характер Королівства Польського, гальмували розвиток продуктивних сил. Розшарування і розорення польського села стало головним джерелом формування робітничого класу.

У 60—70-х рр. у країні відбувається промисловий переворот, що почався у текстильному виробництві, а згодом у металургії і кам'яновугільній промисловості.

Основними причинами, які зумовили відносно швидкі темпи промислового розвитку, були: розширення внутрішнього ринку, протекціоністська і митна політика царизму, яка захищала Королівство від конкуренції Заходу, широкий доступ для польських товарів на ринки Російської імперії, а також залізничне будівництво. У 80—90-х рр. склалися основні промислові райони: Сосновецько-Домбровський був центром металургійної і кам'яновугільної промисловості, Лодзінський — текстильної, Варшавський — механічної, машинобудівної та легкої промисловості. Велика капіталістична промисловість витиснула дрібне кустарне і ремісниче виробництво. Вона всебічно впливала на економічне життя країни. З розвитком промисловості було зв'язано розширення торгового обігу, виникнення банків і кредитових установ.

Промисловість Королівства Польського на кінець XIX ст. вийшла на одне з перших місць серед промислових районів Російської імперії.

Польські землі під владою Німеччини і Австрії. Політичні події 60—70-х років, які завершилися національним об'єднанням Німеччини і заснуванням у 1871 р. Німецької імперії, сприяли розвитку промисловості і зміцненню економіки. На відміну від Західної Німеччини, де капіталізм розвивався бурхливими темпами, на схід від Ельби, куди входили і західні польські землі, захоплені в різний час німецькими рицарями і пруськими феодалами, збереглися феодальні пережитки і різні форми напівкріпосницької експлуатації. Пруські юнкери і німецька буржуазія гальмували розвиток промисловості. Вони побоювались концентрації пролетаріату в промислових районах і втрати робочих рук у юнкерських господарствах. Розвивалась лише промисловість, яка переробляла продукцію сільського господарства: цукрові заводи, спирто-горілчані, пивоварні, цегельні, лісопильні тощо.

У Великій Польщі (Князівство Познанське) машинобудівна промисловість мала 2 фабрики сільськогосподарських машин і 6 фабрик інших машин, на кожній з яких працювало від 50

до 200 робітників. У Східному Помор'ї, в Мазурських землях і Вармії переважала дрібна промисловість.

Основне ядро польського пролетаріату складали робітники, зайняті в легкій промисловості, що і визначало його нечисленність і слабкість. Найбільш свідома частина пролетаріату емігрувала в західні промислові райони, головним чином в Рейнсько-Вестфальську область, де рівень заробітної плати був значно вищим.

Слабкістю промисловості зумовлювалась і слабкість польської буржуазії. В країні не було великої буржуазії, дрібна ж переважала як в місті, так і на селі. Розвиток капіталізму в сільському господарстві супроводжувався обезземеленням і розоренням селянства. Землі концентрувались головним чином у руках пруських юнкерів, німецьких колоністів та багатих селян-гросбауерів.

Діяльність німецького і пруського урядів у західних польських землях спрямовувалась на повне їх онічечення і колонізацію. Видані в 1872—1874 рр. урядові постанови майже повністю забороняли викладання в школах польською мовою, німецька мова стала мовою усіх державних і адміністративних установ. Під прапором «культуркампа» і «переслідування католиків» духовенство було позбавлено права нагляду за школами. «Колонізаційна комісія», створена в 1886 р., одержала від уряду надзвичайні повноваження і розпоряджалася сто-мільйонним колонізаційним фондом для придбання польських земель і заселення їх німецькими колоністами. З виникненням «Пангерманського союзу» (1891 р.) та його філіалу, відомого як «Товариство гакастівів» (1894 р.)¹, колонізаторська і асиміляторська політика проти польського народу посилювалась.

Все це обумовлювало зростання національно-визвольного руху. Але низький рівень промислового розвитку, організаційна слабкість польського робітничого класу² не дозволили останньому стати керівною силою у цьому русі.

Після перетворення габсбурзької монархії в дуалістичну державу, частина польських земель входила до складу Австрійських володінь. За територією і кількістю населення найбільшою з них була Галичина. В Західній Галичині, тобто на захід від р. Сан, переважало польське населення, а в східній — українське. Конституція, прийнята в 1867 р. габсбурзькою монархією, встановлювала автономію Галичини з місцевим сеймом, що посилювало владу польських поміщиків над українським і польським населенням Галичини.

¹ Назва виникла з початкових літер його засновників: Ганземана, Кенемана, Тідемана.

² Створена в 1893 р. Польська соціалістична партія, яка на правах автономії входила до складу Німецької соціал-демократії і визнавала Ерфуртську програму, налічувала у Великій Польщі близько 100 членів.

Виборча система мала чітко виражений класовий, реакційний характер; вибори проходили в умовах обману, терору, підкупів, супроводжувались вбивствами і насиллям. У 1897 р. під час виборів у рейхсрат було вбито 9 чоловік, поранено 29, а 800 чоловік, запідозрених в опозиції, заарештовано. Сейм розв'язував другорядні питання внутрішнього устрою краю. Фактично вся влада знаходилась в руках призначуваного Віднем намісника та його адміністрації.

Польські поміщики вірою і правдою служили Габсбургам, стояли на сторожі цілості імперії і виступали проти національних і демократичних ідей. Вже в 60-х роках поміщики володіли 42% орної землі, в їх руках знаходилося 90% лісів. На початку ХХ ст. 40% селянських господарств мали по 2 га землі, а інші 40% — від 2 до 5 га. Три чверті господарств голодували. У Галичині існував досить великий прошарок — напівпролетарський елемент села. Разом з сім'ями він налічував близько 2 млн. чоловік. Злидні і голод викликали масову еміграцію населення, особливо в кінці ХІХ ст.

Нафтова і вугільна промисловість, а також банки знаходились в руках іноземного капіталу. Будівництво залізниць майже не сприяло розвитку промисловості. Ринки Галичини наводнюються в основному австрійськими, німецькими та чеськими товарами.

Буржуазія Галичини, як і Познаньщини, була слабкою і залежала від іноземного капіталу та поміщиків, пролетаріат — нечисленним і відсталим. Розпалювана буржуазією релігійна ворожнеча і вплив духовенства гальмували розвиток робітничого руху. Створена в 1892 р. Соціал-демократична партія Галичини входила до Австрійської соціал-демократичної партії і підтримувала її опортуністичну програму. Вона стояла на позиціях культурно-національної автономії та за збереження імперії Габсбургів, що виключало можливість боротьби за національну незалежність і створення польської держави.

Сілезія вважалася найбільш розвинутою частиною Польщі. Але всі підприємства знаходились у руках німецьких і австрійських капіталістів, робітниками вищої кваліфікації також були німці. Проводячи політику онімечування, уряд культивував місцевий «сілезький» шовінізм. Різні освітні організації, створювані поляками, мали на меті перешкодити політиці онімечування.

Загалом же польські землі, захоплені Австрією, не мали політичної сили, яка могла б очолити польський народ у боротьбі за національне і соціальне визволення, а колонізаторська та асиміляторська політика габсбурзького уряду перетворила ці землі у відсталі економічні райони.

Початок робітничого і соціалістичного руху в Польщі. Центром робітничого руху було Королівство Польське. В 70—

80-х рр. ХІХ ст. тут працювало близько 80 тис. промислових робітників. В основних трьох економічних районах краю робітничий клас виступав вже як самостійна політична сила.

Робітники жили у надзвичайно тяжких умовах. Робочий день тривав 12, а в дрібній промисловості і ремісництві — 16 годин. Систематичні штрафи зменшували і без того низьку заробітну плату. До 1882 р. не існувало ніякого фабричного законодавства і охорони праці. Широко застосовувалась жіноча і дитяча праця.

На розвиток робітничого руху в Королівстві Польському значно вплинула революційна боротьба російського пролетаріату, масові виступи якого, починаючи з 70-х рр. ХІХ ст., привели до створення перших груп, гуртків і робітничих союзів. На польський соціалістичний рух вплинули також і російські народовольці.

У 1870 р. виникають страйки на фабриках Варшави. У 1871 р. страйкували ткачі Згежа, а в 1876 р. — робітники заводу Лільпопа, одного з найбільших у Варшаві.

У цей час створюються перші товариства взаємної допомоги, страйкові фонди, виникають перші революційні гуртки. Члени цих гуртків проймаються соціалістичною ідеологією. Визначна роль в організації перших соціалістичних гуртків і залученні до них робітників належить Людвігу Варинському (1856—1889 рр.), видатному представникові першого покоління польських соціалістів. Навчаючись у Петербурзі, він ознайомився з марксизмом, брав активну участь у виступах студентів, за що був виключений з технологічного інституту. У Варшаві Варинський у 1877 р. поступив слюсарем на завод Лільпопа. Тут він створює робітничий гурток і «касу опору», які об'єднували найбільш свідому частину робітників.

З участю Варинського у 1878 р. робітники Варшави склали першу програму польських соціалістів, названу з конспіративних міркувань «брюссельською». Вона викладала основи Статуту І Інтернаціоналу, а польський робітничий рух розглядала як складову частину міжнародного руху пролетаріату. Програма закликала до «суспільної революції». Незважаючи на серйозні недоліки і помилки, ця програма відіграла важливу роль у формуванні ідеології польського пролетаріату. Польські соціалісти виховувались на політичних ідеях російського пролетаріату. Певний вплив на розвиток робітничого руху в Королівстві Польському справила також революційна боротьба робітників Західної Європи.

У 1879—1880 рр. в Королівстві Польському почались репресії та арешти. Діячі соціалістичних гуртків, у тому числі і Варинський, емігрували.

З діяльністю Варинського зв'язаний початок революційного руху в Галичині. Він створив перші соціалістичні гуртки у

Львові і Кракові. Але австрійська поліція вислідила і заарештувала революціонера. В 1880 р. у Кракові відбувся перший судовий процес над соціалістами, який відіграв велику роль у поширенні ідей соціалізму в Галичині. Після процесу виправданний Варинський разом з іншими польськими соціалістами прибув до Женеви, де ввійшов до складу редакції щомісячника «Рувносьць» («Рівність»). У Женеві польські соціалісти встановили зв'язки з російськими революціонерами, а група «Рувносьць» уклала угоду з групою Плеханова.

Польська соціалістична еміграція в Женеві була найважливішим ідеологічним центром, де склалися теоретичні основи польського робітничого руху.

Велика пропагандистська і видавнича діяльність, переклад і популяризація творів К. Маркса і Ф. Енгельса, а також брошур польських соціалістів, які нелегально розповсюджувалися у країні, озброювали робітничий рух передовою революційною теорією. Польські соціалісти стояли на позиції інтернаціоналізму і пролетарської солідарності, вели боротьбу з буржуазною ідеологією, в тому числі і з націоналістичною групою Лимановського. Але відстоюючи класові інтереси робітників, польські соціалісти допускали помилки в аналізі соціально-економічного розвитку Королівства Польського, не вміли правильно поставити національне питання і поєднати вимоги національного визволення з загальнодемократичними завданнями робітничого класу.

Незважаючи на ці помилки, польські соціалісти провели велику роботу і підготували умови для виникнення першої політичної соціально-революційної партії.

Перша польська робітничая партія «Пролетаріат». Поширення робітничого руху в Росії і Королівстві Польському у 80-х рр. XIX ст. вимагало створення політичної партії пролетаріату. Організатором її став Л. Варинський, який у 1881 р. повернувся у Варшаву. Тут він провів велику роботу по об'єднанню соціалістичних гуртків у єдину партію пролетаріату, яка була створена в кінці серпня 1882 р. Програма партії «Пролетаріат», опублікована у вересні 1882 р., підкреслювала історичну місію пролетаріату і його завдання в боротьбі за соціальне і національне визволення трудящих країни. Але в той же час в ряді пунктів програми виявився відхід від марксизму до анархізму. В цьому позначилась незрілість робітничого руху.

У вересні 1883 р. партії було завдано тяжкого удару. Поліція заарештувала Варинського і трьох членів Центрального комітету. Керівництво партії перейшло до рук прихильників змовницької народовольської тактики. У 1884—1885 рр. почалися нові арешти. У 1886 р. партія «Пролетаріат» фактично припинила своє існування.

20 грудня 1886 р. винесено вирок у справі «Пролетаріату».

Л. Варинського заточили у Шліссельбурзьку фортецю, де він загинув у 1889 р. Ф. Кона та інших було засуджено до різних строків тюремного ув'язнення, чотирьох членів організації — страчено.

Піднесення масового робітничого руху 80—90-х рр. сприяло створенню соціалістичних гуртків і організацій, відомих під загальною назвою «Другий пролетаріат» (1888—1893 рр.).

Влітку 1889 р. в Лодзі виникла ще одна пролетарська організація «Союз польських робітників» (1889—1893 рр.). Значну роль у ній відіграв польський революціонер-марксист Юліан Мархлевський (1866—1925 рр.). Соціалістичні організації «Другий пролетаріат» і «Союз польських робітників» продовжили славні традиції «Пролетаріату» і підготували необхідні умови для створення єдиної революційної робітничої партії.

Економічний розвиток і політичне становище польських земель у період довоєнного імперіалізму. У період довоєнного імперіалізму Королівство Польське, в якому відбулась дальша централізація виробництва, було найбільш розвиненим в економічному відношенні. В 1901 р. тут налічувалось 157 акціонерних товариств, які давали 56% промислової продукції і охоплювали 50% загального числа робітників.

Криза 1900—1903 рр. сприяла утворенню централізованих об'єднань монопольного типу — картелів і синдикатів. У 19 всеросійських синдикатів увійшло близько 100 польських фірм. Зросло значення банків у фінансуванні промисловості. В 1910 р. функціонували 4 польських банки і 5 відділень петербурзьких банків.

Польські банки не лише контролювали найважливіші промислові підприємства Королівства Польського, а й охоче вклали капітали у промисловість Півдня Росії.

Значно прискорився також процес розвитку капіталізму в сільському господарстві і капіталістичних відносин на селі. З одного боку, на селах формувався куркульський прошарок, який зосереджував у своїх руках близько 40% селянських земель, а з другого, — відбувалася пролетаризація селянства. На початку XX ст. армія спролетаризованих селян досягла 1,5 млн.

Розвиток капіталізму в сільському господарстві Королівства Польського на основі інтенсивного зростання капіталістичної промисловості і внутрішнього ринку збільшив обсяг сільськогосподарської продукції. Однак значні пережитки феодалізму зумовлювали помітне відставання сільського господарства Королівства Польського від рівня сільського господарства більш розвинутих капіталістичних країн.

Буржуазна течія, відома під назвою «варшавського позитивізму», виступала проти шляхетських повстанських ідей, кастрової замкненості, національної ворожнечі, закликала до розвитку науки, техніки, до підприємницької діяльності з викори

станням величезних територій Російської імперії. Основні вимоги цієї течії втілювалися у програмах двох партій панівних класів, які оформилися на початку ХХ ст.: партії реальної політики — «угодовців», куди увійшли великі поміщики і фінансисти, і представники буржуазної націонал-демократичної партії — «ендеків».

Революція 1905—1907 рр. остаточно поклала край «хитанням» буржуазних партій і об'єднала польську і російську буржуазію в їх боротьбі з робітничим класом. У компромісі буржуазії з царизмом, відображеному в конституційній програмі графа Вітте, польська буржуазія і ліберальні поміщики знайшли втілення в життя своїх ідеалів. Вони ввійшли в Думу і створили там «польську фракцію». Р. Дмовський — лідер ендеків, ідеолог буржуазії — очолив навіть депутацію від Королівства Польського до Вітте, пропонуючи йому допомогу в боротьбі з соціальною революцією. Так склався союз польської буржуазії з царизмом, політичною програмою якого була автономія Польщі в складі Російської імперії.

Польські землі в складі Австрії та Німеччини. Польські землі, що входили до складу Австро-Угорщини, вступили в епоху імперіалізму найбільш відсталими в економічному відношенні. В них збереглися напівфеодальні форми експлуатації. Тарифна австрійська політика, слабо підтримуючи дрібне ремісничє виробництво, гальмувала розвиток промисловості. Дещо поліпшився стан нафтовидобувної промисловості, яка перебувала в руках іноземного капіталу. Підтримувався порівняно високий рівень промисловості Цешинської Сілезії, але землеробство її відставало. Польські землі все більше перетворювались у внутрішню колонію імперії Габсбургів. Це становище намагались увічнити польські панівні класи. На відміну від Королівства Польського, де головну роль в ідейному і політичному житті відігравала буржуазія, в Галичині керівництво належало поміщикам. Основою програми «краківських консерваторів», відомих під назвою «станчиків»¹, був «лоялізм», або «потрійний лоялізм», тобто беззаперечне підкорення польського народу всім трьом поневолювачам. Коли в Європі почали організуватись імперіалістичні воєнні союзи і виникла загроза війни між державами, які розділили Польщу, «потрійний лоялізм» змінився на войовничу «австрійську орієнтацію», яка вимагала не тільки збереження імперії Габсбургів, але й розширення її за рахунок Королівства Польського. Польська буржуазія та її політичні партії, в тому числі «соціалістичні» і «людові»², ак-

¹ Назва походить від Станчика, блазня-дворянина при польських королях, який для краківських консерваторів був втіленням мудрості і політичного реалізму.

² Польська селянська партія (Польське строніцтво людове) виникла в 1895 р., напередодні війни була створена друга «людова» партія. Обидві керувались буржуазією.

тивно підтримували ці плани. Вони відродили повстанські ідеї, почали створювати воєнні і напіввоєнні організації (особливу активність виявляла група Пілсудського), готувати в союзі з австрійським урядом війну проти царської Росії, сподіваючись таким чином «відвоювати» Королівство Польське. Ці плани були на руку німецько-австрійському імперіалістичному блоку в його підготовці і розв'язанні першої світової війни.

У західних польських землях під владою Німеччини початок епохи імперіалізму ознаменувався дальшим посиленням онімечування. Визначаючи шляхи німецької «світової політики», Біолов на початку свого канцлерства виклав войовничу антипольську програму колонізації та онімечування польських земель. Виконуючи її, німецький уряд прийняв закон, який зобов'язував чиновників сприяти онімеченню поляків, за що вони одержували 10% надбавки до зарплати (1898, 1903 рр.), закон про поселення (1904 р.), який забороняв польським селянам споруджувати будь-які житлові та господарські будівлі, і, нарешті, закон від 20 березня 1908 р. про насильне відчуження польських земель і передачу їх німецьким колоністам. Поряд з цим збільшувались урядові асигнування Колонізаційної комісії. Заборонялось викладання польської мови в школах, користування нею на громадських зборах і засіданнях. Знищення німецьких учителів над польськими школярами викликали небачені в історії масові страйки школярів у 1900—1901 і 1906—1908 рр.

Економічне, політичне і культурне гноблення породжувало націоналізм і «класову солідарність», гальмувало розвиток робітничого та соціалістичного руху, посилювало позиції буржуазних партій і клерикальних організацій. Внаслідок цього національний рух набрав клерикально-націоналістичного характеру, а не демократичного і революційного.

Утворення соціал-демократії Королівства Польського. Розкол робітничого руху. У березні 1893 р. внаслідок об'єднання «Союзу польських робітників» з гуртками «Другого пролетаріату» створюється Польська соціалістична партія, так звана стара ППС.

Щоб відмежуватися від соціал-націоналістів, вона стала називатися «Соціал-демократія Королівства Польського» (СДКП), а створена в цьому ж році в еміграції газета «Справа робітничача» стала органом партії. До складу редакції газети ввійшли: Р. Люксембург, Ю. Мархлевський, Л. Тишка і А. Варський. Програмні положення партії прийняв перший нелегальний з'їзд у Варшаві в 1894 р. Польські соціал-демократи у програмних виступах заявляли про те, що СДКП виникла як партія революційного пролетаріату, головною метою її боротьби є соціалістична революція. У 1894 р. уряд заарештував майже всіх учас-

ників з'їзду. Це завдало партії тяжкого удару і фактично припинило її діяльність.

Визначна роль у відродженні партії і об'єднанні її з соціал-демократією Литви належить Ф. Дзержинському. II з'їзд в 1900 р. оформив революційну партію польського робітничого класу, яка після об'єднання стала називатися «Соціал-демократія Королівства Польського і Литви» (СДКПІЛ).

Незважаючи на помилки, польська соціал-демократична партія була марксистською. Вона відіграла визначну роль у польському робітничому і національно-визвольному русі.

У 1892—1893 рр. відбулось організаційне оформлення реформістської течії в польську соціалістичну партію (ППС). Розкол робітничого руху і спекуляція керівництва ППС національними лозунгами в інтересах ворогів Польщі шкодили робітничому класові і польському народу в цілому. Націоналістичні перекручення керівництва ППС сприяли розколу партії. В 1906 р. утворились дві партії: ППС-Лівиця, яка поступово стала на позиції революційного марксизму, і ППС-Правиця (ППС-Фракція), що перетворилася на дрібнобуржуазну, націоналістичну партію. Керівництво ППС-Фракції на чолі з Піلسудським укріпилось в Галичині, де разом з польськими поміщиками і буржуазними партіями розгорнуло активну діяльність по організації диверсійних груп і збройних загонів, втягненню польського народу у війну на боці німецько-австрійського імперіалізму.

Назрівання революційної кризи в Росії і піднесення визвольної боротьби польського народу. На початку ХХ ст. в Росії назрівала революційна криза, створювалися передумови буржуазно-демократичної революції. Революція в Королівстві Польському була складовою частиною загальноросійської революції. Пролетаріат Королівства Польського виступав на боротьбу за національну незалежність свого народу, соціальне визволення трудящих мас, демократизацію суспільного і політичного ладу в країні, а також за розв'язання аграрного питання. Все це можна було здійснити лише в союзі з російським пролетаріатом після перемоги революції в Росії.

Розстановка класових сил напередодні революції визначила роль пролетаріату як гегемона революції. Буржуазно-демократичні завдання революції обумовлювали також участь в ній широких мас селянства, і перед робітничим класом поставало завдання виняткової ваги — зробити селянство своїм союзником у революції. Оскільки національне питання в революції мало велике значення, нейтралізація буржуазії була справою більш складною, ніж у Росії.

Польські поміщики і буржуазні партії залежно від своїх економічних і політичних інтересів підтримували правлячі класи тієї чи іншої імперіалістичної держави і таким чином

ставали на позиції національної зради. Керівники ППС на чолі з Піلسудським, підтримуючи політику Німеччини, розгорнули пропаганду повстання і з цією метою організували в Галичині збройні загани. Ця зрадницька політика послаблювала революційні сили і зміцнювала позиції німецького імперіалізму.

Єдиною партією в Польщі, яка очолювала революційну і національно-визвольну боротьбу польського народу, була СДКПІЛ.

Назрівання революційної кризи в Росії і піднесення визвольної боротьби в Королівстві Польському відбувалось під час економічної кризи 1900—1903 рр. Криза, а потім російсько-японська війна, яка почалася у лютому 1904 рр., привели до скорочення виробництва і різкого погіршення становища трудящих.

Неврожай, мобілізація, масові звільнення робітників викликали зростання незадоволення народу і посилення його революційної активності. Почалися політичні демонстрації проти царизму, національного гноблення, війни і мобілізації.

Першу з них провела СДКПІЛ у Варшаві 21 лютого 1904 р. Напад поліції на нелегальну друкарню СДКПІЛ у Варшаві 27 квітня 1904 р. і арешт робітників викликали хвилю протесту проти самодержавства. Антиурядові демонстрації і виступи польських робітників в останні місяці 1904 р. свідчили про загострення політичного становища. Поштовою до революції послужили криваві події 9 січня 1905 р. і початок загального страйку в Петербурзі.

Буржуазно-демократична революція 1905—1907 рр. у Королівстві Польському. У Королівстві Польському, як і в Росії, революція пройшла два етапи. У 1905 р. відбувається піднесення революційного руху. Січнево-лютневий страйк на знак протесту проти «Кривавої неділі» 28 січня охопив усі промислові центри і був першим в історії польського робітничого руху загальним страйком. У боротьбу включився майже весь 400-тисячний пролетаріат. Під впливом страйкової боротьби робітників почалися виступи селян, студентів і шкільної молоді. Найбільшого розмаху страйк набрав у Варшаві, де поліція вбила і поранила близько 400 страйкарів. Розправи чинилися також у Домбровському басейні і у Лодзі.

Нове піднесення революційної боротьби почалось під час святкування 1 Травня. Першотравнева демонстрація у Варшаві була підготовлена СДКПІЛ; нею безпосередньо керував Ф. Дзержинський. Уряд організував розстріл демонстрантів. У Лодзі та інших містах демонстрації також були розстріляні.

III з'їзд РСДРП від імені російського пролетаріату висловив солідарність з робітниками Варшави і Лодзі і закликав до єдності робітничий клас всієї країни.

Вищою точкою революційної боротьби польського робітни-

чого класу стали події в Лодзі. Страйковий рух у травні — червні переріс 23 червня у збройне повстання. Оголосивши місто на воєнному становищі і стягнувши туди війська, царський уряд після жорстоких боїв потопив у крові повстання лодзінських робітників. Хоч повстання мало стихійний характер, воно показало «не тільки новий зразок революційного ентузіазму і героїства, а й вищі форми боротьби»¹.

Жовтнево-листопадові бої польських робітників були кульмінаційним пунктом їх революційної боротьби, а поразка грудневого збройного повстання в Москві означала і для Польщі закінчення першого, висхідного етапу революції.

Другий період революції характеризувався поступовим спадом революційної хвилі, посиленням демократичного руху і передусім селянського.

Селяни виступали за громадянські права, за демократизацію територіального і гмінного самоуправління, за підвищення заробітної плати сільськогосподарським робітникам. Кількість страйків сільськогосподарських робітників у 1906 р. збільшилась. Якщо у 1905 р. їх було 613, то у 1906 р. їх кількість досягла 660. Помилки СДКПіЛ у селянському питанні привели до посилення позиції ендеків серед селянських спілок і організацій, а недооцінка національного завдання в революції дала можливість ендекам одержати більшість депутатських місць у I і в II Думах. Ендеки утворили фракцію — Польське колективістська стала опорою самодержавства.

Друга половина 1906 р. пройшла під знаком репресій і польових судів. Капіталісти оголосили масові локауті робітників. Самодержавство придушило революцію.

Революція виявила причини, що зумовили послаблення боротьби польських народних мас: розкол робітничого руху і націоналістична, дезорганізаторська діяльність ППС, слабкість та ізольованість селянського руху, контрреволюційна роль буржуазії та її активна боротьба проти робітничого руху. В. І. Ленін, високо оцінюючи позицію СДКПіЛ в революції, одночасно справедливо закидав керівникам СДКПіЛ недооцінку ними ролі партії робітничого класу в революції, а також ролі робітничого класу як гегемона народних мас у боротьбі не тільки за соціалістичні, а й за демократичні і національно-визвольні завдання. Крім того, перемога революції в Королівстві Польському була неможливою без перемоги Всеросійської революції, без перемоги пролетаріату Росії — основної і вирішальної сили в боротьбі з самодержавством.

Революція значно вплинула на розвиток визвольного руху і в західних польських землях. Звістки про криваві події 9 січня викликали хвилю протесту проти дій російського царизму,

¹ В. І. Ленін. Твори. Т. 8, стор. 487.

посилення страйкового руху. Робітники вимагали запровадження загального виборчого права, 8-годинного робочого дня, підвищення зарплати, урівнення в національних правах та ін. Широко розгорнувся масовий рух солідарності з російською революцією, за національну свободу, проти онімечування.

Опортуністичне керівництво соціал-демократії Галичини у Лодзі в правими ППС виступило проти руху солідарності з російською революцією, уряд Бюлова допомагав царизму придушити її.

Все це послаблювало масову революційну боротьбу і зумовило поразку революції.

Революційні події в Королівстві Польському стали шкалою боротьби польських трудящих.

Після поразки революції в Польщі посилювалось національне і соціальне гноблення. В країні панував жорстокий терор. СДКПіЛ перейшла в підпілля, а її керівництво змушене було емігрувати за кордон. Перебуваючи під впливом теорії Р. Люксембург з національного, селянського та інших питань, відірвані від польського пролетаріату і його безпосередніх завдань мовне правління (керівництво СДКПіЛ) протиставило себе соціал-демократичним організаціям, які існували в країні, що й привело в 1911 р. до розколу СДКПіЛ. У передвоєнні роки польський робітничий рух поживається. Під впливом революційного піднесення в Росії, особливо 1912—1914 рр., він стає масовим, набирає політичного характеру.

Перебування В. І. Леніна в Польщі у 1912—1914 рр., його критика люксембургіанських помилок дозволила СДКПіЛ зайняти близьку до більшовиків позицію щодо імперіалістичної війни і в 1916 р. ліквідувати розкол у партії.

Польські панівні класи в передвоєнні роки поділялися на два основних угруповання. Поміщики і буржуазія Королівства Польського, Східної Галичини, очолювані партією ендеків, орієнтувались на Росію. Буржуазія і поміщики Західних польських земель і Західної Галичини на чолі з ППС-Фракцією орієнтувались на Німеччину і Австро-Угорщину.

2. ЧЕХІЯ І СЛОВАЧЧИНА У 1867—1914 рр.

Капіталістичний розвиток Чехії в 70—80-х роках XIX ст. Між 60-ми і 70-ми рр. XIX ст. в Чехії завершується промисловий переворот, основні галузі промисловості переходять від мануфактурного і ремісничого до фабричного виробництва. Анархія виробництва неминуче вела до кризи надвиробництва. У 1873—1879 рр. вона охопила всі промислово розвинуті чеські землі і підірвала позиції чеської буржуазії. Під час кризи більшість чеських банків і велика кількість створених чеською

буржуазією підприємств зазнали краху. Криза харчової промисловості поглибила кризу сільського господарства.

З кінця 80-х років становище чеської промисловості поліпшується. Швидко розвивається машинобудування, хімічна промисловість, цукроваріння. З'являються електротехнічна і автомобільна галузі. Збільшується кількість залізниць. Зростають міста, виникають нові промислові центри. З 1880 по 1890 р. кількість промислових робітників у чеських землях досягла 630 тис. при загальній кількості населення 9,5 млн. чоловік.

В останній чверті XIX ст. більша частина великих підприємств Чехії (особливо в гірничорудній і металургійній галузях промисловості) перебувала в руках австрійської та німецької буржуазії. Чеська буржуазія утримувала позиції головним чином у харчовій, текстильній і машинобудівній промисловості. Криза сприяла дальшій концентрації і централізації виробництва і капіталу, створенню ряду акціонерних компаній і невеликих картелей. Поряд з великим промисловим виробництвом існувало багато (близько 400 тис.) дрібних підприємств. Однією з особливостей економічного розвитку Чехії був зв'язок промисловості з великим землеволодінням. Поміщики стають членами різних акціонерних товариств і банків, володіють промисловими підприємствами.

Значне місце в економіці Чехії належало сільському господарству. В 1890 р. в сільському і лісовому господарстві було зайнято 45,3% населення, в промисловості — 44,7%. Сільське господарство чеських земель було більш розвинутим, ніж в інших областях монархії. Але розвиток його гальмувався збереженням великого поміщицького землеволодіння і залишками напівфеодальних форм експлуатації (натуральної форми оренди, натуральної оплати сільськогосподарських робітників тощо). 236 господарств великих поміщиків концентрували понад чверть усіх земель. Великі поміщицькі латифундії перебували в руках австрійської земельної аристократії. Майже половина всіх господарств Чехії (45%) мала в 90-х роках ділянки близько 0,5 га і володіла лише 1% сільськогосподарських угідь. Дрібне і середнє селянство швидко розорялося. В останню третину XIX ст. щорічно в Чехії продавалося в середньому 2729 селянських господарств. Прискорений процес класової диференціації на селі зміцнив позиції сільської буржуазії, якій належало більше третини земельної площі. Сільська буржуазія стає складовою частиною чеської національної буржуазії.

Якщо міська буржуазія і великі землевласники, інтереси яких були нерозривно зв'язані з напівфеодальною системою австрійської монархії, задовольнялися своїм становищем, то зростаюча чеська промислова буржуазія виступала за зміцнення своїх економічних і політичних позицій, вимагаючи проведення буржуазних реформ. Завершення промислового пере-

вороту в Чехії супроводжувалось остаточним розколом чеського буржуазного політичного табору на дві партії: більш помірковану на чолі з Ф. Палацьким, Л. Рігером і Ф. Браунером (старочехи) і радикальну, очолювану К. Сладковським та Ю. Грегом (младочехи). Старочехи виступали за тісне співробітництво з консервативним дворянством, проти загального виборчого права, за проведення політики пасивної опозиції. Младочехи відстоювали інтереси чеської промислової буржуазії. Вони вимагали буржуазно-демократичних реформ і загального виборчого права, виступали проти союзу з дворянством і підкреслювали невідповідність політики пасивної опозиції.

У 1879 р. чеська буржуазія відмовилась від політики пасивної опозиції і послала своїх представників у Відень до рейхсрату. Старочехи, підтримуючи політику Габсбургів, добились деяких незначних поступок у національному питанні, в тому числі поділу Празького університету в 1882 р. на німецький і чеський. Закон 1880 р. дозволяв вести чеською мовою судові засідання. Політика співробітництва старочехів з урядом викликала незадоволення мас. У 1890 р. старочехи таємно від народу домовилися з представниками німецьких буржуазних партій про поділ прикордонних територій Чехії за більшістю населення на німецьку та німецько-чеську області (угода одержала назву пунктації). Вони відкрито стали на шлях національної зради. Це означало, що населення цих територій було приречене на онімечування. Угода викликала обурення народних мас. Авторитет старочехів був остаточно підірваний. Головним представником чеської буржуазії з цього часу виступав младочеська партія, яка прагне стати керманічем національного руху.

Робітничий рух і утворення соціал-демократичної партії. Робітничий рух у чеських землях розвивався у тяжких умовах поліцейського режиму під значним впливом національно-ліберальної буржуазії. Намагаючись відвернути пролетаріат від боротьби за свої права, чеська буржуазія твердила, що політика для робітників є отрутою. Робітничі за назвою, але буржуазні за суттю газета «Делник» («Робітник»), яку з 1867 р. випускав старочех Ф. Хлеборад, та «Делницькі листи» («Робітнича газета»), редагована з 1872 р. младочехом Й. Баракком, пропагували гармонію класових інтересів і закликали робітників лише до організації товариств взаємодопомоги.

Поворотним пунктом у розгортанні робітничого руху був 1867 р., коли австрійський уряд проголосив свободу зборів, союзів і друку. Хоч ці «свободи» і діяли лише доти, доки не загрожували існуючому ладові, вони створили певні умови для пошавлення діяльності пролетаріату. В цей час виникають перші робітничі організації у Брно, Празі, Ліберці та інших містах. З кінця 60-х рр. чеський пролетаріат знайомиться з

вченням засновників наукового соціалізму К. Маркса і Ф. Енгельса, з діяльністю I Інтернаціоналу.

Великий вплив на зростання класової свідомості чеських трудящих справила героїчна боротьба паризьких комунарів. Паризька комуна сприяла засвоєнню чеським робітничим класом ідей про неминучість класової боротьби і необхідність міжнародної пролетарської солідарності.

Економічна криза 1873—1879 рр. поглибила соціальні суперечності і сприяла зростанню страйкового руху робітників. Особливо активними були страйки гірників Ліберецької області. Найвищою рівня досягла хвиля страйків у 1875 р. Лише в Брно страйкували робітники 42 фабрик.

Вихованням класової свідомості чеських робітників займалася газета «Делницькі листи», особливо після того, як з редакції було усунуто захисника інтересів младачеської партії Й. Барака і керівництво газетою перейшло до піонерів соціалістичного руху в чеських землях Йозефа Болеслава Пецки (1849—1897 рр.) та Ладислава Запотоцького (1852—1917 рр.). Вони підтримували зв'язки з соціалістичними гуртками у Відні, Ліберці, Брно і прагнули до створення в Австрії самостійної робітничої партії.

Організаційне оформлення соціал-демократичної партії Австрії відбулося в квітні 1874 р. на з'їзді австрійських і чеських делегатів. Учасники з'їзду приєдналися до програмних принципів I Інтернаціоналу і проголосили своєю метою боротьбу за повалення капіталізму і перемогу соціалістичного ладу.

Необхідність зміцнення соціалістичного руху спонукала керівників чеського пролетаріату до утворення всередині австрійської соціал-демократії чеської соціал-демократичної партії. З 1874 р. Й. Пецка і Л. Запотоцький почали видавати газету «Будущност» («Майбутність»), яка знайомила трудящих з основами марксистського вчення і відкривала їм революційні перспективи класової боротьби.

7 квітня 1878 р. на нелегальному з'їзді в Бржевні под Прагою була заснована перша політична партія чеських робітників — Чехословянська соціал-демократична партія в Австрії, на чолі якої стали Й. Пецка і Л. Запотоцький. В основу програми партії була покладена програма I Інтернаціоналу.

В кінці 70-х років налякана Паризькою комуною європейська реакція розгорнула наступ проти соціалістичного робітничого руху. Антисоціалістична кампанія охопила і Австрію. Робітничі організації були розпущені, збори трудящих заборонялися, робітничі газети конфісковувалися, а керівники соціалістичного руху потрапляли до в'язниці. Жертвами політичних переслідувань 80-х років у чеських землях стали понад 2000 чоловік. Частина чеських соціалістів, а серед них і Й. Пецка, емігрувала за кордон.

У питанні про тактику дальшої боротьби пролетаріату соціал-демократам бракувало єдності: одні пропонували обмежитись легальною боротьбою за скорочення робочого дня і загальне виборче право, інші закликали до нелегального опору. Обидві групи соціал-демократів стояли на неправильних позиціях. Перша втрачала революційну перспективу і скочувалась до опортунізму і реформізму. Друга спрямовувала робітничий рух до анархізму.

Визначну роль в об'єднанні соціал-демократії відіграв брненський робітничий журнал «Рівност» («Рівність»), редагований видатним керівником робітників Йозефом Гібешем. Брно перетворюється в центр робітничого руху в чеських землях. У 1887 р. тут відбувся об'єднаний з'їзд чеських робітників, який підготував проведення на початку 1889 р. загальноавстрійського об'єднаною соціал-демократичного з'їзду в Гайнфельді.

Піднесення робітничого руху в 90-х роках. Боротьба за загальне виборче право. Початок 90-х рр. ознаменувався могутнім піднесенням міжнародного робітничого руху. Австрійська соціал-демократія, складовою частиною якої був чеський пролетарський рух, належала до найбільших партій заснованого в 1889 р. II Інтернаціоналу. Свідченням нового політичного наступу пролетаріату в чеських землях стали масові першотравневі демонстрації 1890 р., що проходили під лозунгами загального виборчого права і 8-годинного робочого дня.

З початку 90-х рр. активізується профспілковий рух. Однак профспілки залишалися роздрібненими і займалися головним чином організацією взаємної допомоги і освітою робітників.

Найважливішою подією суспільного життя в чеських землях у 90-х роках і на початку XX ст. була боротьба за загальне виборче право. З особливим піднесенням вона розгорнулася в 1893 р. Поряд з робітниками в цій боротьбі брала активну участь радикальна студентська та реміснична молодь, яка в 1891 р. об'єднувалася навколо прогресивного літературно-політичного журналу «Омладина». Прибічники «Омладини» не мали чіткої політичної програми і сполучали деякі соціалістичні ідеї з ідеями анархізму і дрібнобуржуазного національного радикалізму. Участь членів «Омладини» в демонстраціях проти анархії 1893 р. стала приводом до масових арештів молоді, проголошення військового стану в Празі і організації в 1894 р. судового процесу над 70 учасниками «Омладини».

Незважаючи на переслідування, рух за загальне виборче право зростав. Під час страйків і демонстрацій робітників гірничовидобувної, текстильної та скляної промисловості лише в 1894—1896 рр. поліція і солдати розстріляли 20 і поранили десятки робітників.

У 1896 р. австрійський уряд і парламент провели виборчу реформу. До нововведеної 5-ої курії включалося понад 5 млн.

виборців, які обирали 72 депутати, а 5 тис. великих землевласників мали в парламенті 85 мандатів. Вибори за новим законом проходили в 1897 р. Із 425 місць 87 зайняли чеські депутати. Серед них — 63 представники буржуазних партій, 19 дворян і 5 соціал-демократів. У рейхсраті вперше з'явилися посланці робітничого класу.

В австрійському парламенті панували національні чвари. Буржуазія не могла розв'язати національного питання, яке стало основою всього політичного життя Австро-Угорщини і причиною хронічної політичної кризи, що тривала аж до розпаду габсбурзької монархії.

Кращі представники робітничого руху відстоювали ідею пролетарського інтернаціоналізму. Але лідери австрійської соціал-демократії зайняли антимарксистську позицію національної автономії і відкинули ідею самовизначення націй.

Зневажливе ставлення австрійської соціал-демократії до національних проблем перешкоджало об'єднанню трудящих і спрямовувало чеських соціал-демократів на шлях організаційної ізоляції від загальноавстрійського робітничого руху. В 1897 р. єдина загальноавстрійська соціал-демократична партія остаточно розпалася.

З кінця XIX ст. серед чеських соціал-демократів, як і в усьому міжнародному робітничому русі, поширюються ревізійні та реформістські ідеї. Верхівка соціал-демократії вступає на ганебний шлях опортуністичного співробітництва з буржуазією.

Розвиток капіталізму в Словаччині в 70—90-х роках XIX ст. В останній третині XIX ст. промисловість Словаччини, як і раніше, розвивалася дуже повільно і однобічно, головним чином за рахунок підприємств по переробці сільськогосподарської сировини. Із загальної кількості населення Словаччини (2,6 млн. чол.) у 1890 р. у промисловості працювало лише 14%, а в сільському господарстві — 65%.

Словацька буржуазія була слабкою. Вона утримувала в своїх руках лише невеликі підприємства, переважно в шкіряній промисловості. В промислових центрах Словаччини (Братіслава, Кошице, Банська Бистриця, Зволен тощо) хазяйнував іноземний капітал. Прагнучи зміцнитись і нагромадити власний капітал, словацька буржуазія створює численні ощадні каси, а в 1884 р. — перший словацький банк «Татра».

Вільний доступ до австрійського ринку заохочував багатоземельну угорську і словацьку шляхту розширювати свої володіння і розвивати товарне сільськогосподарське виробництво. Майже половина орної землі Словаччини належала поміщикам. Селянські господарства деградували. Врожай з клапчиків землі після сплати податків не забезпечував навіть прожитко-

вого мінімуму. Село дедалі більше розшаровувалося і пролетаризувалося.

Економічна криза, що виникла в Європі у 1873 р., була тут більш руйнівною, ніж у чеських землях. Вона тривала до 90-х рр. і серйозно підірвала і без того слабку металургійну промисловість і деревообробні підприємства. Наплив дешевої американської, російської та індійської пшениці обумовив кризу в сільському господарстві.

Економічна криза мала згубні наслідки для словацьких трудящих. Заробітна плата була мізерною. Третина словацьких робітників хворіла на туберкульоз. Рівень життя селян був найнижчим у Європі. Вони обмежували себе навіть у споживанні солі, а цукру на душу населення припадало менше 1 кг на рік.

У період кризи різко зросла еміграція словацьких трудящих. Протягом 1869—1900 рр. до Америки емігрувало понад 300 тис. словаків, тобто близько 12% населення Словаччини.

Після 1860 р. ідеологи словацької буржуазії перестають орієнтуватись на Відень і починають пропагувати рівноправність народів у політично неподільній Угорщині.

Зазнавши поразки на виборах 1861 р. і не одержавши в угорському сеймі жодного місця, словацька буржуазія розгорнула позапарламентську боротьбу. В червні 1861 р. на зборах у Мартіні прийнято меморандум, в якому представники словацької буржуазії виклали свою програму і висунули такі вимоги: визнати словаків як націю, а словацьку територію як автономну адміністративну одиницю в складі Угорщини, запровадити словацьку мову в школах і церкві, дозволити організацію просвітительських спілок тощо. Ніяких вимог демократичних прав і поліпшення економічного і політичного становища словацьких трудящих у меморандумі не було. Тому він не знайшов належного відгуку і підтримки з боку народних мас. Будапештський уряд залишив меморандум без відповіді.

Єдиним наслідком меморандової політики було заснування в 1863 р. словацького культурно-освітнього товариства «Матица словенська», яке протягом 12 років було центром словацької культури і освіти.

Після невдачі з меморандумом словацький буржуазний рух остаточно поділився на дві течії. Перша — консервативного напрямку (Стара школа) стояла за збереження австрійської імперії і від неї чекала рівноправності. Друга — ліберального напрямку (Нова школа) намагалася досягти національної рівноправності завдяки порозумінню з угорськими лібералами. У 80-х рр. словацька буржуазія відмовилася від активної політичної боротьби і стала на шлях пасивного опору.

Робітничий рух у Словаччині. Словацький робітничий рух розвивався у межах робітничого руху Угорщини. Центрами

його були Братіслава і Будапешт. Тут виникли перші робітничі організації, які об'єднували трудящих певних професій, як наприклад, спілка друкарів «Наперед», заснована в 1867 р. у Братіславі. Наступного року в Будапешті була організована загальна робітнича спілка, до якої входили і словацькі робітники.

У 1869 р. у Братіславі відбулися перші збори соціалістів з участю представників Відня і Будапешта. Збори висунули вимоги загального виборчого права і демократичних свобод. У національному питанні вони висловились за право народів на самовизначення.

У 1880 р. створюється перша самостійна політична партія угорського пролетаріату — Загальна робітнича партія, перетворена в 1890 р. у Соціал-демократичну партію Угорщини.

~~Словацькі робітники до початку ХХ ст. не мали своєї партії. Але революційні сили словацького пролетаріату зростали. Про це свідчили першотравневі демонстрації 1890 р. у Будапешті, Братіславі, Кошице, Ліптовському Мікулаші та інших містах.~~

У кінці ХІХ ст. найбільше словацьких робітників було зосереджено у Будапешті. Влітку тут працювало близько 40 тис. словаків. З їх рядів вийшли перші керівники і організатори словацького робітничого руху Матей Шунявець, Штефан Мартічек, Густав Швені та інші. У співробітництві з чеськими робітниками, зокрема з Франтішеком Тупим, словацькі робітники створили в Будапешті найбільшу неугорську організацію соціал-демократичної партії і почали видавати в 1897 р. перші словацькі соціалістичні газети «Нова доба» і «Зоря». Вони відіграли значну роль у політичному вихованні словацьких робітників.

Соціально-економічний розвиток чеських земель у період до воєнного імперіалізму. У кінці ХІХ — на початку ХХ ст. Австро-Угорщина, а в її складі чеські землі та Словаччина, вступили в стадію імперіалізму.

Чеські землі за своїм промисловим рівнем займали провідне місце в імперії. Напередодні першої світової війни в них вироблялося майже 2/3 заліза, сталі і чавуну Австро-Угорщини, 80% текстилю тощо. З переходом до імперіалізму промисловий рівень Чехії продовжував швидко зростати. З кінця ХІХ ст. до першої світової війни видобуток кам'яного вугілля в чеських землях зріс втричі, виробництво заліза і видобуток бурого вугілля — у п'ять разів. Швидко розвивалися машинобудування, електротехнічна та хімічна промисловості, виробництво зброї тощо. Однак промисловий розвиток у Чехії, як і в інших капіталістичних країнах, відбувся нерівномірно. Швидко економічне піднесення, що спостерігалось на початку 90-х рр., у 1900—1903 рр. змінилось економічною кризою, а висока кон'юнктура у 1911—1913 рр. знову опинилася під загрозою кризи,

яку вдалося затримати лише гарячковою підготовкою до війни.

На початку ХХ ст. кількість населення чеських земель перевищила 10 млн. чоловік. У 1900 р. співвідношення кількості населення, зайнятого у промисловості і сільському господарстві, складається в Чехії вже на користь промисловості і становить 39 : 35.

Бурхливе піднесення промисловості вплинуло на сільське господарство чеських земель, яке продовжувало розвиватися пруським шляхом. На початку ХХ ст. відбувався інтенсивний процес дроблення селянських господарств і обрешемлення селянства. Напередодні війни в Чехії і Моравії близько мільйона селянських родин (70% всіх господарств) володіли лише 6,5% орної землі. Близько 40% господарств через нестачу власних ділянок частину землі брали в оренду, а 10% господарств жили виключно з орендованої землі. На селі швидко зростав сільськогосподарський пролетаріат.

З початку ХХ ст. в чеських землях почали дедалі виразніше виявлятися властиві імперіалізму ознаки. Посилюється концентрація виробництва. У великі підприємства перетворюються чесько-моравські машинобудівні заводи Кольбен-Данек (ЧКД) і заводи Шкода. Підприємці прагнуть зменшити гостроту капіталістичної конкуренції укладанням картельових угод. Значну роль відіграють картелі в металургії, машинобудуванні та цукроварінні.

Процес концентрації і централізації охопив не лише промисловий, а й банківий капітал. Відбувається зрощування промислового капіталу з банківим і утворення фінансового капіталу. 4 великих банки мали під контролем майже всю харчову промисловість Чехії і почали відігравати велику роль у машинобудуванні. Чеський фінансовий капітал тісно зростається з австрійським. Значне місце в чеських землях займав німецький капітал, позиції якого були особливо міцними в електротехнічній та хімічній промисловості.

Чеський капітал дещо відстав у своєму розвитку. Більша частина внутрішнього чеського ринку була захоплена могутнім віденським конкурентом. Тому капіталісти прагнули зміцнитися поза чеськими землями. Експансія чеських банків і перш за все найбільшого з них — Живнотенського — розвивалася у двох напрямках: до економічно відсталих земель імперії (в тому числі до Словаччини), де позиції чеського капіталу були найбільш міцними в цукровій, борошномельній і паперовій промисловості, і до слов'янських країн Балканського півострова — в Болгарію і Сербію. Саме тому чеська буржуазія схвалювала політичну експансію Австро-Угорщини на Балкани. Так чеський фінансовий капітал, незважаючи на існуючі суперечності, ставав невід'ємною складовою частиною австрійського імперіалізму. Чеська буржуазія виступає за збереження габсбургів.

зької монархії, прагнучи лише до економічного і політичного зміцнення в складі імперії.

Класова і політична боротьба в чеських землях. Перехід до імперіалізму супроводжувався загостренням соціальних і національних суперечностей, піднесенням страйкового руху. В 1900 р. відбувся двомісячний страйк гірників, що охопив усі вугільні басейни чеських земель. У страйку взяли участь понад 60 тис. чоловік, які вимагали підвищення заробітної плати і 8-годинного робочого дня. Страйк гірників був найбільшим на той час виступом чеського пролетаріату.

Економічна криза 1900—1903 рр., погіршивши становище трудящих, привела до посилення страйкової боротьби. Робітники починають виступати проти дорожнечі і милітаризму.

Підриваючи єдність пролетарських рядів, буржуазія намагалася перешкодити піднесенню революційного робітничого руху. Це досягалось підкупом верхівки робітничого класу, так званої робітничої аристократії, головним чином з числа металургів і машинобудівників, створенням нових буржуазних політичних партій, що видавали себе за «народні», «робітничі» і «соціалістичні».

У 1897 р. була заснована чеська національно-соціалістична партія, очолена В. Клофачем. Національні соціалісти відкидали класову боротьбу і міжнародну солідарність. «Класовою боротьбою та класовою тактикою займатися не маємо наміру», — говорили вони. В цей же час виникає вкрай реакційна католицька (християнсько-соціальна) партія, очолена Я. Шрамом. Близько до національних соціалістів стояла радикально-державно-правова партія на чолі з Рашиним. Класову боротьбу на селі стримувала аграрна партія, заснована в 1899 р. великою сільською буржуазією. Очолена А. Швеглою ця партія згодом перетворилася в одну з найбільших у країні. Поширювала антимарксистські ідеї серед чеської інтелігенції заснована Т. Масариком народна (або реалістична) партія.

Жодна з цих буржуазних партій не висувала вимоги самовизначення пригнобленої чеської нації, повалення габсбурзької монархії і утворення незалежної національної держави.

Соціал-демократична партія, яка виступала від імені трудящих, перетворилася в опортуністичну партію. Національні соціал-демократичні організації Австро-Угорщини порвали між собою будь-які зв'язки. Навіть день 1 Травня робітники різних національностей відзначали окремо.

Керівництво чехослов'янською соціал-демократією прибрали до рук агенти чеської буржуазії, які намагалися остаточно ліквідувати навіть цю, отруєну опортунізмом організацію, об'єднавши її з буржуазною партією національних соціалістів.

Буржуазно-демократична революція 1905 р. в Росії знайшла широкий відгук у чеських землях. Страйковий рух досяг най-

більшого розмаху в листопаді 1905 р. З'явилися барикади у Празі. Почали «пасивний опір» і цілком дезорганізували транспорт залізничники. До промислових центрів уряд був змушений викликати війська. 28 листопада відбувся загальноавстрійський генеральний страйк, який за своїм розмахом перевершив всі попередні політичні маніфестації. Лише в Празі в демонстрації взяло участь понад 100 тис. чоловік. У Кладно страйкувало 60 тис. робітників. У багатьох містах відбулися сутички з військами. Розгорталась широка боротьба за загальне виборче право. Вожді соціал-демократії, зраджуючи інтереси робітничого класу, разом з буржуазними політиками почали закликаати народ до «порядку» і припинення дальших виступів. Коли ж під загрозою нового політичного страйку уряд пообіцяв провести виборчу реформу, соціал-демократичні лідери взагалі відмовилися від революційної боротьби.

Закон про запровадження загального виборчого права вийшов у січні 1907 р. За цим законом права чеського населення і особливо пролетаріату обмежувались. Жінки і військовослужбовці взагалі позбавлялися виборчих прав. Але навіть і цей кучий закон був значною перемогою трудящих.

У 1907 р. відбулися перші вибори за новим законом. Соціал-демократична партія в чеських землях одержала 38% голосів, зайнявши в австрійському парламенті за кількістю мандатів (24) друге місце після аграрної (28 мандатів). Це свідчило про те, що робітники ще не розпізнали реформізм і опортунізм соціал-демократичного керівництва.

Економічне і політичне становище Словаччини в період довоєнного імперіалізму. Порівняно з чеськими землями Словаччина і в період довоєнного імперіалізму залишалась відсталим краєм, хоча питома вага словацького промислового виробництва в загальноугорському виробництві була досить значною. Словаччина давала майже 75% всієї продукції заліза в Угорщині, 98% угорської паперової продукції, 65% продукції хімічної промисловості. В 1910 р. кількість населення, зайнятого в сільському господарстві і лісництві Словаччини, перевищувала 60%, а в промисловості і ремісничому виробництві становила менше 20%. У 1905 р. на словацькій території налічувалося всього 43 фабрики.

З переходом до імперіалізму словацький капітал активізується. В 1890—1918 рр. у Словаччині виникло 16 акціонерних промислових підприємств, на яких працювало близько 3000 робітників. Словацький капітал вкладався головним чином у паперову, деревообробну, керамічну і харчову промисловість. Австрійські, угорські, чеські та іноземні конкуренти перешкоджали зміцненню словацької буржуазії.

Більш сильним за промисловий був словацький банківський капітал. За період з 1896 по 1911 р. виникло 30 акціонерних фінансових установ.

Становище селянства Словаччини було тяжким. Прогресувало обезземелення, лютував голод. Розорені селяни масами залишали країну. З 1890 по 1914 р. із тримільйонного населення Словаччини до США виїхало понад півмільйона словаків. Виїжджали цілими селами. Багато словаків емігрувало до Канади, Південної Америки, а також до Росії (головним чином на Волинь).

Переслідування з боку уряду і опортунізм угорської соціал-демократії гальмували розвиток руху словацького пролетаріату. Соціал-демократичне керівництво недооцінювало ролі сільського пролетаріату.

Незважаючи на складні умови, з початку ХХ ст. рух промислового та сільськогосподарського пролетаріату Угорщини починає поживляватися. Зростають ряди профспілок. Посилюється боротьба селянства за земельну реформу.

Російська революція 1905 р. вплинула на рух угорського, а також словацького пролетаріату. Посилалась страйкова боротьба. Народ вимагав запровадження загального виборчого права. З 1905 по 1907 р. на словацькій території відбулося 138 страйків, в яких брало участь близько 18 тис. чоловік.

Керівництво угорської соціал-демократії ставилося до пригноблених неугорських національностей з позицій угорського буржуазного націоналізму. В словацькому робітничому русі зростають сепаратистські тенденції. У червні 1905 р. на I з'їзді словацьких соціал-демократів утворилася самостійна Словацька соціал-демократична партія. Відокремлення за національним принципом послаблювало спільну боротьбу словацького і угорського пролетаріату. Тому вже в 1906 р. II з'їзд прийняв рішення знову об'єднатися із Соціал-демократичною партією Угорщини. На захист національних та мовно-культурних прав словацького пролетаріату виступав Словацький виконавчий комітет Соціал-демократичної партії Угорщини. В цілому словацька соціал-демократія дотримувалась опортуністичної програми, яка відкидала встановлення диктатури пролетаріату революційним шляхом.

Словацька буржуазія, занепокоена активізацією робітничого руху, переходить до активних дій. До першої світової війни в Словаччині існувала одна буржуазна партія — національна, очолювана С. Ваянським та М. Дулою. Але на початку ХХ ст. виникають нові політичні угруповання, що боролися за класові інтереси словацької буржуазії. Консервативне дворянство і католицьке духовенство, очолювані А. Глінкою, намагаються створити словацьку людяцько-клерикальну партію. Проте аж до 1918 р. ця партія не мала певної програми. Молоде покоління словацької буржуазії та інтелігенції групується навколо журналу «Глас». Створилась ліберально-буржуазна течія «Гласистів», ідейною опорою якої була чеська «народна»

партія Т. Масарика. Словацькі націоналісти, «гласисти» і «людяки» гальмували розвиток словацького робітничого руху. Буржуазні партії виступали за збереження країни в рамках Угорщини.

Трудящим Словаччини і всієї Угорщини не вдалося домогтися загального виборчого права. В кінці 1905 р. угорський уряд провів незначну виборчу реформу. Словацький народ до 1918 р. не мав представництва в угорському парламенті. Тим часом Угорщина продовжувала провадити суто шовіністичну політику.

Політична обстановка в Чехії і Словаччині напередодні першої світової війни. Напередодні першої світової війни буржуазія Чехії і Словаччини не висувала ідеї національного визволення. Однак серед частини чеської буржуазії, яка починала розуміти небезпеку дедалі зростаючих зв'язків Австро-Угорщини і Німеччини, зароджується думка про можливість приєднання чеських земель до Росії.

Соціал-демократія чеських земель і Словаччини підтримувала політику національної буржуазії. Теоретики чеської соціал-демократії продовжували твердити, що чеський народ може існувати лише в межах Австрії.

Робітничий рух був остаточно розколотий. Профспілки, наприклад, організовувались суворо за національною ознакою. Соціал-демократія втрачає свій авторитет серед широких народних мас. На виборах 1911 р. за нею залишилось 14 мандатів з 24. Чеський та словацький пролетаріат, не ознайомлений з ленінським вченням про партію, диктатуру пролетаріату, аграрне та національне питання в революції і навіть з результатами Празької конференції більшовиків 1912 р., напередодні війни був позбавлений справді революційного керівництва. Лівої течії в соціал-демократії, кращі представники яких (Й. Гібеш, Б. Шмераль, А. Запотоцький та ін.) переходять на позиції інтернаціоналізму і критикують керівництво за відрив від мас, були ще дуже слабкими.

У чеських землях та Словаччині стихійно нарастають анти-мілітаристичні та антиавстрійські настрої.

3. ПІВДЕННОСЛОВ'ЯНСЬКІ НАРОДИ АВСТРО-УГОРЩИНИ У 1867—1914 РР.

Економічний розвиток Хорватії. У кінці ХІХ — на початку ХХ ст. Хорватія залишалась відсталою аграрною областю Австро-Угорщини із слабо розвиненою промисловістю. Напівколоніальний гніт Австрії і Угорщини гальмував нормальний розвиток продуктивних сил країни. Зберігались залишки феодальних відносин. Проте капіталістичні відносини дедалі глибше

проникають у сільське господарство. Зростання товарно-грошових відносин сприяло розоренню частини дворянства і зміцненню великих землевласників і куркульства. В 1895 р. 209 найбільших землевласників володіли такою площею землі, як 290 тис. селян. Становище селянства було виключно тяжким. Аж до початку ХХ ст. селяни сплачували поміщикам платежі за феодальні повинності і одержані земельні наділи. Тягарем були для них і відробітки, іздольна оренда та високі податки на користь держави. Куркульство тримало середнє та найбідніше селянство в кабально-лихварській залежності. Більше половини земель належало австрійським і угорським поміщикам. Страждаючи від подвійного гніту — соціального і національного, — селянство пауперизувалося. Частина його емігрувала, частина виїжджала до міст, а решта поповнювала армію селянської бідноти.

Угорські власті гальмували розвиток промисловості. Вони сприяли ввозу в Хорватію австрійських, чеських і угорських товарів, що вело до розорення старих галузей ремесла і торгівлі. Залізничне будівництво до портів Далмації проводилося в обхід Хорватії, а залізничні тарифи були дуже високими. Хорватським капіталістам заборонялося будувати підприємства, які б могли конкурувати з угорськими. У тяжких умовах розвивалась промисловість Хорватії.

У 1890—1900 рр. в економіку Хорватії дедалі більше проникає іноземний капітал, не лише австрійський і угорський, а й англійський та бельгійський. Розвиваються гірничодобувна, лісова, швейна, борошномельна та інші галузі промисловості. Основну масу підприємств, як і раніше, складали дрібні кустарі, майстерні. Але все ж кількість підприємств з числом робітників понад 20 зросла з 109 у 1890 р. до 271 у 1910 р. З 1899 по 1912 р. в 3 рази зросла потужність механічних двигунів. Вирішальну роль у промисловості, оптовій торгівлі і банково-кредитній справі відігравав іноземний капітал. Разом з тим міцніла і національна торгово-промислова буржуазія.

Політичне становище Хорватії. Внутрішньополітична обстановка в Хорватії характеризувалася тісним переплетінням національно-визвольного руху з гострими соціальними суперечностями. Поміщики і велика буржуазія групувалися навколо народної партії, яка підтримувала політику угорського уряду. Ця партія обмежувалася вимогами про широке залучення представників хорватських пануючих класів до бюрократичного апарату. Один з її лідерів поет Іван Мажураніч у 1873—1880 рр. був баном Хорватії. Іншу позицію займала «партія права». Вона відбивала інтереси ліберальної буржуазії. На початку 70-х років найбільшим впливом користувалося ліве крило, яке підтримувало зв'язок з селянством, а в жовтні 1871 р. організувало в районі Раковиці повстання проти австро-

угорської неволі. Однак після розгрому повстання і загибелі його керівника Е. Кватерника поступово посилюється праве крило партії. Воно відбивало інтереси тих угруповань хорватської буржуазії, які підтримували тісний зв'язок з австро-угорським ринком і не бажали відокремлення від імперії. В цей час «партія права» висунула ідею перетворення Австро-Угорщини в триалістичну монархію, об'єднання всіх південнослов'янських народів імперії навколо Хорватії і створення так званої «Великої Хорватії», яка мала стати політично рівноправною з Австрією і Угорщиною. Партія виступила проти революційних методів боротьби, обмежуючись парламентською діяльністю.

На початку ХХ ст. у зв'язку з загостренням політичної боротьби відбулося перегрупування буржуазних партій. У 1905 р. з різних політичних угруповань хорватської і сербської буржуазії створюється хорвато-сербська коаліція. Вона висунула програму розширення політичних і економічних прав Хорватії в рамках імперії при відновленні політичного рівноправ'я хорватів і сербів. Незважаючи на заперечення революційних методів боротьби, вона незабаром стала найпопулярнішою буржуазною партією країни, яка знаходила підтримку широких народних мас. У 1908 р. на виборах до сабору, незважаючи на переслідування коаліції з боку властей, вона одержала 57 мандатів з 88. Реакційний бан барон Раух, який не зміг добитися обрання до сабору жодного свого прихильника, розпустив його. В 1909 р. уряд організував так званий «загребський процес». На підставі несправедливих обвинувачень 35 сербських опозиційних діячів було засуджено до різних строків тюремного ув'язнення. Процес сприяв дальшому зростанню впливу коаліції, яка на виборах 1911 і 1913 рр. знову одержала перемогу.

Експлуатоване поміщиками, австро-угорськими банкірами, лихварями, куркульством і державою селянство прагнуло до знищення іноземного і політичного ярма і бажало позбутися утисків з боку поміщиків і сільської буржуазії. Активно підтримуючи опозиційну боротьбу всіх партій, селяни піднімаються на боротьбу у 1883, 1897, 1903, 1907 рр. Ці повстання жорстко придушувались урядом.

Революціонізація селянства і вплив серед нього соціал-демократичної партії непокоїли не тільки пануючі класи, а й сільську буржуазію. У 1904—1905 рр., за ініціативою ідеологів куркульства Антуана і Степана Радичей, утворилася Хорватська селянська демократична партія (ХСДП). Керівники ХСДП на словах відстоювали право участі селянства в політичному житті країни. Насправді ж куркульська верхівка партії прагнула відвернути селянські маси від боротьби за політичні права і поліпшення матеріального становища, намагаючись використа-

ти селянство як знаряддя в досягненні широкої економічної автономії Хорватії в рамках Австро-Угорської імперії.

Розвиток капіталістичних відносин привів до створення робітничого класу, зайнятого переважно на дрібних підприємствах напівремісничого типу. З кінця XIX ст. в країні зароджується промисловий пролетаріат.

З середини 80-х рр. у країні поширюються соціалістичні ідеї. У 1890 р. у Загребі вперше відбулася першотравнева демонстрація. У 1894 р. створюється соціально-демократична партія Хорватії і Словенії. Вона проводила значну роботу серед сільського пролетаріату і найбільшого селянства, але згодом підпала під вплив австрійської соціал-демократії. З кінця XIX ст. праві лідери соціал-демократії прагнули скерувати партію на співробітництво з буржуазією. Особливо яскраво це виявилось під час революційних виступів селян і демократичних елементів у 1903 р. Незважаючи на політику правих лідерів, робітники брали активну участь у мітингах, демонстраціях і сутичках з жандармерією навесні і влітку 1903 р. Під впливом буржуазно-демократичної революції 1905—1907 рр. в Росії по країні прокотилася хвиля страйків з вимогами скорочення робочого дня, підвищення зарплати, визнання права на страйки. Робітники активно підтримували вимоги про запровадження загального виборчого права.

Економічне і політичне становище Далмації. Глибока криза, а згодом і припинення суднобудування та парусного мореплавства у кінці XIX ст. обумовили занепад економіки Далмації. На початку XX ст. в країні налагоджується будівництво парового морського флоту. Національна, переважно хорватська, буржуазія, лишилась слабкою, і економічне життя Далмації контролювалося англійським і австрійським капіталом. Сільське господарство розвивалося капіталістичним шляхом, але в ньому зберігалися значні пережитки феодалізму. Селянство страждало від малоземелля. Близько 40% селян мали земельні наділи менше 1 га.

Понад 80% населення Далмації становили хорвати. Економічні, політичні та культурні інтереси народу вимагали єдиної національної держави. В країні розгортається боротьба за возз'єднання з Хорватією. Керівником у цій боротьбі і стала буржуазна «народна партія». Вона боялася звертатися до широких мас народу і тому вела боротьбу дуже обережно: боязко, йдучи на зговір з австрійським урядом. Італійська буржуазія і чиновництво (італійці становили 4% населення) боролися за автономію Далмації в рамках Австрії. До початку XX ст. так само ж позицію займала і сербська буржуазія. Після створення хорватсько-сербської коаліції сербська буржуазія почала підтримувати народну партію. Робітничому і селянському рухам бракувало організованості, вони не мали керівної партії. Сти-

хійні ж революційні виступи жорстоко придушувалися австрійськими властями.

Словенія в кінці XIX — на початку XX ст. В економічному відношенні Словенія була найбільш розвиненою південнослов'янською областю Австро-Угорщини. Провідна галузь її економіки — сільське господарство, зокрема скотарство і технічні культури, розвивалося капіталістичним шляхом. Поміщики перетворювалися на великих капіталістичних землевласників. Одночасно зміцнюються і позиції куркульства. Прокладена у 1857 р. через Словенію залізниця Відень — Триєст сприяла підвищенню загального розвитку промисловості.

В народному господарстві країни в епоху імперіалізму виникають монополістичні об'єднання, особливо в гірничовидобувній, металургійній, лісовій промисловості і банково-фінансовій системі. Чільне місце у розвитку промисловості займала німецька буржуазія, італійські й словенські підприємці відігравали другорядну роль.

Панівні класи Словенії підтримували австрійський уряд. Ліберальна словенська буржуазія обмежувалась вимогами розвитку національної освіти. В 1893 р. вона створила національно-прогресивну партію, програма якої не виходила за рамки вимог урівнення словенської і німецької мов. Більшою поміркованістю відзначалась заснована в 1892 р. Словенська народна партія, яка захищала інтереси землевласників і католицького духовенства. Лише після Балканських воєн позиції цих партій дещо змінилися. Підтримуючи, як і раніше, Габсбургів, буржуазія почала уважніше прислухатися до вимог радикальної інтелігенції про необхідність об'єднаної держави південних слов'ян. Що ж до клерикалів, то вони зближались з правими угрупованнями хорватської «партії права», поділяючи висунуту нею ідею триалізму. Щоб привернути на свій бік селянство, міську дрібну буржуазію і найбільш відсталу частину робітничого класу, клерикальна партія висунула ідею так званого «християнського соціалізму». Християнські соціалісти демократично критикували капіталістичний лад і доводили селянству, що єдиним засобом поліпшення становища народних мас є постачально-збутова кооперація. За їх ініціативою організується широка мережа кооперативів, які надавали селянам кредити, постачали інвентар, допомагали збувати сільськогосподарську продукцію. Найбільшу вигоду від діяльності кооперативів мало куркульство, яке відігравало в них керівну роль.

Розвиток капіталістичних відносин сприяв зростанню робітничого класу, який зазнавав жорстокої експлуатації. В останній третині XIX ст. у Словенії зароджується робітничий рух, поширюються соціалістичні ідеї. У 70—80-х рр. учасник Паризької комуни Ф. Железникар об'єднав робітників у перші підпільні гуртки, які вели революційну боротьбу. Але з кінця

80-х рр. значну роль у робітничому русі почали відігравати опортуністичні елементи. В 1896 р. під їх керівництвом була створена Югославська соціал-демократична партія, яка підтримувала висунуту австрійськими соціал-демократами теорію «культурно-національної автономії». Вона вимагала надання Словенії, як і іншим слов'янським областям імперії, національної автономії. Опортуністичне керівництво партії прагнуло звести діяльність соціал-демократів до економічної боротьби. Але політика онімечування і погіршення економічного становища народу робили програму робітничого руху значно ширшою. В 1900—1903 і 1905—1906 рр. у Трієсті, Любляні, гірничорудних басейнах та інших районах Словенії відбулися великі страйки. В 1905—1906 рр. по всій області пройшли масові демонстрації робітників, селян та інших верств населення. Трудовий народ вимагав встановлення загальних виборчих прав. Під час збройних сутичок, що відбулися у 1908—1909 рр. поліція вбила і поранила чимало робітників. В Любляні відбулася конференція соціалістичних партій Словенії, Хорватії, Боснії та Герцеговіни. Керуючись принципами опортуністичної програми культурно-національної автономії, конференція прийняла рішення про культурно-національну єдність південних слов'ян. Конференція також вирішила створити постійне Південнослов'янське соціалістичне бюро.

Боснія і Герцеговіна в кінці XIX — на початку XX ст. Управління Боснією і Герцеговиною, згідно з рішеннями Берлінського конгресу, передавалось Австро-Угорщині, яка одержала право на їх окупацію. До 1882 р. цими провінціями управляли військові власті. З 1882 р. в них вводилось громадське управління на чолі з австро-угорським міністром фінансів. Йому надавалось право призначати вищу адміністрацію і контролювати її діяльність. У Сараєві перебували його помічники з громадських і військових питань. Вони практично здійснювали керівництво всією діяльністю окупаційних властей.

7 жовтня 1908 р., використовуючи сприятливу міжнародну обстановку, Австро-Угорщина анексувала ці південнослов'янські провінції і остаточно перетворила їх у свою колонію. Щоб пом'якшити враження від анексії в країні, яка стала її жертвою, в лютому 1910 р. в Боснії та Герцеговіні було введено конституцію, яка проголошувала рівність усіх громадян перед законом і декларувала буржуазні права і свободи. Створювався дорадчий орган (сабор). Однак фактично народ був позбавлений всіх прав. Австро-угорські власті проводили політику онімечування, закривали школи з сербською мовою навчання. За час австрійського панування тут оселилось 10 тис. німецьких колоністів.

Австро-угорське колоніальне панування прирікало Боснію та Герцеговіну на економічну відсталість. Сільське господар-

ство занепадало. Цьому сприяли збереження феодальної системи землеволодіння і землекористування, що склалися ще за турецького панування. Значна частина селян-кметів аж до 1918 р. перебувала у феодальній залежності. Закон 1911 р. дозволяв за згодою землевласників викуп селян. Але переважна більшість останніх не мала коштів для викупу. З 1895 по 1910 р. кількість худоби скоротилася вдвоє. Постійно знижувалася врожайність і загальна прибутковість господарства. В той же час розміри податків з 1877 до 1900 р. збільшилися в три рази. Селянство поступово розорювалось і пауперизувалось.

У промисловості панував австро-угорський капітал. На початку XX ст. Сараєво, Вороц, Крек, Зеница стають центрами металургійної і гірничовидобувної промисловості. До 1910 р. тут працювало понад 100 тис. чоловік. Багато людей працювало у дрібних ремісничих майстернях кустарного типу. Австрійський капітал відігравав вирішальну роль і в будівництві залізниць. До 1918 р. довжина залізниць досягла 1684 км.

У руках австро-угорських банків перебувала кредитно-фінансова система провінцій. Вони контролювали промисловість, торгівлю і все економічне життя країни. Національна буржуазія була економічно слабкою.

Рішення Берлінського конгресу про передачу Боснії та Герцеговіни Австро-Угорщині викликало глибоке обурення народу. В 1878 р. спалахнуло антиавстрійське збройне повстання мусульман, підтримане православним сербським населенням. Окупанти протягом трьох місяців вели військові дії проти повстанців. У 1881 р. на окупованій території діяв закон про загальну військову повинність. Це стало причиною нового повстання, яке почалося в січні 1882 р. і досягло найбільшого розмаху в Герцеговіні. Урядовим військам вдалося придушити його тільки в травні 1882 р. Однак становище в окупованих провінціях залишалось напруженим.

Понад 90% населення Боснії та Герцеговіни становили селяни, які страждали від безземелля і малоземелля, тяжких податків і повинностей. Наприкінці XIX — на початку XX ст. селяни виступали з вимогами зменшення податків і проведення аграрної реформи. Влітку 1910 р. селянське повстання охопило всю територію анексованих областей. Але селянському рухові бракувало єдності з пролетарським, і урядові досить легко вдалося його придушити.

З розвитком промисловості формувався і пролетаріат. Висококваліфіковані робітники, переважно німці і угорці, знаходилися у більш привілейованих умовах, ніж малокваліфіковані робітники, що вербувалися з місцевого населення. Вони працювали 12—14 годин, одержували мізерну зарплату. У 1900 р. спалахують перші страйки, які мали економічний характер.

Одним з визначних організаторів робітничого руху був боснійський соціаліст робітник-палітурник Мичо Соколович. Він створив перші профспілкові організації, які в травні 1905 р. об'єдналися в Головний робітничий союз. У 1906 р. ця організація очолила загальний страйк робітників Сараєва. В ньому брало участь понад 40 тис. робітників і державних службовців, які вимагали підвищення заробітної плати, права на страйки, надання народові свободи друку, зборів, союзів тощо. В окремих районах міста з'явилися барикади. В знак солідарності з робітниками Сараєва виступили трудящі інших міст Боснії та Герцеговіни. Страйк набув загального характеру. Найбільш вперто боролися центри гірничо-металургійного виробництва — міста Вареш і Крек. Не маючи змоги справитись з наростанням боротьби трудящих, уряд пішов на деякі поступки.

З весни 1909 р. боснійські соціалісти почали видавати газету «Голос свободи», а в липні цього ж року в Сараєві відбувся Установчий з'їзд, на якому була створена соціал-демократична партія Боснії та Герцеговіни. Значну роль у керівництві нею відіграла робітнича аристократія з числа німецьких і угорських робітників. Керівництво партії допустило ряд серйозних помилок опортуністичного характеру. Воно додержувалося мирних засобів боротьби за соціальні і політичні права робітничого класу. Опортуністи повністю підтримували висунуті австрійською соціал-демократією принципи культурно-національної автономії, як єдиний шлях у розв'язанні національного питання. Керівництво національно-визвольним рухом захопила буржуазія, яка прагнула відвернути увагу народних мас від соціальних проблем.

4. СЕРБІЯ В КІНЦІ ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Соціально-економічний розвиток. У кінці ХІХ — на початку ХХ ст. Сербія залишалася промислово малорозвинутою аграрною країною. Сільське господарство, в якому зберігалися залишки феодально-кріпосницьких відносин, забезпечувало внутрішні потреби населення в харчуванні і одязі, понад 90% його продукції вивозилось за кордон.

У цей же період інтенсивно проникають товарно-грошові відносини у землеробство і тваринництво. Великі землевласники починають широко застосовувати вільнонайману працю. Посилюється роль куркульства. В їх господарствах (дрібні підприємства, постоялі двори, майстерні по переробці продуктів землеробства і тваринництва) застосовувалась наймана праця селян. Куркульству належало й керівництво постачально-збутовими кооперативами, які охоплювали в 1913 р. понад 40 тис.

селянських господарств. Тяжкі державні податки, постійне зростання недоїмок та посилення кабально-лихварської експлуатації викликали масове розорення селянства. Значна частина його змушена була продавати свої наділи і поповнювати ряди сільського і промислового пролетаріату. Від 70 до 90 тис. селян щороку залишали країну в пошуках заробітку.

Розвиток промислового виробництва в кінці ХІХ ст. відбувався повільно. Переважали дрібні підприємства по переробці сільськогосподарських продуктів з кількістю робітників від 20 до 25 чоловік. До 1900 р. їх налічувалось 144, в той же час дрібних ремісничих майстерень — декілька тисяч. У них працювало 33 тис. майстрів і 22 тис. робітників. Однією з причин повільного розвитку промисловості була економічна і політична залежність країни від Австро-Угорщини. В останню направлялося 80—87% експорту Сербії. Австро-Угорщина добилася перетворення Сербії у свій аграрно-сировинний придаток. Вона ввозила до Сербії фабрично-заводські товари, сплачуючи мізерне мито. Продукція місцевого ремісничого виробництва не користувалась попитом.

З початку ХХ ст. сербська промисловість починає розвиватися швидкими темпами. В 1914 р. кількість підприємств досягла 532. На них працювало 20 тис. робітників. Інтенсивно будувалися залізниці. Проте устаткування для них ввозилось з-за кордону за рахунок іноземних позик. Крім залізничного будівництва, іноземний капітал вкладався в гірничорудне виробництво. До 1916 р. у Сербії налічувалось 55 рудників. Значно розширилася зовнішня торгівля. Загальний обсяг її збільшився з 1871 до 1914 р. в три з лишком рази. Зросла також внутрішня торгівля. В країні виникає внутрішній капіталістичний ринок, регулюючим центром якого стала торгова біржа. В 1869 р. створюється перший сербський банк, а до кінця ХІХ ст. їх стало вже 81. Вони відігравали вирішальну роль у капіталістичному розвитку країни. Особливо велике значення мав заснований у 1883 р. Народний банк.

Незважаючи на прогрес в економічному розвитку країни, становище народу залишалось нестерпно тяжким. Близько половини платників податків не могли їх своєчасно сплачувати. Селяни не мали необхідного інвентаря (один плуг на 4 родини, а кінна упряж на 15 родин) і перебували в кабалі у великопосередників і куркулів. Не менш тяжким було становище робітничого класу.

Внутрішня і зовнішня політика Сербії. Політичний розвиток Сербії характеризувався гострою внутріполітичною боротьбою. До 1881 р. у країні оформилися три політичні партії. Консерватори, які відбивали інтереси великопосередників, великої торгово-лихварської буржуазії, а також верхів армії і чиновництва, створили напредняцьку (прогресивну) партію.

Ця партія підтримувала реакційну внутрішню і зовнішню політику Мілана Обреновича. В 1881 р. Обренович уклав таємну політичну конвенцію з Австро-Угорщиною, за якою остання фактично встановлювала свій протекторат над Сербією.

Ліберальна партія, як і раніше, захищала інтереси частини дрібної і середньої торгової буржуазії міста і села. Вона вимагала проведення деяких перетворень внутріполітичного порядку. Після смерті С. Марковича більша частина його прихильників ліберальної партії перейшла з революційно-демократичних позицій на позиції буржуазного радикалізму. На початок ХХ ст. ця партія зовсім не мала впливу на революційний рух. У 1881 р. була створена найбільш впливова в країні радикальна партія, яка відбивала інтереси середньої і дрібної буржуазії. Радикали вимагали нової конституції і проведення буржуазно-демократичних реформ. Партія вела боротьбу проти антинародного режиму Обреновичей і виступала за встановлення дружніх відносин з Росією. Все це забезпечило радикальній партії перемогу на виборах до Скупщини 7 вересня 1883 р.

У лютому 1882 р. Обренович за згодою Австро-Угорщини проголосив себе королем Сербії. Він намагався зміцнити свою владу. Проте обстановка в країні ставала дедалі напруженішою. Реакційна політика уряду викликала загальне незадоволення. Боячись селянського повстання, король видав указ про роззброєння резервного народного війська, яке складалося в основному з селянства.

Жорстока капіталістична експлуатація спричиняла селянські рухи у Сербії. В жовтні 1883 р. відбулося найбільше в історії Сербії другої половини ХІХ ст. повстання селянства. Воно почалося на території Тимокської Країни і незабаром охопило більшість районів Східної Сербії. Русійна сила Тимокського повстання — найбільшій селяни і розорені ремісники. Вони вимагали ліквідації кабальної оренди, демократизації центрального і місцевого управління, зменшення податкового тягара, припинення сваволі властей. Повстання спалахнуло стихійно. Через слабку організацію Тимокське повстання зазнало поразки. Регулярна армія жорстоко розправилася з повстанцями. Декілька десятків його керівників було розстріляно, понад 600 учасників засуджено до тюремного ув'язнення. Радикальну партію, яка очолювала повстання, було заборонено. Микола Пашич та інші керівники партії втекли за кордон.

У країні наростає незадоволення реакційним режимом. Восени 1885 р. уряд Сербії під впливом Австро-Угорщини виступив проти воз'єднання Східної Румелії з князівством Болгарія, що нібито порушувало рівновагу сил на Балканах. 2 листопада 1885 р. Обренович почав несправедливу, загарбницьку війну з Болгарією. Сербська армія не бажала вести братовбив-

чу війну. Болгарський народ, що відстоював свою землю протягом кількох днів, розбив сербські війська. Обреновича врятувало лише відкрите втручання Австро-Угорщини, яка домоглася припинення воєнних дій. У березні 1886 р. Болгарія і Сербія уклали договір, який відновлював довоєнні кордони. Поразка Сербії викликала загальне незадоволення в країні і активізувала буржуазну опозицію на чолі з радикальною партією. За її ініціативою було розроблено і прийнято 22 грудня 1888 р. конституцію Сербії. За новою конституцією Скупщина, що обиралася таємно, дістала право законодавчої ініціативи. Встановлювалася відповідальність уряду перед парламентом. Конституція декларувала основні буржуазні свободи і права громадян.

У лютому 1889 р. Обренович зрікся престолу на користь 12-річного сина Олександра, до повноліття якого влада перейшла до регентства на чолі з лідером лібералів І. Ристичем. За час перебування при владі в 1889—1893 рр. радикали провели ряд прогресивних заходів економічного і політичного порядку. Спираючись на реакційні сили, король Олександр навесні 1893 р. здійснив державний переворот і встановив режим самовладдя. В 1894 р. він відновив реакційну конституцію 1869 р. Реакційна камарилья, яка згуртувалася навколо королівського двору, жорстоко розправлялася з народними масами. В 1901 р. Олександр ввів ще реакційнішу конституцію. Вона наділяла короля всією повнотою законодавчої і виконавчої влади і обмежувала буржуазно-демократичні свободи.

Дальший наступ реакції викликав незадоволення широких народних мас на чолі з пролетаріатом. Налякана цим рухом, сербська буржуазія вирішила усунути династію Обреновичей. Наприкінці травня 1903 р. група офіцерів-заколотників вбила короля Олександра та його дружину. Королем Сербії став Петро Карагеоргиевич, а уряд очолив керівник радикальної партії Микола Пашич. Радикальна партія, яка відбивала в цей час інтереси великої буржуазії, прийшла до влади. Вона примусила короля з незначними змінами відновити конституцію 1888 р. Народна скупщина одержала права законодавчої ініціативи. Розширювались функції органів місцевого самоврядування.

Зовнішньополітичний курс уряду Сербії ознаменувався відновленням традиційних дружніх відносин з Росією. Проте він викликав загострення відносин з Австро-Угорщиною. У 1905 р. під час переговорів про відновлення австро-сербської угоди уряд Сербії відмовився підписати нерівноправний торговий договір. У відповідь на це Австро-Угорщина в 1906 р. закрила митний кордон для ввозу сербських товарів. Між Австрією і Сербією розпочалася так звана «свинна» війна. Однак Сербія, підтримана Росією і Францією, не капітулювала. В 1911 р.

була підписана австро-сербська торгова угода на засадах більш сприятливих для обох сторін. У 1906—1911 рр. Сербія з допомогою іноземних позик побудувала ряд консервних заводів і холодильників. Це дало їй змогу почати вивіз власної продукції до країн Європи. Уряд підвищив митні тарифи на іноземні товари, що сприяло розвитку національної промисловості. Значно активізувалася діяльність великосербських угруповань буржуазії, спрямована на об'єднання інших південнослов'янських народів навколо Сербії і створення великої південнослов'янської держави. Саме цьому сприяла боснійська криза, що виникла в 1908 р. Сербія намагалась протиставити Австро-Угорщині воєнно-політичний блок балканських країн, відкрито висловлюючи своє прагнення об'єднати південних слов'ян в єдину державу. Австро-Угорщина шукала нагоди для розгрому Сербії.

Робітничий рух у Сербії. Розвиток промисловості сприяв виникненню пролетаріату, становище якого було дуже тяжким. Через відсутність трудового законодавства робочий день тривав 13—15 годин, при мінімальній заробітній платі. В 1889 р. відбувся перший в історії Сербії страйк залізничних робітників у Ніші.

Послідовники С. Марковича на чолі з Мито Ценичем не зрадили свого вчителя. Вони продовжували пропагувати ідеї соціалізму серед робітників. Ще на початку 80-х років М. Ценич організував «Загальне робітниче товариство», завданнями якого були взаємодопомога і освіта робітників. У 1888 р. за ініціативою В. Пелагича і А. Банковича виникло дрібнобуржуазне «Об'єднання ремісників». У 1892 р. воно розпалося. З його лівого революційного крила утворився «Ремісничо-робітничий союз». Він направив представника сербських соціалістів на третій конгрес II Інтернаціоналу.

В 1893 р. робітники Белграда вперше організували святкування 1 Травня. В 1894 р. виникло «Робітниче товариство», органом якого була газета «Соціал-демократ». Вона відіграла певну роль у формуванні соціалістичної свідомості робітників. Вона висунула вимогу створення партії робітничого класу. Але до початку ХХ ст. цьому перешкоджали, з одного боку, жорстокий терористичний режим, а з другого, — гостра боротьба революційної і опортуністичної течій в соціалістичному русі Сербії.

На початку ХХ ст. революційну течію робітничого класу очолили Радован Драгович (1878—1905 рр.) і Дмитро Туцович (1881—1914 рр.). У 1901 р. вони відновили Белградське робітниче товариство і очолили організований у травні 1902 р. ЦК по керівництву робітничим рухом. У 1903 р. розгорнувся широкий робітничий рух проти реакційної політики короля Олександра. 23 березня робітники, підмайстри і міська біднота ви-

йшли на вулиці Белграда з вимогою запровадження робочого законодавства і введення демократичної конституції. В демонстрації, яку очолював Д. Туцович, брало участь понад 5 тис. чоловік. Уряд кинув проти демонстрантів регулярні війська, які вчинили криваву розправу.

Умови, що виникли після травневого перевороту 1903 р., прискорили створення Сербської соціал-демократичної партії. В липні 1903 р. у Белграді відбувся Установчий з'їзд, який проголосив організаційне її оформлення. Прийняті на ньому програмні документи ґрунтувалися на Ерфуртській програмі німецької соціал-демократії. В них були відсутні найважливіші марксистські положення про диктатуру пролетаріату, союз робітничого класу й селянства, переоцінювалися парламентські форми боротьби. Сербські соціал-демократи навіть не висували вимог про ліквідацію монархії і встановлення республіки. На цьому з'їзді відбулося створення Головного робітничого союзу, який об'єднував профспілковий рух країни.

Існування соціал-демократичної партії не припинило боротьби у сербському робітничому русі. Його ліве крило, очолюване Драговичем і Турцовичем, перебувало під впливом лєнінських ідей. У боротьбі з опортуністичною дрібнобуржуазною групою Скерпича Драгович і Туцович використали працю Леніна «Що робити?». Опортуністи прагнули до співробітництва з буржуазією. Вони відкидали необхідність існування самостійної робітничої партії. На III з'їзді в 1905 р. лідерів опортуністичного угруповання було виключено з партії. Керівна роль партії в робітничому русі посилювалася, особливо під час піднесення революційного руху під впливом російської революції 1905—1907 рр. У 1909—1912 рр. відбулося 234 страйки. Робітники висували вимоги підвищення зарплати, скорочення робочого дня, введення робітничого законодавства, загальних виборчих прав, відвернення загрози війни. Небаченого розмаху набрали першотравневі демонстрації. Піднесення робітничого руху примусило уряд піти на деякі поступки. В 1910 р. Народна скупщина прийняла закон про працю. За цим законом установлювався 10-годинний робочий день для дорослих і 8-годинний — для підлітків. Експлуатація праці дітей до 14 років заборонялась. Робітники одержали право оголошувати страйк.

Соціал-демократична партія приділяла значну увагу залученню до соціалістичного руху жінок. З цією метою було створено жіночу соціалістичну групу «Рівність». Партія брала участь і в міжнародному робітничому русі. Її представники виїжджали на конференцію соціалістів балканських країн, яка відбувалася в Белграді в січні 1910 р. Партія займала тверді антиімперіалістичні і антивоєнні позиції під час Балканських

воєн і першої світової імперіалістичної війни. Її депутати в Скупщині голосували проти воєнних кредитів. Ця позиція дістала позитивну оцінку В. І. Леніна.

5. ЧОРНОГОРІЯ В КІНЦІ ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У кінці ХІХ ст. Чорногорія залишалася аграрною країною з нерозвинутою промисловістю. Після антитурецьких війн 1876—1878 рр. її територія і населення збільшилися удвічі, а площа оброблюваних земель — у 15 разів. Це дало змогу розширити виробництво зернових і технічних культур. Однак наявність 30 тис. га орних земель при населенні в 220 тис. чоловік не ліквідувала гострого малоземелля, від якого страждало селянство. Кращі землі належали князівській родині, церквам, вождам племен і родів. У поміщицьких маєтках приєднаних районів землю деякий час обробляли феодально залежні селяни (чифчи).

Розвиток капіталістичних відносин у сільському господарстві відбувався дуже повільно. Такі галузі, як виноградарство, тютюнництво, розведення маслин і шовковиці, а також скотарство набувають товарного характеру. Розвиток капіталістичних відносин сприяв поділу племінних земель, розпаду великих сімейств, виділенню куркульства.

До складу Чорногорії ввійшло кілька міст, зокрема Подгориця, Никшич, Бар та інші. Країна одержала вихід до Адриатичного моря. Все це сприяло прискоренню темпів економічного розвитку країни. Будувалися лісопильні, пивоварні, сукновальні, маслобойні та інші підприємства по переробці сільськогосподарських продуктів. У 1901 р. створюється перший банк, в 1906 р. почалася чеканка монети. Однак промислові підприємства були дрібними і оснащені примітивною технікою. Тільки в 1903 р. на одному з млинів працювала парова машина. До 1909 р. країна не мала залізниці.

Ключові позиції в промисловості, як і в усій економіці, займав італійський і австрійський капітал. Для будівництва шляхів та інших потреб Чорногорія зверталася до державних займів, розмір яких у 1914 р. у чотири рази перевищував річний прибуток країни.

У політичному житті країни відбувався процес завершення реформ, спрямований на зміцнення самодержавної влади князя Миколи. В 1879 р. уряд прийняв рішення про ліквідацію Сенату і створення Державної ради, члени якої призначалися князем. Рада одержала законодавчі права. Виконавчу владу з князем поділяв кабінет міністрів. Територія Чорногорії поділялася на 10 округ, кожна з яких складалася з кількох капе-

таній. З 1888 р. впроваджується зведення законів майнового права. Воно кодифікувало чорногорське звичаєве право і включало ряд нових законів, які відбивали процес формування капіталістичних відносин. Наприкінці ХІХ — початку ХХ ст. створюється постійна армія, побудована за російським зразком. Матеріальне оснащення і озброєння її проводилось за рахунок субсидій з Росії. Запроваджені князем Миколою реформи мали позитивне значення, але його самодержавна політика гальмувала капіталістичний розвиток Чорногорії. Тому вже в кінці ХІХ ст. у країні з'явилася опозиція, очолювана представниками народжуваної торгово-промислової буржуазії.

Пролетаріат Чорногорії почав формуватися з кінця ХІХ ст. У найбільш розвинутих промислових містах виникають перші робітничі організації. В 1903 р. робітник Іван Хайдукович створив у Барі «Робітничий союз», що налічував 243 члени. Згодом його вплив поширився на міста Подгорицю, Никшич, Цетинье, Даниловград.

У 1905 р. незадоволення селян і робітників політикою уряду викилось у революційний виступ. Селянство стало на шлях партизанської боротьби проти реакційної політики князівського уряду. Буржуазна опозиція також виступила проти князя, вимагаючи введення конституції.

Князь Микола у листопаді 1905 р. скликав Установчу скупщину, яка прийняла першу конституцію Чорногорії, складену на основі сербської реакційної конституції 1869 р. Однак конституція майже нічим не змінила існуючого ладу. Вся повнота влади залишилась в руках князя. Скупщина користувалась лише дорадчим правом. У ній розгорталася гостра боротьба двох партій, які в цей час оформилися. Прогресивні угруповання буржуазії на чолі з воеводою Шака Петровичем об'єдналися в народну партію, яка боролася за демократизацію політичного ладу країни. Прихильники князя створили істинно народну партію. У листопаді 1906 р. до влади прийшла народна партія. Вона намагалась обмежити владу князя. У квітні 1907 р. у країні відбувся реакційний переворот. Скупщину було розігнано, діячів опозиції ув'язнено, конституційні свободи скасовано і укладено кабальний договір з Австро-Угорщиною. Проавстрійська політика князя Миколи викликала незадоволення всього народу, особливо після анексії Боснії та Герцеговіни в 1908 р. Це примушувало князя піти на деякі поступки. Було скликано надзвичайне засідання Скупщини, яке прийняло рішення анулювати 29 статтю Берлінського трактату про надання Австро-Угорщині санітарного кордону на Адриатичному узбережжі Чорногорії. В цьому ж році Микола відвідав Петербург і підписав російсько-чорногорську воєнну конвенцію, у відповідності з якою Росія надавала велику матеріальну і технічну допомогу в реорганізації, оснащенні і навчанні чор-

ногорської армії. Це не задовольнило опозицію. В 1909 р. вона організувала повстання в армії, яке зазнало поразки. В 1910 р. Микола проголосив себе королем, а Чорногорію — королівством. Під час Балканських воєн Чорногорія збільшила свою територію в півтора, а населення — в два рази.

6. МАКЕДОНІЯ В ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Економічний розвиток Македонії відбувався дуже повільно. Процес розкладу феодальних відносин виявлявся у заміні воєнно-ленної спадкової системи землеволодіння чифликчійською (приватновласницькою). Нові поміщики (чифлик-сахибії) створювали свої господарства, насильно захоплюючи селянські, общинні та державні землі. Селяни орендували землю чифлик-сахибіїв і повністю залежали від них. У цих господарствах, більш тісно зв'язаних з ринком, працювала і невелика кількість найманих робітників. Частина селян, особливо в гірських районах, була вільною. В їх господарствах процес розвитку товарно-грошових відносин відбувався швидше. З 60-х рр. ХІХ ст. деякі заможні селяни почали викупати чифликчійські землі, і вони ставали їх повною власністю.

Ремісничє виробництво в цей період перебувало в руках цехів. Але поряд з цехами починає розвиватися розсіяна і централізована мануфактура. Центрами ремісничого виробництва і торгівлі були Салоніки, Прилеп, Охрид, Битола, Велес та інші міста.

Панування турецьких феодалів, соціальне гноблення селян поміщиками, втручання грецької церкви в релігійне і культурне життя викликало масове невдоволення македонського населення. Воно брало активну участь у національно-визвольному русі болгарського та сербського народів. Македонські гайдуки вели героїчну боротьбу проти турецьких окупантів.

Російсько-турецька війна 1877—1878 рр. принесла багато страждальному македонському народові національне визволення. За Сан-Стефанським мирним договором Македонія увійшла до складу Болгарської держави. Однак на Берлінському конгресі в липні 1878 р. уряди Англії, Австро-Угорщини домоглися повернення Македонії під владу Туреччини. Виступи македонського народу проти цього реакційного рішення не мали успіху. Кресненсько-Розложьке збройне повстання у жовтні—грудні 1878 р. було жорстоко придушене.

Економічне становище Македонії різко погіршало. Наплив західноєвропейських товарів обумовив розорення місцевого ремісничого і мануфактурного виробництва. Старі центри торгівлі, які концентрувалися навколо ярмарок, занепадали. Іноземний капітал контролював залізничне будівництво і відігра-

вав вирішальну роль у текстильній і оброблюваній промисловості, що виникала.

Невдоволення мас зростало. Але національно-визвольний рух македонців ускладнювався цілим рядом обставин. Боячись дальшого зміцнення впливу Росії на Балканах, уряди Англії, Австро-Угорщини та Німеччини допомагали турецькому урядові пригнічувати Македонію, розпалювали ворожнечу між окремими групами населення. Велику шкоду визвольному рухові Македонії завдала політика буржуазно-монархічних урядів Сербії, Болгарії та Греції. Вони вели між собою жорстоку боротьбу, прагнучи добитися включення народу цієї багатовстраждальної провінції до складу своєї держави. З цією метою вони намагалися повернути на свій бік різні групи населення Македонії і розпалити міжусобну боротьбу. Для цього в країну направлялися збройні загони, боеприпаси.

У 1895 р. у Софії при підтримці болгарського уряду був створений «Македонський верховний комітет», який являв собою агентуру болгарських націоналістів у македонському національно-визвольному русі. Восени 1902 р. цей комітет послав декілька невеликих збройних загонів у прикордонні з Болгарією райони Македонії, щоб інсценувати там народні виступи за приєднання Македонії, до Болгарії. Авантюра провалилася. Організувати виступ загони не змогли, але вони привернули до себе увагу турецьких військ, які зайняли цей район. Діяльність революційних організацій по підготовці антитурецького збройного повстання значно ускладнилася.

Не менш шкодили визвольному рухові Македонії буржуазні македонські комітети, створені у Белграді та Афінах. Вони були агентурою націоналістичних угруповань Сербії та Греції, які прагнули добитися включення цієї слов'янської області до складу своїх держав.

Однак, незважаючи на ці обставини, патріотичні революційні сили, які відбивали інтереси широких народних мас, шукали шляхів до визволення. У 90-х роках виникають невеликі революційні гуртки і групи, до яких вступали представники селянства, ремісники і дрібна буржуазія. В 1893 р. вони об'єдналися в єдину Внутрішню македонську революційну організацію (ВМРО). З 1896 р. вона стала зватися Внутрішня македонно-одринська революційна організація (ВМОРО). Вона висунула програму національного визволення Македонії. В усіх районах створювалися збройні загони, які розгорнули активну партизанську боротьбу проти гнобителів. За період з 1898 до 1903 р. між партизанами і турецькими каральними загонами відбулося 130 боїв. Праве ліберально-буржуазне крило ВМОРО вагалось і проводило недостатньо послідовну політику. Протилежні позиції займало ліве крило, очолюване видатним революціонером-демократом Гоце Делчевим (1872—1903 рр.). Во-

но висувало програму, яка передбачала знищення турецького панування, визволення селянства від феодальної залежності і наділення його землею. Воно прагнуло також до проведення демократичних перетворень. Ліві готували всенародне збройне повстання. В 1893 р. у Софії студент Г. Главинов створив Македонську соціал-демократичну групу, яка в 1896 р. оформилася в Македонський революційний соціал-демократичний союз. Союз пропагував соціалістичні ідеї і допомагав лівому крилу ВМОРО.

Незважаючи на несприятливу міжнародну і внутрішню обстановку, під тиском верховістських елементів у січні 1903 р. в Салоніках відбувся в'їзд ВМОРО, який прийняв рішення оголосити навесні повстання в Македонії. Під час підготовки повстання 4 травня 1903 р. в збройній сутичці з турецькими військами загинув керівник ВМОРО Г. Делчев. Однак 20 липня повстання почалось. Воно охопило всю південно-західну Македонію. Воно ввійшло в історію під назвою Іллінденського (воно почалося в Ілбін день). Його очолило революційно-демократичне крило Внутрішньої революційної організації. То було найбільше народне повстання. Повстанці зайняли м. Крушево, проголосили республіку і створили Тимчасовий уряд. Тижнів через два в східній Фракії вибухнуло так зване Преображенське повстання, яке охопило всі північні області. Та сили виявилися нерівними. Кинувши проти повсталих велике військо і башибузуків, турки придушили повстання. Розгром повстанських загонів супроводжувався небаченими звірствами. Було знищено понад 200 македонських сіл, розстріляно і вирізано кілька тисяч беззахисних дітей, жінок та стариків. 30 тис. македонців, що залишилися без притулку, втекли до Болгарії. Іллінденське повстання було найбільшим збройним виступом македонського народу в боротьбі за національне і соціальне визволення.

Революційний рух у Македонії не припинився і після придушення повстання. Становище селянства, а також дрібної буржуазії міста, ставало з кожним роком все більш тяжким. У 1908 р. відбулася Младотурецька революція, яка не поліпшила становища народу. В тому ж році Австро-Угорщина анексувала Боснію та Герцеговіну, а мусульманське населення цих провінцій почало переселятися в Македонію. Становище слов'янського населення ставало нестерпно тяжким.

Прихильники Македонського верховного комітету, які приєдналися до Внутрішньої македонської революційної організації, почали підривну діяльність. Уряди імперіалістичних держав відкрито втручалися у внутрішню боротьбу македонців, що перешкоджало організації єдиного центру національно-визвольного руху.

Ліве крило ВМОРО в 1908 р. створило легальну народно-федеральну партію, що відбивала інтереси селянства. Всі буржуазні елементи об'єдналися в так звані партії конституційних клубів (болгарських, сербських, грецьких). Македонські соціалісти продовжували пропаганду соціалізму і керували революційним рухом робітничого класу.

Під час антитурецької (Балканської) війни 1912—1913 рр. Македонія була визволена від турецького панування. Це сприяло знищенню феодально-кріпосницьких відносин і розвитку капіталізму в сільському господарстві і промисловості. Однак Македонію визволила не соціальна революція, а війна сусідніх монархічних держав проти Туреччини. Тому мрія народу про незалежну державу не здійснилася. За Бухарестським мирним договором 1913 р. Південну частину Македонії з Салоніками і Каваллою приєднала Греція. Північно-західна з містами Скопје, Прилеп і Битоль ввійшла до складу Сербії, а великий Пірінський край дістався Болгарії.

Під час першої світової імперіалістичної війни 1914—1918 рр. територія Македонії перетворилася у театр воєнних дій, що привело до її повного розорення. Вона, як і раніше, залишилася поділеною між трьома сусідніми балканськими державами.

7. БОЛГАРІЯ У 1879—1912 рр.

Відтворення болгарської державності. З визволенням Болгарії перед тимчасовим російським управлінням постало завдання відтворити її державність. В цьому напрямі ще в ході війни почало діяти при головному командуванні російської армії Цивільне управління на чолі з князем В. О. Черкаським. У губерніях, округах і селах створювалася відповідна адміністративна влада, судові установи. Значна увага приділялася організації національних збройних сил, які очолювали російські офіцери.

В. Черкаський, як і його наступник генерал О. Дондуков-Корсаков, у державному будівництві забезпечували повноту влади заможним верствам населення.

У лютому 1879 р. у м. Велике Тирново відбулися Установчі збори. Із 231 депутата 24 були призначені, 118 увійшли згідно з своїм службовим становищем і лише 89 обрано. Спочатку в Установчих зборах визначалось два політичних напрями: консервативний і ліберальний. Консерватори представляли інтереси землевласницької і торгово-лихварської буржуазії (Г. Греков, К. Стоїлов та ін.), а ліберали відбивали інтереси середньої та дрібної буржуазії і селянства (П. Каравелов, Д. Цанков та ін.).

Після тривалої боротьби в квітні 1879 р. Тирновські Установчі збори прийняли конституцію, в якій князівство Болгарія проголошувалося спадковою і конституційною монархією. Князеві належала вся виконавча і військова влада, право «вето» на рішення Народних зборів та їх розпуску і т. д. Народні збори, які обирались на основі загального виборчого права прямим і таємним голосуванням, мали законодавчу ініціативу і право політичного контролю над виконавчою владою. Для розгляду найбільш важливих питань, як наприклад, вибори князя чи зміни в Конституції, передбачалось скликання Великих народних зборів. Конституція проголошувала свободу слова, зборів, друку, право приватної власності і т. ін. Прийняттям прогресивної на той час буржуазної конституції завершувалося державне будівництво Болгарії.

Економічний розвиток Болгарії в кінці XIX ст. Результатом визволення Болгарії від турецького панування була ліквідація феодальних і утвердження капіталістичних відносин у країні. Під час війни почалась масова еміграція з Болгарії не лише турецьких феодалів-землевласників, а й значної частини турецького селянства. В той же час з Підбалканської долини на територію Південної Болгарії втекло від турецьких феодалів близько 100 тис. болгар, а 60—70 тис. переселилося із Східної Фракії і Македонії після Берлінського конгресу. Переселенці займали колишні турецькі маєтки, купували землю у турецьких феодалів. Все це сприяло ліквідації турецького феодального землеволодіння, переходу землі у власність селян, збільшенню земель сільської буржуазії.

Внаслідок аграрних перетворень Болгарія стала країною дрібного товарно-грошового сільського господарства. Розвиток капіталізму відбувався досить повільно через залишки феодальних відносин, примітивне ведення сільського господарства, відплив грошей за кордон у зв'язку з продажем турками землі тощо.

Маса дрібного селянства при викупі землі у турків позичала гроші під проценти у лихварів і куркулів. Кожна позика робила бідняків ще більш залежними від хазяїна. Пограбування селянства було настільки жахливим, що вже в 1880 р. уряд видав закон, який забороняв закуповувати хліб на пні («на зелено») лихварям, та сільським куркулям. Великим тягарем для селянства була натуральна десятина, замінена в 1883 р. грошовою. Купівля землі, податки, позики, низька продуктивність дрібного сільського господарства та інші фактори зумовлювали розорення певної частини селянства. Внаслідок цього невелика частина сільського населення збагачувалась, а більшість пролетаризувалась.

З розвитком капіталізму в країні дещо зростає кількість сільськогосподарських машин, але в цілому дрібне сільське

господарство Болгарії велося примітивно, використовувалась стара техніка, рівень продуктивності сільського господарства лишався низьким.

Возз'єднання Східної Румелії і розширення внутрішнього ринку послужило значним поштовхом для розвитку капіталізму в Болгарії. Іноземна конкуренція, податковий тягар, лихварство посилювали процес розшарування болгарського населення і первісного нагромадження капіталу. В 90-х рр. XIX ст. один хлібороб платив у середньому податку стільки, скільки 20 чиновників, 6 осіб вільної професії або 6 ремісників. Лихва досягла 300%. За період з 1888 по 1893 р. кількість самостійних селянських господарств зменшилась на 21,44%.

У цей час занепадає ремісництво і зростає фабрична промисловість. Разом з масовим розоренням ремісників занепадає і цеховий (еснафський) режим. Якщо, наприклад, в Старозагорській околиці до російсько-турецької війни налічувалось 660 ремісників, то в 1885 р. їх було вже 397; в Софії до війни налічувалось 40—50 кожухарів, а в 1887 р. — 10—12 і т. д. Разом з тим протягом 80-х рр. у Сливені, Габрово, Софії та інших містах з'являється декілька сучасних фабрик.

Зміцнюючись економічно, болгарська національна буржуазія домогалась від уряду ведення внутрішньої і зовнішньої політики в її класових інтересах. У 1887 р. уряд С. Стамболова прийняв захисний закон про піднесення болгарської промисловості. В 1894 р., а потім у 1897 р. цей закон був поширений на користь національної промисловості і торгівлі. Підприємства звільнялись від податків, користувалися безплатним ввозом сировини і устаткування, до мінімуму знижувалась плата за перевезення національних промислових товарів залізницею та ін.

Найбільш інтенсивно розвивалась текстильна, борошномельна, спиртова, пивоварна, шкіряна, деревообробна, залізобробна та хімічна промисловість.

Велику роль у розвитку капіталістичної промисловості Болгарії відіграли новостворені кредитні установи: Народний банк, банк «Гідрап» та ін. У промисловість Болгарії починає проникати англійський, французький і бельгійський капітал. Значно розширюється в цей час зовнішня торгівля. Активізувались торгові стосунки Болгарії з Австро-Угорщиною, Англією, Францією. Розвиток промисловості і торгівлі супроводжувався будівництвом залізниць, флота та інших видів транспорту.

На кінець XIX ст. розвиток капіталізму в Болгарії досяг значних успіхів, але в цілому країна залишалась економічно відсталою. Панування дрібного товарного виробництва, проникнення іноземного капіталу і т. д. гальмували розвиток економіки країни.

Політичний розвиток. У відповідності з конституцією, 17 квітня 1879 р. перші Великі народні збори в Тирново обрали князем Болгарії прусського принца Олександра Баттенберга. Незважаючи на те, що переважну більшість в установчих зборах здобула ліберальна партія, князь сформував консервативний уряд на чолі з Т. Бурмовим. Ліберальна партія почала боротьбу проти консервативного уряду.

У січні 1880 р. відбулися вибори до других Великих народних зборів. Перемогу знову одержали ліберали. Князь погодився на утворення ліберального уряду на чолі з Драганом Цанковим. Новий уряд прийняв закон про адміністративний поділ країни, про народну освіту, заселення вільних земель та ін. 27 квітня 1881 р., підтриманий західними державами, Баттенберг здійснив державний переворот, розпустив Народні збори і скасував конституцію. Йому надавалися необмежені повноваження. Спираючись на консерваторів, він рішуче переслідував опозицію.

Однак загострення в країні внутріполітичної боротьби примусило князя у вересні 1883 р. відновити конституцію. На парламентських виборах у 1884 р. більшість здобули ліві ліберали. П. Каравелов, який сформував уряд, повністю відновив Тирновську конституцію.

18 вересня 1885 р. згуртовані таємним Центральним комітетом на чолі з Захарієм Стояновим повстали народні маси Східної Румелії. Вигнавши турецького губернатора і його чиновників, болгарський народ проголосив возз'єднання Південної і Північної Болгарії і спростував, таким чином, рішення Берлінського конгресу, який у свій час поділив Болгарію. Ця подія мала велике історичне значення.

Возз'єднання Болгарії викликало міжнародну політичну кризу. В листопаді 1885 р. сербський король Мілан, нацькований австро-угорським урядом, розпочав війну проти Болгарії, Болгарська армія під Сливницею розбила сербські війська. Під тиском Австро-Угорщини Болгарія змушена була в лютому 1886 р. у Бухаресті підписати мирний договір, який закріплював довоєнне становище. Європейські держави визнали возз'єднання Болгарії, що зміцнювало її міжнародне становище.

Після возз'єднання боротьба між Росією і західними державами за вплив у Болгарії загострюється. Буржуазні партії Болгарії розкололися на русофілів і русофобів. 9 серпня 1886 р. група офіцерів русофілів здійснила державний переворот. Князь відмовився від престолу. Було створено тимчасовий уряд на чолі з митрополитом Климентом.

Прибічники князя на чолі з австрофілом С. Стамболовим здійснили контрпереворот і повернули О. Баттенберга в Болгарію. Російського імператора це не задовольняло: 25 серпня 1886 р. Баттенберг зрікся престолу і залишив регентську раду

в складі С. Стамболова, П. Каравелова і С. Муткурова. Засилля русофобів привело у листопаді 1886 р. до розриву дипломатичних відносин між Росією і Болгарією. Регентська рада в 1887 р. поспішила посадити на престол нового князя, лейтенанта австрійської армії, католика, принца Фердинанда Кобурзького.

Проавстрійський уряд, болгарського капіталіста С. Стамболова встановив у країні терористичний режим. Прихильники уряду — буржуазія, чиновники — збагачувались за рахунок державної казни і населення. Уряд Стамболова розгорнув будівництво залізниць і шляхів, що сприяло розвитку промисловості і торгівлі. В Лондоні, Відні та Берліні було укладено позики на 250 млн. левів, реконструювалась столиця Болгарії Софія і т. ін.

У зв'язку з соціальним розшаруванням міста і села ліберальна партія розпалась; замість неї утворились народно-ліберальна (стамболовська), ліберальна (радославівська) та прогресивно-ліберальна (цанковівська) партії. Після відокремлення стамболовістів, радославівців і цанковівців П. Каравелов із своїх прибічників сформував демократичну партію.

Гостра політична боротьба сприяла виникненню ще однієї партії — народницької, до якої ввійшли і консерватори.

Уряд Стамболова придушував будь-яку опозицію. За допомогою терору, екзекуцій, переслідувань він намагався тримати народ у покорі.

Болгарські русофіли як всередині країни, так і за її межами створювали нелегальні організації для боротьби із стамболовським режимом. У 1887 р. прибічники зміцнення дружніх відносин з Росією підняли повстання Русенського гарнізону на чолі з майором Узуновим і Пановим. Подібне повстання виникло і в Сілістрі. Але і те і друге регентство жорстоко придушило.

У зовнішній політиці уряд Стамболова орієнтувався на Австрію і Англію, а також ішов на зближення з Туреччиною.

Царський уряд Росії не визнав Фердинанда болгарським князем. Фердинанд же прагнув добитися, щоб Росія визнала його права на болгарський престол. Але про визнання не могло бути й мови, поки влада концентрувалась у руках Стамболова. Скориставшись зростанням незадоволення диктатурою Стамболова, Фердинанд примусив його в 1894 р. подати у відставку. У липні 1895 р. агенти Фердинанда вбили Стамболова. Фердинанд стає повновладним князем Болгарії.

Новий уряд К. Стоїлова проводив протекціоністську політику, вживаючи заходів до зміцнення фінансів. Засновувались акціонерні товариства, торгово-промислові палати, давались концесії на будівництво нових підприємств, розширювалось залізничне будівництво, укладались нові торгові догово-

ри і т. д. У сільському господарстві десятина була замінена поземельним податком, дещо зменшені податки на тваринництво, збільшено довіз сільськогосподарського знаряддя і т. д. У 1896 р. Болгарія відновила дипломатичні відносини з Росією. Міжнародне становище країни зміцнилося.

Початок робітничого руху і створення соціал-демократичної партії. Розвиток капіталізму в Болгарії сприяв формуванню робітничого класу. В кінці XIX ст. він був нечисленним. У 1893 р. в країні налічувалось 250 тис. чоловік, зайнятих в усіх галузях виробництва. Відсутність робітничого законодавства, охорони праці ставила болгарський пролетаріат в надзвичайно тяжке становище. Робочий день досягав 16 годин, а заробітна плата була дуже низькою. Особливо жорстоко експлуатувалися жінки та діти. Народ повстає на захист своїх прав.

Однією з характерних рис останнього десятиліття XIX ст. було поширення марксизму. Основоположником соціалістичного руху в Болгарії став учень К. Маркса Димитр Благоев (1856—1924 рр.). Благоев народився в с. Загоричани Костурської околиці в Македонії. Брав участь у визвольній війні проти турків. Вчився в Одеській гімназії, а потім у Петербурзькому університеті. Після ознайомлення з «Капіталом» Маркса Благоев став прихильником марксизму. Будучи студентом Петербурзького університету, він вів пропаганду соціалістичних ідей серед студентства і робітників. У 1883 р. він організував одну з перших марксистських груп у Росії, відому під назвою «група Благоева», яка видавала газету «Робочий».

У 1885 р. Благоева заарештовано і вислано з Росії. Повернувшись у Болгарію, він почав видавати марксистський журнал «Сучасний показник». Згодом у Болгарії виходять болгарською мовою книга Ф. Енгельса «Розвиток соціалізму від утопії до науки» і «Комуністичний маніфест» К. Маркса і Ф. Енгельса. На початку 90-х рр. у багатьох містах виникають перші соціалістичні об'єднання. За ініціативою Д. Благоева, 20 липня 1891 р. на горі Бузлуджа відбулася розширена конференція болгарських соціалістів, яка прийняла рішення про створення соціал-демократичної партії. Бузлуджанський установчий з'їзд болгарських соціал-демократів виробив програму і статут партії, обрав керівні органи. Друкованим органом партії став журнал «День». Великий вплив на розвиток соціалістичного руху в країні мав вихід у світ роботи Д. Благоева «Що таке соціалізм і чи має він ґрунт у нас?». На з'їзді в Пловдиві (1892 р.) було вирішено опублікувати документи БСДП, видавати газету «Робітник». Противники партії, заснованої Д. Благоевим, об'єдналися у «Соціал-демократичний союз» (союзисти) і видавали журнал «Соціал-демократ». У кінці 1893 р. майже весь склад Загальної Ради БСДП на чолі з Д. Благоевим поліція заарештувала. Вихід газети «Робітник» припинився. На почат-

ку 1894 р. переслідувані поліцією Стамболова БСДП і БСДС об'єдналися в єдину Болгарську робітничу соціал-демократичну партію.

Вже у перші роки після об'єднання керівництво в партії захопили опортуністи. В 1894 р. на першому з'їзді БРСДП у Софії під їх тиском до програми і статуту партії було внесено зміни опортуністичного характеру. Статут відкрив вільний доступ у партію всім бажаним, не вимагав від членів партії вступу до певної партійної організації. З'їзд допускав у виборчій кампанії угоду соціалістів з «приватними особами»; видання партійної літератури оголошувалось справою приватної ініціативи і т. д. Керівна роль у партії належала опортуністам Я. Сакізову і Н. Габровському. Однак болгарські марксистки Д. Благоев, Г. Кирков, Г. Георгієв та інші рішуче боролися проти опортунізму за збереження пролетарського характеру партії.

Економічний розвиток Болгарії в період довоєнного імперіалізму. Болгарія вступила в епоху імперіалізму економічно відсталою, аграрною країною. Сільське господарство оброблялось примітивною технікою. Лише незначна частина селянства, яка володіла великими ділянками землі, застосовувала в господарстві машини, агротехніку.

Проникнення капіталістичних відносин сприяло інтенсифікації сільського господарства, запровадженню технічних культур. Значна кількість землі зосереджувалась у руках аграрної буржуазії, банків, різних товариств, монастирів, церкви тощо. Відбувався інтенсивний процес класової диференціації села. У 1908 р. 424 898 землевласників (45,52%) володіли 321 568 га землі (6,9%), в той час як 10 109 землевласників (1,8%) мали 659 994 га (14,3%). Земельний голод, нерівномірний розподіл земельної власності доповнювалися парцеляцією. На кожне господарство припадало іноді понад 10 маленьких парцел. Дрібне й середнє селянство експлуатувалось лихварями, куркулями, банками. Село зубожувало.

Промисловість Болгарії на початку XX ст. розвивалась швидкими темпами. Величезний визиск трудящих, нові капіталоукладення і застосування технічних удосконалень, протекціоністська політика уряду — все це сприяло прискоренню промислового розвитку країни. Велике значення для розвитку промисловості і торгівлі мав протекціоністський закон 1905 р.

Після прийняття цього закону в країні зростає кількість підприємств металообробної, хімічної, харчової та інших галузей промисловості. Деякі галузі важкої промисловості (вугільна, гірнична, електрична) розвивались повільно.

На початку XX ст. Болгарія переживала період переростання дрібного промислового виробництва у велике. Це був час утвердження і розвитку промислового капіталізму. Під зовніш-

нім впливом монополістичного капіталу в Болгарії з'являються трести, картелі, що свідчать про переростання промислового капіталізму в імперіалізм.

Рівень розвитку промисловості впливав на обсяг торгівлі. Внутрішній ринок, який, за характеристикою В. І. Леніна, визначався ступенем розвитку капіталізму, був вузьким. Більш значне місце в економіці займала зовнішня торгівля. Болгарія вивозила зерно, худобу, овочі, насіння, шкіряні вироби, масло, сало, віск тощо; ввозила кам'яне вугілля, кокс, нафту, цемент, скло, металеві вироби, сільськогосподарські машини, зброю та ін. Найбільш широку торгівлю вела Болгарія з Австро-Угорщиною, Німеччиною та Англією. На початку ХХ ст. швидко зростає мережа залізниць. Довжина залізниць у 1912 р. становила 1964 км. З'явився автомобільний транспорт. Розширився поштово-телеграфний зв'язок.

Внутрішня і зовнішня політика. ХХ ст. Болгарія зустріла класовими боями, тяжкою аграрною і торгово-фінансовою кризою. Щоб поповнити державну казну, уряд запровадив податкову політику. Якщо в 1879 р. податки становили 27,5 млн., то в 1911 р. — 150,2 млн. левів. Великі проценти доводилось виплачувати Болгарії за іноземні позики.

Скориставшись молодотурецькою революцією, болгарський уряд О. Малінова 22 вересня 1908 р. проголосив країну незалежною. Цей акт мав прогресивне значення. Болгарія скидала васальну залежність від Туреччини. Але турецько-болгарські відносини дуже загострились.

З допомогою російської дипломатії відносини між Туреччиною і Болгарією були урегульовані. Остання зобов'язалась протягом 75 років сплатити Росії 82 млн. франків, а Росія відмовилась від 125 млн. франків контрибуції, яку повинна була сплатити Туреччина у відповідності з Берлінським договором. 19 квітня 1909 р. Болгарія підписала з Туреччиною протокол, в якому остання визнавала незалежність Болгарії. Незабаром це визнали й інші великі держави.

Для зміцнення влади і здійснення планів війни проти Туреччини, Фердинанд у березні 1911 р. закликав до влади партії народників і цанковистів. На Великих народних зборах коаліційний уряд Гешова вніс зміни в конституцію, за якими, зокрема за ст. 17, Фердинандові надавались необмежені права щодо зовнішньої політики. Використовуючи національно-визвольний рух у Македонії, болгарська буржуазія намагалася приєднати останню до Болгарії. Це погіршило відносини між Болгарією і Туреччиною.

Епоха імперіалізму привела до загострення соціально-економічних і політичних суперечностей. Аграрна і торгово-фінансова кризи на рубежі ХІХ—ХХ ст. завдали тяжкого удару по дрібному виробництву. Стихійні лиха, лихварство, великі

податки посилювали незадоволення народу і зростання класових суперечностей. В 1899 р. болгарський уряд відновив натуральну десятину. Це викликало опір селянства. Відбулися сутички з поліцією. В с. Трестеник Русенської околиці селяни прогнали кмета, побили околицького начальника і розігнали поліцію; на допомогу трестеничанам прибули селяни з сусідніх сіл. Уряд придушив повстання.

Найбільші виступи селян відбулися в кінці травня—на початку червня 1900 р. у Балчикській околиці. Селяни Шабла, Дуранкулак, Сюлманлик, Караманлі та інших сіл виступили проти околицьких властей, які примушували їх виплачувати десятину. Уряд направив проти повсталих кавалерію. У боях між селянами та військом було вбито близько 100 і поранено 800 чоловік. Уряд оголосив воєнний стан у Варненській, Шуменській, Тирновській округах. Стихійність селянських виступів зумовила їх поразку, але натуральної десятинали селяни позбавились.

З наростанням незадоволення урядовою політикою, загостренням класової боротьби пов'язано створення великої політичної селянської організації — Болгарського землеробського народного союзу (БЗНС). Саме в кінці ХІХ ст. в Болгарії поширюється ряд ідей, які відбивали тенденції селянства до пошуків виходу з тяжкого становища. Пропаганда організації селянства велася на сторінках газет і журналів «Селяч», «Земледелец», «Земледельска защита» тощо. В країні виникають селянські дружби.

У березні 1899 р. у с. Баладже Варненської округи відбулася конференція землеробських дружб, на якій утворилася округна організація. Через декілька місяців група інтелігентів на чолі з Цанко-Церковським звернулася із закликом до болгарських селян об'єднатися у єдиний Землеробський союз. Його засновано 28—30 грудня 1899 р. на селянському з'їзді в м. Плевені. Керівниками Болгарського землеробського народного союзу стали Я. Забунов, Ю. Пекарев, Н. Корманов, Д. Драгієв та ін. БЗНС видавав газету «Земледельска защита» і проводив освітньо-економічну роботу.

Програма БЗНС вимагала широкого і дешевого кредиту, організації кооперативів, поширення агрономічних знань, зменшення податків і т. ін. У програмі, прийнятій на ІІІ з'їзді в 1901 р., союз визначався як організація освітня і політико-економічна. БЗНС перетворився в політичну партію. Союз об'єднував здебільшого дрібних і середніх селян і дрібнобуржуазну інтелігенцію. Після кризи 1899—1901 рр. і селянських повстань однією з поширених форм селянського руху було кооперування. На 1912 р. у Болгарії налічувалось 557 кооперативів, що об'єднували 34 288 чоловік. За плечима кооперативних організацій стояли банки. Селяни, які не повертали

своєчасно позику, позбавлялися своєї землі і майна. Лише в 1905 р. Земельний банк придбав у боржників майна на 1 млн. 250 тис. левів. Значну частину одержали куркулі і лихварі. Не дивно, що класова боротьба в кооперативах весь час загострювалась. Видатний лідер БЗНС Олександр Стамболійський (1879—1923 рр.), виходячи з так званої «станової теорії» запевняв, що «звільнення землеробів — справа самих землеробів», але це вело селянство до самоізолювання в боротьбі.

Серйозним недоліком класової боротьби в Болгарії було те, що соціал-демократична партія не боролась за союз робітничого класу з селянством.

Робітничий і соціалістичний рух. Характеризуючи становище робітничого класу Болгарії на початку ХХ ст., Д. Благоєв відзначав, що воно не тільки не поліпшилось, а навпаки, стало гіршим. Середня заробітна плата зменшилася; тривалість робочого дня становила 11—16 годин.

У той же час ціни на продукти харчування зростали: з 1900 до 1912 р. на яловичину, баранину і сир — вдвічі, на свинину — більш ніж в 1,5 раза, на масло — на 60% і т. д. Підвищилися ціни на зерно, борошно, хліб і особливо на картоплю. Збільшилися непрямі податки. Жорстоко експлуатувалися жінки і діти. Постійним явищем були каліцтво і смертні випадки. Тяжкі матеріальні умови спричинили до еміграції частини робітників. Робітничий клас Болгарії піднімається на боротьбу проти експлуататорів. В країні формуються і зростають профспілки, гімнастичні товариства, робітничі школи тощо.

Опортуністичні елементи на чолі з Я. Сакизовим під впливом бернштейніанства заперечували революційну роль пролетаріату, класову боротьбу, захищали класове співробітництво, «широке трактування марксизму» і широкий доступ до лав партії (звідси назва «широкі»).

Проти широких, або спільнодільців (за назвою журналу «Общо дело»), рішуче виступили представники революційного напрямку БРСДП, що виступали за пролетарський склад партії — «тісняки». У 1901 р. вийшла стаття Д. Благоєва «Марксизм чи бернштейніанство?», в якій захищалися принципи марксизму і викривалися ревізіонізм, опортунізм спільнодільців. Велике значення мала й інша стаття Благоєва «Опортунізм чи соціалізм?» (1902 р.). Значну роль у боротьбі з спільнодільцями відіграла ленінська газета «Искра», одним з розповсюджувачів якої в Болгарії був болгарський революційний діяч Загубанський. У газеті «Работнически вестник» передруковувалися статті з «Искры». Великий вплив на болгарських революціонерів справила праця В. І. Леніна «Що робити?».

Боротьба між двома течіями (широкими і тісняками) в БРСДП загострювалась. Революційні пролетарські елементи на місцях, підтримуючи своїх керівників, не допускали опор-

туністів на збори, створювали революційні партійні організації. Такою, наприклад, була створена за ініціативою Г. Димитрова нова партійна організація в Софії. Десятий з'їзд партії, який проходив в липні 1903 р. в Русе, виключив широких. Партія оформилася як марксистська партія робітничого класу під назвою Болгарська робітнича соціал-демократична партія (тісних соціалістів). Так закінчився перший період в історії партії. За характеристикою Г. Димитрова, це був період посиленої і упертої пропаганди соціалістичних ідей і безперервної боротьби проти буржуазних і дрібнобуржуазних ідеологів, період внутріпартійної боротьби між революційно-марксистським напрямом на чолі з Д. Благоєвим, з одного боку, і реформістським, спільнодільським напрямом на чолі з Я. Сакизовим, з другого. Після розгрому почався другий, тісносоціалістичний період в історії робітничої партії Болгарії (1903—1919 рр.).

Після з'їзду перед тісняками постала необхідність організувати і об'єднати робітничий клас, очолити профспілковий рух. Це диктувалося, крім всього іншого, ще й тим, що широкі намагалися підкорити профспілки собі: вони проводили демагогічну агітацію проти тісняків, проповідували «нейтралітет» синдикатів¹ до політичної боротьби, затягували їх в болото опортунізму. Все це, зрештою, привело до розколу і в профспілках.

Під керівництвом БРСДП (т. с.) у Пловдіві в 1904 р. відбувся Установчий синдикальний з'їзд, на якому було створено Загальний робітничий синдикальний союз. Союзом керували тісняки. Робітнича профспілкова організація мала право вступати до ЗРСС, якщо визнавала класову боротьбу. Спочатку ЗРСС очолив Г. Кірков, а з 1909 по 1923 р. — Г. Димитров.

Георгій Димитров народився 18 червня 1882 р. в с. Ковачевці Родомирської околії в робітничій сім'ї. Ще в дитячі роки він, не маючи змоги вчитися, пішов на роботу. Працюючи в друкарні в Софії, Димитров займався самоосвітою. 18-річним юнаком його обрали секретарем профспілки друкарів Софії. В 1902 р. вступив до БРСДП, брав активну участь у боротьбі з опортуністами. Він — один із засновників ЗРСС і член його керівного органу — Синдикального комітету. В 1909 р. Димитрова обрано членом ЦК партії і секретарем Синдикального комітету.

Російська революція 1905—1907 рр. справила величезний вплив на розвиток революційного руху в Болгарії. У січні 1905 р. ЦК БРСДП (т. с.) звернувся із закликом до всіх трудящих надати допомогу борцям Росії; в містах і селах відбувалися багатолюдні збори і мітинги на захист російського пролетаріату. Під час грудневого збройного повстання московсь-

¹ Профспілок (ред.).

кого пролетаріату в Софії відбулася велика демонстрація. Понад 1500 робітників вийшли на вулиці з гаслами «Хай живе російська революція!», «Геть еснафський закон!». Під впливом революційних подій в Росії у Болгарії значно посилювався, зрив організаціїно і став більш масовим страйковий рух. Керівну роль в ньому відіграв індустріальний пролетаріат. Найбільші виступи цього періоду — політичний страйк шахтарів Перніка і загальний страйк залізничників у 1906 р.

Приводом до виступу шахтарів Перніка послужила заборона адміністрацією організації профспілок/Робітники вимагали скорочення робочого дня, збільшення зарплати, заборони звільнення, надання права на організацію революційних профспілок. Страйком керував Г. Димитров. Шахтарів підтримували робітники інших міст. Уряд направляв проти страйкарів військо і поліцію. Почалися арешти, суди, переслідування. Декілька разів поліція намагалася вчинити замах на Г. Димитрова. Незважаючи на організованість і єдність шахтарів, після 35-денної боротьби страйк зазнав поразки. Проте робітники домоглися права на організацію профспілки.

У листопаді 1906 р. уряд прийняв закон, за яким керівники мітингів і страйків каралися ув'язненням від 3 до 12 років. Але у грудні цього ж року загальний страйк організували залізничники. Страйкувало близько 4 тис. робітників і службовців. Залізничний рух у країні припинився. Страйкарі вимагали 8-годинного робочого дня, ліквідації штрафів, права на проведення страйків тощо.

3 січня 1907 р. під час відкриття Народного театру залізничники і студенти Софії влаштували демонстрацію проти політики Фердинанда. Уряд закрити Софійський університет, звільнив багатьох професорів і заарештував понад 400 студентів, отолосив на залізнцях военний стан, а залізничників — мобілізованими. Репресіями, арештами, судами, терором уряд придушив і цей виступ.

Загострення класової боротьби і наростання робітничого руху вимагало від партії централізованої і одностайної діяльності на основі принципу демократичного централізму. XII з'їзд БРСДП (т. с.) у 1905 р. виключив з партії анархо-лібералів, а XV з'їзд у 1908 р. — «прогресистів» Н. Сакарова, Г. Кристева та ін. Це була дрібнобуржуазно-інтелігентська, опортуністична течія, яка відстоювала «теорію нейтралітету» профспілок і домогалась їх об'єднання з широкими. Очистившись від анархо-лібералів і «прогресистів», БРСДП (т. с.) остаточно укріпилась як марксистська партія робітничого класу. Тісняки, правда, ще не розуміли суті епохи імперіалізму, як передня соціалістичної революції, і тому не ставили питання про революційне захоплення політичної влади. Вони не розуміли ролі партії і відкидали революційний союз робітничого класу з

селянством. Вони вбачали головне завдання партії у пропаганді й агітації, підвищенні класової свідомості пролетаріату і т. ін.

Бажаючи ослабити боротьбу робітничого класу та його партію, ізолювати трудящих ремісничих майстерень від робітничого класу, болгарська буржуазія запроваджує з 1905 р. «еснафський закон». У відповідь на це партія організовує демонстрації протесту, вимагаючи прийняття закону про полегшення праці робітників, жінок і дітей. У 1906 р. В. Коларов пише спеціальну роботу, в якій викриває реакційну суть еснафського закону. В 1909 р. закон був відмінений. Активна політична діяльність БРСДП (т. с.) зміцнювала її авторитет, зростали її ряди за рахунок промислового пролетаріату. Серед нього тісняки мали найбільший вплив. У січні 1910 р. болгарські тісняки брали участь у першій Балканській соціалістичній конференції в Белграді.

Революційний рух російського пролетаріату надихав робітничий клас Болгарії на боротьбу проти експлуататорів. Коли в 1912 р. робітники Болгарії дізналися про Ленський розстріл робітників у Росії, країну охопила хвиля загальної обурення діями кривавого російського царизму. Під керівництвом тісняків по всій країні відбувалися масові мітинги й демонстрації солідарності з братнім російським пролетаріатом. Того ж року робітники Болгарії подали грошову допомогу англійським страйкарям. Це свідчило про високу політичну свідомість болгарських робітників, їх інтернаціоналізм.

8. БАЛКАНСЬКІ ВІЙНИ

Утворення Балканського союзу. Причинами створення союзу Болгарії, Сербії, Греції, Чорногорії були прагнення балканських країн до боротьби з Туреччиною і Австро-Угорською імперією та стремління великих імперіалістичних держав Європи використати балканські країни в майбутній європейській війні. Незважаючи на суперечності, які існували між балканськими країнами, державам Троїстої угоди (Росії, Франції і Англії) вдалося створити воєнно-політичний блок на Балканах.

Буржуазія балканських країн прагнула придбати нові ринки, джерела сировини і нові землі. Слов'янська Македонія, Фракія, грецький острів Крит, які перебували під владою Туреччини, Герцеговіна, Боснія, Словенія та інші землі, що належали Австро-Угорщині, розпалювали її апетити, і вона всіляко намагалася використати національно-визвольний рух поневолених народів у своїх класових загарбницьких цілях.

Весною 1911 р. сербський уряд Міловановича запропонував болгарському уряду Гешова укласти союз на основі поділу

Македонії. Але останній не погодився на це. Болгарія відстоювала автономію Македонії, розраховуючи на те, що остання згодом об'єднається з нею. Та коли восени цього ж року Італія розпочала війну з Туреччиною, Болгарія пішла на союз із Сербією. Становище Оттоманської імперії було досить хитким. Уряд її змушений був боротися проти повсталих албанців, слов'ян, греків, арабів, вірменів. Турецькі війська терпіли поразку на фронті. Балканські країни вважали, що Туреччина досить слабка для того, щоб бути переможеною. Болгарія погодилася на поділ Македонії. Одночасно з сербо-болгарськими почалися болгаро-грецькі переговори про укладення воєнно-політичного союзу. Після довгих сперечань відносно поділу Македонії з допомогою дипломатів Росії, Англії, Франції і США воєнний блок на Балканах було створено.

29 лютого (13 березня) 1912 р. Сербія і Болгарія підписали союзний договір. В додатку до нього говорилося, що Сербія визнає за Болгарією територію на Схід від Родоп і р. Струми, а Болгарія за Сербією — територію на північ і захід від Шар-Планини. Що ж стосується території між Шар-Планиною, Родопами та Охридським озером, то вона визнавалася спірною, і розділ її (якщо не вдасться утворити тут автономної області) передавався арбітражу російського царя. В доповнення до договору про союз і дружбу була підписана воєнна конвенція. Сербо-болгарський союз мав наступальний характер проти Туреччини і оборонний проти Австро-Угорщини. Невдовзі — 16 (29) травня того ж року Болгарія підписала договір з Грецією. Формально він був оборонним, але містив умови, що перетворювали його в наступальний: зобов'язання взаємодопомоги в разі порушення третьою державою прав, які випливають із міжнародних договорів. А оскільки Туреччина їх систематично порушувала, то, безперечно, греко-болгарський договір спрямовувався проти неї. Незадовго до війни Болгарія і Греція підписали воєнну конвенцію.

У вересні 1912 р. Болгарія уклала усну угоду з Чорногорією, спрямовану проти Туреччини. Це завершувало організацію Балканського союзу.

У цей же час болгарські тісняки, соціал-демократи Сербії та інших слов'янських земель, викриваючи агресивні наміри буржуазії балканських країн та імперіалістичну політику великих європейських держав, боролися за Федерацію балканських демократичних республік. На початку січня 1910 р. в Белграді відбувся перший міжбалканський з'їзд соціал-демократичних партій, де було прийнято рішення про створення на Балканах Федерації демократичних республік. В. І. Ленін писав: «Дійсна свобода слов'янського селянина на Балканах, як і селянина турецького, може бути забезпечена *тільки* повною свободою всередині кожної країни і федерацією цілком і до

кінця демократичних держав»¹. Але слабкість пролетаріату, відсталість селянських мас були причиною того, що на Балканах замість Федерації демократичних республік виник союз монархій з явно агресивними цілями. Але навіть цей факт В. І. Ленін оцінював позитивно. «Незважаючи на те, що на Балканах утворився союз монархій, а не союз республік, — незважаючи на те, що здійснено союз завдяки війні, а не завдяки революції, — незважаючи на це, зроблено великий крок вперед до зруйнування залишків середньовіччя у всій східній Європі»².

Перша балканська (антитурецька) війна. 8-го жовтня 1912 р. Чорногорія оголосила війну Оттоманській імперії. 17 жовтня проти Оттоманської імперії виступила Греція, а 18 жовтня — Болгарія і Сербія. У боях біля Гечкенелі Селіолу—Ескіполос, Бунар—Хісар—Люле—Бургас турецька армія, яка складалася з 175 тис. чоловік, розпалася під ударами болгарських військ. Її окремі групи в паніці з криками «Хліба! Хліба!» тікали в напрямі Константинополя до Чатаджинських укріплень.

Сербська армія, діючи разом з грецькими і болгарськими військами, розбила турків у Македонії. Чорногорські війська діяли проти турків в Албанії. В той же час сербські війська через північну Албанію вийшли до Адріатичного моря, а грецькі війська захопили Салоніки. Союзників підтримували загони македонських ополченців.

Турецький уряд змушений був укласти перемир'я. У грудні в Лондоні почалися мирні переговори. Але в січні 1913 р. у Константинополі відбувся державний переворот. До влади прийшла войовнича младотурецька буржуазія, яка відновила воєнні дії. У березні 1913 р. болгарська армія штурмом здобула фортецю Адріанополь, і турки знову погодилися на мирні переговори. 30 травня в Лондоні був укладений мирний договір, за яким встановлювався кордон Туреччини на Балканах по лінії Енос—Мідія. Територія на захід від цієї лінії за винятком Албанії, яка проголошувалася незалежною, переходила до балканських союзників. У визволенні балканських народів від турецького гніту полягає прогресивне значення антитурецької війни.

Друга балканська (міжсоюзницька) війна. Причиною міжсоюзницької війни були гострі суперечності між союзниками при розподілі «турецької спадщини», а також втручання в балканські справи великих імперіалістичних держав.

Австро-Угорщина і Німеччина розуміли, що Балканський союз в руках їх противників — країн Троїстої угоди зможе відіграти неабияку роль у випадку війни у Європі. Тому їх дип-

¹ В. І. Ленін. Твори. Т. 18, стор. 311.

² Там же, стор. 327.

ломатія докладала всіх зусиль, щоб розвалити Балканський союз. Австро-Угорщина і Німеччина не погоджувалися на вихід Сербії в Адриатичне море. Ця обставина посилювала домагання Сербії на перегляд договору з Болгарією відносно поділу Македонії. Греція теж домагалася частини Македонії. Болгарія з цим не згоджувалася, посилаючись на умови договору. Сербія і Греція таємно уклали угоду проти Болгарії. Зусилля Росії розв'язати міжсоюзницький спір мирно не дали результатів.

Підштовхуваний Австро-Угорщиною та Німеччиною, болгарський цар Фердинанд віддав наказ розпочати військові дії проти грецьких і сербських військ у Македонії. 16 (29) червня 1913 р. між союзниками почалася війна. Співвідношення сил складалося не на користь Болгарії. В країні зростало незадоволення підготовкою до війни, тісняки викривали агресивну політику болгарської буржуазії, серед солдатів виникали бунти.

Авантюристична політика Фердинанда і правлячих кіл буржуазії привела Болгарію до національної катастрофи; вона зазнала поразки. Проти Болгарії виступила також Румунія, що претендувала на болгарську територію. Румунські війська, не зустрічаючи опору, підійшли до Софії. Скориставшись цим, Туреччина порушила Лондонський мир і відновила війну проти Болгарії. Розбита і окупована, Болгарія капітулювала. 10 серпня 1913 р. у Бухаресті був укладений мирний договір, за яким Македонія була поділена між Сербією та Грецією. До Болгарії відійшли невелика область Пірінської Македонії і частина західної Фракії з портом Дедеагач в Егейському морі. Південна Добруджа ввійшла до складу Румунії. Східна Фракія з Адрианополем за Константинопольським мирним договором 16 вересня 1913 р. відійшла до Туреччини. Значно розширила свою територію Сербія за рахунок Вардарської Македонії, Старої Сербії і Новопазарського санджака. Частково за рахунок санджака розширилася і Чорногорія. Міжсоюзницька війна загострила суперечності на Балканах. Балкани стали «пороховим льохом».

9. СЛОВ'ЯНСЬКІ КРАЇНИ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ІМПЕРІАЛІСТИЧНОЇ ВІЙНИ

Сербія, Чорногорія і південнослов'янські народи Австро-Угорщини в період війни. Імперіалісти Австро-Угорщини давно шукали нагоди для нападу на Сербію. У червні 1914 р. на території Боснії та Герцеговіни почалися військові маневри, для керівництва якими прибув наступник австрійського престолу ерцгерцог Франц-Фердинанд. Проведення маневрів біля самого кордону Сербії було прямою антисербською провокаці-

єю. Націоналістична організація «Молода Боснія» організувала замах на життя Франца-Фердинанда. 28 червня 1914 р. шістнадцятирічний гімназист Принцип двома пострілами з револьвера вбив ерцгерцога і його дружину. Заручившись підтримкою Німеччини, Австро-Угорщина 28 липня оголосила війну Сербії. «Німецька буржуазія розпочала грабіжницький похід проти Сербії, бажаючи підкорити її і задушити національну революцію південного слов'янства...»¹. Це стало початком першої світової імперіалістичної війни.

Незважаючи на малочисельність, гостру нестачу зброї і боеприпасів, сербська і чорногорська армії в жорстоких боях утримували свої рубежі до жовтня 1915 р. Вступ у війну Болгарії створив для країни виключно тяжке становище. Під тиском австрійських, німецьких та болгарських військ з кровопролитними боями сербська і чорногорська армії відступили до Косового Поля. У важких зимових умовах вони просувалися через труднопрохідні гори Албанії і Чорногорії до Адриатичного моря. У січні 1916 р. стоп'ятидесятитисячна армія сербів була відправлена на грецький острів Корфу. Після переформування і відпочинку вона направилась на створений англо-французами Салонікський фронт. Сербію і Чорногорію окупувала Австро-Угорщина. Але 15 вересня 1918 р. війська Англії і Франції на Салонікському фронті з участю сербської армії прорвали лінію оборони болгарських, австро-угорських і німецьких військ. Незабаром капітулювала Болгарія, а 3 листопада 1918 р. — Австро-Угорщина.

Національно-визвольний рух у роки війни. Після відступу армії народи Сербії і Чорногорії не припиняли героїчної боротьби проти окупантів. Значно посилилась національно-визвольна боротьба народів Хорватії, Словенії, Боснії, Герцеговіни та інших слов'янських країн. Весною в Топлицькій окрузі Сербії виникло велике повстання проти окупантів. Але слабкість пролетаріату і помилки діячів соціал-демократичних партій у національному питанні зумовили той факт, що керівництво рухом захопила національна буржуазія.

У травні 1915 р. у Лондоні був створений Югославський комітет на чолі з А. Трумбичем, до якого увійшли буржуазні діячі сербів, хорватів і словенців. Він вів боротьбу за відокремлення південнослов'янських областей від Австро-Угорщини і створення федеративної південнослов'янської держави. Більш реакційні угруповання буржуазії в перші роки війни дотримувалися ідеї триалізму. Однак військові невдачі Австро-Угорщини в 1916 р. похитнули їх позиції. Більшість прихильників триалізму підтримала програму Югославського комітету. Останній вступив у переговори з урядом Софії про принципи

¹ В. І. Ленін. Твори. Т. 21, стор. 12.

створення єдиної держави південних слов'ян. Підписана 20 липня 1917 р. Корфська декларація передбачала відокремлення південнослов'янських областей від Австро-Угорщини і приєднання їх до Сербії і Чорногорії. Нова держава мала назватися Королівством сербів, хорватів і словенців. Її правителями ставали королі сербської династії Карагеоргиевичів. 11 серпня 1917 р. до Корфської декларації приєднався створений у березні цього року в Парижі Чорногорський комітет національного об'єднання. Корфська декларація стала офіційною програмою всіх угруповань південнослов'янської буржуазії.

Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на піднесення визвольного руху народів Югославії. Восени 1917 р. трудящі Австро-Угорщини одержали перші звістки про перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції в Росії і перші декрети Радянської влади. Народні маси під впливом революції активізували свою діяльність. Повсюдно виникали мітинги і демонстрації трудящих, створювались революційні комітети (Загреб, Любляна та ін.). Спалахнули повстання у портах Далмації. В січні 1918 р. у габсбурзькій імперії відбувся масовий страйк трудящих. У лютому 1918 р. повстали моряки 14 кораблів Австро-Угорської військово-морської ескадри, яка стояла у бухті Котор. Моряки захопили військову гавань Шибеник. Почалося масове дезертирство з армії. У всіх районах збільшувалися старі і виникали нові партизанські загони. Селяни почали захоплювати поміщицькі землі. У кінці жовтня 1918 р. спалахнуло повстання в словенських і хорватських частинах армії, а незабаром Австро-Угорська монархія припинила своє існування.

Підготовка Болгарії до війни. Незважаючи на поразку в 1913 р., цар Фердинанд і буржуазія не залишали авантюристичних планів створення Великої Болгарії. Ще під час підписання Бухарестського миру Фердинанд вигукнув: «Моя помста буде жорстокою!», а лідери буржуазних партій заявили, що вони згортають свої знамена до кращих часів.

Уряд «ліберальної концентрації» на чолі з В. Радославовим проводив активну проницецьку політику, розгортав шалену пропаганду проти Росії і русофільських партій за дальше зближення з австро-німецьким блоком. Ватикан і австрійська католицька церква намагалися нав'язати Болгарії унію.

На виборах у Народні збори 24 листопада 1913 р. ліберальні партії (Радославова, Геннадієва, Тончева) не зібрали більшості. Лише в умовах жорстокого терору, підкупів і махінацій на виборах у лютому 1914 р. урядова коаліція одержала незначну більшість — 126 місць, а опозиція — 119. Вибори свідчили про зростання впливу партії тісняків серед народу.

На початку липня 1914 р. Болгарія уклала з Німеччиною угоду на одержання позики в 500 млн. золотих франків, більша

частина якої була використана на виплату старих боргів Німеччині і на закупку зброї і амуніції. Уряд Радославова віддав в експлуатацію Німеччині вугільні шахти Бобов Дол і Пернік, концесію на будівництво військово-морської бази Порт-Лагос і залізницю від цього порту до Хасково. Болгарія по суті стала союзником Німеччини.

Перша світова імперіалістична війна застала Болгарію в досить тяжкому становищі. Війни 1912—1913 рр. коштували їй близько 600 млн. левів. Промислове виробництво, за винятком видобутку вугілля, різко скоротилося. Війна завдала удару і сільському господарству. Зменшились посівні площі, знизилась врожайність. Становище трудящих мас погіршало.

Однак правлячі кола Болгарії на чолі з Фердинандом проводили курс на підготовку до війни, вели активні переговори з центральними державами про укладення союзного договору.

Росія, Англія і Франція всіляко намагалися привернути Болгарію на свій бік, але це їм не вдалося. 24 серпня 1915 р. Болгарія і Німеччина підписали військово-політичний договір, за яким Болгарія мала одержати частину сербської Македонії, а в разі виступу Румунії і Греції проти центральних держав вона мала заволодіти відповідно Добруджею, грецькою частиною Македонії і західною Фракією. Крім того, Болгарія, Австро-Угорщина та Німеччина підписали договір про ненапад. Німеччина надавала Болгарії додаткову позику 200 млн. левів. Того ж дня була підписана болгаро-турецька конвенція, за якою Туреччина уступила Болгарії територію на захід від р. Марици з містами Карагач і Димотика. Так створився четвертий союз.

Опозиційні партії — народняцька, прогресивна, демократична, радикальна, «широкі» соціалісти і БЗНС — не змогли втягнути Болгарію у війну на боці держав Антанті. Не стримали Фердинанда і правлячу кліку навіть виступи лідера БЗНС О. Стамболійського, який загрожував підняти селян проти царя, якщо Болгарія воюватиме на боці Німеччини.

За збереження миру і Балканську Федеративну республіку рішуче виступила партія тісняків. У країні проводилися мітинги за мир і дружбу між народами, за соціалізм. Д. Благоев рішуче відхилив пропозиції Плеханова і Парвуса про вступ Болгарії у війну на боці Росії або Німеччини. БРСДП (т. с.) рішуче засудила соціал-шовіністичну позицію опортуністичних партій II Інтернаціоналу. XXI з'їзд БРСДП (т. с.), який відбувся в серпні 1915 р., проходив під лозунгом боротьби проти імперіалістичної війни. За ініціативою тісняків, у червні 1915 р. в Бухаресті відбулась друга міжбалканська конференція соціал-демократичних партій. На конференції утворилася Балканська робітничка соціал-демократична федерація, яку Г. Ди-

митров розглядав як «перший практичний крок по шляху об'єднання балканських народів через об'єднання соціалістичного пролетаріату». За три дні до вступу Болгарії у війну ЦК і парламентська група БРСДП (т. с.) звернулися з відозвою до болгарського народу, в якій викривалися хижацькі наміри буржуазії, що поставила країну над безоднею війни, вказувалося на необхідність солідарності робітників Сербії, Румунії, Греції і Туреччини в боротьбі проти капіталістів. Відозва закінчувалась закликами: «Геть війну! Хай живе мир! Хай живе міжнародна робітничка солідарність! Хай живе балканська Федеративна республіка! Хай живе визвольний революційний соціалізм!». За «державну зраду» парламентську групу тісняків уряд віддав до суду. Лідер БЗНС О. Стамболійський також потрапив у в'язницю. Болгарія скочувалась до нової національної катастрофи.

Вступ Болгарії у війну та внутрішнє становище у країні. 14 жовтня 1915 р. болгарські війська почали воєнні дії проти сербської армії. Через 1,5—2 місяці вся Македонія і частина Сербії були окуповані болгарськими військами, які підійшли до грецького кордону. У серпні 1916 р. Англія і Франція відкрили Салонікський фронт проти Болгарії.

У серпні 1916 р. проти Австро-Угорщини виступила Румунія. Болгарія оголосила війну Румунії. Третя болгарська армія розпочала воєнні дії в Добруджі і на кінець 1916 р. окупувала її, частина військ досягла Бухареста.

У цей час під впливом більшовиків тісняки брали активну участь у боротьбі за створення революційного Інтернаціоналу.

Мобілізація переважної більшості чоловіків негативно відбивалась на економічному житті країни. Середній річний збір зерна зменшився на 800 тис. т. Все більше відчувалась нестача продуктів харчування. У 1917 р. у містах Болгарії вводилося нормування хліба. 70% промислових підприємств зовсім не працювали або працювали з незначним навантаженням. Німецькі імперіалісти перетворили Болгарію в колонію. За офіційними даними, з Болгарії в Німеччину щорічно відправлялося 1800 вагонів з продовольством. На війні наживалася лише буржуазія.

Під впливом Лютневої буржуазно-демократичної революції в Росії, в Болгарії почалися заворушення і заколоти. Парламентська група тісняків заявила, що «справа російських революційних робітників є їх справою». Вони розгорнули активну діяльність в армії: зростав тираж газети «Работнически вестник», на фронті відбувалось братання між болгарськими і російськими солдатами. Зростала політична активність робітників і селян. У рядах буржуазії виникали розходження; опозиція знову почала критикувати політику уряду Радославова. В Болгарії назрівала революційна криза.

Вплив Великого Жовтня на піднесення революційної боротьби болгарського народу. Велику Жовтневу соціалістичну революцію в Росії трудящі і партія тісняків зустріли з великою радістю. Вже на четвертий день після революції орган тісняків «Работнически вестник» писав про грандіозні події в Росії. Тісняки розповсюджували перекладені на болгарську мову найважливіші декрети Радянської влади. Ленінський декрет про мир був перекладений на болгарську мову, надрукований у великій кількості і розповсюджений на фронті і серед населення. По всій країні відбувалися мітинги на захист молодой Радянської республіки і її політики миру.

Звістка про те, що російський пролетаріат знищив владу поміщиків і капіталістів, надихала трудящих Болгарії на боротьбу проти монархії і капіталізму. В кінці 1917 р. і особливо у 1918 р. в Габрово, Старій-Загорі, Плевені, Сливені та інших містах стихійно виникали маніфестації і заворушення.

Під впливом Жовтневої революції, наростаючої робітничо-селянської боротьби і активної діяльності БРСДП (т. с.) в армії почали створюватися нелегальні військові комітети, очолювані тісняками. Навесні і влітку 1918 р. військові бунти виникли в 5, 8, 28, 34, 36, 49, 61, 83 та інших армійських полках. Найбільший бунт, організований тісняками, почався в червні 1918 р. у 27-му Чепінському полку. Солдати вимагали припинення війни і укладення миру.

Зростали революційні настрої серед болгарського війська на Салонікському фронті, куди після укладення Брестського миру з Радянською Росією була переведена 3 армія. Уряд піддавав жорстоким репресіям болгарських революціонерів. Було ув'язнено і Г. Димитрова, члена парламенту. Болгарія переживала революційну кризу.

Бухарестський договір від 7 травня 1918 р. між Болгарією, Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною та Румунією, за яким Болгарії передавалась тільки південна Добруджа, а решта залишалась під управлінням (кондомініумом) союзних держав, викликав велике незадоволення. У Добруджі хазяйнували німці. Деякі кола болгарської буржуазії закликали до орієнтації на Антанту і США. Щоб якось ослабити незадоволення в країні, Фердинанд дав відставку Радославову і призначив новий уряд О. Малінова з представників демократичної та радикальної партій. Однак новий уряд також не бажав миру.

Солдатське повстання 1918 р. В середині вересня 1918 р. війська Антанти на егейському плацдармі в районі Доброго Поля почали наступ проти болгарської армії. Після триденних боїв болгарська армія почала відступати. Щоб стримати відступ, уряд надіслав юнкерів і кінногвардійців. 24 вересня серед голодних і стомлених бійців болгарської армії поширився заклик «На Софію!», «Смерть винуватцям війни!». Під керів-

ництвом військових комітетів, очолюваних тіснями, земле-робцями, частини болгарських військ вирушили в напрямі до Софії. Група солдатів розгромила в Кюстенділі штаб армії. Інша група діяла в Горній Джумаї (Благоевград). У м. Радомирі, де знаходилося близько 30 тис. солдатів, виник революційний комітет, до якого ввійшли представник від БРСДП, член БЗНС і один анархіст. Комітет мав очолити повстання.

Небезпека, що нависла над урядом, змусила його вдатися за допомогою до О. Стамболійського і Р. Даскалова, яких звільнили з в'язниці. О. Стамболійський користувався авторитетом серед селянства, а тому уряд вирішив використати їх у переговорах з повсталими солдатами. 26 вересня в Радомир була направлена делегація, щоб заспокоїти солдатів і умовити їх повернутися на фронт. У складі її були Стамболійський і Даскалов. Солдати відхилили пропозицію делегатів. Стамболійський і Даскалов перейшли на бік повсталих. На вимогу останніх 27 вересня Даскалов проголосив республіку на чолі з О. Стамболійським. Командування повсталими взяв на себе Р. Даскалов. 28 вересня повсталі війська пішли на Софію і заволоділи с. Владая. В Болгарії наростала громадянська війна.

Ці обставини змусили уряд Малинова — Костуркова запросити перемир'я, яке при сприянні американської дипломатії він і уклав 29 вересня в Салоніках. США і Антанта були зацікавлені в придушенні революційного руху в Болгарії. Того ж дня столиця Болгарії Софія була оголошена в стані облоги, Стамболійському і Даскалову уряд заочно виніс смертний вирок. На боротьбу проти повсталих Малинов кинув німецькі війська. В боях при Княжево, Горній Бані і Владаї 29—30 вересня з допомогою німецьких військ повстанці були розбиті. Причиною поразки Владайського повстання треба вважати відсутність у Болгарії на той час партії, спроможної очолити революційний рух. Тісники ж допустили велику помилку, розцінюючи військове повстання як стихійний бунт селян, переодягнених у солдатські шинелі.

Внаслідок повного банкрутства пронімецької політики Фердинанд зрікся болгарського престолу на користь сина Бориса. Разом із своїм прислужником В. Радославовим він негайно відправився в Німеччину.

Польща і польське питання в роки війни. З початку війни і до останніх її днів політика великих держав в польському питанні мала яскраво виражений імперіалістичний характер. Центральні держави з тим, щоб відторгнути Королівство Польське від Росії, намагалися підняти в ньому повстання. Вони підготували склади зброї для повстанців, перекинули з Галичини до Королівства Польського роту стрільців, уклали угоду з групою Пілсудського про керівництво диверсійно-повстанськими і шпигунськими діями в тилу російської армії. У відоз-

ві, опублікованій 9 серпня 1914 р., вони закликали польське населення до повстання проти Росії, облудно використовуючи лозунг «незалежності». Царська Росія, намагаючись протидіяти цьому, також опублікувала 14 серпня 1914 р. відозву до поляків, обіцяючи об'єднання всіх польських земель «під скіпетром російського царя» і надання обмеженої автономії. Польське питання стало предметом обговорення. Жодна з імперіалістичних держав не була зацікавлена у відновленні Польщі. Для країн Антанти польське питання залишалося внутрішнім питанням союзної Росії.

Близько 1,5 млн. поляків було мобілізовано у ворожі армії. Підштовхувані польськими буржуазно-поміщицькими партіями, вони захищали чужі їм інтереси.

Польські соціал-демократи і ППС-лівиця зайняли революційну, пролетарську, інтернаціональну позицію. Вони розуміли: лише у спільній боротьбі робітників усіх країн за соціальну революцію можна добитися національного визволення. В. І. Ленін писав в той час: «...польські марксистки... належать до найкращих революційних і інтернаціоналістських елементів міжнародної соціал-демократії»¹.

Проте польські соціал-демократи помилялися у найважливіших питаннях стратегії і тактики пролетаріату. Вони проповідували помилкові погляди Р. Люксембург з національного питання. Саме тому соціал-демократи не могли відіграти керівної ролі у національно-визвольній боротьбі польського народу в наступні роки війни і окупації.

Окупація Королівства Польського австро-німецькими військами. Влітку 1915 р. німецькі і австрійські війська окупували Королівство Польське. Вони поділили його на дві окупаційні зони на чолі з варшавським і люблінським генерал-губернаторами. Загарбники встановили в країні жорстокий окупаційний режим. У польського народу реквізували продовольство і сировину, верстати і машини. Промисловість краю була зруйнована, сотні тисяч робітників вивезені до Німеччини, в деяких сільських округах введена панщина.

Зазнаючи нестаток у живій військовій силі, окупанти актом від 5 листопада 1916 р. проголосили на частині території колишнього Королівства Польського «самостійну польську державу», що мала управлятися тимчасовою Державною, а пізніше Регентською, радою. Позбавлені всякої реальної влади, вони лишалися додатком адміністрації варшавського генерал-губернатора Безелера. «Самостійникам» дозволялося мати свою армію, але витівка з її створенням повністю провалилась. Брехня окупантів була для всіх зрозумілою. Але так звані «активісти», до яких належав і Пілсудський, відкрито підтримали

¹ В. І. Ленін. Твори. Т. 22, стор. 322.

ці заходи, а прихильники російсько-антантівської орієнтації — «пасивісти» — вбачали у них шлях до незалежності Польщі.

Згодом, коли події на Східному фронті, здавалося, виправдували надії німецьких імперіалістів, вони захопили значні території колишнього Королівства Польського, перетворивши рещту їх у внутрішню колонію.

Визвольна боротьба польського народу в період війни. Після перемоги Лютневої революції в Росії національно-визвольний рух польського народу значно зріс. Наявна перевага Антанти у війні, особливо після вступу в неї США, жорстокий окупаційний режим, який загрожував поступовим знищенням польського народу, — все це викликало опозицію у деяких представників правлячих кіл. Влітку 1917 р. частина легіонів відмовилась присягнути на вірність монархам центральних держав і була репресована. П'ялсудського відправили в Магдебург.

Ще перед приходом австро-німецьких військ близько 2 млн. жителів Королівства Польського і серед них багато передових свідомих робітників евакуювалося вглиб Росії. Вони брали безпосередню участь у боротьбі російського пролетаріату і селянства проти царизму.

Велика Жовтнева соціалістична революція і боротьба польського народу за соціальне і національне визволення. Під впливом Жовтневої соціалістичної революції визвольна боротьба польського народу ще більше активізувалась. Головне правління СДКПіЛ у Варшаві вітало соціалістичну революцію в Росії і закликало польських трудящих до активної підтримки і захисту її завоювань. Соціал-демократи висунули лозунг вигнання окупантів, під яким по всій країні прокотилась хвиля демонстрацій і страйків. У січні 1918 р. вони набрали загальнополітичного характеру. Багато поляків в Росії брали безпосередню участь в Жовтневій революції і будівництві Радянської влади. Славний син польського народу Ф. Дзержинський був соратником В. І. Леніна в період підготовки і проведення пролетарської революції, безстрашним революціонером у боротьбі за будівництво і зміцнення Радянської влади проти її внутрішніх і зовнішніх ворогів. Такі видатні діячі, як Ю. Мархлевський, Ю. Уншліхт, Ю. Лещинський, Ф. Кон та інші самовіддано боролися за справу Жовтневої соціалістичної революції і керували польським революційним рухом.

У лютому 1918 р., коли на переговорах у Брест-Литовську німецько-австрійські імперіалісти розкрили перед світом свої загарбницькі плани, політичні демонстрації польських трудящих переростають у загальний національно-визвольний рух. Після укладення Брестського миру з Радянською Росією до Польщі почали повертатися польські робітники, біженці, демобілізовані солдати, які розповідали про події в Росії, поширю-

вали революційні ідеї. Революційні події в Польщі набирають ще більшого розмаху.

Влітку і восени 1918 р. в країні відбувалися масові революційні виступи. Найвизначнішими подіями були створення Гарнобжеської республіки у листопаді 1918 р., роззброєння робітниками Домбровського басейну австрійських солдат і створення Червоної гвардії. Революційні настрої поширювались і на селі. Розгортався національно-визвольний рух у західних польських землях. У країні почали виникати Ради. Однак СДКПіЛ і ППС-лівіця не змогли очолити рух за незалежну народно-демократичну Польську республіку.

Польська буржуазія і поміщики готувалися до боротьби з наростаючим революційним рухом і створювали власну збройну силу. Буржуазно-поміщицькі партії підтримували політику іноземних імперіалістів: одні з них орієнтувались на Антанту і США, інші — на Німеччину та Австро-Угорщину. Сили внутрішньої контрреволюції об'єдналися з загарбниками, домагаючись певних поступок у Берліні і Відні. Регентська рада засуджувала окупаційні держави за їх договір з Українською Центральною радою. Але цей «конфлікт» між окупантами та їх ставлениками лише вводив в оману народні маси. Польські контрреволюційні елементи в Росії на чолі з генералом Довбор-Мусницьким виступили проти Радянської влади.

Економічне і політичне становище Чехії та Словаччини в роки першої світової війни. Війна завдала руйнівного удару господарству Австро-Угорщини, в тому числі економіці чеських і словацьких земель. Розладнався транспорт. Не вистачало робочих рук. Зростала дорожнеча. Вдвічі зменшився збір урожаю. Трудящі зазнавали страшних бідувань.

Війна посилила політичне і національне гноблення чеського і словацького народів. У країні панував режим поліцейського терору. Будь-які антивоєнні і антиавстрійські прояви нещадно придушувались. Непокірних негайно відправляли на фронт або у концентраційні табори. Розглядаючи війну як похід проти слов'янства, австро-німецька і угорська буржуазія розгорнула шовіністичне переслідування чеського і словацького національного руху. Громадянські свободи були ліквідовані, більшість чеських і словацьких шкіл перетворена в госпіталі, слов'янська література вилучалася з бібліотек. Прояви слов'янської взаємності розглядалися як державна зрада. Австрійці розпустили навіть спортивне об'єднання «Сокіл».

Боротьба трудящих проти війни. З перших днів війни серед широких мас чеського і словацького народів посилилися стихійні прояви ненависті до австро-угорської монархії. Війну проти братніх слов'янських народів — Росії та Сербії — чехи і словаки ненавиділи. Вони всіляко ухилялися від мобілізації. Солдати масово здавалися в полон. У квітні 1915 р. з оркестром

і розгорнутими прапорами перейшов на бік росіян 28-й Празький полк, у липні цього ж року — 36-й піхотний полк.

З 1915 р. почалися стихійні виступи проти війни і в тилу. В 1916 р. вони стають масовими. Страйкують гірники Моравської Острави, робітники празьких машинобудівних заводів тощо.

Чеська і словацька буржуазія, всупереч національним інтересам, турбувалася лише про свої класові інтереси. Переважна більшість її, зв'язана з австрійським, німецьким і угорським капіталом, вела реакційну прислужницьку політику.

Друга група буржуазії, інтересам якої загрожував німецький капітал, а також частина буржуазної інтелігенції орієнтуються на Антанту. Представники цієї групи чеської буржуазії (Масарик, Бенеш, Штефанік) емігрували за кордон і в 1916 р. організували в Парижі Чеську національну раду, очолювану Масариком, а на чеських землях — таємну організацію «Маффія», діяльність якої не мала нічого спільного з революційним рухом народних мас. Проантантівськи настроєна чеська буржуазія створила всередині країни в 1916 р. свій політичний орган — Національний комітет. Невелика група національної буржуазії, очолювана Крамаржем, орієнтувалася на Росію і вважала, що післявоєнне чеське королівство повинно підпасти під протекторат Росії на чолі з династією Романових.

Орієнтація на Антанту аж ніяк не забезпечувала національного визволення чеського і словацького народів, оскільки англо-франко-американський імперіалістичний блок зовсім не виступав за ліквідацію Австро-Угорщини.

Опортуністичне керівництво соціал-демократії також було неспроможне очолити визвольну боротьбу мас. Соціал-демократичні лідери виправдовували війну, слухняно йшли за буржуазією і принизливо демонстрували свою відданість Габсбургам. Ще в перші дні війни вожді соціал-демократії заявляли: «Чеський пролетаріат, як і пролетаріат інших націй Австро-Угорщини, раптово, всупереч усім сподіванням, опинився в центрі подій, що лавиною проносяться над ним. Ніхто не знає, чим це закінчиться». Народ закликався лише до пасивного вичікування кінця конфлікту. Недарма австрійський уряд звільнив керівників чеської соціал-демократії від військової служби.

Шлях до свободи вказувала чеським і словацьким трудящим революційна діяльність російського пролетаріату, очолюваного більшовицькою партією. Лютнева революція в Росії 1917 р. сприяла зростанню самосвідомості чехів і словаків. З весни 1917 р. швидко зростала кількість страйків, антивоєнних демонстрацій і збройних конфліктів з урядовими військами. Під час придушення демонстрації в Простейові 27 квітня 23 чоловіка було вбито і 40 поранено. Через три дні в Празі ви-

йшли на демонстрацію 20 тис. трудящих. Протягом літа і осені не припиняються страйки металургів Праги, Пльзня, Острави, Хомутова та інших міст. До антиавстрійської боротьби підключається і прогресивна інтелігенція.

Відгуки на Велику Жовтневу соціалістичну революцію. Могутнім поштовхом до піднесення національно-визвольної боротьби чеського і словацького народів стали повідомлення про Велику Жовтневу соціалістичну революцію в Росії, що з'явилися в чеській і словацькій пресі вже 8—10 листопада 1917 р. Вплив Жовтневої революції на чеський і словацький народи був настільки великим, що з повним правом можна говорити про початок нового історичного етапу в революційній боротьбі чехів і словаків.

Під впливом революційних подій в Росії чеський і словацький пролетаріат розгорнув могутній рух проти війни і голоду, за самовизначення націй, за солідарність з першою в світі пролетарською державою. Масові демонстрації і страйки 22 січня 1918 р. переросли в загальний страйк пролетаріату чеських земель. Революційний рух охопив армію.

Винятково значними були першотравневі виступи 1918 р. Демонстранти вимагали миру, хліба, націоналізації фабрик та заводів і наділення селян землею. Понад 100 тис. пражан вийшли на вулиці з гаслом: «Соціалістична нація». В колонах демонстрантів крокувала і словацька делегація на чолі з поетом П. О. Гвездославом. У першотравневій демонстрації в Кладно брало участь 40 тис., в Оставі — 30 тис. чоловік, Словацькі трудящі на демонстрації 1 Травня у Ліптовському Мікулаші вперше висунули конкретну вимогу самовизначення словацького народу і об'єднання його з чеським в єдиній чехословацькій державі.

Понад 10 тис. військовополонених чехів і словаків у Росії брали безпосередню участь у здійсненні Великої Жовтневої соціалістичної революції і пліч-о-пліч з російським та українським пролетаріатом воювали на фронтах громадянської війни під Києвом, Харковом, Полтавою, Катеринбургом, Сімбірськом, Саратовим, Царициним, захищаючи молоду Радянську державу.

У кінці травня 1918 р. у Москві на з'їзді представників груп чеських і словацьких революційних соціал-демократів було створено при Російській комуністичній партії (більшовиків) чехословацьку секцію, яка називалася також Чехословацькою комуністичною партією на Русі та Україні.

Значна заслуга в поширенні ідей Великого Жовтня серед чеського і словацького народів належала військовополоненим, які повернулися з революційної Росії. Під впливом їх агітації у травні 1918 р. повстали солдати в Рімавській Сobotі в Румбурку. Десятьох організаторів повстання 7-го артилерійського

полку в Румбурку уряд стратив, а 560 кинув до в'язниці. В червні підняли повстання чеські і словацькі солдати 71-го піхотного полку, що стояв у сербському місті Крагуєваці. 44 солдати було покарано насмерть. Жорстокий терор не зміг зупинити революційної боротьби.

Могутнє піднесення національно-визвольного руху лякало чеську і словацьку буржуазію та її іноземних покровителів. Масарик дав згоду на заколот чехословацьких легіонів, що знаходилися в Росії і влітку 1918 р. виступили співучасниками імперіалістичної інтервенції проти країни Рад. Буржуазія об'єднує свої зусилля з правими соціал-демократами і прагне будь-що стримати вибух революції в Австро-Угорщині. Скориставшись відсутністю справді революційної марксистсько-ленінської партії, буржуазія прибирає до рук керівництво національно-визвольним рухом чеського і словацького народів.

РОЗДІЛ VIII

ЧАСТИНА ДРУГА

СЛОВ'ЯНСЬКІ КРАЇНИ НА ПЕРШОМУ ЕТАПІ ЗАГАЛЬНОЇ КРИЗИ КАПІТАЛІЗМУ

1. БОЛГАРІЯ В 1918—1941 рр.

Наростання революційної боротьби й утворення Комуністичної партії. Поразка Болгарії в першій світовій війні стала другою національною катастрофою країни. В зв'язку з участю в Балканських війнах і першій світовій війні Болгарія втратила близько 150 тис. чоловік, 200 тис. було поранено, понад 100 тис. чоловік перебували в полоні. Господарство країни дуже виснажилось. Близько 70% промислових підприємств скоротили виробництво. Зростали безробіття, злидні і дорожнеча. Занепало також сільське господарство. Разом з тим у цей же час у Болгарії виникли нові банки й акціонерні товариства з капіталом понад 1 млрд. левів: буржуазія наживалась на війні. Трудящі маси опинились у надзвичайно тяжкому становищі. В країні розгортався широкий рух за поліпшення умов життя, за перемогу в Болгарії ідей Великого Жовтня.

Щоб зберегти свою владу, буржуазія звернулася за допомогою до дрібнобуржуазних партій. До складу уряду залучалися представники БЗНС і широких соціалістів з тим, щоб через них впливати на незадоволені маси. В грудні 1918 р. англійські кораблі придушили повстання болгарських моряків на крейсері «Надія» в Чорному морі; англо-французькі війська окупували країну і допомагали болгарській буржуазії утримувати владу.

Незважаючи на репресії, революційне піднесення в країні зростало. Керовані тіснями, маси вимагали загальної політичної амністії, конфіскації майна, награваного буржуазією, 8-годинного робочого дня, повернення полонених та ін. Під тиском мас уряд змушений був оголосити 4 січня 1919 р. загальну політичну амністію і пообіцяв задовольнити інші вимоги трудящих. Але це не припинило розвитку широкого антибуржуазного руху. В грудні 1918 р. очолювані Г. Димитровим, застрайкували шахтарі м. Перніка, у січні 1919 р. — робітники цукрового заводу в Русе. На початку 1919 р. великі страйки відбулись у Пловдиві, Бургасі й інших містах. Успішне завершення багатьох з них довело, що лише організована боротьба пролетаріату може дати позитивні результати.

Революційна боротьба партії тісняків за інтереси народу сприяла зростанню її авторитету і впливу на маси. Особливо це позначалось у роки світової війни, коли тісняки виступали проти участі в ній Болгарії, і після Жовтневої революції в Росії, революційні лозунги якої вони поширювали. Партія зростала і кількісно: якщо в 1915 р. у ній нараховувалось 3031, то в березні 1919 р. — 21 577 членів. Зростали масові організації, що перебували під впливом партії (ЗРСС, Союз молоді, вчительська, жіноча соціал-демократичні організації та ін.), партійна і профспілкова преса. Орган ЦК партії тісняків, газета «Работнически вестник» у кінці травня 1919 р. виходила тиражем 30 тис. примірників.

БРСДП набувала за своєю програмою до більшовицької партії; вона засудила зрадництво керівників II Інтернаціоналу, підтримала більшовицьку партію у створенні Комуністичного Інтернаціоналу, закликала трудящі маси Болгарії наслідувати приклад російських робітників і селян.

Важливу роль у більшовизації партії відіграв XVII з'їзд БРСДП, який відбувся 25—27 травня 1919 р. Він прийняв програмну декларацію і маніфест про внутрішнє і міжнародне становище країни. В програмній декларації висловлювалась повна солідарність із Великою Жовтневою соціалістичною революцією, приймався лозунг про владу рад, збройне повстання, диктатуру пролетаріату. Але декларація не була позбавлена недоліків: в ній не розглядалось питання про союзника пролетаріату, вважалось, що революція насамперед переможе у великих країнах, а потім у Болгарії тощо. З'їзд прийняв рішення про перейменування партії в Болгарську комуністичну партію. З'їзд, таким чином, став I з'їздом БКП.

Влітку 1919 р. революційна хвиля охопила всю країну. Під керівництвом БКП і за участю ЗРСС у містах та робітничих центрах безперервно виникали страйки. Робітники шахт, тютюнової, деревообробної, цукрової, текстильної промисловості вимагали збільшення зарплати і поліпшення умов праці. На заклик БКП 27 липня відбулась масова політична демонстрація, в якій, крім робітників, взяли участь також інтелігенція і трудящі селяни з сіл, розташованих поблизу міст. Міністр поліції, широкий соціаліст Кристю Пастухов, мобілізував усі сили, щоб зірвати цей виступ. Були викликані окупаційні війська Антанти. Країна перетворилась у військовий табір. Однак демонстрація протесту проти антинародної політики уряду, незважаючи на криваві сутички з військами, не зірвалася. Революційні події в країні наростали.

У серпні 1919 р. відбулись вибори до XVIII Народних зборів. Наслідки виборів яскраво показали зростання впливу БКП на маси: вона зібрала 120 тис. голосів і завоювала 47 депутатських місць у парламенті, за кількістю голосів була дру-

Країни південних і західних слов'ян після першої світової війни.

гою після БЗНС. На початку жовтня лідер БЗНС О. Стамболійський сформував коаліційний уряд, куди увійшли представники БЗНС, народної і прогресивної партій.

27 листопада 1919 р. уряд Стамболійського підписав Ньойїський мирний договір. За умовами цього договору Болгарія уступила Королівству сербів, хорватів і словенців свої західні території з містами Кула, Цариброд, Босилеград та Струмиця, площею в 2566 кв. км, а Греції — Західну Фракію площею 7712 кв. км. Це позбавляло країну виходу в Егейське море. Румунії Болгарія віддавала Південну Добруджу. Розмір репарацій становив 2250 млн. франків, армія її скорочувалась до 20 тис. чол.

Економічна розруха, грабіжницькі умови Ньойїського договору ще більше погіршили становище трудящих і викликали нову хвилю боротьби.

У кінці 1919 р. у Болгарії відбувся великий загальний страйк транспортників, який набрав виразно політичного характеру. 25 тис. залізничників, поштово-телеграфних працівників та інших робітників транспорту вимагали не тільки поліпшення матеріальних умов, але й протестували проти інтервенції держав Антанти в Радянській Росії. БКП організувала тижневий загальний політичний страйк у всій країні і рішуче підтримала транспортників. У грудні 1919 р. в багатьох містах країни відбулись демонстрації і криваві сутички з поліцією і військами. Уряд оголосив звільнення учасників демонстрацій з роботи, проводив масові арешти, намагаючись таким чином примусити робітників стати до роботи. Найбільш активними і непримиренними були комуністи. Страйк тривав 55 днів, до 15 лютого 1920 р., але зазнав невдачі. Причина поразки страйкарів — відсутність союзу робітників і селян, єдиного керівництва в робітничому русі тощо. Незважаючи на поразку загального страйку транспортників, революційна боротьба в країні не припинялась.

Уряд О. Стамболійського. Бажаючи сконцентрувати в своїх руках всю повноту влади, Стамболійський розпустив XVIII народні збори і оголосив нові вибори. 21 травня 1920 р. був сформований новий уряд БЗНС на чолі з прем'єром О. Стамболійським.

Болгарська буржуазія, тримаючи в своїх руках економічне життя країни, розраховувала, що БЗНС не ущемлятиме її інтересів і боротиметься з революційним рухом і БКП. Вона вирішила тимчасово примиритись з захопленням влади і використати БЗНС у боротьбі з БКП.

БЗНС не відкидав капіталістичного способу виробництва, бо й сам відстоював приватну власність на засоби виробництва.

Селянська партія розраховувала шляхом реформ домогтись

поліпшення умов дрібного продуцента, обмежити сферу дій торговельного і спекулятивного капіталу, великого землеволодіння та ін.

Уряд Стамболійського провів ряд реформ по обмеженню крупного капіталу. Зовнішня торгівля зерном і хлібними продуктами передавалась так званому «Консорціуму кооперативних об'єднань». Але в 1921 р. за допомогою союзницької репараційної комісії болгарська буржуазія домоглась відміни цього закону, а створений «Вільний консорціум» об'єднував кооперативних і приватних представників торгівлі. Вдалося також зірвати закон про конфіскацію майна, незаконно придбаного в роки війни. Уряд прийняв також закони про прогресивний податок, трудову повинність і розпочав аграрну реформу, за якою розмір землеволодіння мав становити не більше 30 га. Лишки землі передавались за викуп у фонд трудової земельної власності і розподілялись серед неімущих. Останні виплачували вартість землі державі в розстрочку. Але скористатись законом встигло лише 298 господарств.

Реформи уряду Стамболійського не порушували підвалин капіталістичної системи, але чутливо зачіпали інтереси крупного монополістичного капіталу. Влада БЗНС — демократична влада — вживала заходів у напрямі зміни курсу внутрішньої і зовнішньої політики Болгарії в інтересах народних мас. Однак поруч із позитивними уряд БЗНС вживав і реакційні заходи (закон про друк, про заборону службовцям брати участь у страйках і демонстраціях тощо). Під тиском Антанти та США уряд Стамболійського відхилив пропозицію Радянського уряду про встановлення дружби між Болгарією і Радянською Росією та дозволив залишитись на території Болгарії врангелівцям. Правда, в той же час була допущена в Болгарію місія Радянського Червоного хреста; уряд не заперечував діяльності Комуністичної партії по збиранню зерна і грошей для подання допомоги населенню Поволжжя, що постраждало від засухи, і т. ін. У 1923 р. була укладена спеціальна угода про поліпшення відносин з Югославією; вживались заходи до урегулювання відносин з Грецією. В 1920 р. Болгарія була прийнята в Лігу Націй.

Державний переворот 9 червня 1923 р. Діяльність уряду Стамболійського, особливо в галузі внутрішньої політики, не задовольняла буржуазію. Болгарська буржуазія об'єднує реакційні сили і готує державний переворот. Крім існуючих реакційних організацій («Военна ліга», «Кубрат», терористична група ВМРО та ін.), три ліберальні партії об'єдналися в одну — національно-ліберальну, а народна і прогресивно-ліберальна — в народно-прогресивну партію. Згодом остання об'єдналася з демократичною і радикальною партіями в так званий «Конституційний блок» («Чорний блок»). Верховодом усієї реакційної

зграї був О. Цанков, керівник створеного в 1921 р. «Народного зговору».

В цей же час зміцнюються і революційні сили країни. Восени 1920 р. на основі принципів Комуністичного інтернаціоналу об'єдналися профспілкові організації (ЗРСС та ВСС.) У партії широких соціалістів відбувся розкол, і ліве крило її приєдналося до БКП. Комуністична партія йшла шляхом дальшої більшовизації. На III з'їзді Болгарської комуністичної партії в 1921 р. було вирішено, що найважливішим питанням пролетарської революції в Болгарії буде встановлення диктатури пролетаріату у формі радянської влади і що союз робітників і селян є необхідною умовою перемоги пролетарської революції. Правда, практично створення такого союзу відбувалось неправильно. Та і БЗНС перешкоджав його створенню. У зв'язку з наступом реакції БКП взяла курс на спільну боротьбу разом з БЗНС проти фашизму. Навесні 1922 р. БКП удалося своєчасно викрити змову «Конституційного блоку».

Але реакційні сили не склали зброї. Восени 1922 р. представники «Конституційного блоку» зібрались у Тирново з тим, щоб виробити конкретні заходи для повалення уряду Стамболійського. БЗНС зумів вчасно розігнати зграю реакціонерів. Значну допомогу БЗНС подала БКП, яка тримала в цей час свої сили напоготові для боротьби з фашизмом. Були віддані до суду винні в національних катастрофах 1913 р. і 1918 р. Під час референдуму 1922 р. про віддачу до суду Гешова, Данева, Радословова і інших БКП діяла разом з БЗНС.

Проте БЗНС вважав, що він розправився тільки з правими противниками, але існувала начебто і загроза зліва. Почалися переслідування комуністів, що призвело до загострення відносин між БЗНС та БКП.

Буржуазія Болгарії, скориставшись розладом між урядом і комуністичною партією і сподіваючись на допомогу фашистської Італії та реакційної Англії, вирішила, що час державного перевороту настав. 9 червня 1923 р. велика буржуазія за допомогою фашистських організацій і військ і за згодою царя Бориса III вчинила державний переворот. Уряд Стамболійського був повалений, більшість міністрів — заарештована. Сформувався фашистський уряд О. Цанкова, до якого ввійшли представники «Народного зговору», «Военної ліги», народно-прогресивної, національно-ліберальної та соціал-демократичної партій.

На державний переворот у Софії трудящі маси відповіли повстанням, яке охопило майже всі округи країни. Найбільшого розмаху досягло повстання в Плевенській і Шуменській та в ряді інших округ. У м. Плевен збройну боротьбу трудящих очолив комуніст А. Халачев; трудящих міста підтримали повсталі з навколишніх сіл. Хоча і менш масовими по-

встаннями були охоплені Софійська, Пловдивська, Тирновська, Кюстендільська, Бургаська та інші округи. У районі Парзджика боротьбу очолив О. Стамболійський, але в нерівній сутичці його схопили і 14 червня 1923 р. після жорстоких тортур по-звірячому вбили.

У стихійному повстанні 9—12 червня 1923 р. брали участь понад 100 тис. селян і робітників. Повстання було придушено з нечуваною жорстокістю.

Встановленню фашистського режиму і поразці повстанців сприяли відсутність єдності дій між БЗНС і БКП, помилкова позиція «нейтралітету» з боку ЦК БКП у боротьбі міської і сільської буржуазії, а також відсутність союзу робітничого класу з селянством та єдиного керівного центру.

Антифашистське повстання у вересні 1923 р. Захопивши владу, крупна буржуазія повела наступ на революційно-демократичні сили країни і перш за все на БКП. За грати потрапили тисячі комуністів, робітники, селяни віддані до суду. У країні панував терор. Керівника червеневого антифашистського повстання в Плевені, комуніста А. Халачева убито, десятки інших — жорстоко покарано. Криваві терористичні акти проводились у Перуштиці, Тирново, Брацигово, Фердинандові й інших містах і селах країни. Уряд заборонив також діяльність БЗНС, заарештував багатьох землеробців. Демократичні сили країни переслідувались.

Наступ фашизму позначився і на економічному житті трудящих. Панувала сваволя щодо тривалості робочого дня і звільнення робітників з роботи, зменшувалась заробітна плата. Селяни, які здобули землю в зв'язку з аграрною реформою, втратили і землю й урожай, зібраний на ній. В країні нараховувалось близько 120 тис. безробітних.

Уряд Цанкова посилено намагався зміцнити свої позиції. З цієї метою було створено нову партію — «Демократичний зговір», до якої увійшли «Народний зговір», частина демократичної і радикальної партій. Нова фашистська партія повинна була стати «суспільною опорою» уряду Цанкова.

Прихід до влади реакційних шовіністичних реваншистських кіл болгарської буржуазії зразу погіршив міжнародне становище Болгарії. Це позначилось на відносинах з Грецією, Румунією, Югославією. Уряд останньої почав стягувати війська до болгарського кордону. Нависла небезпека війни і прямого вторгнення трьох сусідніх країн у Болгарію. Втручання Англії примусило болгарський уряд підписати 24 липня 1923 р. в Лозанні протокол, за яким Болгарія позбавлялась виходу в Егейське море. Несправедливий договір щодо Болгарії ще більше ускладнив внутрішнє становище країни.

У цей період у БКП розгорнулась гостра дискусія стосовно лінії партії. Ряд парторганізацій засудив позицію «нейтралі-

тету» і закликав до рішучої боротьби з фашизмом. У липні в Болгарію прибув секретар Виконкому Комінтерну Василь Коларов, який мав допомогти ЦК БКП зорієнтуватися в обставині і виробити правильний план дій. Через широку внутріпартійну дискусію за допомогою Виконкому Комінтерну здобули сили партії на чолі з Г. Димитровим і В. Коларовим здобули перемогу. 5—7 серпня 1923 р. ЦК прийняв резолюцію про підготовку збройного повстання проти фашистського режиму. У рішенні наголошувалось на необхідності згуртування всіх демократичних сил в єдиний антифашистський фронт для наступної боротьби за повалення фашистської і встановлення робітничо-селянської влади. Партія звернулася з відозвою до БЗНС, соціал-демократичної партії, македонської революційної організації, але домовитися вдалося лише з БЗНС і македонською революційною організацією. Однак остання під тиском реакційних елементів незабаром перейшла на бік фашистського уряду.

Спеціальний комітет при ЦК БКП розпочав военно-технічну підготовку повстання. Країна була поділена на 5 областей, які очолювались военно-революційними комітетами. Окружні комітети партії також ретельно готувались до повстання. Велику роль у цій підготовці відіграли виступи Г. Димитрова у газеті «Работнически вестник», де обґрунтовувалась необхідність боротьби з фашизмом.

На превеликий жаль, у ЦК БКП та деяких окружних і місцевих комітетах партії не були ще до кінця подолані догматичні й опортуністичні погляди. Проти підготовки повстання виступав, зокрема, секретар ЦК БКП Тодор Луканов та інші.

Уряд Цанкова вирішив нанести удар по комуністичній партії. 12 вересня він заарештував понад 2000 комуністів, розгромив приміщення компартії, друкарні, ввів у країні воєнне становище.

У відповідь на це ЦК партії закликав трудящих до масового політичного страйку. 14 вересня страйк виник у Софії, але через недостатню підготовку і відсутність єдності дій керівництва він незабаром припинився. Провокація уряду 12 вересня призвела до передчасного початку повстання, зокрема у Старозагорській окрузі. Відсутність підтримки дозволила Цанкову незабаром придушити цей виступ.

20 вересня ЦК партії прийняв рішення розпочати повстання з 22 на 23 вересня. Найбільш масовими і широкими за своїм розмахом збройними антифашистськими повстаннями були виступи в північно-західній Болгарії — Врачанському і Відінському округах. З самого початку повстанці захопили міста Фердінанд (нині Михайловград), Оряхово, Бяла-Слатина, Берковиця. Фердінанд став центром повстання, де знаходились і його керівники В. Коларов, Г. Димитров і Г. Генев. На звільнених територіях встановлювалась робітничо-селянська влада.

Через три дні повстання охопило всю Врачанську округу за винятком м. Враца, де був розташований військовий гарнізон.

У повстанні взяли участь робітники й селяни, комуністи і землеробці. В революційний комітет входили як комуністи, так і члени БЗНС. Особливо жорстокі бої між повсталими і урядовими військами відбувались на вокзалах Бойчиновців, Брусарців, де повстанці, зокрема Христо Михайлов, Георгій Дам'янов, Земфір Попов, піп Андрій та інші, виявили велику відвагу, хоробрість і героїзм.

Одночасно виникло повстання в Іхтиманському, Долнобанському районах Софійської округи; в районах Пазарджика, Розлога, Пештери, Грудове й інших міст. У самій столиці повстання не виникло через провал місцевого революційного комітету.

Вересневе антифашистське повстання продовжувалось близько 2 тижнів. Незважаючи на мужність і героїзм учасників, воно було придушене, багато комуністів і землеробців страчено, кинуте до в'язниць, закатовано. Сотні сіл зруйновано і спалено. Кількість жертв білого терору досягала 20 тис. чоловік.

Головною причиною невдачі вересневого антифашистського повстання було те, що компартія не підготувала належним чином його рушійних сил, не об'єднала робітничий клас із селянством, хоча в окремих випадках і виступала з останнім проти реакції. В деяких організаціях БКП ще не перебороли порочної тактики 9 червня, а це призвело до того, що у багатьох важливих робітничих центрах країни повстання не відбулося. Партія також ще не встигла повернути на свій бік армію.

Вересневе збройне повстання 1923 р. відіграло надзвичайно важливу роль у розвитку революційного руху в Болгарії. Воно стало переломним моментом у більшовизації компартії, зблизило її з народними масами міста і села, заклало основи єдиного антифашистського фронту за демократію і соціалізм. Вересневе повстання до кінця викрило антинародний характер фашистської влади, воно нашло широкий відгук за межами країни.

Болгарія в період тимчасової стабілізації капіталізму. Придушення вересневого повстання завдало тяжкого удару комуністичній партії. Її керівники Г. Димитров та В. Коларов змушені були емігрувати за кордон; тисячі членів партії загинули, а інших фашистський уряд Цанкова кинув до в'язниці або жорстоко переслідував. Фашисти відмінили прогресивні закони, прийняті урядом Стамболійського, як «протиконституційні»; ліквідували робітниче законодавство; тисячі залізничників, учителів та інших службовців були звільнені з роботи; селян примусили повернути великим землевласникам землю; посилили податковий гніт. Профспілкові, молодіжні організації переслідувались. Було заборонено демонстрації, страйки; знищено сво-

боду слова, друку і зборів. Це ще більше посилювало ненависть широких народних мас до фашистів і зміцнило рішучість партії вести боротьбу до переможного кінця.

У жовтні 1923 р. В. Коларов та Г. Димитров звернулися до народу з «Відкритим листом», у якому закликали продовжувати боротьбу аж до повалення фашизму і встановлення робітничо-селянської влади. У Відні було утворено Тимчасове закордонне представництво БКП і відновлено видання газети «Работнически вестник»; зміцнювалися зв'язки з лівим крилом БЗНС.

В умовах жорстокого терору в листопаді у Болгарії проводились вибори до Народних зборів. Під час виборів «широкі» соціалісти, сподіваючись одержати депутатські місця, пішли на блок із Демократичним зговором. Але сподівання ці виявились марними. Вибори показали, що БКП не розгромлена, що її авторитет серед народу ще більше зріс. Понад 300 тис. голосів було подано за антифашистських кандидатів, які представляли союз компартії з лівицею БЗНС. Шляхом терору фашисти добились більшості в парламенті і, щоб укріпити свою владу, в січні 1924 р. прийняли закон «Про захист держави», яким існування комуністичної партії і керованих нею масових організацій заборонялось.

У цих умовах у рядах БКП з'являються ліквідаторські настрої, прихильники яких вимагали розпуску партії. Ліквідаторів було виключено з партії, яка ще більш зміцнила свої ряди і єдність у боротьбі.

Тим часом уряд Цанкова не зміг зміцнити свого становища. Від Демократичного зговору на початку 1924 р. відкололись частково Радикальна і Демократична партії. Це свідчило про наявність протиріч між великою, середньою і дрібною буржуазією. Фашистський же уряд далі посилював терор і боротьбу з прогресивними силами країни.

Комуністична партія, встановивши зв'язок і єдність дій із лівицею БЗНС, яку очолював антифашист П. Д. Петков, почала готуватись до нового збройного повстання. Перша нелегальна партійна конференція 17—18 травня 1924 р. схвалила цей курс. Підготовка до збройного виступу проводилась в обстановці гострої класової, антифашистської боротьби. В країні в цей час відбуваються страйки і демонстрації протестів. Особливо великою була демонстрація під час похорон засновника і вождя соціалістичного руху Болгарії Д. Благоева, який помер 7 травня 1924 р. У ряді місць утворювались партизанські групи для боротьби з фашистським режимом, для підготовки нового збройного повстання.

У період, коли революційний рух в Європі спадав і наступала тимчасова часткова стабілізація капіталізму, ознаки якої проявлялися і в Болгарії, закордонне представництво БКП в особі Г. Димитрова і В. Коларова в березні 1925 р. звернулось до

керівництва партії з порадою зняти курс на підготовку збройного повстання і повести боротьбу з ультралівим ухилом у партії. Але в умовах терору переорієнтуватись було нелегко. Партія виступала проти ліквідаторів і не змогла своєчасно і рішуче дати відсіч лівосектантським елементам, які у боротьбі проти фашизму стали на шлях індивідуального терору. Вчинення, наприклад, вибуху у церкві «Св. Неділі» дало змогу урядові Цанкова організувати нові репресії і насильства проти комуністів, землеробців і безпартійних антифашистів.

Розгул кривавого фашизму в Болгарії, загибель кращих синів болгарського народу Гео Мілева, Сергія Рум'янцева, Димитра Гринчарова, Темелка Ненкова та інших антифашистів, викликали глибоке обурення народів Радянського Союзу і всієї прогресивної громадськості світу. В рухові на захист болгарського народу взяла участь такі видатні учені і представники світової інтелігенції, як А. Ейнштейн, Р. Роллан, А. Барбюс, Б. Келлерман та ін.

Реакційна Європа схвалювала фашистський терор у Болгарії, а країни-переможниці дозволили урядові Цанкова збільшити кількість військ для боротьби з комуністичним рухом.

Тимчасова стабілізація капіталізму в Болгарії відбувалася під контролем економіки іноземним капіталом. В галузі сільського господарства на 1925—1926 рр. було досягнуто довоєнного рівня і щодо обробітки площі і продуктивності праці. Але голод на землю існував, як і раніше, незважаючи на меліоративні роботи і розорювання общинних угідь. Нестача земель відбувалася в зв'язку з втратою Добруджі, Фракії та інших територій за Ньойським договором, а також у зв'язку з збільшенням населення за рахунок біженців із Македонії, Добруджі, Фракії. Обробіток землі, як і все сільське господарство, базувалася в основному на відсталій техніці. Селянина експлуатував куркуль-лихвар і банківський капітал. У 1922 р. заборгованість селянства Земельному банку становила 1 млрд. левів, а в 1929 р. — 4,6 млрд. Селянство розорялось.

Певні успіхи відбувалися у галузі промисловості. Частину старих підприємств було розширено, збудовано нові. Впроваджувалась нова техніка, нове обладнання й удосконалення; зростав вклад капіталів у виробництво. Але, як і до війни, прогресувала головним чином легка і добувна промисловість. Все це зумовлювалось політикою іноземного капіталу і прагненням болгарської буржуазії високих прибутків. 9 великих фінансових установ (із них 5 іноземних) контролювали найважливіші галузі народного господарства. Проникнення іноземного капіталу в Болгарію збільшилось. У 1926 р. англійські і американські банки надали так звану «біженську» позику у 82 млн. зол. франків, а в 1928 р. — «стабілізаційну» — на суму 100 млн. зол. франків. Обидві позики надавалися на кабальних умовах: пер-

ша — 8,4% річних, а друга — 7,5% з правом контролю витрат позичених сум.

Скомпрометований уряд Цанкова пішов у відставку, а в січні 1926 р. створюється новий уряд на чолі з А. Ляпчевим, який перебував при владі до червня 1931 р. За своїм класовим змістом новий уряд не відрізнявся від попереднього. Різниця полягала лише в методах проведення політики боротьби з революційним рухом. Свою терористичну політику уряд Ляпчева здійснював більш замасковано. Ще в 1925 р. було дозволено існування незалежних робітничих профспілок, у 1926 р. оголошено часткову амністію політичним в'язням, а 1927 р. відбулись вибори до Народних зборів.

На початку 1927 р. комуністична партія створила легальну Робітничу партію, а у 1928 р. — легальний Робітничий молодіжний союз. Це давало можливість використовувати легальні методи революційної боротьби і згуртовувати широкі маси для боротьби з фашизмом.

Болгарія в період світової економічної кризи і напередодні другої світової війни. Світова економічна криза 1929 — 1933 рр. охопила й Болгарію. Сотні підприємств країни припинили роботу або скоротили виробництво. Уже в 1930 р. рівень виробництва промисловості знизився на 40%. Кількість безробітних у 1932 р. досягла 200 тис. чоловік, що складало більше 1/3 всієї кількості робітників. Значна частина робітників працювала 3—4 дні на тиждень. Багато підприємств банкрутувало, поглиналось монополістичними об'єднаннями.

Тяжкими були наслідки кризи в сільському господарстві, де працювало 82,4% населення¹. У порівнянні з 1929 р. виробництво зерна в 1930 р. зменшилось на 50%. У той же час ціни на сільськогосподарські продукти знижувались. Порівняно з 1929 р. ціни в 1933 р. знизились на 55—60%.

Значно скоротилась зовнішня торгівля. Експорт Болгарії за роки кризи зменшився на 55,5%, а імпорт — на 73%. Зростає дефіцит зовнішньої торгівлі. У зв'язку з кризою набагато зменшились державні доходи, і уряд почав примусовий збір податків, зменшив заробітну плату службовців на 10% тощо. Весь тягар кризи буржуазія перекладала на плечі трудящих. Масове зuboжіння охоплювало все ширші кола населення міста і села. Безробітні не одержували ніякої допомоги.

Інтенсивна поляризація мас у країні, загострення класових суперечностей привели до дальшого піднесення класової боротьби. Страйкували робітники тютюнового картелю, текстильники Сливена, металісти, взуттєвики, будівельники тощо.

Усі ці обставини викликали розлад у рядах правлячого «зговору». Значна частина буржуазії вважала, що уряд Ляпчева не

спроможний забезпечити її панування, і шукала виходу з становища в утворенні коаліції з БЗНС. Напередодні виборів до народних зборів, що відбулися 21 червня 1931 р., був створений «Народний блок», до якого увійшли націонал-ліберали, демократи і радикали. Він обіцяв усунути ненависний режим 9 червня, провести демократизацію управління, відновити демократичні свободи. Під час виборів кандидати «Народного блоку» одержали 590 тис. голосів, кандидати «зговору» — 417 тис., а Робітнича партія, незважаючи на терор і переслідування, — 170 тис. (31 депутатське місце). Таким чином, буржуазія завдяки блоку досягла певного успіху, розширила тимчасово свою соціальну базу. Однією з причин цього успіху було те, що керівництво БКП, яке з 1929 р. потрапило до рук «лівих» сектантів, вело курс на відрив від мас і неправильно вважало БЗНС «аграрно-фашистською» партією.

Після виборів О. Малинов сформував новий уряд, який намагався пристосувати диктатуру великого фінансового капіталу до нових умов, які склались у період економічної кризи. Уряд «Народного блоку» здійснював внутрішню і зовнішню політику в класових інтересах буржуазії.

Уряд провадив такі ж терористичні заходи, як і уряд Ляпчева. У країні панували хабарництво, корупція, зростає голод, поширювались епідемічні хвороби. Монополії залишались повними господарями економічного і політичного життя.

Класова боротьба в Болгарії розгорталася. Майже на кожному підприємстві країни відбувався страйк. Лише в 1932 р. відбулось 250 страйків, які охопили 35 тис. чоловік. Зростає авторитет Робітничої партії та її кількісний склад. У 1932 р. в ній налічувалось 30 тис., у Робітничім союзі — 20 тис. членів. Масовими стали профспілки, виник ряд демократичних організацій, як МОПР, Товариство друзів СРСР, Союз революційних письменників тощо. Видавалося близько 40 газет і журналів загальним тиражем понад 100 тис. примірників. На обцинних виборах 1932 р. у найбільших містах країни за кількістю голосів Робітнича партія зайняла перше місце. Успіхи Робітничої партії викликали посилене переслідування її з боку уряду. За розпорядженням міністра внутрішніх справ демократа Мущанова в ряді великих міст було закрито клуби Робітничої партії, заборонено публічні збори і маніфестації. В кінці жовтня 1932 р. уряд заарештував делегатів нелегального з'їзду Робітничої партії, а в квітні 1933 р. робітничих представників було позбавлено депутатських мандатів Народних зборів.

У зв'язку з провокаційним лейпцигським процесом 1933 р. у Болгарії виник широкий рух на захист жертв німецького фашизму. Та обставина, що Г. Димитров, над яким німецькі фашисти влаштували суд, був сином болгарського робітничого класу, одним з керівників історичного Вересневого повстання

¹ Загальна кількість населення Болгарії на той час становила 5 млн. чол.

1923 р., зміцнювала авторитет комуністичної партії серед народних мас. Але лівосектантське керівництво БКП не прагнуло розширити і зміцнити досягнуті успіхи.

Соціально-економічні суперечності, поглиблені кризою, наростання незадоволення і політичної активності мас ослаблювали позиції уряду «Народного блоку», який не тільки не виконав своїх обіцянок, але й здійснював фашистську політику. У Болгарії безкарно діяв ряд фашистських організацій: «Демократичний зговір» на чолі з Ляпчевим, «Соціально-національний рух», створений Цанковим за зразком гітлерівської фашистської партії, які готували державний переворот. Політична група «Ланка», за плечима якої стояла банківська буржуазія, зв'язана з французьким капіталом, теж прагнула захопити владу. На відміну від фашистської організації Цанкова, яка орієнтувалась на фашистську Німеччину, «Ланка» була зв'язана з політикою Франції і прагнула зближення з Югославією.

Уряд «Народного блоку» в зовнішній політиці орієнтувався переважно на фашистську Італію. Він домагався перегляду Ньойського мирного договору і сподівався на підтримку в цьому питанні з боку уряду Муссоліні. З приходом у Німеччині до влади Гітлера правлячі кола Болгарії почали звертати свої погляди на Берлін. Така зовнішньополітична орієнтація Болгарії посилила вплив англійського, французького і бельгійського капіталу з країни. Натомість помічався приплив італійського і німецького капіталу. Болгарська економіка підпорядковувалась інтересам фашистської Німеччини та Італії. У створену під впливом Франції в 1934 р. Балканську Антанту, яка мала зберегти політичне становище на Балканах, Болгарія ввійти відмовилась.

Лівосектантське керівництво БКП в той час не зуміло правильно оцінити співвідношення класових сил. Замість організації мас на боротьбу з фашизмом воно вело боротьбу з соціал-демократами і БЗНС, яких вважало опорою фашистської диктатури. Тим часом у БЗНС стався розкол, внаслідок якого утворився новий землеробський союз (БЗНС «Пладне»), що об'єднав ліві елементи.

У травні 1934 р. Болгарія переживала гостру урядову кризу. Цією обставиною скористалась група «Ланка», яка, спираючись на опозиційно настроєних офіцерів «Військової ліги» і буржуазну інтелігенцію, які були незадоволені Кобурзькою династією і її пронимецькою політикою, вчинила 19 травня військово-фашистський державний переворот. Замість поваленого було сформовано уряд антинімецької орієнтації на чолі з Кімоном Георгієвим.

Не маючи міцної соціальної бази, новий уряд відмінив Тирновську конституцію, розпустив усі політичні партії і профор-

ганізації, закрити їх друковані органи, а майно конфіскував. Народні збори були розпущені, общинне самоуправління ліквідоване, посилилась централізація державного врядування і т. ін. Політика нового уряду мала на меті зміцнення позицій монополістичного капіталу. Напрямок головного удару спрямовувався проти революційного руху і комуністичної партії. Арешти й судові процеси над комуністами стали поширеним явищем. На основі закону про захист держави багатьох з них стратили. Уряд намагався виправдати терор теорією про сильну надкласову державу, запевняв трудящих, що проведе «реформи капіталізму» і шляхом «знищення класів і класової боротьби» утворить соціальний мир. У галузі економічного життя організовувались державні монополії (тютюнових, спиртових, нафтових продуктів). З цією метою створено великий державний «Банк болгарського кредиту» і видано ряд розпоряджень про активне втручання держави в справи керівництва економікою країни.

У зовнішній політиці уряд К. Георгієва став на шлях зближення з Францією та Югославією. У зв'язку з цим була розпущена антиюгославська македонська організація, очолювана І. Михайловим. Під тиском мас і щоб зміцнити своє міжнародне становище, уряд в липні 1934 р. установав дипломатичні відносини з Радянським Союзом. Болгарський народ зустрів цю подію з великим задоволенням. Здійснилось давнє прагнення народу. Незважаючи на переслідування, в країні створювались болгарсько-радянські товариства, що популяризували досягнення СРСР і вимагали встановлення взаємного культурного обміну.

Боротьба трудящих проти монархо-фашистської диктатури. Поворот у зовнішній політиці уряду Георгієва викликав незадоволення тих кіл болгарської буржуазії і царя Бориса, які вимагали зближення з фашистською Німеччиною. Царя, крім того, не задовольняло прагнення уряду обмежити прерогативи монарха. Спираючись на підтримку значної частини вищого офіцерства, з тому числі генерала П. Златева, який був у той час військовим міністром, цар Борис примусив уряд К. Георгієва подати у відставку. 22 січня 1935 р. було створено новий уряд на чолі з П. Златевим. Через три місяці цей уряд був змінений урядом А. Тошева, що пробув при владі до листопада 1935 р. Частина керівництва «Военної ліги» намагалася вчинити новий військовий переворот, але успіху не досягла. Змовників викрили. Розпустивши другий Тимчасовий уряд, цар доручив сформувати новий кабінет начальнику двірцевої канцелярії Г. Косеїванову. Це означало, що влада повністю перейшла до рук царя Бориса. Останній також розгромив антимонархістську частину військової ліги, «очистив» офіцерський склад армії і посилив фашист-

ський режим. У Болгарії встановилася відкрита монархо-фашистська диктатура.

Правляча кліка на чолі з царем Борисом стала на шлях повного підкорення країни фашистській Німеччині. Німецький монополістичний капітал з кожним роком посилював свої позиції в економіці і політичному житті Болгарії. Країна перетворилася в аграрний придаток і джерело сировини третього рейху. Зовнішня торгівля Болгарії також підкорялась Німеччині, а болгарська буржуазія перетворилася на посередника німецького імперіалізму, який експлуатував болгарський народ.

За роки монархо-фашистської диктатури болгарські монополії певною мірою зміцнили свої позиції за рахунок відпливу англійських, французьких та інших капіталів, дальшого зрощування банківського і промислового капіталу тощо. Найпоширенішою формою монополій у Болгарії були картелі, інші форми (синдикати, концерни, трести) перебували на початковій стадії розвитку. В той же час у країні проявлялись окремі ознаки загнивання капіталізму: знижувались темпи промислового розвитку, не використовувались промислові потужності, зменшувались капіталовкладення у виробництво і т. д. Монополістичний капітал підкорював болгарську економіку інтересам німецьких монополій і воєнним потребам гітлерівської Німеччини.

Уряд позбавив робітничий клас і всіх трудящих громадських і політичних прав, розпустив незалежні профспілки, а замість них створив уніфікований профашистський «Болгарський робітничий союз» під державним контролем. Успішна боротьба з фашистською диктатурою за право трудящих вимагала згуртування широких народних мас під керівництвом компартії. Але лівосектантське керівництво БКП не пішло цим шляхом, продовжуючи політику ізоляції від народу. Робітничу партію, що користувалась широким впливом серед народних мас, воно розпустило. виправити лівосектантський курс партії допомогло рішення VII конгресу Комінтерну.

Після Лейпцігського процесу і звільнення з в'язниці 27 лютого 1934 р. Г. Димитров став на чолі Комуністичної партії Болгарії. У Москві на VII Конгресі Комінтерну його обрали генеральним секретарем. Г. Димитров повів рішучу боротьбу проти лівосектантського керівництва БКП. На VI Пленумі БКП в лютому 1936 р. воно було усунуто. На чолі партії стали соратники Г. Димитрова — Г. Дам'янов, С. Димитров (Марек) та інші. Керуючись рішенням VII конгресу Комінтерну, Пленум поставив завдання створити в Болгарії антифашистський народний фронт, який мав відновити Тирновську конституцію, провести вибори до Народних зборів, скасувати всі антиконституційні розпорядження і розпустити усі фашистські

організації. Реалізація рішень VII конгресу Комінтерну, відновлення Робітничої партії, робота серед профспілок, страйкова боротьба вимагали від БКП великої організаційної роботи. У 1936—1937 рр. під її керівництвом організуються масові страйки текстильників, робітників тютюнової промисловості та ін. У 1938 р. вона об'єдналась з відновленою Робітничою партією під назвою Болгарська робітничая партія (БРП); створюється також молодіжний народний фронт, що об'єднав всі демократичні антифашистські молодіжні організації. Комуністична партія намагалась всіляко розширити зв'язки з масами у різних організаціях, зокрема в землеробських задругах. Внаслідок наполегливої роботи значна частина демократичних і антифашистських сил об'єднались у єдиний антифашистський блок. Під прапором Народного фронту було проведено ряд демонстрацій з вимогами відновлення конституції і проведення виборів. У зв'язку з боротьбою за відновлення Тирновської конституції по всій країні виникли «конституційні комітети», до яких приєднувались навіть окремі опозиційні угруповання.

Під тиском мас монархо-фашистський уряд провів обштинні вибори (1937 р.) і вибори до Народних зборів (1938 р.). Незважаючи на те, що вибори відбувались на основі реакційного виборчого закону, в умовах жорстокого терору і переслідування, від Народного фронту до парламенту увійшло більше $\frac{1}{3}$ депутатів.

В умовах визрівання у капіталістичному світі нової економічної кризи і дальшого загострення міжнародних суперечностей монархо-фашистська Болгарія в зовнішній політиці лила воду на млин фашистської Німеччини. Під тиском останньої в 1937 р. між Болгарією і Югославією укладено договір про «вічну дружбу», за допомогою якого Німеччина намагалась відірвати Югославію від західних держав. У 1938 р. у Салоніках Болгарія уклала угоду з балканськими країнами, у відповідності з якою вона звільнялась від тих статей Ньойського договору, якими обмежувались її сухопутні морські й повітряні збройні сили. Виконуючи настанови гітлерівської Німеччини, болгарський уряд фактично перетворив країну в плацдарм антирадянської діяльності. Болгарія втягувалась у підготовку другої світової війни.

Монархо-фашистські керівні кола стали прискорено мілітаризувати країну: будувались військові споруди, було укладено угоди з Німеччиною про поставку зброї, військової техніки і матеріалів, з Францією — на одержання позики в 375 млн. франків тощо. З початком другої світової війни болгарський уряд все більше ставав залежним від гітлерівської Німеччини, залишаючись глухим до наполегливих вимог народу орієнтуватися на Радянський Союз. Робітничий клас і широкі трудящі маси під керівництвом Робітничої партії вели боротьбу за

встановлення дружніх відносин з СРСР та укладення з ним пакту про взаємодопомогу.

Під тиском народних мас у січні 1940 р. болгарський уряд уклав з Радянським Союзом договір про торгівлю і мореплавання, який значно сприяв поліпшенню економічного життя Болгарії і скороченню безробіття. Але укласти пакт про дружбу і взаємодопомогу болгарський уряд відмовився. Прикриваючись політикою нейтралітету щодо війни в Європі, фашистська кліка зміцнювала зв'язки з табором гітлерівського блоку. Ще в кінці 1939 р. передчасно були розпущені Народні збори. Нові вибори до парламенту в січні 1940 р. дали монархо-фашистам бажаний склад депутатів. На чолі уряду став прихвостень фашистської Німеччини Б. Філов.

Восени 1940 р. болгарські правителі почали переговори про умови приєднання Болгарії до гітлерівського блоку. 1 березня 1941 р. уряд Філова підписав у Відні договір про приєднання Болгарії до пакту 3-х агресивних держав. Наступного дня гітлерівські війська розпочали окупацію Болгарії. На відміну від Чехословаччини і Польщі, де окупанти знищили державний апарат і встановили свої окупаційні порядки, в Болгарії розбійницьку політику гітлерівці проводили за допомогою болгарського фашистського уряду. Фактичним господарем у країні став гітлерівський посланник у Софії. Всі найважливіші питання економічного і політичного порядку могли вирішуватись лише з участю німецьких інструкторів та експертів.

Після окупації Болгарії гітлерівська армія 6 квітня 1941 р. напала на Югославію і Грецію і розгромила їх. Болгарська монархо-фашистська армія під приводом «звільнення» поневоєних земель окупувала Помор'я, Македонію і Західну Фракію. Так Болгарія була втягнута в другу світову війну на боці гітлерівської Німеччини.

2. ЮГОСЛАВІЯ В 1918—1941 рр.

Утворення Королівства сербів, хорватів і словенців (СХС). Велика Жовтнева соціалістична революція і перші декрети Радянського уряду значно поштовхнули революційний і національно-визвольний рух у Сербії, Чорногорії і південно-слов'янських областях Австро-Угорської імперії. Наприкінці жовтня 1918 р. вибухнуло повстання солдатів і портових робітників м. Рієка. Влада в місті перейшла до рук Военно-революційного комітету. Одночасно повстали матроси і портовики військової гавані Пула. До повсталих приєдналися команди кораблів, які заявили, що більше не бажають служити Австро-Угорщині. Подібні події відбувалися в Трієсті та в інших містах.

Революціонізації настроїв народних мас сприяло повернен-

ня з Росії кілька десятків тисяч південних слов'ян, які були свідками і учасниками боротьби за перемогу Жовтневої революції. Озброєні селянські загони намагалися за прикладом своїх російських братів вирішити аграрне питання, захоплюючи і розподіляючи поміщицькі землі.

Налякана революційним рухом буржуазія Хорватії, Словенії та інших південнослов'янських областей створила в жовтні 1918 р. Центральне народне віче, що стало тимчасовим урядом на території південних слов'ян колишньої габсбурзької імперії. Щоб придушити народні маси, Народне віче закликала до країни війська Антанти і США.

У кінці листопада Народне віче прийняло рішення про об'єднання південнослов'янських областей колишньої Австро-Угорщини з Сербією і Чорногорією. 1 грудня 1918 р. воно видало декларацію про об'єднання Сербського королівства з Чорногорією і південнослов'янськими народами колишньої монархії Габсбургів в об'єднане Королівство сербів, хорватів і словенців (СХС).

Перший уряд нової держави почав працювати з 18 грудня 1918 р. на чолі з лідером радикальної партії реакціонером Стояном Протичем. До складу уряду ввійшли представники всіх 12 партій, що існували на території об'єданого королівства, зокрема такі відомі лідери буржуазії, як Антон Корошець, Светозар Прибічевич і Анте Трумбич. У березні 1919 р. утворюється Тимчасова скупщина, що мала діяти до скликання Установчих зборів.

Кордони нової країни великі імперіалістичні держави визначили не без користі для себе: деякі словенські, хорватські та інші території до складу Королівства СХС не ввійшли.

При прямій підтримці імперіалістів Антанти і США політичну владу в Королівстві СХС захопили найреакційніші кола сербської буржуазії і поміщиків на чолі з династією Карагеорґівичів, які мало чим відрізнялися від австро-угорської буржуазії.

У Королівстві СХС встановилася диктатура великосербської буржуазії і режим соціального і класового гноблення. Династична кліка і великосербська буржуазія всіляко маскували цей режим, пропагуючи теорію «єдності трьохім'яного народу», обманювали народ.

З самого початку у новій югославській державі, яка з моменту створення потрапила в залежність від імперіалістичних країн, існували глибокі внутрішні суперечності, зокрема в національному і аграрному питаннях.

Економічний розвиток Королівства СХС характеризувався, з одного боку, загальною відсталістю, нерозвинутістю, залежністю від імперіалістичних держав, а з другого, — значною не-

рівномірністю в ступені економічного і культурного розвитку окремих частин держави.

Королівство СХС являло собою відсталу аграрну країну з низьким рівнем промислового розвитку і малопродуктивним сільським господарством. 80% усього його населення займалося сільським господарством, в той час як у промисловості і ремеслі — лише 10%.

До другої світової війни в країні зберігалися феодальні пережитки. Наприклад, у Боснії і Герцеговіні існувала кметчина, в Далмації — колонат, а в Македонії — оброк. Натуральні, грошові та інші повинності були звичайним явищем в югославському селі. У Далмації в колонатній залежності перебувала майже половина селянських господарств. У Боснії кмети становили близько 47% населення. В Сербії і Чорногорії залишалися ще пережитки общинно-родового ладу.

Переважна більшість югославських селян або зовсім не мала землі, або ледве животіла на невеликих земельних ділянках. Дві третини селянських господарств володіли лише 28% землі, і 2,9% куркульських — 22,7%. 209 поміщиків мали понад 380 тис. га землі, а 357 тис. найбідніших селян — лише 540 тис. га. У країні нараховувалось кілька тисяч безземельних селян і сільськогосподарських робітників, які не могли знайти роботи внаслідок слабкого розвитку промисловості.

Ці фактори сприяли неухильному зростанню революційного руху на селі, але він лишався стихійним і неорганізованим. Селяни перебували під впливом буржуазних і дрібнобуржуазних партій. Серед них найбільшим впливом у Хорватії і частково в Далмації користувалась Хорватська республіканська селянська партія (ХРСП) на чолі з Степаном Радичем. Лозунги, що їх висунула ХРСП — самостійна хорватська держава, селянська республіка, роззброєння і пацифізм — викликали до неї симпатії значної частини селянства. Але куркульська верхівка, що верховодила у ній, намагалася відвернути селянство від класової боротьби і союзу з пролетаріатом. Один із керівників ідеологів ХРСП І. Шаринич закликав селян припинити будь-які зв'язки з робітничим класом, а С. Радич доводив непотрібність революції.

Селянські партії Сербії, Далмації і Боснії фактично представляли інтереси куркульства і мало чим відрізнялися від ХРСП. Всього у сербо-хорватсько-словенській державі існувало близько 30 партій і груп, що в своїй більшості плазували перед сербською монархією. Важливу роль у політичному житті країни відігравали реакційні буржуазні радикальна та демократична партії.

Внаслідок великодержавної політики сербів у країні загострюється національно-визвольна боротьба і зростає революційний рух. Під тиском цього руху і боротьби селян за землю уряд

Протича 25 лютого 1919 р. видав закон про аграрну реформу, або так звані «Попередні розпорядження», в яких декларативно проголошувались відміна кметчини, колонату та інших залишків феодально-кріпосницької системи, а також відчуження і розподіл поміщицьких земель. Насправді аграрна реформа не ліквідувала феодальних залишків. В югославському селі і надалі збереглися панщина, відробітки, натуральна і грошова рента тощо. За законом селянин за своє визволення мав сплатити поміщику великий викуп, але у більшості селян не вистачало на це коштів.

Аграрна реформа майже зовсім не змінила соціальної структури й організації землеволодіння у югославському селі. З обійнятих 2 млн. 134 тис. га землі, було відчужено за великий викуп лише 510 тис. га. Переважну більшість землі захопило сербське офіцерство, а також куркульство, що стало головною опорою монархічного уряду на селі. Не маючи реманенту й інших засобів виробництва, незабаром селяни почали продавати свою землю за безцінок куркулям, а самі поповнювали лави пролетаріату.

Селяни орендували землю у поміщиків, які не бажали віддати своїх маєтків і всіляко чинили опір проведенню аграрної реформи. Незважаючи на встановлений аграрною реформою земельний максимум, 720 великих земельних магнатів утримували в своїх руках 722 тис. га кращої землі, що в середньому на одного поміщика становило понад 1 тис. га.

Аграрна реформа, проведена в інтересах буржуазії і поміщиків, не була завершена. Але вона зміцнила економічне і політичне становище поміщиків і куркулів, сприяла зубожінню і пролетаризації широких селянських мас югославського села.

Піднесення революційного руху в 1919—1920 рр. Утворення комуністичної партії. В умовах революційного піднесення кінця 1918 — початку 1919 р. робітничий клас Королівства СХС розпилювався ідейно і організаційно. В країні існувало кілька соціалістичних партій, зв'язаних поміж собою. Назріла потреба створити єдину, справді революційну пролетарську партію, здатну керувати зростаючим революційним рухом.

Ініціативу в утворенні комуністичної партії взяло на себе ліве крило сербської соціал-демократичної партії. 20 квітня 1919 р. у Белграді відкрився установчий з'їзд, на який зібралися представники всіх соціалістичних організацій країни. З'їзд проголосив утворення Соціалістичної робітничої партії (комуністів) і приєднання її до Комуністичного Інтернаціоналу. На чолі партії став один з видатних югославських марксистів Ф. Філіпович, який спирався у своїй діяльності на таких революційних діячів, як Д. Джакович, Т. Кацлерович, Ж. Йованович та інших пропагандистів ідей Жовтневої революції.

Проте в партію входило немало опортуністичних елементів, які гальмували її роботу.

Після установчого з'їзду відбувся з'їзд професійних спілок, що став початком об'єднання профспілкового руху.

Буржуазія розпочала жорстокі репресії проти комуністів. Через декілька днів після з'їзду поліція заарештувала всіх членів ЦК, а також близько 2 тис. комуністів. Але придушити революційну боротьбу уряд виявився неспроможним. Навпаки, у першій половині 1919 р. вона розгортається ще більше в зв'язку з поновленням Радянської влади в Угорщині. 26 березня в Белграді на захист Радянської Угорщини відбулися стихійні робітничі демонстрації і мітинги. Серед сербських військ, розташованих вздовж сербсько-угорського кордону, все частішали випадки братання сербських і угорських солдат.

Святкування 1 Травня 1919 р. відбулося під лозунгом солідарності з російською та угорською радянськими республіками. Хоча проведення травневих свят офіційно заборонялося, в усіх містах поліція й війська приведені у бойову готовність, югославський пролетаріат зумів продемонструвати в цей день свою класову свідомість і міжнародну революційну солідарність. Революційні виступи трудящих і загальний страйк, що відбувся 20—21 липня у всіх великих містах, перешкодили участі югославських військ в інтервенції проти Радянської влади в Угорщині.

Під час революційної боротьби робітничому класові вдалося вирвати у буржуазії деякі поступки, серед яких найбільшими були впровадження 8-годинного робочого дня, підписання колективних договорів, визнання профспілок та інших громадських організацій.

Але поступки буржуазії не припинили революційних виступів. У серпні 1919 р. у деяких містах Хорватії і Словенії розпочались повстання, на чолі яких стояли комуністи. У Загребі, Мариборі та інших містах створилися Ради робітничих і солдатських депутатів.

Імперіалісти США, Франції й Англії, які задушили Угорську Радянську Республіку, допомогли сербській буржуазії розправитися з революційним пролетаріатом, який позбувся своїх політичних і економічних завоювань. Восьмигодинний робочий день був скасований, заробітна плата зменшена.

Незважаючи на поразку, трудящі продовжували боротьбу. Масовими революційними виступами ознаменувався 1920 р. У січні 1920 р. застрайкували белградські робітники. Розпочавшись як економічний, страйк поступово набрав політичного характеру. Одним із основних лозунгів, проголошених страйкарями, був лозунг: «Влада Радам!» Однак недостатня організованість і відсутність керівництва дали уряду можливість придушити виступ робітників.

У квітні 1920 р. застрайкували 65 тис. залізничників, які відмовились перевозити сербські війська до Бессарабії для участі в інтервенції проти Радянської Росії. Уряд кинув проти страйкарів війська і жандармерію і оголосив мобілізацію всіх залізничників. Це викликало обурення всього робітничого класу 22—23 квітня відбувся дводенний загальний страйк по всій країні. В ряді міст страйкарі проголошували радянську владу. Страйк залізничників продовжувався 14 днів.

У липні і серпні 1920 р. по країні прокотилася нова хвиля мітингів і демонстрацій протесту проти підготовки сербською воячиною інтервенції проти Радянської Росії. Особливо значною була демонстрація в Загребі, що пройшла під лозунгами: «Хай живе російська революція!», «Геть уряд, який допомагає барону Врангелю!». В Белграді друкарські робітники встановили робітничу цензуру і відмовлялись друкувати матеріали, спрямовані проти Радянської Росії, робітничого класу і Комуністичної партії.

17 грудня 1920 р. почався страйк гірників Словенії. Його підтримали також шахтарі Боснії і Герцеговіни.

Зростає у 1920 р. і селянський рух. У вересні в Хорватії повстала біднота, до якої приєдналися деякі райони Словенії і Далмації. Переляканий уряд кинув проти повстанців жандармерію і військо. Партія в цей час недооцінювала селянський рух, не керувала ним, не допомогла йому. Повстання зазнало поразки. Тисячі селян були кинуті до тюрми і відправлені на каторгу.

Керівництво селянським рухом перейшло до рук ХРСП, лідери якої висунули демагогічний лозунг встановлення «Селянської республіки». 5 грудня 1920 р. до столиці Хорватії Загреб зібралось понад 50 тис. селян. 8 грудня відкрився позачерговий з'їзд ХРСП, що прийняв рішення про оголошення Хорватії «Селянською республікою». Після цього селяни мирно повернулися до своїх сіл, а так звана «Селянська республіка» не проіснувала жодного дня.

У розпалі революційної боротьби югославських трудящих 22—25 червня 1920 р. відбувся другий з'їзд Соціалістичної робітничої партії (комуністів), яка вже нараховувала понад 60 тис. членів. На з'їзді виявилися гострі суперечності між лівою більшістю і опортуністичною меншістю з питань програми, статуту і тактики партії. Опортуністична група на чолі з Д. Лапчевичем і Ж. Топаловичем відстоювала ворожі робітничому класові погляди теоретиків II Інтернаціоналу. З'їзд засудив опортуністів і не обрав їх представників до керівних органів партії.

Другий з'їзд прийняв нову програму і статут партії, яка була перейменована в Комуністичну партію Югославії (КПЮ). У програмі КПЮ вказувалось, що вона бореться за створення

Радянської республіки, Народної Червоної армії, за експропріацію і соціалізацію промисловості і торгівлі, за ліквідацію привілеїв і станів, відділення церкви від держави, обов'язкове навчання тощо. Проте програма КПЮ мала істотні недоліки. Вона не давала відповіді на національне й аграрне питання, які більш за все хвилювали народні маси.

З'їзд надіслав привітання Радянській Росії, в якому висловлювалася впевненість у непереможності Червоної Армії і завоювань Великого Жовтня. «Ми, — вказувалось у зверненні, — мобілізуємо всю енергію пролетаріату Югославії на ще героїчніші справи у боротьбі за комунізм, маючи перед собою світлий приклад Росії».

У травні 1920 р. уряд С. Протича, дискредитований в очах народних мас, пішов у відставку. Радикал М. Веснич сформував новий уряд, у завдання якого входило підготувати виборчий закон і на його основі провести вибори до муніципалітетів і Установчої скупщини. Незважаючи на антидемократичний характер виборчого закону, компартія на муніципальних виборах (серпень 1920 р.) отримала значну перемогу. У всіх великих містах Македонії і Сербії, включаючи Белград, муніципалітети перейшли до рук компартії. Незадоволений результатами виборів, уряд видав постанову про розпуск усіх муніципалітетів, де комуністи здобули більшість.

На кінець листопада 1920 р. були призначені вибори до Установчої скупщини. Буржуазія вжила всіх засобів, щоб не допустити нового успіху компартії. Проте, всупереч шаленій антикомуністичній кампанії, вибори принесли компартії значну перемогу. КПЮ одержала понад 200 тис. голосів і 58 мандатів (з 419) в Установчій скупщині, зайнявши за кількістю мандатів третє місце після радикальної і демократичної партій.

Налякана успіхами компартії, буржуазія перейшла у наступ. Перш за все були заборонені страйки. Але керівництво КПЮ, захоплене парламентською боротьбою, залишило цей акт без уваги. Слідом за цим уряд заборонив комуністичну організацію Белграда. І знову керівництво партії допустило помилку: замість того, щоб мобілізувати маси на боротьбу, воно звернулося зі скаргою у Державну Раду.

Югославська буржуазія, впевнившись, що керівництво КПЮ не має сміливості протистояти наступу реакції, перегрупувала свої сили для остаточного удару по революційних силах. 17 грудня було створено уряд «твердої руки» на чолі з Пашичем, на якого покладалося завдання повністю розгромити компартію.

В ніч на 30 грудня 1920 р. Установча скупщина прийняла акт, яким заборонялась діяльність КПЮ, революційних профспілок і взагалі будь-які виступи проти існуючого порядку і держави (так звана «Обзнана»). У Белграді вводився воєнний стан.

Багато тисяч робітників опинились у в'язницях. КПЮ пішла у підпілля. «Обзнана» викликала розгубленість серед керівництва КПЮ. Не маючи заздалегідь підготовленої нелегальної організації, керівники КПЮ не змогли швидко перебудувати свою роботу і на деякий час втратили зв'язок з масами.

Королівство СХС у 1921—1923 рр. 28 липня 1921 р. Скупщина більшістю всього в 27 голосів (при відсутності 161 депутата від КПЮ, ХРСР, сербської селянської партії і народної партії Словенії, які відмовились брати участь в обговоренні проекту конституції) прийняла централістську конституцію Королівства СХС, названу «Видовданською» (від «день святого Вида»). Установча скупщина перетворювалась у законодавчу. За новою конституцією Королівство СХС проголошувалось єдиною державою, поділеною на 33 області, безпосередньо підпорядковані урядові у Белграді. Королю належала законодавча влада. Він мав право скликати і розпускати Народну скупщину.

Видовданська конституція являла собою реакційний акт, що дав можливість пануючим класам тимчасово зміцнити владу короля і його класи, узаконити національну нерівноправність і гноблення трудящих.

2 серпня 1921 р. Народна скупщина прийняла «Закон про захист держави». На основі цього закону всі депутати-комуністи позбавлялися депутатських мандатів, а керівництво КПЮ заарештовувалось. Компартія оголошувалась поза законом, до в'язниць кинуто понад 70 тис. чоловік. Тільки в тюрми Белграда потрапило понад 11 тис. робітників.

З прийняттям Видовданської конституції настає порівняно короткочасний період лжедемократії в Королівстві СХС. Він підготував ґрунт для встановлення в Югославії монархо-фашистської диктатури.

Після прийняття конституції і розгрому компартії буржуазія переходить у наступ проти робітничого класу. Було декретовано 11-годинний робочий день, скасовано закон про оплату відпусток і соціальне страхування. Підприємці знизили заробітну плату робітників на 40—50%, посиливши інтенсифікацію праці, що призвело до скорочення номінальної і реальної заробітної плати робітників. Особливо нещадної експлуатації зазнавали югославські робітники на підприємствах, що належали іноземному капіталу, який хазяйнував у країні.

Погіршення становища робітничого класу і селянства посилювало страйкову боротьбу і селянські виступи. У 1921—1923 рр. відбулися страйки і демонстрації в Белграді та деяких промислових центрах Хорватії і Словенії. Найбільш значним був загальний страйк залізничників у квітні 1923 р., що зазнав поразки через відмову реформістських лідерів профспілки надати страйкарям грошову допомогу. Селянський рух охопив майже всі райони країни.

18 жовтня 1921 р. вибухнуло всенародне повстання в Чорногорії, яке продовжувалось кілька днів. Після придушення повстання сербськими військами і кривавої розправи над повсталими почалася партизанська боротьба. Партизанські групи діяли також у Македонії, Боснії, Герцеговині та інших районах.

Найбільше активізувався селянський рух у Хорватії. Величезні сходи селян скликала ХРСП, борючись проти централістського уряду в Белграді. Під час сходок бідніша частина селянства висувала вимогу перегляду аграрної реформи і негайного розподілу всієї поміщицької землі.

Комуністична партія, що перебувала у підпіллі, виявилася нездатною очолити робітничий і селянський рух. У ній продовжувалася гостра фракційна боротьба. Вона не припинилася навіть після обрання на Белградській конференції 1923 р. до керівних органів партії лівої групи на чолі з Т. Коцлеровичем та К. Новаковичем.

На початку 1923 р. створюється легальна Незалежна робітничая партія, програма якої була по суті програмою КПЮ з урахуванням нових умов боротьби. Але вона не стала масовою партією. Під час других парламентських виборів (18 березня 1923 р.) НРП не одержала достатньої кількості голосів. Урядовий блок Пашича також одержав менше депутатських місць, ніж на попередніх виборах. У результаті цього зміцнилися позиції хорватської селянської партії.

З часу свого виникнення Королівство СХС орієнтувалося у своїй зовнішній політиці на Францію, що прояснювалося головним чином залежністю сербської буржуазії від французького капіталу та збігом інтересів двох країн у збереженні співвідношення сил, що склалося на Балканському півострові і в Дунайському басейні після першої світової війни.

Французький імперіалізм намагався створити антирадянський блок країн Центральної і Південно-Східної Європи, в якому керівна роль мала належати Королівству СХС. У відповідності з цими планами між урядами королівства СХС і Чехословацької республіки почалися переговори, які закінчилися підписанням 14 серпня 1920 р. Белградської конвенції про взаємодопомогу. 7 червня 1921 р. подібну угоду Югославія уклала з Румунією. Так виникла Мала Антанта — воєнно-політичний союз Чехословащини, Румунії і Югославії.

Країни Малої Антанти були іграшкою у великій грі, яку вели великі імперіалістичні держави. З особливою силою це виявилось у 1921—1923 рр., коли англо-франко-американські імперіалісти почали підготовку до нової інтервенції проти Радянської країни.

Серйозні суперечності з територіальних питань існували між Королівством СХС і сусідніми країнами — Болгарією й Італією. 12 листопада 1920 р. за Рапалльським договором Коро-

лівство СХС погодилося на передачу Італії Юлійської Країни, міст Триєст і Пула та інших районів Істрії. В 1924 р. до складу Італії входив і порт Рієка.

Переговори з болгарським урядом О. Стамболійського завершилися навесні 1923 р. відмовленням Болгарії від претензій на Вардарську Македонію.

Королівство СХС у період тимчасової стабілізації капіталізму (1924—1929 рр.). Тимчасова стабілізація капіталізму розпочалася у королівстві СХС дещо пізніше, ніж в інших капіталістичних країнах. Її ставленню сприяло дальше посилення експлуатації трудящих мас. Невирішеність аграрного питання, зростаюча залежність країни від іноземного капіталу, посилення соціального і національного гноблення робили економічну стабілізацію в Сербо-хорвато-словенській державі надзвичайно хиткою і нетривалою. Незважаючи на деяке піднесення промисловості, темпи індустріалізації в ці роки відставали від темпів перших післявоєнних років. Дещо розширили виробництво провідні галузі югославської економіки: харчова, текстильна, шкіряна і особливо деревообробна. Важка ж промисловість, крім гірничорудної, майже не розвивалася.

У економіці королівства в цей час спостерігається велика нерівномірність промислового розвитку окремих областей, істотна роль ремесла і велика залежність від іноземного, головним чином французького й англійського капіталу, який грабував національні багатства країни.

На початку періоду відносної стабілізації капіталізму дещо зміцнилося сільське господарство і зріс обсяг сільськогосподарської продукції. Проте врожайність продовжувала залишатись низькою. Земля оброблялась дідівським способом: у 1927 р. третину всіх орних знарядь складала дерев'яні сохи. Близько півмільйона селян зовсім не мали землі, а понад $\frac{2}{3}$ селянських господарств мали наділи не більше 5 га. Одна з основних галузей господарства країни — тваринництво — репресувало. Голод і злидні, нетрудовлаштованість спричинили те, що з країни емігрувало щороку понад 30 тис. селян. У 1925—1926 рр. з'являються перші ознаки економічного застою, який скоро перетворився в хронічну загальну кризу.

Нестабільністю відзначалося і політичне становище Королівства СХС. За перші 10 років його існування змінилося 27 урядів.

Найважливішими питаннями внутрішнього життя країни залишалися національне й аграрне питання.

Жорстока диктатура сербської буржуазії, воячини і двірцевої кліки викликали незадоволення всіх трудящих. Найбільш розвивався національний рух у Хорватії, яким керувала ХРСП на чолі з С. Радичем. У своїй діяльності С. Радич, до якого певний час прислухалася переважна частина селянства, спирався

на теорію «спільності» інтересів усіх селян, на антикапіталістичні лозунги і протиставлення селян робітникам. Керівництво ХРСР, як і будь-якої дрібнобуржуазної партії, було хитким. У 1923 р. С. Радич відвідав Лондон і Париж, але не знайшов підтримки у західних імперіалістів. У 1924 р. він виїжджає до Москви, де заявляє про вступ ХРСР до Селянського Інтернаціоналу, що стояв на антиімперіалістичних позиціях. Цей важливий політичний крок, як і дружелюбні щодо СРСР виступи С. Радича, ще більше піднесли авторитет ХРСР серед селянських мас.

Напередодні виборів до скупщини, призначених на лютий 1925 р., реакційний уряд Пашича повів наступ проти трудящих та буржуазних опозиційних партій. Лідери ХРСР на чолі з С. Радичем були кинуті до в'язниці. Передвиборча кампанія проходила в умовах лютого терору. Скрізь відбувалися криваві сутички з поліцією і військами. У Белграді і Загребі студенти університетів вийшли на демонстрації, які закінчилися барикадними боями.

Незважаючи на терор, вибори 1925 р. (які народ назвав «каторжними») показали, що ХРСР не тільки зберегла свої позиції, а навіть збільшила кількість виборців. Уряд Пашича змушений був вступити в переговори з куркульською верхівкою ХРСР. Із свого боку керівництво ХРСР, побоюючись дальшого зростання революційних настроїв хорватського народу, вирішило піти на угоду з великосербським урядом. У березні 1925 р. керівництво ХРСР заявило про визнання Видовданської конституції і династії Карагеоргієвичів. Після чотирьохмісячних переговорів між Радичем і Пашичем 18 липня 1925 р. до влади прийшов новий уряд, в якому С. Радич одержав пост міністра освіти. Він відмовився від лозунга незалежної Хорватської республіки. Партія стала називатись Хорватською селянською партією (ХСП). Внаслідок цього вплив партії серед селянства послабився. З 1926 р. С. Радич виходить із уряду і разом з незалежною демократичною партією переходить в опозицію.

Боротьба за більшовізацію КПЮ. В роки тимчасової стабілізації капіталізму становище КПЮ було дуже тяжким. Удари, яких зазнала компартія від терористичного режиму великосербської буржуазії, призвели до втрати найкращих революційних кадрів. Гостра фракційна боротьба перешкождала об'єднанню всіх сил пролетаріату і забезпеченню впливу партії серед селянства і пригноблених національностей. Особливо серйозні помилки допущено керівництвом КПЮ в національному й аграрно-селянському питаннях.

Праві опортуністи вважали, що суть національного питання полягала в конкурентній боротьбі між хорватською і сербською буржуазією, не розуміли глибоко народного, революційного ха-

ктеру національного руху в такій багатонаціональній країні, як Югославія. Зводячи національне питання до однієї з конституційних проблем, праві фракціонери відмовляли пригнобленим національностям у їх праві на самовизначення. Не розуміючи того, що національне питання є одночасно селянським, праві фракціонери ігнорували роль селянства в революційній боротьбі. Вони відмовлялися від організацій єдиного фронту ХРСР та іншими селянськими партіями, штовхаючи пролетаріат на шлях ізольованої боротьби без підтримки селянства.

Ліві, які мали в керівництві партії більшість, виявилися невідатними повести за собою пролетарські маси. Вони лише вели проти правих галасливу, але безпредметну боротьбу.

Важке становище, що скалося в КПЮ, спонукало Виконком Комінтерну розглянути югославське питання і допомогти югославським комуністам виробити єдиний план дій. У червні 1926 р. у Відні відбувся III з'їзд КПЮ, де обидві фракції пообіцяли припинити міжусобиці. Хоча політично праві і ліві почали зближуватись, але фракційна боротьба не припинялася, і це викликало незадоволення більшості членів партії. Виконком Комінтерну звернувся до всіх членів КПЮ з відкритим листом, у якому були проаналізовані опортуністичні помилки правих і лівих фракціонерів.

Значну роль у розгромі опортуністичних течій відіграв IV з'їзд КПЮ, що відбувся в жовтні 1928 р. у м. Дрездені. З'їзд підкреслив, що партія зможе вирішити свої історичні завдання в майбутніх революційних боях, якщо вона поверне на свій бік більшість робітничого класу і селянства, створить союз робітників і селян, якщо пролетаріат очолить рух пригноблених національностей. З'їзд визнав основним завданням сучасного моменту встановлення єдиного фронту пролетаріату і селянства пригноблених національностей для боротьби проти великосербської буржуазії та монархії, за право всіх народів Югославії на самовизначення аж до відокремлення.

З'їзд обрав нове керівництво партії на чолі з Джууро Джаковичем. Однак, незважаючи на певні успіхи в мобілізації мас на боротьбу з реакцією, КПЮ була ще недостатньо сильною, щоб перешкодити здійсненню антинародних планів двірцевої кліки і воячини.

Назрівання політичної кризи і державний переворот 6 січня 1929 р. У зв'язку з антинаціональною політикою правлячих кіл у Королівстві СХС у 1928 р. виникла гостра внутріполітична криза. Посилення революційної і національно-визвольної боротьби робітничого класу і селянства лякало пануючі класи, всередині яких також поглиблюються суперечності. Уже після смерті Н. Пашича (грудень 1926 р.) у радикальній партії розпочинаються чвари, що призводить до виникнення двох угруповань: старих радикалів, або «пашичевців» і нових, які групу-

валися навколо Вукичевича, зв'язаного з двірцевою клікою. У квітні 1927 р. Вукичевич, очоливши уряд, розпустив Скупщину й оголосив нові вибори. Проти нового уряду виступили хорватська селянська партія і незалежні демократи на чолі з Прибічевичем, які створили «селянсько-демократичну коаліцію». Новий опозиційний блок повів боротьбу проти централізму і гегемонізму сербської буржуазії. Особливо гострою вона стає під час ратифікації Нетунських конвенцій, що надавали фашистській Італії ряд економічних пільг у Королівстві.

Виступи опозицій у скупщині були підтримані масовим антифашистським рухом студентів і робітників. 29—31 травня 1928 р. у Загребі, Белграді та інших містах відбулися масові демонстрації, проти яких уряд кинув війська. Криваві розправи з демонстрантами спричинили нові сутички у скупщині, де почалися справжні бійки.

Воячина і двірцева кліка вирішили розправитися з лідерами опозиції, розгромити демократичний рух і цим створити умови для встановлення особистої диктатури короля. 20 червня 1928 р. фашистський депутат від радикальної партії Рачич вбив у Скупщині двох депутатів від ХСП і важко поранив С. Радича, який незабаром помер. Вбивство хорватських депутатів викликало могутній протест. Демонстрації і сутички з урядовцями і військами відбулися у багатьох містах країни і особливо в Хорватії.

Спираючись на великі торгово-промислові і банківські кола сербської буржуазії і воячини, король Олександр насаджував у країні фашистські організації, серед яких визначне місце займала офіцерська організація «Біла рука». На керівника її генерала Живковича і було покладено підготовку перевороту.

В ніч на 6 січня 1929 р. король Олександр, підтриманий Францією та Англією, здійснив державний переворот. У маніфесті, з яким король звернувся до всіх сербів, хорватів і словенців, говорилось про настання часу, «коли між народом і королем не може і не повинно бути більше посередника». Скупщина була розігнана, всі політичні партії і громадські організації розпущені. Видовданська конституція скасована. Вся повнота законодавчої і виконавчої влади зосереджувалась в руках короля. Новий уряд, очолений генералом Живковичем, складався з найреакційніших представників югославської буржуазії та поміщиків і був слухняним зрядом королівської влади.

Соціальною базою монархо-фашистської диктатури став союз югославської великої буржуазії, фінансового капіталу і поміщиків під гегемонією великосербської буржуазії.

Фашистський уряд Живковича поставив перед собою завдання: економічно «оздоровити» країну, ліквідувати національно-визвольний рух пригнічених народів і шляхом злиття

всіх «племен» в єдину югославську націю здійснити національну «єдність», розгромити революційний рух робітничого класу і знищити компартію, зміцнити міжнародне становище Югославії, висунувши її на передній край антирадянського фронту.

Для вирішення всіх цих завдань уряд монархо-фашистської диктатури провів немало заходів, які відповідали інтересам великої буржуазії, поміщиків і куркульства. Зокрема, були створені аграрний банк і експортне товариство з метою врегулювання збуту сільськогосподарської продукції. Розширилось кредитування хорватських і словенських капіталістів.

3 жовтня 1929 р. уряд видав закон про перейменування Королівства СХС в Королівство Югославії. Одночасно ліквідовано поділ національних територій 1921 р. на 33 адміністративні області і штучно створено 9 бановин (Дравська, Савська, Приморська, Зетська, Врбаська, Дринська, Дунайська, Моравська і Вардарська) без врахування інтересів окремих національностей.

Новий уряд встановив сувору цензуру над пресою і друкованими виданнями. В країні панував жорстокий терор, заборонялися будь-які збори і маніфестації, переслідувалися всі прогресивні діячі. Найбільш постраждала комуністична партія, яка неухильно викривала монархо-фашистську диктатуру й очолила проти неї боротьбу мас.

Боротьба народних мас проти соціального гніту і монархо-фашистської диктатури в роки світової економічної кризи. Встановлення монархо-фашистської диктатури в Югославії збіглося з початком світової економічної кризи.

1929—1933 рр. для югославської промисловості і сільськогосподарства були виключно тяжкими. Підприємства легкої, харчової і хімічної промисловості працювали лише на 30—50% своєї потужності, металообробна промисловість — на 40%. В зв'язку із кризою зовнішньоторговий обіг порівняно з 1929 р. знизився у 1932 р. до 60%.

Занепаду господарства країни сприяла велика заборгованість західним державам, на покриття якої щороку витрачалось 10—12% загальних надходжень до бюджету. Виплата кредитів провадилась за рахунок широких народних мас.

Кількість безробітних зростає протягом перших трьох років кризи в чотири рази. Без роботи опинилося майже 50% робітників. Тривалість робочого дня досягала в деяких галузях промисловості 12—16 годин, заробітна плата систематично знижувалась, одночасно посилювалась інтенсифікація праці.

У роки кризи вкрай погіршало становище югославського селянства, особливо в Далмації, Герцеговіні, Чорногорії та інших областях. Один із журналістів писав про чорногорських селян: «Люди живуть буквально гірше худоби. Вони сплять на підлозі навколо вогню. Їх житло — це землянка з однієї кімнати без

вікон і підлоги. Тут сплять батьки, одружені сини і діти, а подекуди тут же знаходяться і дрібна худоба».

Криза зумовила прискорення концентрації і централізації капіталу. У 1932 р. в Югославії було офіційально зареєстровано 20 картелів, у 1933—33, а в 1939—79. Посилення монополістичного капіталу і його тісні зв'язки з іноземним фінансовим капіталом перешкождали виходу Югославії з економічної кризи. У 1937 р. обсяг промислової продукції в Югославії ще не досягнув рівня 1928 р.

Економічний застій, терор монархо-фашистської диктатури активізували боротьбу народних мас проти соціального і національного гніту. Вже в перший рік панування фашизму масові страйки робітників відбулися в Загребі, Суботиці, Сараєві, Мариборі, Трбовле та в інших містах. Деякі з них закінчувалися кривавими сутичками з поліцією. У 1930 р. кількості страйкуючих робітників порівняно з попереднім роком зростає майже вдвічі.

У вересні 1931 р. власники залізничних майстерень Загребачина 32% знизили зарплату. У відповідь на це застрайкували 1500 робітників. У листопаді в м. Дубровнику уряд потопив у крові страйк трамвайників. Восени 1931 р. робітники лісопильних підприємств намагалися захопити закриті у роки кризи підприємства Боснії. Робітничий рух набував усе виразнішого політичного забарвлення. Під час антиурядових демонстрацій робітники виступили з лозунгами: «Геть короля!», «Геть військову диктатуру!»

По всій Югославії посилювався селянський рух. Криваві сутички селян з жандармерією і військами стали звичайним явищем. Голодні хвилювання перекидалися з області в область, особливо наприкінці 1931 р. У листопаді 1931 р. в околицях Шибеника (Далмація) вибухнуло селянське повстання проти сплати податків. У Прієдорі (Боснія) близько 2 тис. селян розгромили продовольчі склади. Партизанські загони виникали по всій країні. Характерною особливістю селянських виступів було переплетіння аграрних вимог з національно-визвольними лозунгами.

Найбільшого розмаху селянські повстання набирають з другої половини 1932 р. Майже повністю повстання охопило Далмацію. У районі Лікі (південно-західна Хорватія) із зброєю в руках піднялися селяни 30 сіл. Уряд блокував цей район з метою перешкодити повсталим вийти до Адріатичного моря, але зломити опір він спромігся лише за допомогою регулярних військ і артилерії.

Поряд з робітничими страйками і селянськими повстаннями виникали також революційні студентські заворушення, спрямовані проти фашистської диктатури. Проте ці виступи лишалися розрізненими і стихійними. Боротьбу проти кривавого

режиму очолювала КП Югославії, яка найбільше переслідувалась урядом. Ще навесні 1929 р. поліція схопила і вбила Джура Джакевича та інших керівників комуністичної партії. На основі «закону про захист держави» уряд засудив близько 2 тис. комуністів. Понад 40 тис. антифашистів потрапили до в'язниць. КПЮ перебувала в глибокому підпіллі. Частина керівництва партії на чолі з новим секретарем Мартиновичем емігрувала. Перебуваючи за кордоном, Мартинович дав вказівку розпочати збройне повстання з метою знищення монархо-фашистської диктатури і встановлення робітничо-селянської влади. Але це розпорядження, що ігнорувало відсутність необхідних умов для збройного повстання, було авантюристичним і завдало великої шкоди партії.

Незважаючи на втрати, яких зазнала партія, боротьба продовжувалась. Це змусило монархо-фашистську диктатуру, соціальна база якої неухильно звужувалась, вдатися до маневрів.

3 вересня 1931 р. король Олександр оголосив нову, так звану «октройовану» («даровану») конституцію. За цією конституцією Югославія оголошувалась спадкоємною конституційною монархією. Виконавча влада належала королю, а законодавча здійснювалась королем і «народним представництвом». Таким чином, конституція не зачіпала основ монархо-фашистської диктатури. Особа короля вважалась недоторканою. Вводилася двопалатна система: скупщина і сенат. Половина членів сенату призначалась королем, половина — обиралась органами, залежними від короля. Вибори до скупщини були відкритими, за списками, затвердженими урядом. Законодавча ініціатива належала королю, а також членам сенату і скупщини. Закони видавались королем. Міністри призначались і звільнялись королем і несли перед ним відповідальність. Це був псевдоконституційний парламентаризм.

Восени 1931 р. на основі нової конституції відбулися фальсифіковані вибори, в яких взяло участь тільки 75% виборців. До скупщини і сенату ввійшли великі банкіри, промисловці і поміщики. Але урядовий блок був надзвичайно хитким. Буржуазні опозиційні партії (словенська народна партія, незалежних демократів і ХСП) знову виступили з вимогою перебудови Югославії на федеральних основах.

На початку квітня 1932 р. Живкович пішов у відставку. Його змінив уряд великого капіталіста Маринковича, який ніяких істотних змін ні у внутрішню, ні у зовнішню політику не вніс. Всі спроби консолідації фашистської диктатури проваливались. Часті урядові кризи і зміни урядів лише свідчили про подальше послаблення і нестійкість диктаторського режиму. У галузі зовнішньої політики уряд монархо-фашистської диктатури продовжував орієнтуватися на Францію й Англію.

Світова економічна криза викликала послаблення зв'язків

між членами Малої Антанти і навіть загострення конкурентної боротьби між ними. Проте остаточний розрив стримувався зростаючою загрозою з боку Німеччини. В лютому 1933 р. члени Малої Антанти підписали «Організаційний пакт», за яким чинність усіх угод, підписаних раніше трьома країнами, визнавалася дійсною на необмежений період. Для спільного керівництва зовнішньою політикою Югославії, Румунії і Чехословаччини створювалася Рада Малої Антанти, а для економічного зближення — економічна рада.

У 1934 р. за ініціативою Франції виник новий блок — Балканська Антанта в складі Югославії, Румунії, Греції і Туреччини. Його члени домовились подавати взаємну допомогу у випадку агресії.

Щодо Радянського Союзу Югославія продовжувала дотримуватися ворожої політики. Навіть після того, як Рада Малої Антанти в січні 1934 р. порадила членам блоку визнати СРСР, Югославія відмовилася вступити з ним у дипломатичні і торговельні відносини.

Внутрішня і зовнішня політика Югославії напередодні і на початку другої світової війни. Монархо-фашистська диктатура створювала сприятливі умови для виникнення й активної діяльності численних фашистських організацій. Однією з перших була так звана хорватська «правова партія», на чолі якої став Павелич. В боротьбі проти великосербського гегемонізму ця партія спиралася на активну підтримку фашистської Італії та Угорщини, а пізніше — і гітлерівської Німеччини. Павелич з самого початку проголосив, що його партія має антикомуністичну, антирадянську й антиробітничу спрямованість. В Італії і Німеччині в спеціальних таборах проходили навчання хорватські фашисти-ушасті, які мали встановити фашистську владу в Хорватії.

У 1933 р. в Югославії створюється за гітлерівським зразком партія «Збор», що стала головним агентом Німеччини в країні. Фашистські організації і групи розгорнули шалену терористичну діяльність, спрямовану проти народного руху і прогресивних діячів. Особливо відзначалися в цьому штурмові загони сербських фашистів — четники.

Щоб перешкодити дальшому зближенню Югославії з Францією, фашистська агентура за допомогою ушастів організувала 9 жовтня 1934 р. у Марселі вбивство короля Олександра і міністра закордонних справ Франції Луї Барту. Після вбивства Олександра, у зв'язку з неповноліттям Петра II, було створено регентську раду у складі принца Павла, професора Р. Станковича і колишнього бана І. Перовича.

З встановленням регентства Югославія у зовнішній політиці починає орієнтуватись на Гітлера і Муссоліні. У 1934 р. Югославія і Німеччина підписали торгово конвенцію і клірин-

гову угоду, на основі яких значно збільшився вивіз сільсько-господарських продуктів з Югославії до Німеччини. Відповідно зріс імпорт німецьких товарів до Югославії. Починаючи з 1935 р. німецький капітал займає провідну позицію в економіці Югославії, витісняючи своїх конкурентів. Скрізь до гітлерівців перейшли численні кредитні установи, що раніше належали французьким, англійським та іншим імперіалістам.

Особливо посилюється вплив Німеччини в Югославії після загарбання Австрії і Чехословаччини, які мали значні капіталовкладення в Югославії. Німецький капітал швидко прибрав до своїх рук джерела сировини та югославську промисловість. Німецькі фірми отримували замовлення на будівництво в Югославії портів, судоремонтних і паровозовагонних заводів. Почалося будівництво стратегічних шляхів, що мали забезпечити контроль Німеччини над Балканами.

Поступово Югославія перетворювалась у слухняне знаряддя гітлерівської агресивної політики. Правлячі кола країни не тільки не бажали дати відсіч гітлерівському проникненню, але у співробітництві з фашистською Німеччиною бачили найкращі гарантії збереження своїх класових позицій. У червні 1935 р. югославський уряд очолив голова белградської біржі Мілан Стоядинович. Новий уряд дотримувався політики «сильної руки», що на практиці означало нові переслідування комуністів і всіх незадоволених реакційним режимом. Почалася широка фашизація Югославії за гітлерівським зразком.

Зовнішньополітичний курс уряду Стоядиновича повністю був спрямований на підтримку агресивних актів гітлерівської Німеччини і фашистської Італії. ЦК КПЮ неодноразово відзначав, що Стоядинович продає Югославію Гітлеру і Муссоліні. В 1935 р. відбулася зустріч Стоядиновича з Герінгом, який прибув до Югославії, щоб перешкодити встановленню дипломатичних відносин між Югославією і СРСР. Фактично з цього часу югославський уряд стає урядом «п'ятої колонії». В інтересах гітлерівської Німеччини, яка намагалася розширити свій вплив на Балканах, у січні 1937 р. Югославія підписала пакт про «вічну дружбу» з Болгарією, а в березні 1937 р. — договір з Італією про ненапад і взаємне невтручання у внутрішні справи. Ці договори остаточно підірвали значення Малої Антанти, що з усією очевидністю виявилось під час Мюнхенської змови і розподілу Чехословаччини (вересень 1938 р.), коли югославський уряд зрадив союзника.

У жовтні 1938 р. скупщину було розпущено і оголошено нові вибори, що відбулися в грудні. Навіть в умовах жорстокого терору урядовий список переміг з мінімальною перевагою, втім внаслідок шахрайства фашистська кліка одержала 307 мандатів, а опозиція — тільки 67. Проте довго утриматись

при владі уряд Стоядиновича не міг. На початку лютого 1939 р. він вийшов у відставку.

Новий уряд очолив представник великої торгової буржуазії Драгіш Цветкович, міністр у кабінеті Стоядиновича. Міністром закордонних справ став викликаний з Берліна югославський посол, відвертий фашист Цінцар-Маркович.

За наполяганням фашистської Італії, уряд Цветковича вступив у переговори з лідером хорватських націоналістів Мачеком, який знаходився у таємних стосунках з міністром закордонних справ Італії Чіано. Мета цих переговорів полягала в тому, щоб зменшити напруженість у відносинах між Сербією і Хорватією і спільними зусиллями буржуазії розгромити революційний рух югославських народів.

У серпні 1939 р. Цветкович і Мачек підписали договір («народні споразум»), за яким центральний уряд пішов на деякі поступки Хорватії, зокрема на створення окремої бановини Хорватії і надання їй автономії. На чолі хорватського уряду став бан І. Шубашич. Угода відкрила шлях для вступу до уряду Цветковича хорватських представників, а Мачек посів пост заступника прем'єр-міністра. Вона була спробою змови між сербською і хорватською буржуазією шляхом поділу влади.

Уряд Цветковича — Мачека продовжував проводити терористичну політику. Ще в 1936—1939 рр. були прийняті закони, що утруднювали або зовсім забороняли страйки і набагато погіршували становище робітничого класу. Особливо тяжким стає воно з початком другої світової війни, коли спекулянти, використовуючи воєнну кон'юнктуру, наживалися за рахунок трудящих. З 1 вересня 1939 р. і до кінця 1940 р. ціна на хліб зростає в 4 рази.

У 1939—1941 рр. Югославія особливо зближується з фашистським блоком. Фашисти проникають в уряд, державний апарат, армію. Для боротьби з робітничим і селянським рухом уряд застосував чисто фашистські методи. Країна вкрилася мережею концетраційних таборів. Вводилися надзвичайні суди, антисемітські закони і т. ін. Організовано масову і розгалужену «п'яту колону». Наприкінці 1940 р. югославський уряд зробив ще один крок на шляху до національної зради, підписавши з Німеччиною протокол, який фактично встановлював у Югославії гітлерівський «новий економічний порядок», тобто перетворював країну в аграрно-сировинний придаток фашистської Німеччини. Загроза для незалежності народів Югославії зростає ще більше.

Боротьба трудящих Югославії проти реакційних режимів, за свободу і незалежність. У 1935 р. в Югославії розпочався рух за створення народного фронту свободи. Висунута після VII конгресу Комінтерну Компартією Югославії програма антифашистського фронту передбачала боротьбу проти реакційних

режимів та їх зовнішньої політики, за свободу і незалежність Югославії, за демократизацію внутріполітичного життя і поліпшення життєвих умов трудящих. У своїй діяльності по згуртуванню всіх антифашистських сил КПЮ спиралася на зростаючу боротьбу робітничого класу і селянства. Під керівництвом компартії відбулися багатотисячні демонстрації в Белграді, Загребі, Любляні та інших містах. На 60-тисячному мітингу в Белграді в серпні 1935 р. проголошувалися лозунги: «Хай живе народний фронт свободи!», «За встановлення дипломатичних відносин з Радянським союзом!» тощо.

Невпинно посилювалась страйкова боротьба пролетаріату. Так, у 1936 р. в Югославії відбулося 369 страйків, більшість із яких мала наступальний і яскраво виражений політичний характер. Страйкуючих робітників підтримувала переважна більшість селянства. Селяни Хорватії, Сербії, Боснії і Герцеговіни знову встають на боротьбу з поміщиками.

Навесні 1936 р. до антиурядового блоку, що складався з профспілкових і селянських організацій, Союзу землеробців, демократичної партії (Давидовича), незалежних демократів (Прибічевича) та інших антифашистських організацій приєдналася комуністична партія. Але блок лишився організаційно неформальний і не мав спільної програми.

У 1937 р. змінилось керівництво КПЮ. Партію очолив Й. Броз-Тіто. Вона перебудувала свою роботу, розширила зв'язки з профспілками, жіночими і молодіжними організаціями. Під керівництвом КПЮ відбувалися масові демонстрації проти профашистського режиму Стоядиновича. Партія попереджала народні маси про зростаючу загрозу гітлерівської агресії. Після загарбання Гітлером Австрії ЦК КПЮ у зверненні до народу писав: «Учора гітлерівська солдатня розтоптала свободу австрійського народу, сьогодні готує удар проти братньої Чехословаччини, а завтра його війська ввірвуться до Югославії». Компартія закликала народ до захисту Чехословаччини. Понад 60 тис. югославських громадян відгукнулися на цей заклик. У Белграді та в інших містах відбувалися мітинги під лозунгом: «Будемо захищати Чехословаччину!».

У 1939 р. демонстрації стають ще більш масовими. В грудні в Белграді, в Загребі та інших містах в демонстраціях взяли участь сотні тисяч трудящих.

Робітничий клас рішуче виступав проти реакційної політики Цветковича — Мачека, проти війни і фашизму, за дружбу Югославії з Радянським Союзом. Народ змусив уряд Югославії у червні 1940 р. встановити дипломатичні відносини з СРСР.

Протягом 1939—1940 рр. в Югославії відбулося понад 800 страйків.

Самовіддана боротьба комуністів сприяла піднесенню авто-

ритету КПЮ серед трудящих. Лише за 1938—1940 рр. майже в чотири рази збільшилась кількість членів комуністичної партії. На початку 1941 р. вона нараховувала вже 12 тис. чоловік. Югославський комсомол налічував 30 тис. членів. Велике значення в справі дальшої консолідації і зміцненні рядів партії мала V загальноюгославська конференція КПЮ, що була нелегально скликана в жовтні 1940 р. у Загребі. Конференція схвалила діяльність ЦК по згуртуванню антифашистських сил на створення народного фронту і зобов'язала ЦК і надалі розширювати зв'язки з масовими організаціями. Особлива увага зверталась на роботу комуністів в армії.

Підписавши з Італією і Японією агресивний Берлінський пакт (27 вересня 1940 р.), гітлерівці розгорнули енергійну діяльність по втягуванню балканських країн до фашистського блоку і встановлення у південно-східній Європі горезвісного «нового порядку». З приєднанням до Берлінського пакту Румунії, Угорщини і Болгарії Югославія була повністю оточена з континенту фашистськими військами. 25 березня 1941 р. у Відні Югославія підписала угоду про приєднання до трістого пакту, за якою передбачалося скорочення югославських збройних сил до 80 тис. і надання гітлерівським військам можливості використати югославську територію для військових операцій.

Компартія Югославії різко засудила угоду як акт національної зради. У день підписання пакту, КПЮ організувала на вулицях Белграда, Крагуеваца, Ніша, Лесковаца, Спліта, Цетиньє та багатьох інших міст масові демонстрації протесту проти уряду та приєднання до агресивного блоку. Наступного дня в Белграді організували демонстрацію студенти, у ній взяло участь майже все населення міста. Вся країна була охоплена хвилею демонстрацій, що проходили під лозунгами: «Краще смерть, ніж рабство!», «За союз з Росією!», «Геть мерзенних зрадників!». Виведені на вулицю війська також переходили на бік демонстрантів.

У країні створилася надзвичайно напружена обстановка. Хвиля народного гніву досягла найвищої точки 27 березня, коли під тиском народних мас відбувся військовий переворот. У цей день група офіцерів і генералів, що виступали проти втягнення Югославії у війну на боці Німеччини, оголосила про скинення регентства і про вступ на престол Петра II. Новий уряд очолив генерал авіації Душан Симович.

30 березня ЦК КПЮ у своїй відозві до народу виклав заходи, які новий уряд повинен здійснити з метою оборони країни. Головними серед них були укладення пакту з Радянським Союзом, відміна надзвичайних законів і надання всім народам Югославії свободи, демократичних і національних прав, оголошення амністії політв'язням, віддання до суду всіх учасників «п'ятої колонії» тощо.

Наляканий народним рухом, уряд Симовича не побажав спертися на народ. Військовий переворот являв собою лише спробу буржуазії пристосуватися до нових обставин і зберегти своє панування. Внаслідок перевороту народ позбувся лише режиму Цветковича-Мачека, а не панування буржуазії. Демократичні сили не мали ще достатньої сили і підготовки, щоб взяти владу до своїх рук, і часу для організації оборони країни. Проте події 27 березня показали, що народні маси — це сила, з якою правлячі кола не можуть не рахуватися.

Під тиском мас уряд Симовича змушений був 5 квітня 1941 р. укласти з СРСР договір про дружбу і ненапад, на який народи Югославії покладали великі надії. Але було вже пізно. 6 квітня в країну вдерлися німецькі, італійські й угорські війська.

3. ЧЕХОСЛОВАЧЧИНА В 1918—1939 рр.

Проголошення Чехословацької буржуазної республіки. Під впливом Великого Жовтня революційно-визвольна боротьба трудящих Чехії та Словаччини у 1918 р. стає особливо масовою. Налякана зростанням робітничого руху і заворушенням селян, буржуазія Чехії та Словаччини звертає свої погляди в бік Антанти, вбачаючи у ній єдину гарантію збереження капіталістичного ладу в країні. Емігрантська група Масарика — Бенеша, піднявши закордон чехословацьких легіонерів у Росії, знайшла підтримку імперіалістичних держав Антанти, які визнали чеську Національну раду Тимчасовим урядом. Активізував свою діяльність і орган буржуазії всередині країни — Національний комітет, якому допомагали реформістські лідери соціал-демократії. Хоча програш у війні Австро-Угорщини був очевидним, обидва органи чеської буржуазії намагалися всіляко відтягнути проголошення незалежності Чехословащини, побоюючись, що владу захоплять народні маси.

14 жовтня 1918 р. в Чехії спалахнув загальний політичний страйк. По всій країні відбулися класові політичні демонстрації; робітники, селяни і солдати зривали австрійські герби й емблеми, вивішували на будинках червоні та національні прапори. Трудящі вимагали негайно створити незалежну Чехословацьку державу, а в ряді місць — соціалістичну республіку. Влада Габсбургів фактично уже в середині жовтня була ліквідована.

Революційний вибух 14 жовтня налякав чеську буржуазію як за кордоном, так і всередині країни, змусив її прискорити проголошення незалежної буржуазної держави. З метою створення уряду празький Національний комітет вступив у переговори з Національною радою Масарика — Бенеша. 28 жовтня

1918 р., коли стало відомо, що австрійський уряд запросив у Антанти перемир'я, Національний комітет оголосив себе верховною владою в чеських землях. 30 жовтня словацька Національна рада, створена у вересні 1918 р. з представників буржуазних і соціал-демократичної партій, заявила про приєднання Словаччини до Чеської держави. Національний комітет був розширений і перетворений у Тимчасові національні збори Чехословаччини. 14 листопада 1918 р. Національні збори проголосили ліквідацію влади Габсбургів і утворення Чехословацької республіки. Керівні пости в республіці захопила чеська буржуазія. Президентом став лідер чеської буржуазії Масарик, на чолі уряду — голова Національного комітету у Празі, представник крупного капіталу Крамарж, міністром закордонних справ — Бенеш.

Революція, що відбулась у жовтні 1918 р. в Чехії і Словаччині, розвивалася як національно-демократична. Вона була значною подією в житті чеського і словацького народів. Народи Чехословаччини, близькі між собою і спільністю походження, й економічними інтересами, і спорідненістю мови та культури, об'єдналися в єдиній державі. Це відповідало віковим думам братніх народів і зміцнювало їх сили у спільній боротьбі проти експлуататорів.

В результаті перемоги революції чеський і словацький народи завоювали національну незалежність. Проте революція лишалася незакінченою. Владу у новій державі захопила велика чеська буржуазія.

Перш за все вона подбала про узаконення в новій державі приватної власності, збереження і зміцнення правових інститутів, бюрократичного апарату, поліції і жандармерії, про створення власної армії на базі чехословацьких легіонів.

Чехословацька республіка була економічно найбільш розвиненою з усіх держав, що підвелися на руїнах Австро-Угорської монархії, індустріальною країною. Вона успадкувала майже 70% промислового виробництва Австро-Угорщини, велику кількість заводів, шахт, рудників. Але разом з тим від Австро-Угорщини країна успадкувала і незадовільну структуру промисловості: провідне місце належало легкій індустрії. Існувала диспропорція між промисловим потенціалом країни і її внутрішнім ринком, який далеко не відповідав можливостям індустрії, залежної від зовнішніх ринків збуту. Недостатньо розвинутою лишалася й сировинна база чехословацької промисловості. Все це створювало нестійкість господарства країни.

Сільське господарство Чехословаччини в основному забезпечувало продовольчі потреби країни. Але розвиток виробничих сил в ньому істотно стримувався залишками феодальних відносин і нещадною експлуатацією дрібного селянства міською і сільською буржуазією.

Крупний чеський капітал повністю встановив свій контроль над економікою країни, витіснивши австро-німецький та угорський капітал з важливих галузей господарства. В країні швидкими темпами відбувався процес монополізації господарства. Виникали великі чеські промислові і банківські монополії. Так, навколо Живностенського банку як фінансового центру створився гігантський концерн, до складу якого входило в 30-х рр. 69 акціонерних товариств у 12 галузях промисловості. Чеські монополісти встановили тісні зв'язки з монополіями держав Антанти, прагнучи, з одного боку, забезпечити підтримку великих держав у боротьбі з революційним рухом всередині країни, а з другого, — захопити більш вигідні позиції в системі держав-переможниць після першої світової війни. Буржуазна Чехословаччина була опорним пунктом імперіалістів Заходу, що мали великі капіталовкладення у чехословацькій промисловості, складовою частиною імперіалістичного блоку, агресивні наміри якого були спрямовані перш за все проти СРСР. Залежний від французьких, американських і англійських монополій чеський монополістичний капітал в свою чергу намагався проводити економічну експансію по відношенню до аграрних Балканських країн. Таким чином, буржуазна Чехословаччина мала явно імперіалістичні риси.

Соціальна структура промислово розвиненої Чехословаччини відзначалася наявністю численної армії робітничого класу. За переписом 1921 р. особи найманої праці, тобто робітники і службовці сфери виробництва, обігу та послуг становили 44% населення країни. Це створило сприятливі умови для розвитку революційного руху в країні, незважаючи на соціальну і національну неоднорідність робітничого класу країни.

Більше однієї третини населення ЧСР становило селянство. Абсолютна більшість останнього (4/5) — дрібні і середні господарі — мали здебільшого по 10—15 га землі. Але на їх долю припадало лише близько 30% оброблюваної землі. Решта землі перебувала в руках поміщиків та куркулів, які разом з промисловцями — монополістами жорстоко експлуатували трудове селянство. Це вело до розорення дрібнотоварних господарств, зближення селян з робітничим класом.

Близько 20% населення Чехословаччини складали дрібні торговці, ремісники, значна частина державних службовців тощо. Дрібнобуржуазні елементи являли собою важливий фактор суспільного життя республіки. Вони становили опору буржуазних партій і парламентарного режиму.

Серед найменшого за чисельністю правлячого класу ЧСР — буржуазії виділялася невелика купка монополістів (Прейс, Батя, Гутман, Шіхт, Манделік та інші), що являли собою пануючу над економічним і державним апаратом країни фінансову олігархію.

На початку 20 років створюється чехословацький буржуазний парламентарний режим, що відзначався багатопартійністю. В країні налічувалось 30 політичних партій, 15 з яких мали представників у парламенті (Національних зборах). Головною партією чеського монополістичного капіталу і поміщиків була аграрна партія, яка часто стояла при владі у 1918—1938 рр. На чолі партії, яка в своїй діяльності намагалася об'єднати інтереси аграрного й промислового капіталу, стояли крупні капіталісти Беран, Стоупал (король цукру й спирту), президент заводів Шкода Левенштейн, представники аграрного капіталу Швєгла, Годжа та інші. Значний вплив на урядову політику мали реакційні національно-демократична та народно-католицька партії, які також захищали інтереси чеської буржуазії.

Значні верстви дрібної буржуазії міст та буржуазної інтелігенції групувалися навколо національно-соціалістичної партії (лідер Бенеш). Вона також відіграла помітну роль в Чехословацькій парламентській системі.

Словацька, українська та угорська буржуазія були представлені на політичній арені численними буржуазно-націоналістичними партіями, з яких найбільш сильною була словацька, так звана людацька партія.

Багатопартійна система, що відбивала різноманітність соціального і національного складу населення країни, боротьбу різних угруповань буржуазії за владу, допомагала чеському монополістичному капіталу стверджувати своє панування, сіяти серед трудящих Чехословацької буржуазної республіки ілюзії про «демократизм», сприяла розпорошенню сил і політичній дезорганізації трудящих. В цьому ж напрямку діяли реформістські робітничі партії країни — чехословацькі і німецькі соціал-демократи. Порвавши з марксизмом, реформістські лідери обох соціал-демократичних партій співробітничали з буржуазією, сприяли зміцненню влади чеських монополістів.

Чехословацьчина являла собою багатонаціональну державу, куди крім чехів і словаків (65,5% населення) входили німці, угорці, українці, поляки, румуни тощо. В умовах антинародного режиму буржуазної республіки свобода національних меншостей не могла бути забезпеченою. Навпаки, чеська монополістична буржуазія, подібно до австро-угорських панів, сама почала пригноблювати інші народи, навіть ті, з якими чехів зв'язували довгі роки боротьби за незалежність.

Головною національною проблемою і основним питанням єдності буржуазної Чехословацьчини було словацьке питання. Чеський капітал розглядав Словацьчину не як рівноправну, складову частину республіки, а як об'єкт експлуатації. Словацьчина стала ринком збуту для чеської крупної промисловості, джерелом дешевої робочої сили. Індустріальний та культурний розвиток краю навмисно гальмувався чеськими монополіями; біль-

шість додаткової вартості, яка викачувалась чеськими підприємцями з словацьких робітників, не капіталізувалася в Словацьчині, а вивозилася в чеські землі.

Глибоко антинародна політика чеської буржуазії привела до того, що національні протиріччя, поряд з класовими, стали основою суспільного і політичного життя Чехословацької республіки, однією з причин її внутрішньої слабкості. Антагонізм між панівною і пригнобленими націями породжував великодержавний шовінізм, націоналізм, ідеологію та політику імперіалізму і колоніалізму, що роз'єднували народи, протидіяли економічному, політичному і культурному зближенню націй.

Піднесення революційного руху в 1919—1920 рр. Утворення КПЧ. Захопивши владу, буржуазія не думала задовольняти насущні потреби народу. І трудящі після створення незалежної республіки продовжували рішучу боротьбу за свої соціальні права, націоналізацію ряду галузей промисловості, негайне проведення демократичної аграрної реформи та здійснення інших демократичних заходів. Буржуазія намагалася за допомогою деяких реформ відвернути революцію. Було видано закон про 8-годинний робочий день, свободу друку, страйків, зборів, про заводські комітети тощо. Для заспокоєння селян на початку 1919 р. був опублікований закон про аграрну реформу.

Однак становище в країні залишалось критичним. Глибока економічна розруха, зростання спекуляції, дорожнеча робили нестерпними умови життя. В січні — лютому 1919 р. в Празі та інших містах трудящі неодноразово виступали проти антинародної політики буржуазії.

На піднесення революційного руху чехословацьких трудящих вплинула соціалістична революція в Угорщині. В результаті переможного наступу в червні 1919 р. угорська Червона армія вступила на територію Словацьчини. В середині червня в м. Прешові було проголошено Словацьку радянську республіку. Уряд революційної Словацьчини почав націоналізацію великої промисловості, поміщицьких маєтків. У країні створювалися загони Червоної армії. Але Радянська Словацьчина проіснувала недовго. Чехословацькій буржуазії вдалося придушити революційні сили за допомогою Антанті. Така доля спіткала і трудящих Закарпатської України, окупованої в квітні 1919 р. чехословацькими військами і включеної, всупереч волі її населення, яке боролось за возз'єднання з Радянською Україною, до складу чехословацької держави.

Кордони буржуазної Чехословацьчини, до складу якої входили Чехія, Моравія, Словацьчина і Закарпатська Україна, остаточно затвердила Версальська система мирних договорів у 1919—1920 рр. У 1920 р. була прийнята Конституція Чехословацької республіки, яка декларувала ряд буржуазно-демокра-

тичних свобод. Президент, якого обирали на 7 років, мав дуже великі повноваження. Система управління на місцях залишалась майже такою ж, як і за Габсбургів. Конституція не враховувала інтересів національних меншостей: формально регламентувала рівність чехів і словаків, вона по суті освячувала антинаукову теорію Масарика про єдину чехословацьку націю. Словацький народ і трудящі Закарпаття позбавлялися елементарних політичних прав. Прийняття Конституції сприяло зміцненню влади чеської буржуазії.

Розгортання революційного руху навесні і влітку 1920 р., рух солідарності з Радянською Росією зумовили необхідність створення у країні бойової пролетарської, марксистської партії. Пролетаріат виявляв незадоволення «соціалістичним» урядом Тусара, який прийшов до влади в липні 1919 р., і угодовською політикою лідерів соціал-демократичної партії, які співробітничали з буржуазією. В рядах соціал-демократів створилося ліве революційне крило, так звана лівиця на чолі з Б. Шмералем і А. Запотоцьким. Лівиця рішуче засуджувала політику правого керівництва партії, визнавала необхідність боротьби за диктатуру пролетаріату, але в питанні про конкретні шляхи її завоювання допускала певні помилки, зокрема переоцінювала роль стихійного революційного руху. Ліве крило соціал-демократії, яке складалося з чесних, відданих справі робітничого класу членів партії, поступово залучало на свій бік переважну частину соціал-демократів. Воно було ядром народжуваної Комуністичної партії Чехословаччини. Але лівиця ще не визріла для того, щоб до кінця відіграти роль бойового авангарду чехословацького робітничого класу.

Щоб не скопрометувати себе повністю, лідери соціал-демократів під тиском партійних мас у вересні 1920 р. вийшли з уряду. У вересні 1920 р. відбувся XIII з'їзд соціал-демократичної партії, на якому ліві здобули більшість. З'їзд прийняв рішення про вступ до Комінтерну.

Хоча лівицю підтримувало понад 80% соціал-демократів, опортуністи не підкорилися рішенням з'їзду і пішли на розкол партії. В країні стало дві соціал-демократичні партії.

Скориставшись цим, чеська буржуазія перейшла до прямого наступу на робітничий клас. В цьому їй допомагало керівництво правої соціал-демократії, яке вирішило спровокувати робітничий клас на передчасний виступ і тим самим дати змогу буржуазній державі розгромити його. Для цього праві використали так звану справу про «Народний дім» (приміщення в Празі, де знаходився ЦК соціал-демократичної партії, редакція газети «Руде право»), який під час розколу партії перейшов до лівих. Праві соціал-демократи звернулися до суду і добилися рішення про передачу їм приміщення. 9 грудня 1920 р. за наказом Масарика поліція захопила «Народний дім». У відповідь на цей

акт керівництво марксистської лівої закликала робітників до страйку, який протягом 10—15 грудня охопив усю країну. У м. Кладно, в ряді міст Словаччини і Закарпатської України влада перейшла до рук робітників. Але оскільки боротьба не мала надійного керівництва, то урядовим військам вдалося придушити революційний рух. Ліві соціал-демократи виявилися нездатними керувати робітничим класом.

Грудневий страйк був найбільшим виступом робітничого класу Чехословаччини в період революційного піднесення. У грудневих боях 1920 р. робітники переконалися, що без створення бойової марксистської партії ленінського типу перемогти буржуазію неможливо. У травні 1921 р. в Празі відбувся Установчий з'їзд, на якому всі ліві соціал-демократи об'єдналися в Комуністичну партію Чехословаччини. Утворення компартії мало надзвичайно важливе значення в історії народів Чехословаччини.

У ряди КПЧ влились революційні сили чеських, словацьких, українських і угорських комуністів. У жовтні 1921 р. у КПЧ була прийнята Німецька комуністична організація. КПЧ стала однією з найбільших комуністичних партій світу. Створення КПЧ завдало серйозного удару реформізму та опортунізму.

Економічна криза 1921—1923 рр. Відплив революційної хвилі. У кінці 1921 р. у Чехословаччині, як і в інших капіталістичних країнах, почалась економічна криза. Обсяг промислового виробництва у 1922 р. скоротився порівняно з 1921 р. на 10%. Лише за 1921 р. обсяг зовнішньої торгівлі знизився на 28%. Крона стала однією з найдешевших капіталістичних валют. Капіталісти підвищували інтенсивність праці, намагалися скасувати 8-годинний робочий день, завойований чехословацьким пролетаріатом в упертій боротьбі. Номінальна зарплата зменшилась на 20—30%, а в деяких галузях промисловості на 40—50%. Зростали податки. Лютувало безробіття. На початку 1923 р. кількість безробітних перевищувала 400 тис., що становило понад 21% всіх індустріальних робітників.

Економічна криза призвела до нестійкого політичного становища всередині країни. Кабінети міністрів змінювались один за одним. Молода Комуністична партія Чехословаччини все впевненіше брала у свої руки керівництво робітничим рухом. Спираючись на допомогу Комуністичного Інтернаціоналу, КПЧ розгорнула рішучу боротьбу за єдність робітничого класу. Особливу увагу партія приділяла роботі комуністів серед профспілок. У жовтні 1922 р. було створено Міжнародне об'єднання профспілок (МОП), яке увійшло до Профінтерну.

Зразу ж після свого утворення КПЧ стає на позиції пролетарського інтернаціоналізму, підтримує молоду Радянську

державу. Виступаючи проти опортуністів та ультралівих, комуністи очолювали боротьбу трудящих проти буржуазії на основі тактики єдиного фронту. У травні 1922 р. КПЧ очолила страйк 34 тис. празьких металістів. Страйки гірників та робітників інших спеціальностей у лютому і жовтні 1922 р. переростали в загальні.

У лютому 1923 р. в Празі відбувся I з'їзд КПЧ, на якому було представлено 132 тис. членів партії. На з'їзді підводились підсумки боротьби за єдність пролетаріату, засуджувались дії ультралівого угруповання. З'їзд націлив комуністів на необхідність рішучої боротьби за інтереси робітничого класу, за визволення усіх трудящих.

Економічний розвиток і політична боротьба в Чехословаччині в період часткової стабілізації капіталізму. У 1924 р. у Чехословаччині почався період часткової стабілізації капіталізму. У 1927 р. промисловість країни досягла довоєнного рівня, а в 1929 — перевершила його на 20%.

В ці роки особливо спостерігається нерівномірність розміщення виробництва. Чехословацька буржуазія навмисне не розвивала промисловості Словаччини і Закарпатської України, які становили понад 40% території республіки. У 1926 р. у цих областях було зосереджено лише близько 10% підприємств і 9% промислових робітників країни. Індустрія Словаччини в роки часткової стабілізації не тільки не виросла, а навіть скоротилася порівняно з періодом австро-угорського панування.

В цей же час у Чехословаччині швидкими темпами відбувається концентрація і централізація виробництва та капіталу, зростає роль монополій і панування фінансової олігархії на чолі з величезними монополістичними об'єднаннями такими, як металургійне товариство «Банська і гутні сполученість», машинобудівний концерн «Шкода», взуттєві підприємства «Батя». Інтенсивно йшов процес утворення фінансового капіталу. У 1929 р. 9 великих банків (Живнostenський, Англо-Чехословацький, Чеський обліковий та інші) володіли більше як 75% усіх акціонерних товариств країни. Зростає вивіз капіталу з Чехословаччини. У 1928 р. загальна сума довгострокових закордонних кредитів перевищувала 1 млрд. крон. Чехословацький капітал проникав головним чином в Румунію, Югославію, Угорщину, Польщу та інші країни.

Разом з тим в імперіалістичній Чехословаччині зростає питома вага іноземного капіталу. У 1929 р. сума іноземних кредитів, наданих чехословацьким промисловцям і банкірам, становила 3,4 млрд. крон. Найвигідніші позиції у господарстві Чехословаччини належали Франції. Так, фінансова група Шнейдера володіла більшою частиною акцій концерну «Банська і гутні сполученість» і заводів «Шкода». Центром зосередження фран-

цузьких, англійських та американських капіталів у Чехословаччині став Англо-Чехословацький банк.

У той час, як капіталісти одержували величезні прибутки, реальна заробітна плата робітників у країні була однією з найнижчих у Європі (на 45% меншою, ніж в Англії).

Внутрішня політика чехословацької буржуазії і поміщиків мала своєю метою дальше посилення позицій фінансового капіталу. Прагнучи збільшити свій вплив на економічне і політичне життя країни, представники фінансового капіталу утворили буржуазно-поміщицьку урядову коаліцію. До влади прийшов блок правих партій, який склався не тільки з чеських, а і з німецьких і словацьких буржуазних партій.

Блокові монополістичного капіталу і поміщиків вдалося провести цілий ряд законопроектів, які нанівець зводили демократичні свободи трудящих. Уряд позбавив виборчих прав військовослужбовців. У 1928 р. робітникам заборонялося оголошувати страйки, поліція могла застосовувати проти страйкарів і демонстрантів зброю.

У своїй зовнішній політиці буржуазна Чехословаччина орієнтувалася в основному на французький імперіалізм. Гадаючи, що союз з Францією гарантує Чехословаччині від загрози з боку Німеччини, чехословацька буржуазія втягнула країну у створений під егідою Парижа ще в 1921 р. воєнно-політичний союз — Малу Антанту (Чехословаччина, Румунія, Югославія). Цей блок встановив «санітарний кордон» з Радянським Союзом. За орієнтацією буржуазії на Францію та інші західні імперіалістичні держави народи Чехословаччини згодом заплатили дорогою ціною.

Реакційна внутрішня і зовнішня політика, зубожіння народних мас загострювали класову боротьбу. Напруженою в цей час стає робота КПЧ. В 1924—1925 рр. країну охопила хвиля протестів проти дорожнечі. Найбільшими були виступи пролетаріату 17 вересня 1924 р. у Празі і 19 вересня в Братиславі та Моравській Оставі. Очолюючи рух трудящих проти дорожнечі, КПЧ приділяла велику увагу питанням більшовизації комуністичного руху. Керуючись рішеннями V конгресу Комінтерну, II з'їзд КПЧ (листопад 1924 р.) засудив опортуністичні помилки, прийняв марксистсько-ленінські рішення з аграрного та національного питань, про організаційну перебудову партійної роботи. Партія ставила своїм завданням виховувати трудящих в дусі пролетарського інтернаціоналізму. Якщо II з'їзд поклав початок більшовизації, то III з'їзд (вересень 1925 р.) підвів перші підсумки цієї важливої роботи і констатував, що партія стоїть на правильному шляху. Перші успіхи у боротьбі за більшовизацію позначилися на результатах парламентських виборів у листопаді 1925 р. За КПЧ голосувало 932 тис. чоловік, вона одержала в парламенті 40 ман-

датів (замість попередніх 19). Це свідчило про велику перемогу політики КПЧ. У наступні роки партія залучає до боротьби все ширші маси трудящих. Якщо у 1926 р. у страйках брало участь 85 тис. робітників, то за перші 9 місяців 1927 р. їх налічувалось вже понад 180 тис. Однак діяльності КПЧ у цей час притаманні і певні недоліки. Керівництво партії надто переоцінювало стійкість стабілізації капіталізму, не розуміло її тимчасовості. Втім революційне ядро КПЧ на чолі з К. Готвальдом боролось проти опортуністичного керівництва, ця боротьба закінчилась перемогою на історичному V з'їзді КПЧ у лютому 1929 р.

З'їзд намітив бойову програму дій комуністів, усунув від керівництва партію опортуністів і обрав новий склад ЦК. До нього ввійшли А. Запотоцький, Б. Шмераль, Я. Шверма та інші стійкі борці за справу робітничого класу. Генеральним секретарем ЦК компартії став К. Готвальд.

Історичне значення V з'їзду КПЧ полягало в тому, що він покінчив з різними опортуністичними групами, у лавах партії і забезпечив перемогу ленінських принципів у КПЧ.

Чехословачина в роки світової економічної кризи (1929—1933 рр.). Економічна криза в Чехословачині мала свої специфічні особливості. Вона була більш затяжною і глибокою, ніж в інших капіталістичних країнах. Найнижчий рівень виробництва спостерігався у 1933 р., коли воно складало 60,2% порівняно з 1929 р.

Особливо постраждала важка промисловість. Виробництво чавуну у 1932 р. становило лише 27,3, виплавка сталі—31, продукція машинобудування—40% рівня 1929 р. Значно скоротився внутрішній ринок. Зовнішня торгівля перебувала на грані повного краху, експорт Чехословащини у 1933 р. склав 1/4 експорту 1928 р. У 1933 р. кількість безробітних досягала майже 1 млн. чоловік, кожний третій робітник не мав роботи.

У ці роки поглибилась і хронічна аграрна криза в країні. На 40—60% знизилась ціна на сільськогосподарську продукцію. Від аграрної кризи страждало насамперед дрібне селянство.

Післякризова депресія наступила у Чехословачині пізніше, ніж в інших капіталістичних країнах. Промисловість до початку другої світової війни так і не досягла рівня 1929 р. Безробіття стало хронічним, життєвий рівень населення знижувався.

Чехословачина могла подолати кризу, лише встановивши взаємовигідні відносини з СРСР. Та буржуазія не тільки не визнавала Радянський Союз, але й продовжувала вести антирадянську політику. Чехословацький уряд встановлював високі мита на радянські товари, витрачав великі кошти на підтримання білогвардійської російської та української націоналістичної еміграції.

Економічна криза в Чехословачині переросла в кризу всієї політичної системи буржуазної республіки. Вона посилила класову боротьбу, в ході якої зростав вплив КПЧ на маси. Кількість економічних і політичних страйків та демонстрацій в країні весь час збільшується. Страйки 1930 р., особливо виступи металургів Моравської Острави, довели можливість успішної боротьби в умовах кризи. В масових демонстраціях голодуючих у лютому 1931 р. брало участь 100 тис. робітників, в лютому 1932 р.— уже до 400 тис. Навесні 1932 р. чеські гірники провели загальнополітичний страйк, який підтримали усі трудящі країни. Над багатьма містами і селами країни замайорили червоні прапори. Буржуазія зброєю придушувала боротьбу трудящих. У Духцові в лютому 1931 р. під час демонстрації жандармерія вбила 4 чоловіки, десятки робітників поранила. Жандарми розстріляли батраків сіл Кошути (Словачина), Тур'я Пасіка (Закарпаття) та багатьох інших місцевостей.

Буржуазна влада стала на шлях переслідування компартії і зв'язаних з нею організацій. Уряд заборонив діяльність комсомолу, Спілки друзів СРСР тощо.

Криза позначилась на співвідношенні сил всередині правлячого буржуазно-поміщицького блоку. Загострилась боротьба між буржуазією Чехії і національних окраїн. Це призвело до поживлення сепаратистської діяльності буржуазних націоналістів у Словачині, Судетській області, де проживало чимало німців, у Закарпатській Україні та в інших місцях.

Німецькі сепаратисти спирались на крупний монополістичний німецький капітал у Чехословачині, а словацькі націоналісти основну ставку робили на село. Незадоволення дрібнобуржуазних мас політикою чеського капіталу і чехізацією Словащини сприяло досить значному зміцненню їхніх позицій. У політиці німецьких і словацьких націоналістів все сильніше почали проявлятися фашистські тенденції.

Внутрішнє і міжнародне становище Чехословащини напередодні другої світової війни. У 1933 р. в Німеччині встановилась фашистська диктатура. У програму світового панування Німеччини фашисти включали поневолення слов'янських країн. Існування незалежної Чехословащини було поставлене під загрозу.

Велика буржуазія, зв'язана з аграрним угрупованням фінансової олігархії, підтримувала гітлерівців. Вона бажала ліквідувати буржуазно-демократичний лад і встановити фашистський режим. Частина чехословацької буржуазії на чолі з Бенешем, якого після відставки Масарика в 1935 р. обрали президентом, орієнтувалась на західні держави. Виступаючи з демагогічними закликами захисту батьківщини і демократії, чехословацькі імперіалісти, як і їх західні покровителі, домагалися компромі-

су з Гітлером і завдяки агресії проти Радянського Союзу зберегти своє класове панування.

На гітлерівську Німеччину почали орієнтуватися «людовці» у Словаччині, українські й угорські націоналісти у Закарпатті.

Гарантувати безпеку Чехословаччини міг тільки тісний союз з СРСР. Під тиском народних мас і в зв'язку з зростанням міжнародного авторитету Радянського Союзу, чехословацький уряд встановив дипломатичні відносини з Радянським Союзом (1934 р.), а в 1935 р. слідом за Францією уклав з ним пакт про взаємодопомогу. Але пакт з Радянським Союзом підписувався лише для того, щоб обманути народні маси. Насправді ж Бенеш не хотів користуватися допомогою Радянської країни. Дія пакту про взаємодопомогу ставилася в залежність від позиції Франції, яка вважала, що договір з СРСР це «флірт з Москвою». Саме так думав і Бенеш. У розмові з німецьким послом він заявив, що договір є папірцем, який можна викинути в корзину.

У цей період піднімають голови фашистські сепаратисти не чеських областей, що входили до складу ЧСР. Особливо небезпечною стає діяльність фашистів в Судетах, яку скеровував і фінансував Берлін. Судетсько-німецька партія, на чолі якої стояв фашист Генлейн, виконувала фактично роль гітлерівської агентури в Чехословаччині.

Нацьковані Гітлером, судетські фашисти дедалі нахабніше вимагали відокремлення Судетів — споконвіку чеських земель, що складали економічне ціле з Чехією і Моравією. Виконання вимог генлейнівської партії фактично прирікало Чехословаччину на загибель. Без Судетської області, де були могутні оборонні укріплення, Чехословаччина ставала беззахисною жертвою Німеччини.

При підтримці правлячих кіл Чехословаччини, використовуючи методи шантажу, демагогії, підкупу, генлейнівська партія добилась деяких успіхів на парламентських виборах у 1935 р.

Гітлерівська агентура в країні все більше нахабніла, намагаючись провокаціями дати привід для втручання великих держав у внутрішні справи країни. У цій обстановці уряд Чехословаччини відходить від політики колективної безпеки і приєднується до політики зговору з Гітлером. Він починає переслідувати компартію і вступає у переговори з лідером судетських фашистів Генлейном. Одночасно правлячі кола Англії і Франції домовлялися з Гітлером про віддання йому Чехословаччини як авансу за агресію проти СРСР.

Боротьба трудящих на чолі з КПЧ за єдиний фронт, за національну незалежність країни. Загроза Чехословаччині з боку фашистської Німеччини, активізація «п'ятої колони» Гітлера

в самій ЧСР ставили перед трудящими та їх бойовим авангардом — КПЧ важливі завдання. Необхідно було зберегти завойовані трудящих, об'єднати всі демократичні сили проти агресивних планів фашистів, відстояти незалежність країни. Виходячи з рішень VII конгресу Комінтерну, КПЧ на VII з'їзді (квітень 1936 р.) розробила дійову програму об'єднання трудящих у народному фронті. Лозунги, висунуті КПЧ, знайшли широкий відгук серед мільйонів робітників і селян. Яскраво свідчили про це масові страйки, політичні демонстрації 1936—1938 рр. Так, 1 травня 1936 р. КПЧ провела 500 мітингів, у яких брало участь більше півмільйона чоловік — майже в півтора раза більше, ніж у 1935 р. Якщо в 1936 р. у Чехословаччині відбулось 262 страйки, то в 1937 р. — 438. Це перевищувало кількість страйків протягом кожного з попередніх 10 років. На заклик КПЧ тисячі добровольців проливали кров у боях проти фашистської Іспанії. Трудящі збирали гроші у фонд допомоги іспанським патріотам. Робітники і селяни показали свою готовність боротьби проти фашизму, продемонстрували вірність принципам пролетарського інтернаціоналізму.

У березні 1938 р. не без згоди правлячих кіл Англії, Франції і США гітлерівська Німеччина захопила Австрію. Необхідно було вжити надзвичайних заходів для оборони країни. Але чеська крупна монополістична буржуазія і слухняний її волі уряд всі надії покладали, як і раніше, на Англію та Францію і на угоду з Німеччиною.

Іншу позицію займали трудящі маси Чехословаччини. Народ вимагав найрішучіших заходів до забезпечення цілісності республіки. Комуністична партія Чехословаччини, виражаючи інтереси народних мас, висунула програму забезпечення незалежності батьківщини. Компартія вимагала розпустити генлейнівську партію, припинити гітлерівський терор у Чехословаччині, ліквідувати безробіття, підвищити зарплату, провести демократичну аграрну реформу, ввести на найважливіших оборонних підприємствах робітничий контроль, области спеціальним воєнним податком прибутки монополістів, зміцнити обороноздатність країни. Це була програма демократизації країни і створення єдиного фронту проти фашизму. Але уряд відкинув цю програму. Відкинув він і пропозицію СРСР про надання допомоги.

Становище Чехословаччини ставало все тяжчим. Біля прикордонних районів країни німці почали зосереджувати війська. Під тиском народних мас Бенеш 21 травня 1938 р. зважився оголосити часткову мобілізацію. Народ з ентузіазмом зустрів цей крок уряду. Мобілізація пройшла організовано і швидко. Війська зайняли прикордонні укріплення в Судетах. Генлейнівці притихли. Гітлер не розраховував на перемогу у війні з Че-

хословачиною. Але він вважав, що західні держави, прагнучи спрямувати агресію на Схід, проти СРСР, віддадуть йому Чехословаччину, а чехословацька буржуазія капітулює.

Мюнхенський зговір і розчленування Чехословаччини. Політика західних держав вселяла в гітлерівських агресорів впевненість. За наказом Гітлера генлейнівці 12 вересня з допомогою перекинутих з Німеччини есесівських банд вчинили в Судетах фашистський заколот. На заклик компартії народні маси примусили уряд застосувати проти фашистських заколотників зброю. Через дві доби урядові війська розсіяли генлейнівські банди. Черговий удар Гітлера був відбитий.

Англійські, американські та французькі керівники вперто намагались спрямувати Гітлера на Схід. Англійський прем'єр-міністр Чемберлен спеціально вилетів у Німеччину, де 15 вересня зустрівся з Гітлером. Через 4 дні нарада керівників англійського і французького урядів прийняла рішення про передачу Німеччині районів Чехословаччини, в яких проживали здебільшого німці.

Магнати чеського фінансового капіталу погоджувалися задовольнити вимоги Гітлера. Уряд склав проект негайної передачі Німеччині прикордонної території, де проживало 1,5—2 млн. німців. Але, щоб не викликати незадоволення народу, уряд таємно звернувся до союзників з проханням пред'явити цю вимогу Чехословаччині в ультимативній формі. В ніч з 20 на 21 вересня послы Англії і Франції передали Бенешу ультиматуми своїх урядів: капітуляція перед Гітлером або позбавлення будь-якої допомоги. 21 вересня уряд прийняв англо-французький ультиматум. Капітулянтське рішення уряду викликало обурення в усій країні. 22 вересня уряд подав у відставку. Новий уряд оголосив 23 вересня загальну мобілізацію. Наступного дня Чехословаччина вже мала під рушницею приблизно 70 першокласних дивізій. Гітлер мав лише 52 дивізії. Солдати горіли бажанням боротися проти фашистів. Але, оголосивши мобілізацію, уряд лише намагався виграти час, щоб дати можливість імперіалістам зробити капітуляцію неминучою.

29—30 вересня 1938 р. у Мюнхені відбулася конференція Гітлера, Муссоліні, Чемберлена і Даладьє. Вони прийняли рішення про передачу Німеччині прикордонних районів Чехословаччини разом з укріпленнями і промисловістю. Представників чехословацького уряду навіть не допустили на конференцію. Лише після підписання рішення їх в образливій формі ознайомили із змістом документа.

Втім ще й тоді існував вихід із скрутного становища. Чехословацька армія займала прикордонні укріплення, для штурму яких німецька армія не мала техніки. Радянський Союз погоджувався надати Чехословаччині допомогу. Від імені КПЧ й усіх трудящих країни К. Готвальд запропонував Бенешу підня-

ти народ на священну боротьбу проти загарбників. Усе залежало лише від рішення уряду. Але уряд повністю залежав від фінансової олігархії, яка загрожувала в разі невизнання мюнхенських угод негайно припинити всі асигнування. Уряд і президент Бенеш капітулювали. 30 вересня вони прийняли мюнхенський диктат. Уряд і тепер намагався зберегти класове панування буржуазії. В угоду їй він пожертвував державну незалежність Чехословаччини.

Чехословацька республіка зазнала страшного удару. Вона позбавлялася територій, на яких базувалося 30% усіх металургійних заводів країни, 80% текстильних підприємств, 20% залізниць, до рук ворога потрапила лінія укріплень. Новий кордон проходив у 35 км від Праги.

Мюнхенська криза означала початок національної катастрофи, якої не знала історія Чехословаччини. Винною у цьому була буржуазія, яка боялася падіння капіталістичного ладу.

Після Мюнхена почався розпад і розчленування чехословацької буржуазної держави. Судети окупувала Німеччина, Тешинську область — Польща, Угорщина захопила частину Словаччини і Закарпатської України.

Як і в часи першої світової війни, чехословацька буржуазія розділилась на дві групи. Одна допомагала чужоземним загарбникам експлуатувати свій народ, друга емігрувала за кордон, разом з останньою, залишивши пост президента, покинув країну і Бенеш.

У березні 1939 р. Гітлер, за згодою обраного на місце Бенеша «президента» Гахи — махрового реакціонера і відкритого капітулянта, повністю окупував Чехословаччину. Чехію і Моравію він оголосив німецьким «протекторатом», Словаччина фактично стала німецькою колонією під вівіскою «незалежної республіки», а Закарпатську Україну було віддано на пограбування угорським фашистам.

Для чехословацького народу настали чорні дні гітлерівської окупації.

4. ПОЛЬЩА 1918—1939 рр.

Утворення польської буржуазної держави. Велика Жовтнева соціалістична революція була вирішальною передумовою в справі відновлення незалежності Польщі. Революція ліквідувала панування російських експлуататорських класів, що протягом століття пригноблювали частину польського народу, і рядом декретів визнала право його на повну незалежність. Жовтнева революція підтвердила життєвість положень В. І. Леніна про можливість розв'язання польського питання лише шляхом соціальної революції, що «свобода Польщі неможлива без сво-

боди Росії»¹. Таким чином, виникли реальні можливості національного визволення польського народу.

У декреті Радянської влади про мир і «Декларації прав народів Росії» проголошувалось право польського народу на утворення незалежної держави. Це право радянська делегація з усією рішучістю підтвердила в Брест-Литовську під час переговорів з Німеччиною і її союзниками, вимагаючи припинення австро-німецької окупації і відновлення незалежної Польщі. 29 серпня 1918 р. Рада Народних Комісарів заявила, що «всі договори й акти, укладені урядом колишньої Російської імперії з урядами королівства Пруського й Австро-Угорської імперії, які стосувались розділів Польщі..., скасовуються цим безповоротно». Скріплений підписом В. І. Леніна, цей декрет Радянського уряду створював міцні юридичні і політичні основи для незалежності польського народу.

У листопаді 1917 р. Головне правління СДКПіЛ у Варшаві з ентузіазмом вітало Жовтневу революцію і закликала польських робітників до боротьби з окупантами за знищення капіталістичного ладу, за соціалізм. Під цими лозунгами по всій країні відбулися страйки і демонстрації, які в січні 1918 р. набирають загальнополітичного характеру. Гнів і ненависть до окупантів загрожували перерости в повстання.

Влітку і восени 1918 р. відбувались масові революційні виступи в Тарнобжеському повіті. 6 листопада 1918 р. була створена так звана Тарнобжеська республіка. 2 листопада 1918 р. робітники Домбровського басейну роззброїли австрійських солдат і створили Червону Гвардію. По всій країні стали виникати Ради. На території колишнього Королівства виникло близько ста Рад. Ради виникали також у Галичині і Познанщині. Найбільш революційними з них керували члени СДКПіЛ та ППС-«лівіці», які все більше і більше зближувались і розгортали боротьбу за диктатуру пролетаріату в Польщі.

Але в цілому національно-визвольний і революційний рух, який досяг свого апогею у листопаді 1918 р., не мав належного керівництва. СДКПіЛ і ППС-«лівіця» виявились неспроможними об'єднати в єдиний революційний потік боротьбу робітничого класу за соціалізм, селянську боротьбу за землю за загальнонародним рухом за національну незалежність і демократичні перетворення. Сили ж внутрішньої контрреволюції об'єдналися з окупантами і намагались придушити боротьбу народу.

Восени 1918 р. у Польщі виникло кілька органів, що намагались перехопити владу із рук окупантів. 7 листопада праві соціалісти і людовці на чолі з Дашинським створили «народний уряд» в Любліні. У Західній Галичині оголосила себе «уря-

дом» так звана Шольська ліквідаційна комісія. Самостійно діяла познанська Рада людова. Широку активність проявив створений у Парижі в серпні 1917 р. Польський національний комітет, який об'єднував ті польські буржуазно-поміщицькі кола, що орієнтувались на країни Антанти. Розраховуючи зберегти за Німеччиною по можливості більше польських земель і забезпечити свій вплив на Польшу, німецький уряд доставив 10 листопада 1918 р. у супроводі свити німецьких офіцерів і дипломата Кесслера у Варшаву Пілсудського, який своєю ворожістю до Радянської Росії, революції і соціалізму влаштовував навіть імперіалістів Антанти.

Регентська рада і Люблінський уряд, заявивши про саморозпуск, передали владу до рук Пілсудського. Після невдалих переговорів з ендеками про створення коаліційного уряду Пілсудський як «начальник держави», а фактично її диктатор, доручив сформував уряд правому соціалістові Морачевському.

18 листопада 1918 р. Морачевський створив кабінет міністрів з правих соціалістів і людовців. Цей перший загальнопольський буржуазний уряд, який зухвало назвав себе «робітничо-селянським», поклав початок утворенню буржуазно-поміщицької держави і об'єднував пронімецькі польські кола. Авторитетом серед населення він не користувався.

Зважаючи на поразку центральних держав у війні і бажаючи одержати підтримку Антанти і США, пілсудчики разом з ендеками створили 16 січня 1919 р. коаліційний уряд на чолі з І. Падеревським. Пілсудський залишився «начальником держави». До складу Польського національного комітету в Парижі було включено кілька пілсудчиків. Комітет мав представляти Польшу на мирній конференції, яка відкрилась 18 січня 1919 р. в Парижі.

Уряд Падеревського визнали країни Антанти і США. Він одержав довір'я з боку першого польського сейму. 20 лютого 1919 р. сейм прийняв так звану малу конституцію, тобто закон про тимчасову організацію, вищої влади. Права Пілсудського як «начальника держави» дещо обмежувались.

Внутрішня і зовнішня політика польського уряду в 1919—1920 рр. 16 грудня 1918 р. внаслідок об'єднання СДКПіЛ і ППС-«лівіці» утворилася Комуністична робітнича партія Польщі (КРПП). Це було одним з найбільших завоювань польського революційного руху. Незважаючи на організаційну слабкість і ідеологічну незрілість, яка дісталась у спадщину від СДКПіЛ і ППС-«лівіці», і зв'язані з цим помилки в практичній діяльності, КРПП являла собою єдину в Польщі партію, яка з моменту свого виникнення неухильно боролася проти капіталістичного гніту й експлуатації, проти перетворення Польщі в напівколонію іноземного капіталу, організовувала трудящі маси на боротьбу для захисту країни Рад. Вона вчила їх бачити в ре-

¹ В. І. Ленін. Твори. Т. 15, стор. 229.

волюційній Росії вірного друга трудящих мас Польщі, розвінчувала обман і зрадницьку політику керівництва ППС, яке намагалося загасити полум'я революційної боротьби народу. Керовані комуністами Ради робітничих депутатів намагалися встановити владу робітників і селян і енергійно боролися за встановлення 8-годинного робочого дня, підвищення заробітної плати, поліпшення продовольчого постачання. Вони виступали проти політичних репресій реакційних властей, вимагали звільнення політичних в'язнів, припинення загарбницької війни проти Радянських республік і встановлення з ними дружніх відносин. Та більшість Рад, за винятком Домбровського басейну і деяких інших, очолювали угодовці, які виступали проти переходу Рад на революційний шлях. Тому діяльність їх була обмеженою, а самі вони не перетворились в органи диктатури пролетаріату.

Власті будь-яким способом намагалися придушити революційний рух і розгромити Ради. З цією метою з 1 квітня 1919 р. уряд ввів у країні воєнний стан. У квітні 1919 р. відбулося злиття ППС з галицькою соціал-демократією в єдину ППС, яка прийняла зрадницьке рішення про вихід членів ППС із Рад і оголосила останні органами, «ворожими польській державі». У липні 1919 р. уряд розгромив підірвані з середини Ради, які залишились, а депутатів-комуністів репресував. З метою підірвати селянський рух сейм більшістю в один голос прийняв «Основи земельної реформи», де визначалось необхідним парцелювати щорічно 100 тис. га землі. Все це послабило революційну ситуацію у 1919 р. Головними причинами невдач польських революціонерів були: розкол рядів робітничого класу, угодовська, реформістська політика правих соціалістів і людовців, допомога з боку міжнародного імперіалізму; давала себе знати і слабкість молодого комуністичної партії, яка, до того ж, змушена була працювати в підпіллі.

Створюючи єдиний антирадянський фронт, держави Антанти зміцнювали реакційні уряди в Східній Європі, надаючи їм воєнну, економічну і фінансову допомогу. Особливе місце в єдиному фронті відводилось Польщі, на чолі якої стояли відверті контрреволюціонери, прихильники планів міжнародного імперіалізму про розчленування Радянської Росії і загарбання її території. Неодноразові пропозиції Радянського уряду в кінці 1918 р. встановити дипломатичні відносини і мирно врегулювати спірні питання польський уряд відкинув.

Провокуючи конфлікт, пілсудчики заарештували й убили членів радянської місії Червоного хреста на чолі з Б. Веселовським. Засуджуючи безчинства контрреволюціонерів, Радянський уряд у своїх нотах від 7 січня і 10 лютого 1919 р. знову запропонував встановити дипломатичні відносини. Це не дало ніяких результатів.

Одержавши підтримку від Антанти й уклавши з її допомогою 5 лютого 1919 р. угоду з німецькою окупаційною армією на Сході, польська воєнщина приступила до загарбання земель радянських республік. У лютому 1919 р. було захоплено Ковель, Брест, Кобринь, у квітні — Барановичі, Ліду, Вільнюс, а в серпні — Мінськ і всю Білорусію. У липні 1919 р. армія Галлера, що в травні прибула до Польщі з Франції, заволоділа Західною Україною.

На цей час завершила свою роботу Паризька мирна конференція. 28 червня 1919 р. Падеревський і Дмовський підписали Версальський мирний договір. Польсько-німецький кордон, установлений згідно з цим договором, давав економічні і стратегічні вигоди Німеччині. Польща одержала лише Познанську область і частину східного помор'я з вузьким виходом до моря («Польським коридором»). Гданськ ставав «вільним містом», а в Мазурах і Верхній Сілезії вирішено було провести плебісцит. До Німеччини відходили польські землі з більш ніж двомільйонним польським населенням.

Питання про східні кордони Польщі на конференції залишилось відкритим. Лише 8 грудня 1919 р. Верховна рада Антанти затвердила тимчасовий східний кордон, відомий пізніше під назвою «лінії Керзона», який проходив від Гродно по річці Буг, західніше Рави-Руської і східніше Перемишля до Карпат.

У кінці 1919 р. імперіалісти Антанти і США почали нову підготовку походу проти Радянської держави. Провокації буржуазно-поміщицької Польщі проти Радянської Росії почастішали. Радянський уряд вживав усіх заходів, щоб не допустити війни. Але польський уряд пішов на авантюру. З метою здійснення планів «федерації», тобто відторгнення від Радянської Росії ряду земель і народів, польський уряд 21 квітня 1920 р. уклав договір з отаманом Петлюрою, а 25 квітня розпочав воєнні дії проти Радянської держави. 7 травня Польща оволоділа Києвом. Підтягнувши резерви, радянські війська 5 червня завдали удар головним силам білополяків на Україні і перейшли в контрнаступ по всьому фронту. В середині серпня радянські війська підійшли до Варшави.

30 липня 1920 р. у звільненому Белостоці був створений на чолі з Ю. Мархлевським Тимчасовий революційний комітет Польщі (Польревком) — перший в історії Польщі уряд робітників і селян. До складу комітету увійшли: Ф. Дзержинський, Ф. Кон, Е. Прухняк, Ю. Уншліхт. Польревком розгорнув роботу по налагодженню нормального життя у звільнених районах, приступив до створення польської Червоної Армії. Діяльність Польревкому припинилась у середині серпня, після невдач Червоної Армії на підступах до Варшави.

Крах авантюри білополяків призвів до загострення всіх суперечностей у Польщі і викликав гостру політичну й урядову

кризу. 25 червня 1920 р. новоутворений уряд очолив В. Грабський, який стояв на позиціях, близьких до ендеків. Створивши Раду оборони держави, він тимчасово на антирадянській основі об'єднав угруповання, які боролись між собою. Грабський звернувся також до керівників імперіалістичних держав, які зібрались на конференцію в місті Спа, з проханням про допомогу. Антанта направляла в Польщу значну кількість зброї, а також воєнну і політичну місії. Це зміцнило становище буржуазно-поміщицьких кіл.

24 липня 1920 р. створюється уряд «національної коаліції» на чолі з лідером куркульської партії «П'яст» В. Вітосом і його заступником правим соціалістом Дашинським. Щоб привернути до себе селянство і припинити масове дезертирство з армії, новий уряд, продовжуючи люту антирадянську кампанію, прийняв додатковий закон про земельну реформу.

Досягши деяких успіхів на фронті, Польща, однак, не мала змоги продовжувати війну і погодилася на мирні переговори. Вони проходили спочатку в Мінську, а потім у Ризі і завершилися підписанням 18 березня 1921 р. Ризького мирного договору. Польща зберегла за собою Західну Україну і Західну Білорусію, а також частину литовських земель разом з Вільнюсом. Так склались нові східні кордони буржуазно-поміщицької Польської держави. Із загальної території держави в 388 тис. кв. км на українські, білоруські і литовські землі припадало близько 180 тис. кв. км, а з 27 млн. населення лише 60% становили поляки.

Воєнні авантюри польських правлячих кіл на Сході дуже дорого коштували польському народові. Крім сотень тисяч убитих і поранених, економічного і фінансового розорення, тяжкими були і політичні наслідки війни. Проводячи в інтересах польських магнатів політику загарбання українських і білоруських земель, правлячі кола Польщі фактично відмовлялися від боротьби за споконвічні польські землі на заході і півночі. Чотири польські національно-визвольні повстання в Познані і Верхній Сілезії в 1919—1921 рр. польські війська не підтримали. Ніякої уваги не надавав уряд підготовці і проведенню плебісциту в Мазурах у 1920 р. Внаслідок агітації і терору німецьких націоналістів навіть частина польського населення висловилася за приєднання цих районів до Німеччини.

Згубна політика польського уряду мало не привела також до втрати всієї Верхньої Сілезії. У березні 1921 р. там проводився плебісцит. Під сильним тиском німецьких властей і католицького духовенства близько 60% населення проголосувало на користь Німеччини. І лише третє національно-визвольне повстання польського населення змусило Антантау в жовтні 1921 р. дати згоду на передачу Польщі третини території Верхньої Сілезії.

Включення до складу польської держави територій Західної України і Західної Білорусії стало новою причиною гострих суспільних і національних конфліктів, внутрішньої слабості і залежності буржуазної польської держави від імперіалістичних країн. Це визначало напрям економічного розвитку Польщі і впливало на її внутрішню і зовнішню політику. Шахти, металургійні заводи, приватні і державні підприємства продавались іноземному капіталові, частка якого в деяких галузях польської промисловості досягла 70—80%.

Післявоєнна економічна криза і революційне піднесення. Економіка Польщі після закінчення загарбницької війни проти Радянської держави повністю розладналась. У більшості галузей виробництва панував застій. Промисловість не мала сировини, вугілля і оборотних капіталів, сільське господарство—інвентаря, машин і добрив. Багато підприємств закривалося. Лише в кінці 1920 р. припинили роботу 320 фабрик і заводів. Для фінансування воєнних витрат уряд ввів в обіг величезну кількість паперових грошей, що призвело до небувалої інфляції. За 10 місяців 1923 р. вартість прожиткового мінімуму зросла в 71 раз. Внаслідок безробіття і голоду у 1922 р. з Польщі емігрувало 93 тис., а в 1923 р.— 151 тис. чоловік.

Рішуче засудила антирадянську авантюру і виробила програму, що вказувала реальну можливість виходу з важкої ситуації, лише Комуністична партія Польщі.

У процесі класових битв польського пролетаріату все більш зростала керівна роль КРПП. Друга партійна конференція в лютому 1921 р. переглянула ставлення партії до буржуазного парламентаризму і прийняла рішення про участь у виборах до нового сейму. Конференція вказувала, що лише встановлення робітничо-селянської влади і тісний союз із Радянською республікою виведуть країну з економічної кризи і зміцнять її незалежність.

В обстановці зростання революційного піднесення 17 березня 1921 р. була прийнята перша польська буржуазно-демократична конституція. Згідно з нею законодавча влада в Польщі належала сеймові і сенатові, що обирались на 5 років, а виконавча — президентові республіки, який обирався на 7 років на об'єднаному засіданні обох палат, і Раді Міністрів, що призначалась президентом і звітувала перед сеймом і сенатом. Панівні класи з конституцією не рахувались і не дотримувались її.

Восени 1922 р. у зв'язку з наближенням парламентських виборів посилилась боротьба між різними партіями. Бажаючи забезпечити собі перемогу на виборах, ендеки створили буржуазно-поміщицький блок «Християнсько-національна єдність» («Хієна»). З окремими передвиборними програмами виступали лю-

довці — «П'яст» і «Визволення», соціалісти, блок національних меншостей і комуністи.

Вибори до сейму і сенату відбувались в листопаді 1922 р. Жодне з буржуазних угруповань не одержало абсолютної переваги в парламенті. До сейму увійшли і два комуністи.

Під час виборів президента Польської республіки в грудні 1922 р. сталась гостра сутичка між ендеками і пілсудчиками, внаслідок якої перший президент Г. Нарutowич був убитий. Другі вибори закінчились обранням представника «П'яста» С. Войцеховського, прихильника зближення з ендеками. Це означало поразку пілсудчиків. Посада «начальника держави» ліквідувалась, Пілсудський пішов у відставку.

З метою створення парламентської більшості буржуазно-поміщицький блок «Хієна» уклав угоду з «П'ястом», внаслідок чого створився уряд Хієна-П'яста, який виражав інтереси крупного капіталу. Новий уряд не тільки не зміг вивести країну із стану кризи, а навпаки, привів її до економічної катастрофи. Вже протягом перших трьох тижнів влади уряду Хієна-П'яста курс долара підвищився з 50 тис. до 100 тис. польських марок і продовжував зростати з неймовірною швидкістю. За чотири місяці його правління сума панерових грошей в обігу досягла фантастичної цифри — 12 трильйонів марок.

Поглибились соціальні і національні суперечності, загострилась класова і національно-визвольна боротьба. Лише в липні 1923 р. відбулось 152 страйки з участю 190 тис. робітників, а боротьба українських і білоруських трудящих мас восени 1923 р. почала набирати форм партизанського руху.

У такій напруженій обстановці в серпні 1923 р. відбувся ІІ з'їзд КРПП. Зазначивши, що «теперішній уряд Польщі веде її до економічного краху і політичної загибелі», з'їзд з тривогою за долю свого народу вказав на небезпеку для Польщі з боку Німеччини. Висуваючи патріотичне завдання захисту незалежності країни, з'їзд закликав боротися за «створення робітничо-селянського уряду», оскільки «майбутнє Польщі знаходиться в руках робітників і селян, в руках трудового народу», який «виступає на арену історичних подій не тільки як представник інтересів свого класу, а й як захисник всієї нації». З'їзд обговорив селянське і національне питання, прийняв статут партії, обрав Центральний комітет, до складу якого увійшли А. Варський, В. Костшева, Г. Валецький, Фр. Фідлер, Е. Прухняк та інші.

Восени 1923 р. робітничий рух у Польщі досяг найвищого рівня. 5 листопада 1923 р. почався загальний страйк по всій країні. Компартія спеціальною відозвою закликала робітників до єдиного фронту в боротьбі за повалення буржуазно-поміщицького уряду.

6 листопада вибухнуло повстання в Кракові. У другій поло-

вині дня повсталі захопили місто й утримували його в своїх руках на протязі 36 годин. Але урядовим військам внаслідок зрадницьких дій керівників ППС вдалося зламати опір повстанців.

Героїчні збройні виступи в Кракові були останнім етапом великих боїв і рішучої боротьби народних мас Польщі за владу після першої світової війни.

Польща в період часткової стабілізації капіталізму. Фашистський переворот 1926 р. Після кривавих листопадових подій 1923 р. у Кракові уряд Вітоса пішов у відставку. Спроба створити уряд парламентської коаліції закінчилась невдачею, і президент доручив формування уряду В. Грабському. Перед новим урядом стояло завдання вивести країну з швидкого прогресуючого економічного і політичного розладу.

Щоб ліквідувати фінансовий хаос і припинити інфляцію, 1 травня 1924 р. замість цілком знецінених польських марок вводився в обіг золотий. Це певною мірою зміцнило валюту, але не дало корінного поліпшення економічної кон'юнктури. Новий золотий обмінювався на 1 млн. 800 тис. старих польських марок.

Втрачені вигоди від інфляції правлячі класи намагались поповнити із інших джерел: збільшенням оподаткування трудящих, скороченням штатів в установах і зниженням заробітної плати, продовженням робочого дня. Ці заходи активізували боротьбу робітничого класу за свої права. Найбільшим виступом польського робітничого класу в 1924 р. був страйк у Верхній Сілезії.

У 1924 р. в сеймі почалось обговорення питання про проведення в життя раніше прийнятого закону про земельну реформу. Після тривалих дебатів 28 грудня 1925 р. сейм прийняв закон «Про виконання аграрної реформи». Закон мав обмежений характер і мав розширити соціальну базу буржуазно-поміщицького режиму шляхом зміцнення куркульства. Закон сприяв колонізації східних «окраїн», поселяючи там воєнних колоністів-осадників. Населення Західної України і Західної Білорусії протестувало проти колонізаційної політики. Селянський і національно-визвольний рух цих земель, керований комуністичними партіями Західної України (КПЗУ) і Західної Білорусії (КПЗБ), переріс у повстанський рух, що змусило уряд направити сюди багато військ і ввести фактично воєнний стан. Буржуазні українські і білоруські кола шукали угоди з польською буржуазією. Відсутність союзу селян і робітників допомогла панівним класам придушити визвольний рух у Західній Україні і Західній Білорусії.

Важливим етапом у ході поступового об'єднання робітничого, селянського і національно-визвольного руху став ІІІ з'їзд КРПП, що відбувся в березні 1925 р. Він прийняв нову назву

партії — Комуністична партія Польщі і відіграв велику роль в ідеологічному зміцненні партії. Проте в рішеннях з'їзду ще залишились деякі помилкові положення. Зокрема, з'їзд не викривав дійсного обличчя Пілсудського і небезпеки пілсудщини для країни.

Тимчасова нормалізація господарського життя в 1924 р. змінилась у 1925 р. новою економічною кризою. На цей раз причиною її було значне погіршення міжнародного становища Польщі, зв'язане з відродженням німецького імперіалізму за так званим «планом Дауеса» і прийняттям Локарнських угод. Однією з перших жертв Німеччини стала Польща. Підтриманий урядами Англії і США, німецький імперіалізм нахабно вимагав перегляду польсько-німецьких кордонів, повернення Німеччині ряду територій; він посилив антипольські провокації в Гданську, вів провокаційну діяльність серед німецької меншості в Польщі. Митна війна проти Польщі, яку почала Німеччина 15 червня 1925 р., привела до ще більшого розладу польської економіки: видобуток вугілля скоротився до 68% довоєнного рівня, виплавка сталі — до 37,5, валова продукція промисловості — до 56%. Кількість безробітних досягла 363 тисяч.

Перед лицем відкритої загрози з боку німецьких реваншистів уряд Грабського не бажав зближуватись з СРСР, що було єдиною можливістю зберегти країну, він прагнув зміцнити франко-польський союз від 1921 р. і систему союзів, створену в Європі під гегемонією Франції. Але цьому заважали слабкість позицій Франції в період стабілізації і її курс на зближення з Німеччиною.

У такій складній ситуації уряд Грабського 13 листопада 1925 р. вийшов у відставку. В новий уряд на чолі з А. Скшинським, крім ендеків і членів партії «П'яст», увійшли і пілсудчики. Боротьба між окремими групами привела до падіння цього уряду в квітні 1926 р. і до створення 10 травня 1926 р. нового уряду на чолі з В. Вітосом.

На цей час пілсудчики уже завершили підготовку до державного перевороту. Підтримані англо-американськими імперіалістами, з допомогою воєнно-фашистських організацій і частини армії вони 12—13 травня 1926 р. повалили уряд Вітоса, примусили президента Войцеховського подати у відставку і захопили державну владу в свої руки. Комуністична партія, яка помилково розглядала переворот як виступ дрібної буржуазії проти крупного капіталу, не зуміла зайняти правильної позиції. Під час перевороту вона зайняла позицію нейтралітету, але потім швидко зуміла усвідомити і виправити помилку.

У країні встановилась фашистська диктатура пілсудчиків. Головним їх лозунгом було оздоровлення («санация») режиму. Звідси і весь режим Пілсудського одержав назву «санацияного».

Пілсудський став диктатором Польщі. За його пропозицією президентом республіки був обраний Мосьцицький, прем'єр-міністром — Бартель. З перших днів уряд «санация» приступив до знищення залишків буржуазно-демократичних свобод і почав фашизацію державного і політичного ладу. 2 серпня 1926 р. сейм прийняв поправку до конституції, яка надавала президентові право розпуску і видання розпоряджень, що мали силу закону.

Придушення демократичних свобод супроводжувалось жорстоким терором, судовими процесами, розгромом прогресивних організацій.

Деяке пожвавлення економіки після перевороту пояснюється непоганим урожаєм 1926 р., збільшенням попиту на польське вугілля на європейських ринках. У зв'язку зі страйком англійських гірників, американською позикою 1927 р. у Польщі настала тимчасова, часткова стабілізація.

Прагнучи використати сприятливу кон'юнктуру для зміцнення свого становища, уряд вирішив провести вибори в сейм. Напередодні виборів було створено так званий «безпартійний блок» (ББ), що співробітничав з урядом. Вибори в сейм пройшли в березні 1928 р. Незважаючи на терор «санация», ББ одержав всього 25% голосів і 123 мандати з 444. Більшість у сеймі отримала буржуазна опозиція, яка, однак, підтримувала режим «санация».

Зовнішня політика «санацияного» режиму відзначалась антирадянською спрямованістю й авантюризмом. Після розриву Англією дипломатичних відносин з СРСР у Польщі в червні 1927 р. був убитий радянський посол Войков. Це викликало крайнє напруження в радянсько-польських відносинах, тим більше, що після цього злодійського вбивства антирадянські провокації не припинялись. Польська реакція загострювала також відносини з Литвою. Хоч уряд Німеччини посилив антипольські випадки і відкрито заявив свої претензії на польські землі, «санация» шукала зближення з німецьким імперіалізмом.

31 жовтня 1929 р. Польща і Німеччина уклали угоду, згідно з якою польський уряд відмовлявся від ліквідації німецького майна в західних польських землях, що означало перемогу політики німецьких реваншистів.

Незабаром після фашистського перевороту КПП засудила допущену нею помилку і розгорнула боротьбу з «санацияю». У вересні 1927 р. відбувся IV з'їзд КПП, який проаналізував внутрішні і зовнішні передумови перевороту і визначив його характер як фашистський. Комуністи виробили програму боротьби проти фашистського режиму. Вони керували класовими боями польських робітників, особливо у вересні — жовтні 1928 р. в Лодзі, де відбувся загальний страйк. Однак гостра

внутрипартійна, фракційна боротьба з ідеологічних і тактичних питань ослаблювала партію.

Польща в роки світової економічної кризи і фашистської диктатури. Світова економічна криза 1929—1933 р. ударила по всіх галузях народного господарства Польщі. На 1932 р. промислова продукція знизилась майже наполовину порівняно з докризовим періодом. Значно скоротилось виробництво гірничої і великої обробної промисловості, число середніх і дрібних підприємств зменшилось на 23,7%, експорт — на 66%.

Поряд з цим продовжувався процес концентрації капіталу, зростання монополістичних об'єднань і підвищення їх питомої ваги в економіці Польщі. Частка іноземного капіталу в польських акціонерних товариствах у 1933 р. становила 44%, а число міжнародних карателів зросло з 40 до 89. Кількість безробітних у промисловості збільшилась до півмільйона.

Криза охопила і сільське господарство. Падіння цін на сільськогосподарську продукцію, звуження внутрішнього ринку, неухильне зростання податків, скорочення попиту на технічні культури призвели до розвалу економіки села і росту жебрацтва серед селянства.

Погіршення економічного становища трудящих мас у зв'язку з кризою загострило класові суперечності. Активізувався страйковий рух у країні. У 1930 р., за даними офіційної статистики, відбулося 322 забастовки, в яких взяла участь понад 50 тис. робітників, у 1931 р. — 459 страйків з участю 106 тис. чоловік, у 1932 р. — 504 з участю 313 тис. чоловік.

Забастовочна боротьба розгорнулася в основних промислових районах. У травні 1931 р. повстали гірники Домбровського і Краківського басейнів, виступ закінчився частковою перемогою робітників. Загальний страйк гірників Домбровського, Верхньосілезького і Краківського басейнів у лютому 1932 р. був жорстко придушений збройною силою. Три тижні ці вугільні райони мали вигляд обложеного табору. У березні робітники заводу «Гортензія» захопили підприємство і, організувавши самооборону, 17 днів тримали його в своїх руках. За пропозицією компартії почав працювати спеціальний комітет допомоги бастуючим. Лише після арешту страйкового комітету і закриття лівої профспілки урядові вдалося придушити страйк робітників скляної промисловості.

У 1933 р. забастовочний рух набрав ще більшого розмаху. Проти робітників Лодзі, Белостока й інших міст виступили загони поліції.

Селянський рух, особливо в українських селах, пов'язувався з національно-визвольним. У червні 1932 р. вибухнуло велике повстання в Лісському повіті Західної України. 10 тис. повсталих селян на протязі 20 днів із зброєю в руках боролися проти урядових військ.

• Боротьба селян за воз'єднання з Радянською Україною і Радянською Білорусією розгорнулась у Волинському, Поліському і Новогрудському воеводствах. Її змогли придушити з допомогою військових і поліцейських частин восени 1932 р.

Найбільшим селянський рух був влітку 1933 р., коли в збройну боротьбу включились 100 тис. селян ряду повітів Краківського і Львівського воеводства. Тисячі заарештованих, сотні поранених і десятки вбитих — такий підсумок цієї боротьби.

Дальша фашизація країни, реакційна політика правлячої верхівки посилювали опір опозиційних партій. У сеймі утворився так званий «Центролів» — блок, до якого ввійшли Християнська демократія, ЛПС, «П'яст», «Визволення» й інші партії та групи. У ніч на 10 вересня 1930 р. уряд заарештував лідерів «Центроліва», в тому числі колишнього прем'єра Вітоса, і відправив їх у Брестську в'язницю. Пізніше їх судили. Уряд достроково розпустив сейм і сенат, оскільки вони не задовольняли вимог пілсудчиків. У листопаді 1932 р. відбулися нові вибори. Лише завдяки махінаціям під час виборів пілсудчики одержали незначну більшість і стали, таким чином, панівною силою в сеймі.

Після цього фашизація країни посилювалась.

Польська буржуазія шукала зв'язків з найреакційнішими силами міжнародного імперіалізму. Коли в Німеччині прийшла до влади кривава гітлерівська диктатура, «санаційний» уряд і реакційні політичні партії Польщі першими підтримали гітлерівський «новий порядок». Гітлерівські методи терору проти робітників і прогресивних організацій мали паралізувати все політичне життя країни.

Хоч у 1932 р. Польща і СРСР уклали на три роки договір про ненапад і гітлерівська преса з дня на день посилювала свої нападки на Польщу, антирадянський курс політики уряду «санації» не змінювався. Пілсудчики шукали угоди з Гітлером навіть ціною великих уступок.

26 січня 1934 р. вони уклали з гітлерівцями польсько-німецьку угоду, що свідчила про їх антинаціональну, реакційну зовнішню політику. Напередодні підписання договору Гітлер вголосив промову, в якій заявив, що питання про перегляд польських кордонів лише відкладене на 10 років, і Німеччина від цього перегляду не відмовляється. Гітлер також вимагав для німецької меншості в Польщі привілейованого становища. Незважаючи на ці відкрито антипольські випадки, Варшава ратифікувала договір.

Договір свідчив про безсумнівний вигреш Німеччини. Він послаблював польсько-французький союз, створював ситуацію, в якій гітлерівці могли розраховувати на посилення впливу в Польщі і на втягнення її в орбіту своєї політики, особливо щодо Австрії і Чехословаччини.

Важливим досягненням Німеччини було одержання нею з боку Польщі гарантії в тому, що остання не братиме участі в організації колективної безпеки, відмовиться від зміцнення своїх зв'язків з СРСР, і, тим більше, не укладатиме з ним угоди. Таким чином, Польща відмовилась від того, що могло б зрвати гітлерівську агресію.

Внутрішня реакція в країні з прийняттям угоди посилюється. У квітні 1935 р. сейм схвалив нову конституцію, покликану закріпити фашистську диктатуру. Вся влада зосереджувалась в руках президента, який оголошувався відповідальним лише перед «богом — і історією».

Фашистська конституція і новий виборчий закон викликали всенародне незадоволення. Але «санаційна» кліка, яку після смерті Пілсудського в травні 1935 р. очолив Ридз-Смігли, все-таки провела в листопаді того ж року вибори в новий сейм. 63% виборців бойкотували вибори. У цьому своєрідному лєбісциті дві третини населення засудили фашистський режим.

Цей провал змусив правлячі кола зробити деяке перегрупування сил. Керівна роль в уряді перейшла від «полковницької» до так званої «генеральської» групи.

Замість «Безпартійного блоку», який фактично розпався, створюється «Табір національного об'єднання». Новий уряд на чолі з генералом Косцялковським, створений 13 жовтня 1935 р., намагався поширити ілюзії про поворот до лібералізму. В дійсності ж, прагнучи закріпити існуючий лад, він ще гарячковіше почав придушувати всілякі антифашистські виступи, уперто домагаючись співробітництва з гітлерівською Німеччиною і загострення відносин з СРСР, Чехословаччиною і Литвою.

Ставши на шлях прямого потурання гітлерівським агресорам, польський уряд зривав організацію колективної безпеки, схвалив загарбання гітлерівською Німеччиною в березні 1938 р. Австрії і підготував з свого боку напад на Литву. Лише суворе застереження радянського уряду утримало польський уряд від агресії проти Литви. Уряд «санації», виступаючи співучасником Гітлера в розчленуванні Чехословаччини, 2 жовтня 1938 р. зайняв чеську Тешинську область.

Розпалюючи шовіністичну кампанію, пілсудчики вирішили в листопаді 1938 р. провести вибори в сейм, розраховуючи схваленням «тешинської» перемоги одержати підтримку для нових загарбань. Але ці вибори, як і наступні, муніципальні, принесли режиму «санації» повну поразку. Хоч уряд Складковського-Бека, який залишився при владі, старанно приховував від польського народу зухвалі територіальні претензії гітлерівців, хвилювання за долю батьківщини все зростало.

Боротьба Комуністичної партії за єдиний фронт і національну незалежність. У період, коли на Польщу насувалась катастрофа, КПП була єдиною партією, яка у всій повноті ба-

чила небезпеку з боку гітлерівської Німеччини і вказувала реальний шлях до її відвернення. Опублікований КПП у 1935 р. маніфест закликав керівників усіх соціалістичних партій і організацій селянської партії до створення спільного фронту боротьби за встановлення робітничо-селянського уряду і корінні зміни у зовнішній політиці Польщі. Це був початок широкого народного руху за уряд антифашистського народного фронту.

Під цим лозунгом взимку 1935—1936 рр. почався масовий антифашистський рух робітників, селян і прогресивної інтелігенції. В авангарді його йшов робітничий клас на чолі з комуністами. В перші місяці 1936 р. страйкували комунальні робітники Варшави, шахтарі Домбровського басейну, текстильники Лодзі і Лодзінського воеводства тощо. Після загального страйку лодзінських текстильників у березні 1936 р. виступили робітники Кракова. На краківській гумовій фабриці «Семперіт» відбулись криваві сутички з поліцією. Похорони вбитих вилились у грандіозну демонстрацію трудящих усього міста. На фабриці «Сухард» народилась нова форма боротьби — «окупаційні страйки» під час яких робітники захоплювали і утримували за собою підприємства, де вони працювали.

Услід за кривавими краківськими подіями всю країну потряс могутній революційний виступ робітників Львова. Комуністи разом з лівими соціалістами проводили в містах численні збори робітників, молоді й інтелігенції на підтримку програми народного фронту. Мітинги і демонстрації змінювалися страйками. 14 квітня поліцейські, напавши на колону безробітних, убили робітника В. Козака. Похорони вбитого вилились у 100-тисячну політичну демонстрацію. Поліція десятки робітників вбила і сотні поранила. Львівський гарнізон було приведено в бойову готовність. У травні 1936 р. у Львові відбувся з'їзд діячів польської культури. Видатну роль в його організації відіграли Л. Кручковський, В. Василевська та інші відомі представники польської інтелігенції, які стали на бік народного фронту. Антифашистський характер мав також страйк учителів у 1937 р. Грандіозні першотравневі демонстрації 1938 р. проходили під лозунгом повалення «санаційного» режиму й встановлення робітничо-селянського уряду.

Могутнім у ці роки стає і селянський рух. 28 червня 1938 р. відбулась грандіозна патріотична маніфестація в селі Новосельці (біля Пшеворська), яка перетворилась в антифашистську демонстрацію. Під тиском мас лідери Селянської партії вручили диктатору Ридз-Смігли (який зайняв місце Пілсудського після його смерті) петицію-програму, що вимагала відмовитись від прогітлерівської політики і відновити в країні демократичні права і свободи. Після Новосельцівської демонстрації відбувається чимало виступів сільськогосподарських робітників і селян у різних частинах країни. У східних воевод-

ствах вони переростали в національно-визвольний рух українського, білоруського і литовського народів.

Даючи рішучу відсіч фашизму всередині країни, тисячі польських патріотів боролися проти фашизму і в Іспанії. Інтернаціональними частинами командував К. Сверчевський (генерал Вальтер) та інші польські комуністи, які заслугоували невмирущої слави.

Масове революційне піднесення і боротьба за народний фронт не привели, однак, до створення антифашистського уряду. Це пояснюється не лише слабкістю КПП, яка до того ж на основі фальшивих звинувачень, влітку 1938 р. була розпущена Виконкомом Комінтерну, а й розкольницькими діями лідерів правих соціалістів. Людовці, і також буржуазні опозиційні партії і групи фактично не боролися з «санацією», антирадянський курс політики якої підтримувався міжнародною реакцією. Все це розкололо рух у цілому і перешкоджало створенню єдиного антифашистського народного фронту в загальнодержавному масштабі.

Крах буржуазно-поміщицької Польщі. На початку 1939 р. становище Польщі катастрофічно погіршало. Після загарбання Чехословаччини і Клайпеди гітлерівці приступили до здійснення плану поневолення Польщі. У березні 1939 р. вони зажадали від польського уряду згоди на приєднання Гданська до Німеччини і дозволу на побудову через «польський коридор» екстериторіальних автострад і багатокільонних залізниць. Уряд Польщі повідомив Берлін, що прийняття цих вимог призвело б до повалення існуючого режиму в Польщі. Але замість того, щоб підготуватись до збройної відсічі німецьким загарбникам, польський уряд зробив безрезультатну спробу домовитись з гітлерівцями про спільний збройний виступ проти СРСР.

Гітлер більше не потребував «дружби» з Польщею і в кінці березня віддав наказ завершити приготування до нападу на Польщу до літа 1939 р. З цього моменту Німеччина провокаційно загострювала відносини з Польщею, прагнула викликати її на конфлікт. Тоді польський уряд звернувся за допомогою до Англії і Франції. 31 березня уряди Англії і Франції оголосили про надання Польщі «гарантій» на випадок неспровокованої агресії. В кінці квітня гітлерівці розірвали німецько-польський договір 1934 р. 19 травня Польща уклала військовий союз з Францією. Сподіваючись на підтримку Англії і Франції, польський уряд відкинув нову провокаційну німецьку ноту від 9 серпня і заявив, що надалі німецьке втручання розглядатиметься як акт агресії. Одночасно польський уряд, підбурюваний з Лондона і Парижа, відкинув запропоновану радянську допомогу на випадок нападу Німеччини. Англія ж і Франція вели подвійну гру, вступивши в переговори і з СРСР, і з гітлерівською Німеччиною. 13 серпня гітлерівський уряд повідомив італійському со-

юзникові про рішення в найближчі дні напасти на Польщу. Розрахунки Гітлера на те, що Англія і Франція не подадуть Польщі допомоги, були цілком обґрунтованими. Хоч 25 серпня Англія підписала договір про взаємодопомогу з Польщею, вона не збиралась захищати її.

До останніх днів серпня велись таємні англо-німецькі переговори. «Новий Мюнхен» за рахунок Польщі не відбувся тільки тому, що Гітлера не влаштовували «дрібні» подачки.

Давно вирішивши питання про війну, гітлерівська Німеччина 1 вересня 1939 р. віроломно напала на Польщу. 3 вересня Англія і Франція оголосили війну Німеччині. Почалася друга світова війна. Польща незабаром перестала існувати як держава.

Агресивність німецького імперіалізму, вигодуваного західними державами, антирадянська спрямованість зовнішньої політики буржуазно-поміщицької Польщі, її політична й економічна слабкість, а також зрада англо-французьких «союзників» стали основними причинами вересневої катастрофи.

БОРОТЬБА СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ ПРОТИ ФАШИСТСЬКОГО ГНІТУ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ. ПЕРЕМОГА НАРОДНО-ДЕМОКРАТИЧНИХ РЕВОЛЮЦІЙ

1. БОРОТЬБА ПОЛЬСЬКОГО НАРОДУ ПРОТИ ФАШИЗМУ

Окупаційний режим у Польщі. З самого початку окупації Польщі гітлерівці намагалися перетворити її у свою колонію, встановити там режим жорстокого терору й експлуатації. Західні і центральні райони Польщі (Познанське, Поморське, Сілезьке і Лодзинське і частина Келецького і Варшавського воєводств) увійшли до складу Німеччини, а на східних польських землях утворилося «генерал-губернаторство» з центром у Кракові. Окупанти відразу почали здійснювати план винищення польського народу. Віднині його політична роль, за словами призначеного Гітлером генерал-губернатора Франка, скінчилася. Поляки стають «робочою силою». Німці домагалися, щоб навіки стерлося навіть саме поняття Польща. Згідно з цим людожерським планом за 5 років окупації фашисти знищили понад 6 млн. чол. (в тому числі 3,2 млн. євреїв), що становило 22% всього населення країни, близько 2,5 млн. поляків вони вивезли на каторжні роботи в Німеччину.

«Новий порядок» означав злодійське пограбування німецькими фашистами окупованої Польщі. Під контроль Німеччини перейшли банки і промислові підприємства. Гітлерівські загарбники знищили 38% усіх народних багатств Польщі. Багато міст і сіл були перетворені на руїни.

В жахливому становищі опинилися робітничий клас і селянство країни. Місячної заробітної плати робітника ледве вистачало на кілька днів голодного існування. Величезні побори з селянства призвели до катастрофи сільське господарство, а польське село — до злиднів і голоду. Ціни на товари першої необхідності зросли майже у 100 разів.

Гітлерівці знищували польську культуру. Вони закрили університети, бібліотеки і польські школи, спалили сотні тисяч книг, зруйнували старовинні пам'ятники.

Зрадницька політика польської реакції та емігрантського уряду. Установлений гітлерівцями окупаційний режим значною мірою спирався на ту частину поміщиків, капіталістів і урядовців, що залишилися в країні і перейшли на службу до гнобителів своєї батьківщини. Друга частина польської реакції всередині країни й емігрантських кіл на Заході, добре розуміючи, яка загроза криється для польських поміщиків і буржуазії в розгортанні масового народного руху опору, вирішила підхопити популярний у народі лозунг національного визволення і захопити до своїх рук керівництво різними нелегальними організаціями в Польщі. 30 вересня 1939 р. у Парижі був створений емігрантський уряд на чолі з генералом Сікорським, який видавав себе за противника «санації», а президентом став колишній голова сенату Рачкевич. З території Франції, а з червня 1940 р. з Лондона, куди перебрався уряд Сікорського, реакція розгорнула свою антинаціональну, зрадницьку діяльність.

Емігрантський уряд заявив, що вважає себе у стані війни з Радянським Союзом, продовжуючи цим збанкрутілу антирадянську політику, що її проводила польська «санация» напередодні другої світової війни. Польська реакція оголосила, що у Польщі є два вороги — Німеччина і Радянський Союз.

За наказом емігрантського уряду на території Польщі була створена військова організація, Армія Крайова, яку очолював крайній реакціонер Бур-Комаровський. На початку 1940 р. емігрантський уряд організував у Польщі своє представництво — делегатуру, яка розгорнула боротьбу проти патріотичних і прогресивних сил народу, за відновлення польської буржуазно-поміщицької диктатури. Польська реакція, виконуючи директиви емігрантського уряду, закликала польський народ вичікувати, пропонуючи йому «стояти з гвинтівкою до ноги» доти, поки з Лондона подадуть сигнал до збройної боротьби. Але з перших днів окупації польський народ почав боротьбу за своє звільнення з-під ярма фашизму, за створення демократичної Польщі.

Визвольна боротьба польського народу в перший період другої світової війни. Трудящі маси безмірно ненавиділи гітлерівських окупантів. Комуністи та деякі прогресивні елементи ППС і партії Стронніцтва людového вже в 1939—1941 рр. приступили до створення революційних нелегальних організацій і груп, що видавали листівки, відозви, провадили агітаційну роботу серед населення, закликаючи його до боротьби з гітлерівцями. Наприкінці 1939 — на початку 1940 р. у Варшаві виникає «Товариство друзів СРСР». Взимку 1940 р. виникла «Робітничо-селянська спілка», відома ще під назвою «Серп і молот», на чолі якої став комуніст Станіслав Заяць. Пізніше виникли групи «Барикади» і «Пролетарій». Значну роль у підпільній бо-

ротьбі відігравали молодіжна група «Спартак», а також організації «Радіобюлетень», «Прапор свободи» та ін. Члени їх організували саботаж на підприємствах, залізницях, псували устаткування, випускали продукцію надзвичайно низької якості. Неухильно знижувалась продуктивність праці, виробництво впало до 70% довоєнного рівня і нижче. В перші роки окупації селяни знищували або приховували врожай, відмовлялися від поставок хліба і сплати податків.

Поступово включилася до активної боротьби і польська інтелігенція.

Зразу після окупації Польщі почали діяти невеликі партизанські загони. У Свентокшинських лісах здобув собі легендарну славу загін майора Хубаль-Добржанського. Партизанські загони організували молодий комуніст Людвіг Кв'ятек, студент Владіслав Ясинський та ін. Найактивніша боротьба розгорнулася в Сілезії і Домбровському басейні.

Проте розвиток партизанського руху гальмувався польською реакцією, що мала свої нелегальні організації, куди за допомогою демагогії їй удалося залучити багатьох чесних польських патріотів. Шкодила масовому розгортанню партизанської боротьби відсутність марксистсько-ленінської партії.

Створення Польської робітничої партії (ППР). Напад фашистської Німеччини на Радянський Союз і героїчна боротьба радянського народу проти гітлеризму стали переломним моментом у визвольному русі всіх поневолених фашизмом народів, і зокрема, польського. Новий етап боротьби вимагав подолання організаційного розброду, що існував у польському робітничому русі з часу розпуску компартії. Кроки до цього були зроблені вже в липні 1941 р., після об'єднання «Товариства друзів СРСР», «Прапору свободи», «Радіобюлетеня» в єдину «Спілку визвольної боротьби», до якої на кінець 1941 р. приєднались також інші організації. «Спілка визвольної боротьби» звернулася до польського народу із закликом посилити боротьбу проти фашистських загарбників. З другої половини 1941 р. значно посилилась партизанська боротьба в Польщі після переїзду Радянської Армії під Москвою.

Саме в цей час виникає ініціативна група по створенню Польської робітничої партії (ППР), куди ввійшли видатні діячі польського робітничого руху. Ініціативна група взяла на себе справу встановлення зв'язків по всій країні. У січні 1942 р. після завершення значної організаційної роботи оформилася Польська робітничая партія. До складу ЦК, на чолі якого став М. Новотко, увійшли випробувані діячі польського революційного руху П. Фіндер, М. Форнальська, В. Гомулка та ін.

З самого початку свого виникнення ППР будувалася як марксистсько-ленінська партія, як продовжувач революційних традицій КПП. Головним завданням своєї боротьби партія вва-

жала національне і соціальне визволення польського народу, будівництво незалежної і демократичної Польщі.

У першу чергу ППР необхідно було досягти єдності робітничого класу, згуртування всіх патріотичних сил, незалежно від політичних поглядів і партійної належності, в Національний антигітлерівський фронт на основі визнання необхідності збройної боротьби з окупантами й активної участі в ній.

На фабриках, заводах, у районах і містах партія почала організовувати народні комітети, які мали стати осередками національного фронту. Одночасно розпочалася організація збройних груп і партизанських загонів. Для керівництва збройною боротьбою ППР створила військову організацію — Гвардію Людову (Народна гвардія), з головним командуванням та головним штабом у Варшаві, яким підлягали обласні та окружні командування.

Бійці Гвардії проходили військову підготовку на спеціальних курсах під Варшавою, а звідти направлялися для проведення партизанських операцій. У травні 1942 р. з району Варшави до району Піотроково виступили народні месники під командуванням Зубжицького. Серед польських партизан боролися і радянські воїни, що втекли з концтаборів. Незабаром на території Келецького воеводства прибув другий загін під командуванням Станіслава Лянге. У Краківському воеводстві діяв загін ім. Гловацького, у якому також воювали радянські солдати і офіцери. У Парчевських лісах боролися партизани під командуванням радянського офіцера Федора (Федір Альбрехт). Польські і радянські патріоти показали зразки мужності і відваги у боротьбі проти спільного ворога.

Значно допомагало борцям за визволення країни мирне населення.

З травня і до кінця 1942 р. бійці Гвардії Людової провели понад 300 виступів, пустили під укіс близько 20 ешелонів з військами, технікою і боєприпасами, знищили 50 поліцейських відділень і 70 волосних управлінь, звільнили багато чоловік, що знаходилися у таборах і під арештом.

Політика польських реакційних кіл по відношенню до СРСР. Політика реакційних кіл, що діяли на території Польщі і емігрантського уряду в Лондоні по відношенню до СРСР продовжувала залишатись ворожою і після утворення антигітлерівської коаліції.

Радянський уряд вважав, що емігрантський уряд зважить на настрої польського народу, який бажав разом з СРСР бити ворога, і 30 липня 1941 р. підписав з урядом Сікорського угоду про відновлення дипломатичних відносин, взаємодопомогу і підтримку у війні проти Німеччини. На території СРСР створювалася також 75-тисячна польська армія, на утримання якої

радянський уряд у кінці січня 1942 р. видав уряду Сікорського кредит в 300 млн. крб.

Тим часом емігрантський уряд не припиняв ворожої діяльності щодо Радянського Союзу. Це виявилось перш за все у призначенні на пост головнокомандуючого польською армією в СРСР генерала Андерса, відомого своїми антирадянськими переконаннями. Антирадянський курс польського емігрантського уряду виявився й у тому, що він виступив з претензіями на Західну Україну і Західну Білорусію. Польський уряд порушив угоду про участь польських військ генерала Андерса у боротьбі з гітлерівською Німеччиною на радянсько-німецькому фронті. У 1942 р., у найважчий для радянського народу час, армія Андерса евакуювалася із СРСР на Близький Схід.

Навесні 1943 р. емігрантський уряд Польщі розгорнув шалену наклепницьку кампанію проти Радянського Союзу, докладаючи всіх зусиль, щоб розколоти антифашистську коаліцію. Ворожість емігрантського уряду примусила СРСР 25 квітня 1943 р. розірвати з ним будь-які відносини.

Не менш мерзенною була діяльність реакційних елементів у самій Польщі, які стали на шлях співробітництва з гестапо, видавали діячів ППР, нападали на польських і радянських партизан.

Ще більш антирадянського характеру набирає діяльність емігрантського уряду і його делегатури у Польщі, коли після смерті Сікорського на чолі уряду став один з правих лідерів Стронніцтва людowego Станіслав Миколайчик (липень 1943 р.).

Зростання антифашистської боротьби в 1943 — першій половині 1944 р. Створення Крайової Ради Народової. Перемога Радянської Армії на Волзі створила сприятливі умови для розгортання визвольної боротьби польського народу, зміцнення його віри у неминучий і близький розгром ворога. Виникли передумови для згуртування всіх патріотів під керівництвом ППР для боротьби з окупантами. В листі до делегатури партія запропонувала об'єднати всі сили народу для активної визвольної боротьби. В липні 1943 р. командування Гвардії Людової звернулося з закликом до всіх військових організацій об'єднатися в Армію Людову (Народну армію). Цей заклик був підтриманий більшістю селянських партизанських загонів, в яких у 1943 р. боролось 150 тис. чоловік. До цієї пропозиції схвально поставились і рядові бійці Армії Крайової. Але керівництво цих організацій перешкодило встановленню єдності дій.

Всупереч реакції народно-визвольна боротьба посилювалася. Вже на кінець 1943 р. у Польщі діяло понад 60 загонів Гвардії Людової, які, за неповними даними, протягом року провели 1208 бойових операцій. Під час цих боїв гітлерівці втратили понад 1300 чоловік убитими і 900 пораненими. Внаслідок диверсій на залізницях було пущено під укіс 112 поїздів, зруйно-

вано 21 станцію і багато кілометрів колій, що викликало майже 3 тис. годин перерви у залізничному сполученні з фронтом.

Все більшого розмаху набувають спільні дії польських і радянських партизанських загонів. У вересні 1943 р. командування Гвардії Людової Люблінського воєводства встановило постійний контакт з партизанськими загонами генерала Федорова, що діяли за Бугом.

Значною подією у народно-визвольній боротьбі проти гітлеризму було повстання у варшавському гетто, що розпочалося 19 квітня 1943 р. У гетто існував антифашистський блок, партійні осередки, а також бойові «трійки» і «п'ятірки». Жителі гетто встановили постійний зв'язок з ЦК ППР і штабом Гвардії Людової, що таємно переправляла їм зброю. Підготовкою повстання керувала «єврейська бойова організація», яку очолювали члени ППР Едвард і Ала Фондомінські, Галина Рохман та ін. З початком повстання Гвардія Людова, щоб відтягнути гітлерівців від гетто, почала проти них бойові операції. Неспроможні оволодіти гетто, гітлерівці почали підпалювати будинки і бомбардувати його з повітря. Кілька днів в охопленому полум'ям гетто точилися жорстокі бої. Сотні жителів гетто партизани вивели в ліси. Це повстання знайшло відгук по всій країні і сприяло дальшому посиленню антифашистської визвольної боротьби всього польського народу.

У боях із загарбниками загинули тисячі самовідданих членів партії. У листопаді 1942 р. від руки ворога загинув секретар ЦК М. Новотко. Через рік німецькі окупанти розстріляли секретаря ЦК П. Фіндера і члена ЦК М. Форнальську. На чолі партійного керівництва став Владислав Гомулка.

У 1943 р. ті польські комуністи, які перебували в еміграції в СРСР, об'єдналися у антифашистську патріотичну організацію польських емігрантів — Спілку польських патріотів. Керівниками Спілки стали Ванда Василевська, Альфред Лямпе, Олександр Завадський, Едвард Охаб та інші. Спілка звернулася з проською до Радянського уряду дозволити створити польські збройні сили на території СРСР. Завдяки допомозі Радянського уряду вже на кінець серпня 1943 р. була сформована перша польська дивізія імені Тадеуша Костюшка, командиром якої став Сігізмунд Берлінг. Бойове хрещення дивізії відбулося 12—13 жовтня в боях під Леніно Могилівської області. День 12 жовтня відзначається в Польській Народній Республіці як День Війська Польського.

Перемоги Радянської Армії наближали повний і остаточний розгром гітлерівської воєнної машини. У зв'язку з цим посилювалася боротьба між прогресивними силами і реакційними елементами в самій Польщі.

У листопаді 1943 р. ППР схвалила програму під назвою «За що ми боремося». Це була програма-мінімум, в якій накрес-

лювались основні заходи, що забезпечували майбутній Польщі економічну і політичну незалежність. Партія вимагала проведення земельної реформи і націоналізації великої промисловості, банків і транспорту, безплатного навчання, охорони здоров'я трудящих тощо. Декларація проголошувала встановлення дружніх і союзних відносин з СРСР, визначала право на самовизначення українського і білоруського населення. Нарешті, вона сформулювала важливу для польського народу вимогу про повернення Польщі її західних земель. Проголошуючи програму-мінімум, партія ні на хвилину не забувала про історичні завдання і цілі пролетаріату — боротьбу за соціалізм. Ось чому в декларації відзначалося, що після встановлення демократичної держави робітничий клас і трудящі маси будуть намагатися встановити соціалістичний устрій.

Трудящі маси Польщі все більше проникались довірою до ППР. Створилися реальні можливості для організації національного антифашистського фронту. 15 грудня 1943 р. було оголошено маніфест демократичних громадсько-політичних і військових організацій Польщі, який підписали 14 організацій (ЦК ППР, ліве крило Робітничої польської соціалістичної партії, ліва група Стронніцтва людowego, підпільні профспілки тощо). У маніфесті вказувалося, що представники демократичних організацій, усвідомлюючи важливість моменту і відповідальність за долю народу і держави, виступають з ініціативою створення Крайової Ради Народової (КРН) — верховного органу влади польського народу.

КРН почала працювати в ніч на 1 січня 1944 р. Очолив її Б. Берут. У прийнятій Радою декларації викладалася програма національного і соціального визволення трудящих, що в основному нагадувала програму-мінімум ППР.

За короткий час у Польщі за ініціативою трудящих виникли нові революційні органи на місцях — ради народові. У першій половині 1944 р. лише у Варшавському воєводстві налічувалось 15 районних, 15 міських і близько 100 сільських рад народових.

Завдяки діяльності ППР і Крайової Ради Народової національно-визвольний рух почав набирати характеру народно-демократичної революції. Значно посилилась народно-визвольна війна проти гітлерівських окупантів. 1 січня 1944 р. КРН видала важливий декрет про створення Армії Людової, основу якої становили партизанські загони Гвардії Людової, а також частина батальйонів хлопських і загони Народної міліції Робітничої партії польських соціалістів. За перші шість місяців 1944 р. Армія Людова (АЛ) провела кілька значних боїв з гітлерівцями. Встановлено було тісний зв'язок з радянськими партизанськими загонами і з'єднаннями. Радянський Союз направляв польським партизанам зброю і боєприпаси. Для допомоги польському партизанському рухові на територію Польщі вийшли

15 українських партизанських загонів, що нараховували 4,5 тис. чол.

У той час, коли бойова співдружність польських і радянських партизан зростала й міцніла, підкорені емігрантському уряду військові організації і, у першу чергу, Армія Крайова, не тільки перешкождали розвиткові народної боротьби, але звіряче розправлялися з польськими патріотами і розробляли плани боротьби проти Радянської Армії після вступу її на польські землі. Створювалася сувора законспірована антирадянська організація «Неподлегłość» («Незалежність»). Емігрантський уряд знайшов підтримку щодо своїх антирадянських планів у реакційних кіл США й Англії, які у 1944 р. використали таке зване польське питання для загострення відносин з СРСР. Перемога Радянської Армії у 1944 р. зірвала підступні плани польського емігрантського уряду та його покровителів — США й Англії.

Початок визволення Польщі Радянською Армією. Варшавське повстання. Влітку 1944 р. розпочалося визволення польських земель від німецько-фашистських загарбників. У липні радянські війська визволили м. Люблін, підійшли до Вісли, оволоділи фортецею Демблін і в кінці місяця вийшли в район на схід і південний схід від Варшави. Разом з радянськими військами на рідну землю вступила і Польська армія. Польське населення з радістю зустрічало визволителів, подаючи їм всебічну допомогу.

Крайова Рада Народова з ініціативи ППР 21 липня 1944 р. у визволеному Радянською Армією м. Хелмі прийняла декрет про створення Польського Комітету Національного Визволення (ПКНВ) — центрального органу нової, народної влади робітників і селян. До складу ПКНВ увійшли представники політичних партій, що входили до Крайової Ради Народової, а також спілки патріотів. Комітет мав керувати боротьбою за визволення всього польського народу і виконував функції уряду.

22 липня ПКНВ видав маніфест до польського народу, який мав історичне значення у відновленні і будівництві народної Польщі. Маніфест накреслив шляхи відбудови польської держави на основі народної демократії. Цим документом відмінялися і розпускалися адміністративні органи, насаджені окупантами, і створювалися нові органи народної влади. Він проголошував проведення соціальних реформ, зокрема аграрної, і передачі у тимчасове управління держави великих і майже всіх середніх підприємств, торгових і банківських установ тощо. Далі підкреслювалось, що суверенітет і незалежність Польща матиме лише у вічному союзі з СРСР. У вересні уряд видав декрет про земельну реформу, за якою польські селяни стали власниками поміщицьких земель.

Велику увагу приділяв ПКНВ будівництву народної армії —

Війська Польського. Було проведено мобілізацію молоді до армії й організовано офіцерські школи, куди партія направила 10 тис. молодих робітників і селян. Велику допомогу Польщі подавав Радянський Союз, це стосується не тільки озброєння для Війська Польського, а й необхідного промислового устаткування, автомашин, сировини і продовольства.

У липні 1944 р. між урядом СРСР і ПКНВ було підписано угоду про взаємовідносини між радянським командуванням і польською адміністрацією. Цією угодою передбачалось, що ПКНВ створювала на звільнених територіях свої органи адміністрації. Радянсько-польська угода ще раз підтвердила, що між двома сусідніми народами встановлюються братні відносини.

У Лондоні добре розуміли, що із створенням ПКНВ відновлення реакційного довоєнного режиму стає неможливим. У таких умовах польські реакціонери стали на шлях жахливого злочину, що коштував народові величезних втрат. Через агентуру в Польщі 1 серпня 1944 р. емігрантський уряд дав наказ розпочати повстання у Варшаві, навіть не довівши його до відома радянського командування і не рахуючись із тим, що військова обстановка в районі Варшави була зовсім несприятливою для цього.

Поквапливість, з якою почалось повстання, пояснюється тим, що польська реакція намагалась захопити владу ще до звільнення Варшави радянськими військами. Крім того, воно мало вплинути на хід переговорів, що їх розпочав в цей час прем'єр емігрантського уряду Миколайчик у Москві.

Незважаючи на героїчну боротьбу польських патріотів, повстання зазнало поразки. Американсько-англійські союзники майже нічого не зробили, щоб допомогти повсталим зброєю. Бур-Комаровський і його кліка доклали всіх зусиль, щоб зрвати допомогу з боку Радянської Армії. Зокрема, вони не допустили здійснення десантної операції, підготовленої радянськими військами. Після 63 днів жорстокої боротьби повстання гітлерівці придушили, кинувши проти Варшави три дивізії. Бур-Комаровський заборонив загонам АК прориватись на з'єднання з Радянською Армією. 2 жовтня він підписав акт про капітуляцію. Так закінчилась спроба польської реакції захопити владу в країні.

За два місяці варшавського повстання загинуло близько 20 тис. повстанців і близько 200 тис. жителів міста. Сотні тисяч варшав'ян потрапили в концентраційні табори. Гітлер дав наказ зрівняти Варшаву з землею.

Повне визволення Польщі. Встановлення народно-демократичного ладу. На початку серпня 1944 р. радянські війська форсували Віслу і вийшли на підступи до Варшави і Кракова. В січні 1945 р., розгорнувши новий навальний наступ, Радянська Армія визволила від ворога південну Польщу з м. Краковом,

а також важливий промисловий район Польщі — Верхню Сілезію, 17 січня — Варшаву і, нарешті, в березні — Гдиню і Гданськ. Всі польські землі були звільнені. В країні встановилась народно-демократична влада.

31 грудня 1944 р. декретом Крайової Ради Народової ПКНВ перетворювався у Тимчасовий уряд Польської республіки. Прем'єр-міністром уряду став Осубка-Моравський.

Першим визнав Тимчасовий уряд Радянський Союз, який установив з ним дипломатичні відносини (4 січня 1945 р.). Це завдало нового удару по планах польської реакції та її американсько-англійських покровителів.

Зусилля Тимчасового уряду спрямовувалися на здійснення революційних перетворень по всій території країни, включаючи західні землі на Балтійському узбережжі, по Одеру і західному Нейсе, ще в давні часи захоплені німецькими загарбниками. Своє завдання Тимчасовий уряд бачив також у зміцненні дружби і братерства з Радянським Союзом. 21 квітня 1945 р. у Москві було підписано договір про дружбу, взаємодопомогу і післявоєнне співробітництво між Польщею і СРСР, який став гарантією мирного розвитку і незалежності народно-демократичної Польської республіки.

2. БОРОТЬБА НАРОДІВ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ ПРОТИ ФАШИСТСЬКИХ ОКУПАНТІВ

Окупаційний режим у Чехословаччині. В окупованих Чехії і Моравії, перетворених у німецький «протекторат» було введено жорстокий терористичний режим, що спирався на антинаціональну кліку з числа представників чеського фінансового капіталу і поміщиків. Німецькі монополісти захопили найважливіші позиції в економіці країни і поставили чехословацьку промисловість на службу фашистській військовій машині. Німецький і Дрезденський банки стали власниками військових заводів у містах Брно і Пльзень. Концерн Герінга оволодів всією важкою, а «Фарбеніндустрі» — хімічною промисловістю країни. Весь золотий запас Чехословаччини захопили німецько-фашистські загарбники. Гітлерівці нещадно грабували чеський народ. Занепад сільського господарства викликав у країні голод.

Пограбування відбувалось і в «незалежній» Словаччині, багатства і ресурси якої клерикально-фашистський уряд Тісо поставив на службу Німеччині.

Жорстоко переслідувалась і знищувалась чеська і словацька культура. Німецька мова стала офіційною в протектораті. За роки окупації на каторжні роботи до Німеччини з Чехословаччини було вивезено 750 тис. чоловік.

Із самого початку окупації в країні запанував найжорстокі-

ший терор гестапо. Масові арешти, вбивства, розстріли заручників були причиною того, що Чехословаччина за три роки окупації втратила більше людей, ніж американська армія на всіх фронтах другої світової війни.

Лондонський і Московський центри політичної еміграції. Після окупації Чехословаччини гітлерівською Німеччиною частина чехословацької буржуазії стала в опозиції до окупаційних властей. У країні почали створюватись підпільні групи націоналістичної буржуазії, які поклали надію на визволення Чехословаччини західними країнами і відновлення старих, донімецьких порядків. Чехословацький емігрантський уряд, створений в Англії, встановив тісні зв'язки не тільки з буржуазними опозиційними групами всередині країни, але і з прямими зрадниками, які співробітничали з окупантами. Їх зближував жах перед можливістю очолюваного комуністами збройного виступу народу. Своє основне завдання лондонська еміграція бачила в тому, щоб перешкодити розвитку національно-визвольної боротьби народу в Чехословаччині.

Бойовим центром чехословацького руху опору за кордоном стала Москва, куди за рішенням ЦК КПЧ емігрували К. Готвальд, Я. Шверма та інші керівники партії. Сюди прибула група прогресивної інтелігенції на чолі із З. Неєдлі.

Між керівництвом компартії і лондонським емігрантським урядом було встановлено контакт, але з самого початку між обома політичними центрами еміграції виявилися гострі суперечності в питаннях про цілі, характер і методи боротьби. Керівництво компартії вважало, що майбутнє вирішення всіх соціальних, політичних і національних проблем у визволеній країні народ візьме на себе.

Закордонний центр КПЧ спрямовував діяльність компартії в чеських і словацьких землях. З ініціативи КПЧ 6 травня 1942 р. 28 політичних діячів Чехословаччини, в тому числі К. Готвальд, Я. Шверма, В. Копецький та інші, підписали відозву, в якій вказували на настання часу рішучих дій. Відозва закінчувалась бойовим закликом гуситів: «Ворога не бійтеся, на число його не дивіться, бийте його, не знаючи пощади!». Діяльність московського центру КПЧ сприяла піднесенню національно-визвольної боротьби чехословацького народу і згуртуванню всіх його сил для остаточного розгрому фашистських окупантів.

Національно-визвольна боротьба чеського і словацького народів у 1939—1943 рр. Чехословацький народ не примирився з фашистською окупацією. Під керівництвом КПЧ він розгорнув національно-визвольну антифашистську боротьбу. Уже в перший день окупації, 15 березня 1939 р., Компартія Чехословаччини звернулася з відозвою до народу, закликаючи його до боротьби з гітлерівськими загарбниками.

Для керівництва національно-визвольним рухом у країні були створені два підпільних ЦК — у Чехії і Словаччині, діяльність яких направлялась закордонним центром на чолі з К. Готвальдом. Організовували підпільну роботу також нелегальні газети «Руде право», «Глас люду» та ін.

Влітку і восени 1939 р. по країні прокочується могутня хвиля страйків і демонстрацій. Кривавими сутичками закінчуються вони у Празі, Кладно та інших містах країни. Під час студентської маніфестації у жовтні 1939 р., частини СС заарештували і вислали до концтаборів тисячі студентів. Усі чеські вищі навчальні заклади закривалися.

З весни 1940 р. боротьба проти поневолювачів знову зростає. Компартія пропонувала робітникам вдаватись до саботажу, диверсій, до зниження продуктивності і якості праці на підприємствах.

Перші два роки боротьби проти окупантів показали, що вони не спроможні зламати волі робітничого класу, який разом із своєю партією залишився провідною силою в національно-визвольній боротьбі. Вплив і авторитет компартії зросли, кількісний склад її значно збільшився.

Новий етап у боротьбі чехословацького народу проти фашизму настає після нападу Німеччини на Радянський Союз. 18 липня 1941 р. між СРСР і чехословацьким емігрантським урядом було підписано угоду про спільні дії проти гітлерівської Німеччини. Радянський уряд зобов'язався всебічно допомагати чехословацькому народові у визволенні від фашистського ярма. Угода передбачала організацію на території СРСР національних чехословацьких військових частин для боротьби проти спільного ворога. З цього часу саботаж і диверсія на підприємствах набирають масового характеру. Продуктивність праці на заводах впала на 40%. Все частішими ставали випадки пошкодження машин, підпалів, знищення сировини і готової продукції. На виступи чеського народу гітлерівці відповідали терором. Вони заарештували десятки тисяч робітників і багатьох з них розстріляли.

Комуністична партія організувала в країні національні комітети — загальнонародні органи керівництва антифашистським рухом. У вересні 1941 р. за ініціативою підпільного ЦК КПЧ був створений Центральний національно-революційний комітет Чехословаччини (ЦНРК), куди увійшли представники різних політичних партій і груп, що брали участь в русі опору. ЦНРК звернувся до чеських трудівників із закликом до лав Національного фронту, щоб підготувати збройне повстання.

Ширилася боротьба народу й у Словаччині. Завдяки агітації, яку проводила комуністична партія у словацькій армії, солдати, насильно загнані на фронт, масами переходили на бік Червоної Армії і радянських партизан.

Ще влітку 1941 р. у Східній Словаччині й у Чехії почали виникати невеликі загони і групи народних месників. Активно діяли партизани під керівництвом Л. Екснара і П. Бороша. У протектораті в Бескидських горах виникла партизанська група гірників. Але в цілому партизанський рух у 1941—1942 рр. розвивався повільно. Йому перешкоджала підривна діяльність чеської реакції, що закликала до пасивності, недостатня кількість зброї і, нарешті, масовий терор. Наприкінці 1941 — на початку 1942 рр. гестапівці кинули до тюрем і концтаборів тисячі чехів, розстріляли багато комуністів, у тому числі членів підпільного ЦК КПЧ — Уркса, Кліма, братів Синек. У квітні 1942 р. фашисти заарештували керівника редакції «Руде право» Юліуса Фучіка, чие ім'я стало легендарним. Особливою жорстокістю відзначився протектор Гейдріх. 27 травня 1942 р. за вказівкою емігрантського уряду, який більше не міг стояти осторонь подій, що розвивалися в країні, група патріотів вбила кривавого ката Гейдріха. Окупаційні власті оголосили надзвичайне становище. Гітлер наказав за вбивство Гейдріха знищити 30 тис. чехів. За короткий час гестапо винесло 1800 смертних вироків, знищило новий підпільний склад ЦК (Ян Покорний та ін.). Фашисти розстріляли все чоловіче населення села Лідіце, жінок і дівчат відправили до Німеччини у концтабори, дітей кинули до виправних будинків, а все село спалили і спеціальним актом викреслили з числа населених пунктів. Така ж доля спіткала і село Лежаки Хрудимського району.

Проте КПЧ не припиняла боротьби проти окупантів.

Нове піднесення національно-визвольного руху наступає після розгрому німецьких армій на Волзі і створення в Радянському Союзі Чехословацького батальйону (пізніше перетвореного у Чехословацьку бригаду) під командуванням полковника Людвіка Свободи. На початку 1943 р. в районі Соколова (Харківська область) батальйон одержав бойове хрещення.

Під керівництвом КПЧ у Чехії і Моравії відбулося об'єднання дрібних партизанських загонів, створено єдиний командний центр, налагоджено постачання зброєю. З'явилися нові партизанські загони на півдні Чехії, в районі Табора, в Моравії і Сілезії. Значним стає партизанський рух у Словаччині. Деякі загони нараховували до 1000 бійців; в них поруч із словаками боролися проти фашизму росіяни, українці, білоруси та інші радянські громадяни, що втекли з німецького полону. В окремих партизанських районах встановлювалася влада національних комітетів. Загальновизнаним керівником народно-визвольного руху була Комуністична партія Словаччини.

Укладення радянсько-чехословацького договору в грудні 1943 р. Чехословацький емігрантський уряд тривалий час ухи-

лявся від укладення договору з СРСР. Лише під впливом перемог Радянської Армії і тиском чехословацької громадськості уряд Бенеша вирішив піти на переговори з СРСР.

12 грудня 1943 р. у Москві було підписано договір про дружбу, взаємодопомогу і післявоєнне співробітництво між СРСР і Чехословацькою строком на 20 років. Договір передбачав, що обидві країни подаватимуть одна одній військову та іншу допомогу і підтримку у війні проти Німеччини та її союзників у Європі, не вступатимуть у переговори і не укладатимуть мирного договору або перемир'я з гітлерівським чи подібним йому урядом, а також з його союзниками в Європі без взаємної згоди. Стаття 4 договору передбачала тісне і дружнє співробітництво після війни у відповідності з принципами взаємної поваги і суверенітету, невтручання у внутрішні справи. СРСР і Чехословацьчина зобов'язалися розвивати в широких масштабах свої економічні відносини і взаємну економічну допомогу в післявоєнний час.

Радянсько-чехословацький договір мав величезне значення для народів Чехословацьчини, для дальшого розширення і посилення боротьби за незалежність і свободу чехів і словаків.

Словацьке національне повстання. На початку квітня 1944 р. Радянська Армія вийшла на підступи до радянсько-чехословацького кордону. Це сприяло деморалізації і зростанню повстанських настроїв серед солдат словацької армії, активізувало партизанську боротьбу в Словаччині, створило досить сприятливі умови для проведення антифашистського повстання. В серпні 1944 р. майже на всіх підприємствах розгортається страйковий рух. На заклик компартії починають озброюватись робітники і селяни. Почалася планомірна підготовка до повстання.

На допомогу партизанському руху в Чехословацьчині Політбюро ЦК КП(б) України, згідно з проською К. Готвальда, прийняло постанову про посланку до Словаччини досвідчених партизанських командирів і організаторських груп, у складі яких були П. Величко, А. Єгоров, С. Волянський, В. Квітінський, Л. Беренштейн, М. Шукаєв та ін.

Напередодні повстання в Словаччині вже налічувалось 12—14 тис. партизан. Під їх контролем наприкінці серпня повністю перебували деякі райони Словаччини.

Наляканий розмахом партизанської боротьби й антифашистськими настроями всього народу, Тісо попросив Гітлера направити в Словаччину німецькі війська. 29 серпня німецькі частини почали окупацію країни. Партизани вступили в бій з ворогом. На бік партизан переходили словацькі військові частини. В різних місцях вибухали повстання. В ніч на 30 серпня повстання охопило всю Словаччину. Рушійною силою його став

робітничий клас; навколо якого згуртувалися всі патріотичні сили нації.

Політичним центром стало м. Банська Бистриця, де знаходилася Словацька національна рада, створена ще в листопаді 1943 р. з представників різних партій, Військовий центр на чолі з ставлеником лондонського емігрантського уряду підполковником Я. Голіаном, партизанський штаб та ЦК КПС. 30 серпня Словацька національна рада проголосила повалення фашистського уряду Тісо і взяття влади до своїх рук. Військовий центр, злякавшись розмаху всенародного руху і керуючись настановами Бенеша, намагався обмежити район повстання і відмовитись від наступальних операцій.

Велику допомогу повсталим подав Радянський Союз, війська якого в цей час разом з Чехословацьким корпусом почали у Карпатах бойові операції і направив у Словаччину сотні літаків, зброю, артилерію і боеприпаси.

Справжнім організатором і керівником словацького народного повстання була Компартія Словаччини — ініціатор проведення революційних заходів, здійснюваних новими демократичними органами влади на звільнених територіях. К. Шмідке, Г. Гусак, А. Новомеський та інші керівники КПС користувались у словацького народу повагою. На звільненій території було відновлено свободу слова, зборів, преси, заборонено фашистські партії й організації, усунено всіх фашистських чиновників тісовського уряду, проведено мобілізацію до повстанської армії, налагоджено роботу на підприємствах і транспорті, забезпечено проведення сільськогосподарських робіт тощо.

Велике значення для дальшого розгортання повстання мав приїзд до Словаччини представника закордонного керівництва КПЧ Яна Шверми, який допоміг налагодити політичну й організаційну роботу серед трудящих.

Гітлерівці нахвалялися, що вони за 24 години придушуть повстання. Але бойові дії партизанів тривали понад 2 місяці.

У другій половині жовтня гітлерівці, перекинувши із західного фронту кілька дивізій, розпочали наступ проти повстанців. Скориставшись перевагою в силах і техніці і згубною тактикою вичікування, якої дотримувався Військовий центр, німці в кінці жовтня захопили Банську Бистрицю. В той час як партизанські частини почали організований відхід в гори для продовження боротьби, реакційне командування армії фактично розпустило армію, віддавши більшу її частину до рук гітлерівців.

3 грудня 1944 р. партизанські сили під керівництвом Головного штабу партизанського руху на чолі з радянським офіцером А. Асмоловим знову розгорнули активні операції проти німців, яким не вдалося зламати опір народу, його волі до перемоги.

Словацьке повстання було тяжким ударом по німецьких фашистах. В боях проти повстанців вони втратили близько 56 тис. солдат і офіцерів. Було пущено під укіс 283 німецькі ешелони, знищено понад 100 залізничних і шосейних мостів. Завдяки повстанню було зірвано плани чехословацької буржуазії по відновленню в країні старих домюнхенських порядків. Повстання фактично було початком народно-демократичної революції в Чехословаччині.

Партизанський рух у Чехословаччині наприкінці 1944 — на початку 1945 р. Словацьке повстання вплинуло на розвиток широкого партизанського руху в Чехії і Моравії. 2 тисячі чехів брали безпосередню участь у словацькому повстанні. Багато учасників повстання пізніше очолили партизанські загони на чеських землях. На прохання закордонного керівництва КПЧ радянське командування з вересня 1944 р. і до березня 1945 р. в райони Чехії і Моравії направило 11 десантних загонів, у складі яких знаходилось 152 організатори партизанської боротьби. За цей час партизани отримали понад 300 т боеприпасів, зброї, вибухівки.

Наприкінці 1944 р. партизани щодня організовували кілька диверсій, вступали в бій з гітлерівцями в різних районах Чехії і Моравії.

На заклик КПЧ чеський народ підривав з середини бойову міць фашистів і допомагав Радянській Армії громити ворога. Для керівництва рухом опору на початку 1945 р. було створено Чеську Національну Раду. По всій країні розгорнулась активна підготовка до всенародного повстання.

Визволення Чехословаччини Радянською Армією. Створення уряду національного фронту. В кінці березня 1945 р. війська 4-го Українського фронту вийшли на лінію Моравська Острава—Істребна—Врутки; на початку квітня війська 2-го Українського фронту оволоділи Братіславою і розгорнули наступ на Брно; в середині квітня війська обох фронтів розпочали визволення всіх чехословацьких земель; на початку травня радянські війська оволоділи Моравсько-Остравським промисловим районом і підійшли до Брно. Пліч-о-пліч з радянськими солдатами боролися бійці 1-го Чехословацького корпусу, а також партизанські бригади і загони.

На звільнених від загарбників територіях владу до рук брали національні комітети, які відновлювали зруйноване гітлерівцями народне господарство і здійснювали революційно-демократичні перетворення.

Встановлення народної влади відбувалося в умовах гострої класової боротьби: реакція всіляко намагалась зірвати діяльність національних комітетів. У цих умовах КПЧ висунула лозунг створення національного фронту чехів і словаків і зміцнення влади трудящих. За ініціативою компартії у березні

1945 р. в Москві відбулися переговори між представниками КПЧ і лондонської еміграції про створення уряду Національного фронту. За досягнутою угодою в новому уряді 8 міністерських портфелів із 25 надавались комуністам.

На початку квітня 1945 р. у м. Кошице новостворений уряд Національного фронту, очолений З. Фірлінгером, проголосив підготовлену Комуністичною партією Чехословаччини програмну декларацію.

Кошицька програма передбачала перебудову всього суспільного життя країни на широкій демократичній основі. Уряд національного фронту чехів і словаків, згідно з програмою, повинен був забезпечити всім громадянам конституційні свободи, покарати військових злочинців, заборонити фашистські партії й організації, передати владу на місцях національним комітетам і у своїй політиці спиратися на них. Особлива увага зверталась на будівництво нової, справді демократичної, антифашистської армії.

Кошицька програма накреслила шляхи економічної і соціальної перебудови держави. Важливе значення для наступного розвитку народної демократії мало введення національного управління на заводах, фабриках, шахтах, в банках і т. ін., що належали німецьким і угорським капіталістам, а також великій чехословацькій буржуазії, що співробітничала з окупантами. Програма передбачала проведення земельної реформи, за якою чеські і словацькі землі, якими володіли німецько-угорська шляхта і зрадники народу, були передані дрібному селянству. Накреслювався також ряд заходів щодо охорони праці, соціального забезпечення, зарплати, вводився принцип однакової оплати за однакову кількість витраченої праці для жінок і підлітків.

У питаннях зовнішньої політики програма проголошувала всебічне співробітництво з Радянським Союзом.

Прийняття Кошицької програми і створення уряду Національного фронту чехів і словаків було історичною подією в житті народів Чехословаччини, що відкрила шляхи для здійснення національної і демократичної революції.

Перемога чеського національного повстання. Переможний наступ Радянської Армії і взяття Берліна підняли національно-визвольну боротьбу чеського народу на найвищий щабель. Курс на збройне повстання, якого з початку 1945 р. дотримувалась комуністична партія, був усвідомлений народними масами. На великих підприємствах країни працювали комуністи, які створювали робітничі збройні загони, мали захопити важливі об'єкти і підприємства. Особлива увага приділялась підготовці і проведенню повстання в Празі.

Звістка про взяття Берліна Радянською Армією стала сигналом до повстання. 2 травня народні дружини і партизани зай-

няли міста Німбурк і Подібради (в 45 км на схід від Праги). 3 травня повстання спалахнуло в містах Ломніце, Семілі, Нова-Пане. У цей же день після жорстокого бою повстанці і партизани захопили м. Хележні-Броде. В ніч на 5 травня вибухнуло повстання в одному з найбільших промислових центрів країни — Кладно. Повстанці зайняли заводи, телефонну станцію, мости та інші важливі об'єкти. 5 травня влада в Кладно та його передмістях перейшла до рук національних комітетів. У цей же день збройні загони робітників взяли до своїх рук м. Пльзень. Наступного дня у звільнене місто вступили американські війська. Американське командування розігнало Пльзенський національний комітет і передало всю повноту влади до рук американської військової адміністрації. Те ж саме діялось і в інших містах, зайнятих американськими військами. Підступні плани американських імперіалістів на заключному етапі війни полягали в тому, щоб перешкодити розвиткові революційної боротьби народів, не дати їм встановити нову владу і здійснити демократичні перетворення. Командування німецько-фашистськими військами, в розпорядженні якого малося до 60 дивізій, намагалося утримати Прагу до приходу американських військ і уникнути капітуляції перед Радянською Армією.

Тим часом події в Празі назрівали з надзвичайною швидкістю. Ранком 5 травня в деяких районах Праги розпочались бої. Проти повсталих були кинуті частини СС. У нерівних і жорстоких боях повстанцям удалося захопити будинок радіостанції, центральну телефонну станцію, вокзал, ряд важливих підприємств і мости через Влтаву. За короткий час пражани збудували близько 2 тис. барикад. Повстання очолила КПЧ. Керівництво партії звернулося з хвилюючим закликом до всіх комуністів йти вперед, в останній бій за вільну, демократичну, народну Чехословацьку Республіку.

6 травня гітлерівці на протязі всього дня бомбардували Прагу, а наступного дня з трьох напрямків розпочали наступ на неї. 8 травня німецькі війська відкрили по позиціях повстанців ураганний артилерійський вогонь і ввели у Прагу 250 танків. Боротьба ставала дедалі важчою. Населення Праги було врятоване від повного знищення завдяки Радянській Армії, яка після перших же звісток про повстання поспішила на допомогу повсталим. Празьку операцію війська 1-го, 4-го, 2-го Українських фронтів і частини чехословацьких військ провели виключно швидко. Ударні танкові частини генералів Рибалка і Лелюшенка, ламаючи опір ворогів, вступили у Прагу на світанку 9 травня. Однак бої на чехословацькій території скінчилися лише 13 травня, коли склали зброю останні німецькі частини.

Перемогою чеського народу закінчилася майже шестирічна боротьба проти німецького фашизму. Комуністична партія у

цій боротьбі завоювала авторитет і любов народу. Вона була єдиною партією, яка стала керманичем народних мас не тільки в боротьбі проти гітлеризму, але і в будівництві нової демократичної держави.

3. АНТИФАШИСТСЬКА БОРТЬБА І НАРОДНА РЕВОЛЮЦІЯ В ЮГОСЛАВІЇ

Напад гітлерівської Німеччини на Югославію і встановлення окупаційного режиму. 6 квітня 1941 р. фашистська Німеччина без оголошення війни напала на Югославію. У нападі взяли участь війська Італії й Угорщини. Агресори кинули в бій 56 дивізій, велику кількість артилерії, танків і літаків. Військові сили Югославії як кількістю, так і озброєнням значно поступалися перед противником. Крім того, ворога підтримувала контрреволюційна буржуазія, поміщики і офіцерство, що зраджували національні інтереси країни і саботували всі заходи по її обороні.

Незважаючи на несприятливі умови, в яких почалась війна, солдати на фронті і цивільне населення в тилу мужньо захищали свою батьківщину. Лише на третій день переважним силам німецько-фашистських військ вдалося прорвати оборону в районі Скопле і Ніш і розпочати просування вглиб країни. 10 квітня гітлерівські війська зайняли Загреб, а 13 квітня — Белград. На протязі 10 днів югославська армія була розбита, а територія країни окупована. Уряд Д. Сімовича і король Петре II 15 квітня емігрували і звернулись до народу з відозвою, закликаючи припинити опір і спокійно нести ярмо окупаційного режиму до перемоги союзників.

Військова поразка і капітуляція Югославії були прямим наслідком реакційної політики зради пануючих кіл. Більшість буржуазних партій і організацій або склали зброю і примирились з окупацією країни, або перейшли на службу до німецько-фашистських загарбників. Майже весь державний апарат перейшов на службу до окупантів і допомагав останнім пригнічувати народи країни.

Гітлерівці вирішили розчленувати Югославію. Уже в перші дні вони створили маріонеткову «Незалежну Хорватську державу» з включенням до неї Хорватії, Боснії, Герцеговіни і Південної Далмації. Головою маріонеткового уряду нової держави призначили фашиста А. Павелича. Сербія, північна частина Словенії і західна частина Баната контролювались окупаційними властями, які поставили на чолі зрадницького уряду генерала М. Недича. Чорногорію, Косове Поле, Південну Словенію і Північну Далмацію захопили італійські фашисти; вони встановили контроль і над частиною Адріатичного узбережжя.

Решту території Югославії поділили хортистська Угорщина і монархо-фашистська Болгарія.

Окупанти розпочали проти югославського народу кривавий терор. Італійські фашисти здійснювали на окупованих територіях примусову романізацію хорватів, чорногорців, словенців. Угорські і болгарські фашисти жорстоко переслідували сербів. Крім того, фашистські загарбники розпалювали національну ворожнечу між окремими народами країни. Для югославських народів розпочались страшні дні. Лише за перші три місяці окупації було вбито понад 80 тис. чоловіків, жінок і дітей. Гітлерівці грабували національні багатства Югославії, вивозили продовольство і сировину, прибирали до рук югославську промисловість. Але фашистський терор не зламав волі югославських народів до боротьби.

КПЮ — організатор боротьби мас і підготовки збройного повстання 1941 р. Організатором боротьби югославського народу проти фашистських загарбників стала Комуністична партія Югославії. 15 квітня 1941 р. ЦК КПЮ звернувся до трудящих країни із закликом боротися проти фашизму, за створення нової, вільної і демократичної Югославії. Для керівництва боротьбою партія створила Військовий комітет, який готував маси до повстання, організовував підготовку військових кадрів, збирання зброї тощо. Очолив комітет Йосип Броз-Тіто.

На початку травня 1941 р. було скликано конспіративну нараду партійних керівників Югославії, яка розробила конкретні завдання комуністів кожної області у підготовці повстання. КПЮ виступила організатором фронту народно-визвольної антифашистської боротьби, що мав об'єднати усіх патріотів. У країні виникають диверсійні групи, які незабаром переросли у великі загони. Але умов для широкого народного повстання весною — на початку літа 1941 р. ще не існувало.

Збройне повстання і початок Народної революції. З початком Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу, який ніс основний тягар війни проти фашистської Німеччини, створилися внутрішні і зовнішні політичні умови для розгортання масового збройного повстання в Югославії. 22 червня 1941 р. ЦК КПЮ звернувся до народів країни із закликом усіма силами підтримати героїчну боротьбу Радянського Союзу проти спільного ворога. Через п'ять днів ЦК КПЮ реорганізував Військовий комітет у Головний штаб партизанського руху на чолі з Йосипом Броз-Тіто. Штаб розробив детальний план збройного повстання, і 4 липня 1941 р. ЦК прийняв рішення про його початок.

Першими 7 липня повстали патріоти Сербії, 13 липня — Чорногорії, 22 липня — Словенії, 27 липня — Хорватії, Боснії і Герцеговіни, 11 жовтня — Македонії. Всю Югославію охопило полум'я народно-визвольної боротьби. Партизани разом з під-

пільними диверсійними групами руйнували залізничні шляхи, заводи і фабрики, військові склади, не допускали вивозу до Німеччини хліба та інших сільськогосподарських продуктів.

Користуючись тим, що переважна більшість гітлерівських військ перебувала на радянсько-німецькому фронті, югославські партизани восени 1941 р. звільнили більшу частину Західної і Східної Сербії; відчутні удари по ворогові наносили партизани Боснії, Герцеговіни, Хорватії, Словенії і особливо Чорногорії. Уже в перші місяці повстання в Югославії діяло 60—70 тис. партизанів, а звільнена від ворога територія становила майже третину всієї території країни. Головний штаб партизанського руху наприкінці вересня реорганізовується у Верховний штаб народно-визвольних загонів Югославії. У вересні — жовтні 1941 р. фашисти провели перший великий наступ проти партизанів. Ворог зумів захопити міста Ужице і Чочак, але розгромити партизанів йому не вдалося.

З початком повстання проти окупантів розпочалась і народна революція в Югославії. Комуністична партія, очоливши боротьбу народних мас проти загарбників і висунувши лозунг «Смерть фашизму — воля народу!», який став символом боротьби всіх чесних патріотів, роз'яснювала трудящим, що одночасно вони борються і проти старого режиму, за нову, народну Югославію.

У ході визвольної війни і народної революції виникли органи нової, революційної народно-демократичної влади — народно-визвольні комітети, що були зародком нового державного устрою. Такі комітети з'являлися не лише на звільненій території, але й у районах тимчасово окупованих фашистськими загарбниками.

Антинародна політика емігрантського уряду. Комуністичній партії Югославії довелося вести жорстоку боротьбу не тільки проти фашистських окупантів та їх ставлеників, але й проти зрадницької політики емігрантського уряду та його представника в Югославії полковника Д. Михайловича.

Емігрантський уряд, який до серпня 1943 р. перебував у Лондоні, а потім в Каїрі, протягом воєнних років вів політику, спрямовану на порушення народно-визвольних сил у країні і на відновлення після війни старих буржуазних порядків. Влітку 1941 р. він доручив Д. Михайловичу, який разом з групою офіцерів ховався в горах Західної Сербії, розпочати формування четницьких загонів, які в емігрантських колах офіційно іменувалися «югославською армією на батьківщині». При повній підтримці англо-американських імперіалістів уряд намагався за допомогою кліки Михайловича внести розкол у народно-визвольну боротьбу югославських народів, ізолювати компартію і не дати трудящим створити свою, народну владу. Михайлович уклав таємні угоди з «урядом» Недича і німецьким ко-

мандуванням у Сербії про спільну боротьбу проти партизан. Четники Михайловича брали участь майже у всіх антипартизанських акціях, які здійснювало фашистське командування.

Реакційна політика Петра II викликала незадоволення не лише народних мас Югославії, а й певних кіл еміграції. За цих умов 1 червня 1944 р. на чолі нового югославського уряду став І. Шубашич, один з лідерів хорватської селянської партії, що перебував у еміграції в США і видавав себе за прихильника визвольної боротьби югославського народу. Але цей маневр був розрахований на те, щоб при підтримці американо-англійських імперіалістів повернути до Югославії короля і нав'язати народові старі, реакційні порядки.

Розгортання народно-визвольної боротьби в кінці 1941 — у 1942 рр. Зрадницька діяльність емігрантського уряду та його агентури в Югославії не змогла утримати народні маси від збройної боротьби. Розгром німецьких військ під Москвою надихав партизанів Югославії на подвиги. 22 грудня 1941 р. Верховний штаб сформував Першу пролетарську бригаду, до якої увійшли найбільш свідомі і дисципліновані сербські і чорногорські робітники. Її очолив Коча Попович. Вона стала першою регулярною частиною Народно-визвольної армії Югославії (НВАЮ).

У січні 1942 р. фашистське командування розпочало новий, але безуспішний наступ проти партизанських сил у Східній Боснії. З виключною мужністю і відвагою бійці Першої пролетарської бригади в сильний мороз здійснили перехід через гірський хребет Ігман (недалеко від Сараєва) і разом з боснійськими і чорногорськими партизанами звільнили значну територію Східної Боснії. До новоутвореного великого партизанського району увійшли також раніше звільнені території в Санджаку, Чорногорії і Герцеговіні. Навесні 1942 р. сформувались 2-а Пролетарська, 3-я Санджакська, 4-та і 5-та чорногорські, а також дві партизанські бригади Боснії. У перші місяці 1942 р. була звільнена значна територія Словенії. Активізували свої дії партизани інших областей Югославії.

Третій наступ проти партизан розпочався всередині квітня і продовжувався до кінця червня 1942 р. Найзапекліші бої йшли в Боснії. Наступальні операції велися одночасно в Чорногорії, Санджаку і Герцеговіні. Змушені відступити, партизани перегрупували свої сили і влітку 1942 р. здійснили прорив у Західну Боснію.

Окупанти і їх пособники жорстоко розправлялися з мирним населенням у захоплених ними партизанських районах. Під час третього наступу фашисти розстріляли понад 16 тис. чоловіків, жінок і дітей. Близько 70 тис. жителів області Козари окупанти відправили до концентраційних таборів. Уся територія Козари була перетворена в пустелю. Проте нечувані звір-

ства не зламали опору югославського народу: партизани зуміли не тільки зберегти основні сили, але і звільнити від окупантів майже всю Боснійську Країну, частину Центральної Боснії і Далмації, більшу частину Ліки і Кордуні.

Незабаром після провалу третього наступу фашистів у Югославії розпочалося нове піднесення національно-визвольної боротьби. На кінець 1942 р. народні месники звільнили кілька районів країни, зокрема в центральній її частині. П'ята частина Югославії контролювалась повстанцями, загальна кількість яких на кінець 1942 р. дорівнювала 110 тис. чоловік. Партизанські сили були з'єднані в дивізії та корпуси Народно-визвольної армії Югославії (НВАЮ).

Успіхи, досягнуті у народно-визвольній війні, сприяли дальшому згуртуванню народних мас країни, створенню і зміцненню органів нової влади.

Перша сесія антифашистського віча народного визволення Югославії (АВНВЮ). Вся влада на звільненій території належала народно-визвольним комітетам. Вони піклувалися про постачання Народно-визвольної армії і населення партизанських районів, про збільшення виробництва сільськогосподарських продуктів і відновлення економіки на звільнених територіях, про надання житла біженцям і погорільцям, вели культурно-освітню роботу і ліквідували неписьменність серед населення тощо.

Наприкінці 1942 р. назріла необхідність організації центрального органу, який міг об'єднати зусилля всього народу для остаточного визволення країни, вирішувати державні, політичні і економічні проблеми, що виникли в процесі розвитку нової влади. 26—27 листопада 1942 р. у м. Біхачі (Боснія) відбулись Установчі збори з участю 54-х представників усіх національностей і антифашистських політичних груп. Збори прийняли рішення про створення загальнонародного політичного органу — Антифашистського віча народного визволення Югославії (АВНВЮ) з виконавчим комітетом на чолі з відомим політичним діячем, представником демократичної партії Іваном Рибаром. Виконавчий комітет взяв на себе керівництво всією діяльністю народно-визвольних комітетів на звільненій території, сприяв їх дальшому зміцненню і розвитку. Так були закладені основи нової, народно-демократичної Югославії.

Провал наступу фашистських сил. Друга сесія АВНВЮ. Наприкінці 1942 — на початку 1943 р. НВАЮ і партизанські загони в Хорватії і Далмації, натхнені успіхами Радянської Армії, провели ряд успішних операцій проти ворога. Фашистські загарбники вирішили зробити ще одну спробу розгромити народний опір.

З 20 січня до середини березня 1943 р. на території центральних районів Югославії гітлерівці розгорнули четвертий великий наступ проти НВАЮ, в якому взяли участь німці, італій-

ці, усташі і четники Д. Михайловича. Найжорстокіші бої відбулися в районах західної і південної Боснії. Під тиском переважаючих сил противника Народно-визвольна армія відступала в напрямку до Чорногорії. Після місяця тривалих і впертих боїв на р. Неретві частини НВАЮ форсували її і вийшли в Чорногорію і Санджак, звільнивши більшу їх частину. Перед визвольною армією відкривалася можливість прорватися до Сербії через район Косово і Метохії.

Провал четвертого ворожого наступу збентежив окупантів. Вони вирішили оточити звільнені території Чорногорії і Санджаку і розгромити частини визвольної армії.

На початку травня 1943 р. гітлерівці розпочали п'ятий, найважчий для Народно-визвольної армії наступ. Три армії окупантів загальною кількістю близько 115 тис. солдат виступили проти 18 тис. бійців Народно-визвольної армії. В горах Чорногорії зав'язалися жорстокі бої. Ворожим військам удалося в перші дні наступу розчленувати партизанський район на три частини. Всі спроби НВАЮ вирватися із оточення не мали успіху, і лише наприкінці травня їй вдалося зупинити противника. Прорвавши вороже кільце, вона у червні 1943 р. розпочала наступ у напрямку до Східної Боснії, звільняючи від ворога населені пункти і встановлюючи в них народну владу. В липні і серпні 1943 р. НВАЮ звільнила частину Центральної і Західної Боснії і знищила значні сили ворога. Але й Народно-визвольна армія втратила близько 8 тис. бійців.

Нових успіхів досягла НВАЮ у вересні 1943 р. під час капітуляції фашистської Італії, коли майже всі італійські гарнізони на узбережжі Адріатики були роззброєні. Зброю чотирьох дивізій і окремих частин дев'яти дивізій одержали 80 тис. нових бійців. Армія захопила близько 300 км узбережжя Адріатики, а також ряд островів (Корчула, Шипан, Ластово, Раб та ін.) і півострів Пелешац. У Юлійській Країні вона зайняла м. Горіцу, перерізала важливі залізничні комунікації німців, визволила ряд населених пунктів Словенського Примор'я і перенесла воєнні дії на околиці Триєста.

На осінь 1943 р. Народно-визвольна армія встановила контроль над більшою частиною Чорногорії, Далмації, Хорватії і Словенії та над багатьма районами Герцеговіни, Боснії і Словенії. Внаслідок літньо-осінніх боїв 1943 р. становище армії значно зміцнилося, а її кількісний склад збільшився до 300 тис. бійців.

Розлючені своїми невдачами, гітлерівці збільшили кількість своїх військ у Югославії за рахунок частин, перекинутих з Греції, Австрії, Італії, Франції та Норвегії і наприкінці вересня 1943 р. розпочали шостий наступ, який тривав до січня 1944 р. Німецьке командування намагалось розчленувати народно-визвольні сили на окремі невеликі групи. З цією метою вони од-

ночасно провели ряд операцій на Адріатичному узбережжі, в Словенії, Македонії, Сербії, Боснії та інших місцях. Ворогові вдалося зайняти північну частину Адріатичного узбережжя і ряд важливих шосейних і залізничних шляхів в інших районах країни, але більша частина югославської території залишилася все таки під контролем Народно-визвольної армії.

Німецько-фашистські дивізії зазнали значних втрат. Був порушений зв'язок німців з Грецією і югославським узбережжям. Німецькі гарнізони в Дубровнику і Которі виявилися фактично відрізаними. Фашистські війська виявилися повністю неспроможними справитись з НВАЮ.

Тим часом на звільненій і окупованій території Югославії відбувалися масові антифашистські демонстрації, розгорталась діяльність нових органів народної влади. Народні віча існували вже в Хорватії, Словенії, Боснії, Герцеговіні, Чорногорії і Санджаку. 29 листопада 1943 р. у старовинному боснійському місті Яйце відбулася друга сесія Антифашистського віче народного визволення, на яку прибули делегати, які представляли всі народи Югославії.

Сесія АВНВЮ прийняла важливе рішення «побудувати Югославію на демократичному, федеративному принципі, як державну співдружність рівноправних народів». Федеративна держава Югославія мала складатися з Сербії, Хорватії, Словенії, Чорногорії, Македонії, Боснії і Герцеговіни. Визнавалась рівноправність усіх народів країни. Антифашистське віче народного визволення Югославії перетворювалось у верховний законодавчий і виконавчий представницький орган Югославії на час визвольної війни. Сесія прийняла також рішення про заснування Національного комітету визволення Югославії (НКВЮ) — верховного виконавчого органу Югославії. Фактично НКВЮ став тимчасовим урядом країни. Його головою сесія обрала Й. Б.-Тіто.

Друга сесія позбавила антинародний емігрантський уряд прав влади і заборонила повернення в країну короля Петра II. Передбачалось, що остаточне рішення питання про короля і монархію винесе сам народ після визволення країни.

Антифашистське віче остаточно затвердило Народно-визвольні комітети і всю структуру державної влади Югославії. Це свідчило про перемогу народної революції, яку здійснили народи Югославії під керівництвом КПЮ. 29 листопада 1943 р. увійшло в історію народів Югославії як дата народження нової держави.

З часу другої сесії існували два югославських уряди: один — в країні, в руках якого зосереджувалась вся повнота влади і збройні сили, і другий — емігрантський «уряд», якого ніхто не підтримував, за винятком контрреволюційної буржуазії та її покровителів — імперіалістів США й Англії.

До весни 1943 р. США й Англія зовсім не визнавали народно-визвольного руху, на чолі якого стояла КПЮ. Навіть після створення НКВЮ, коли вже більше не можна було ігнорувати великих успіхів югославського народу в боротьбі проти фашизму і правлячі кола США й Англії вступили в контакт з першим народним урядом Югославії, вони продовжували підтримувати банди Михайловича. 9 грудня 1943 р. державний секретар США К. Хелл заявив, що американський уряд підтримуватиме як партизан, так і четників у Югославії. Англійський уряд також повідомив, що створення НКВЮ не змінить його «теперішньої політики щодо Югославії».

Радянський Союз лишився справжнім другом народів Югославії, підтримуючи їх боротьбу за свободу і незалежність, за краще майбутнє. 14 грудня 1943 р. Радянський уряд виступив з заявою, в якій позитивно оцінив організацію НКВЮ як тимчасового уряду Югославії і засудив шкідливу діяльність четників Михайловича. В лютому 1944 р. до Верховного штабу прибула радянська військова місія на чолі з генерал-лейтенантом М. Корнеєвим, а Радянський уряд розпочав перекидання літаками зброї і боєприпасів Народно-визвольній армії Югославії.

Англії і США довелося припинити в 1944 р. допомогу Михайловичу і дещо розширити співробітництво з НКВЮ, але вони не залишили надії відновити у Югославії панування антинародної династії. З цієї метою вони порадили Петру II й емігрантському урядові на чолі з І. Шубашичем встановити безпосередній контакт з НКВЮ. 16 червня 1944 р. Національний комітет визволення Югославії й уряд Шубашича підписали угоду, за якою останній визнавав досягнення народів Югославії, завойовані за три роки війни, Антифашистське віче і НКВЮ, засуджував зрадників народу і закликав весь народ до об'єднання з Народно-визвольною армією. Національний комітет визволення Югославії в свою чергу заявляв, що співробітничатиме з урядом Шубашича і до закінчення війни не висуватиме питання про остаточну форму державного устрою. Ця угода сприяла зміцненню міжнародних позицій НКВЮ й об'єднанню всіх сил югославського народу для остаточної перемоги над ворогом.

Бойова співдружність Радянської Армії і НВАЮ. Наприкінці травня 1944 р. фашисти зробили сьому спробу розгромити патріотів Югославії. Наступ фашистських військ розпочався в багатьох районах країни, але головний удар гітлерівське командування вирішило нанести в Боснії, в районі м. Дрвара, поблизу якого знаходився Верховний штаб, керівництво компартії, АВНВЮ і НКВЮ. 25 травня 1944 р. німці скинули в цьому районі 700 парашутистів, що загрожувало оточенням Верховного штабу, але завдяки героїзму бійців і населенню Дрвара десантні

частини майже повністю були знищені. Однак під тиском переважаючих сил окупантів Верховний штаб разом з Першою пролетарською дивізією відступили в напрямку до Купрешко Поле. Звідси в ніч на 4 червня літак радянської військової місії переправив керівників народно-визвольної боротьби у безпечне місце. Незабаром Верховний штаб відновив свою діяльність на визволеному острові Віс на узбережжі Далмації. Під час весняно-літнього наступу німецько-фашистські війська зазнали значних втрат. Цей наступ ворожих сил також зірвався.

Влітку 1944 р. Народно-визвольна армія продовжувала вперту боротьбу з противником. За цей час кількість бійців і партизанів значно збільшилась. На початку вересня НВАЮ нараховувала до 400 тис. чоловік. Проте власних сил для остаточного звільнення країни від окупантів не вистачало. Лише з виходом Радянської Армії до кордонів Югославії створилися сприятливі умови для повалення гніту німецько-фашистських загарбників.

На початку вересня 1944 р. радянські війська почали встановлювати контакти з частинами НВАЮ. Й. Б-Тіто звернувся до радянського уряду з проханням про вступ Радянської Армії на територію Югославії для спільних дій з НВАЮ проти ворога. 21 вересня 1944 р. Тіто прибув до Москви, де була досягнута домовленість про тимчасовий вступ радянських військ у Югославію і про допомогу Радянського Союзу НКВЮ.

За цією угодою Радянський Союз поставив Югославії понад 330 тис. пудів зерна, велику кількість медикаментів, одягу і взуття. Радянська Армія передала НВАЮ понад 96,5 тис. гвинтівок, 20,5 тис. пістолетів, близько 69 тис. кулеметів і автоматів, 3300 мінометів, 170 зенітних гармат, близько 900 гармат, 491 літак, 65 танків, 1329 радіостанцій тощо.

28 вересня радянські війська перейшли югославський кордон і зав'язали бої з гітлерівцями. У взаємодії з частинами НВАЮ радянські війська оволоділи важливими гірськими проходами, що вели до Моравської долини. На протязі двох тижнів тривали важкі бої на белградському напрямку. 20 жовтня 1944 р. радянські та югославські війська у взаємодії з Дунайською військовою флотилією звільнили Белград. Свій вклад у визволення Югославії внесла також і Болгарська народна армія, що діяла у складі 3-го Українського фронту.

Трудящі Югославії з радістю і піднесенням зустрічали Радянську Армію, надаючи їй всіляку допомогу. Десятки тисяч людей вийшли 21 жовтня на вулиці і площі Белграда, щоб віддати останню шану радянським воїнам, які загинули в боях за визволення югославської столиці.

Звільнення Белграда стало поворотним пунктом у народно-визвольній війні югославського народу. На кінець жовтня 1944 р. від німецько-фашистських загарбників було звільнено

три чверті югославської території. Наближався час останньої перемоги югославських народів над ворогом.

Перемога народно-демократичної революції в Югославії. Розгром німецько-фашистських армій на радянсько-німецькому фронті і безпосередня участь Радянської Армії у звільненні Югославії забезпечили переможне закінчення національно-визвольної війни югославських народів. Для прискорення остаточної ліквідації ворожих угруповань і закінчення війни в січні — березні 1945 р. НВАЮ реорганізовується, і створюється чотири нові озброєні радянською зброєю армії, а Верховний штаб перетворено у Генеральний штаб югославської армії.

Успішні дії Радянської Армії в Угорщині дали можливість югославській армії розпочати в березні — квітні 1945 р. наступ проти німецько-фашистських військ. Ламаючи опір німців, чотири югославські армії просувалися на захід, визволяючи міста і села. До 15 травня югославська армія завершила повне визволення країни.

В умовах, коли завершувалося визволення Югославії, НКВЮ і емігрантський уряд підписали угоду про створення у найкоротший час єдиного югославського уряду. 7 березня 1945 р. склався Тимчасовий народний уряд Югославії на чолі з Й. Б.-Тіто, куди увійшла більшість представників НКВЮ і шість представників від емігрантського уряду. Шубашич дістав посаду міністра закордонних справ.

Тимчасовий уряд визнали Радянський Союз та інші держави антигітлерівської коаліції. Це свідчило про видатний успіх народно-визвольного руху. Міжнародне становище нового югославського уряду ще більше зміцнилося після підписання 11 квітня 1945 р. договору про дружбу, взаємодопомогу і післявоєнне співробітництво між СРСР і Югославією.

На чолі народної боротьби в роки війни стояла Комуністична партія Югославії. 50 тис. комуністів віддали своє життя за перемогу народно-визвольної війни і народної революції. Серед них Раде Кончар, Тане Томич, Сава Ковачевич, Іван Мілутинович та багато інших народних героїв.

Перемога народів Югославії у визвольній війні була одночасно перемогою Югославської народної революції.

4. БОРОТЬБА БОЛГАРСЬКОГО НАРОДУ ПРОТИ ФАШИЗМУ І ГІТЛЕРІВСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

Визвольна боротьба болгарського народу в 1941—1942 рр. Гітлерівська окупація з самого початку викликала опір болгарського народу. Керівником визвольної боротьби проти ні-

мецьких загарбників і болгарських монархо-фашистів стала Болгарська робітничка партія (БРП).

Розбійницький напад гітлерівської Німеччини на СРСР, зрада національної правлячої верхівки на чолі з царем Борисом і реальна можливість втягнення Болгарії в антирадянську війну створили сприятливі передумови для згуртування партією переважної більшості народу в єдиний антигітлерівський і антифашистський Вітчизняний фронт.

22 червня 1941 р. ЦК БРП звернувся з закликом до народу, в якому викрив розбійницький, грабіжницький характер розв'язаної Гітлером війни і висловлював впевненість у перемозі Радянського Союзу, який відстоював не тільки свободу і щастя своїх народів, але й незалежність інших європейських країн. Партія висунула лозунг: «Жодного зерна болгарської пшениці, жодного шматка болгарського хліба німецьким фашистам і окупантам! Жодного болгарина до їх послуг!»

24 червня Політбюро ЦК БРП, розглянувши питання про внутрішнє і міжнародне становище Болгарії, взяло курс на підготовку болгарського народу до збройної боротьби. Для керівництва нею були створені Центральна військова комісія і комісії при окружних комітетах партії.

Значну роль у пропаганді збройної боротьби і розгортанні масового антифашистського руху відіграла радіостанція «Христо Ботев», створена Закордонним бюро БРП на чолі з Г. Димитровим, і радіопередавач «Народен глас».

У важких умовах підпілля партія жодного дня не припиняла своїх зв'язків з масами, закликаючи трудящих до організації бойових груп, груп саботажу, партизанських загонів, «всіма засобами: саботажем, шкідництвом, вогнем і мечем перешкоджати гітлерівським агентам грабувати країну, зробити неможливим перебування німецьких фашистів у Болгарії і вигнати їх з країни разом з агентурою».

У серпні — листопаді 1941 р. виникли перші партизанські чети. Болгарські патріоти підпалювали склади, розбирали залізничні шляхи, псували устаткування на заводах і фабриках, організовували напади на поліцаїв, фашистів, на концентраційні табори тощо. Внаслідок саботажу продуктивність підприємств у деяких важливих галузях промисловості знизилася майже наполовину.

Велику роботу проводила партія і в армії, серед підпільних антифашистських груп. Комуністи доводили до свідомості солдат лозунги партії: «Жодного солдата на Східний фронт!» і «Побратаємося з югославськими патріотами!» Завдяки роботі, яку вела партія у військових частинах, армія виявилася нездатною воювати на боці гітлерівців.

У 1942 р. рух опору болгарського народу неухильно розростався. Протягом року на території Болгарії партизани про-

вели 98 операцій. Проте партизанський рух на першому етапі боротьби ще не став головною формою руху опору.

Створення Вітчизняного фронту. Гітлерівська окупація і посилення мілітаризація Болгарії погіршили становище не тільки робітничого класу, але й дрібних і середніх верств селянства, що становили переважну більшість населення країни, а також дрібних ремісників і торговців у містах. Тому більша частина населення країни була зацікавлена у поваленні фашистської влади, вигнанні окупантів і встановленні демократичного ладу.

Болгарська робітничка партія розгорнула боротьбу по згуртуванню всіх демократичних і патріотичних сил народу для боротьби з гітлерівськими окупантами і болгарськими фашистами. У 1942 р. у зв'язку з успіхами Радянської Армії і зміцненням антигітлерівської коаліції демократична частина болгарської буржуазії була готовою спільно з БРП боротися проти фашизму.

У червні 1942 р. почалися переговори між представниками антифашистських партій. 17 липня радіостанція «Христо Ботев» передала вироблену Закордонним бюро партії програму Вітчизняного фронту. Програма передбачала: не допустити втягнення Болгарії у злочинну війну; добитися негайного відкликання болгарських військ, посланих для придушення боротьби братнього сербського народу; розірвати союз із Німеччиною та її союзниками і звільнити болгарські землі від німецько-фашистських військ; перешкодити економічному пограбуванню країни Німеччиною; забезпечити національні інтереси болгарського народу в союзі з іншими балканськими народами і встановити дружнє співробітництво Болгарії з Радянським Союзом та всіма волюбленими народами. Програма накреслила проведення в країні глибоких соціально-політичних реформ. Найближчою і найважливішою метою Вітчизняного фронту було повалення антинародної монархо-фашистської диктатури і встановлення влади національного, демократичного уряду в Болгарії.

У своїй декларації (вересень 1942 р.) ЦК БРП підкреслив, що завдання Вітчизняного фронту є одночасно і завдання партії, оскільки вони відбивають прагнення всього народу. ЦК закликав до створення комітетів Вітчизняного фронту на місцях і з їх допомогою мобілізувати народ на рішучу боротьбу проти окупантів. До кінця 1942 р. у містах і селах Болгарії виникли понад 100 комітетів, видавалися спеціальні листівки, почала виходити газета «Отечествен фронт». Проте масовою організацією Вітчизняний фронт став лише в 1943 р., коли Радянська Армія здобула історичні перемоги на Волзі і під Курськом.

У серпні 1943 р. за пропозицією ЦК БРП організовується Національний комітет Вітчизняного фронту, до складу якого

увійшли представники БРП, Землеробського союзу, політичної групи «Ланка», соціал-демократичної партії і деякі незалежні політичні діячі. Керівну роль у Вітчизняному фронті відіграла Робітничка партія, яка згуртувала всі сили народу навколо своїх тактичних лозунгів, що втілювались у програмі Вітчизняного фронту.

Єдиний антифашистський фронт свідчив, що боротьба проти окупації і фашизму стала справді всенародною, а криза монархо-фашистської диктатури — неминучою.

БРП — організатор масового партизанського руху 1943—1944 рр. В умовах зростання антифашистської боротьби ЦК БРП вважав, що в країні визріли сприятливі умови для безпосередньої підготовки і проведення збройного повстання. У лютому 1943 р. ЦК видав директиву, в якій закликав усіх трудящих розпочати рішучу боротьбу з ворогом, організувати мітинги, демонстрації і страйки. Ці заклики знайшли відгук у більшості робітничого класу. На початок 1943 р. хвиля страйків охоплює Софію та інші промислові центри. У боротьбу включається також селянство і студентська молодь. Найбільшим антифашистським виступом була організована з ініціативи Софійського окружного і міського комітету партії демонстрація трудящих і студентства Софії 3 березня 1943 р. з нагоди 65-ї річниці визволення Болгарії від турецького гніту, в якій взяли участь понад 2 тис. чоловік.

Головну увагу партія приділяла розгортанню партизанського руху. В січні 1943 р. Центральна військова комісія була реорганізована в Головний штаб Народно-визвольної повстанської армії (НВПА), який складався з трьох відділів: роботи в армії, керівництва бойовими групами і керівництва партизанським рухом. Незабаром ЦК БРП розділив країну на 12 військово-оперативних зон, кожна з яких мала свої плани дії і конкретно визначені об'єкти для нападу. Для кожної зони ЦК направив своїх представників, які забезпечували проведення політики партії і здійснювали зв'язок між керівництвом зони і ЦК. У 1943 р. партизанські чети і загони почали переростати в партизанські бригади, що озброювалися за рахунок ворога.

У другій половині 1943 р. партизани активізували свою діяльність. Лише в жовтні і листопаді вони провели 554 операції. Всього за 1943 р., за даними гітлерівських документів, у Софії їх було понад 1600. Свої сили партизани зосереджували в основному в районах Середньогір'я і Родопів. Фашисти кинули проти партизан стотисячну армію, численні жандармські частини, але придушити рух їм не вдалося.

У січні 1944 р. ЦК БРП поставив завдання розширити і активізувати партизанський рух, перетворити Народно-визвольну армію в масову, частини якої могли б «оволодіти цілими райо-

нами» і «стати основою для швидкого і всенародного повстання за встановлення народної влади».

На початку 1944 р. з партизанських загонів створюються бригади «Георгій Бенковський», «Христо Ботев», «Василь Левський», «Чавдар» — у Середньогір'ї, «Георгій Димитров» — у районі Родоп, «Василь Коларов» — у районі Асеновграда, Перша і Друга софійські бригади тощо. Повновладними господарями деяких районів стали партизани.

Наляканий розмахом національно-визвольної боротьби, монархо-фашистський уряд вирішив знищити партизанів, скориставшись для цього важкими умовами, в яких опинились останні внаслідок надзвичайно суворої зими. У січні — березні 1944 р. партизанським частинам довелося відбивати жорстокі удари урядових військ і жандармерії. У цій нерівній боротьбі Народно-визвольна повстанська армія зазнала втрат. Багато партизанських частин, у тому числі й один з перших партизанських загонів ім. Антона Іванова, були розбиті. В цих боях загинув і головнокомандуючий НВПА професіональний революціонер більшовик Христо Михайлов.

Втім з початком весни партизанські частини перейшли в наступ, зокрема у Пловдивській і Горнооряхівській зонах, Пірінському краї, південно-західній Болгарії, а пізніше і в Софійській області. У червні 1944 р. відбулося 365 збройних виступів партизан, а в липні — уже 501. На бік народу і партизан ставали також солдати й офіцери, що дезертирували з армії. Наприкінці 1943 р. — у першій половині 1944 р. завдяки революційній агітації БРП окремі військові підрозділи болгарської армії приєдналися до народно-визвольного руху в Югославії і Греції. На літо 1944 р. у партизанських частинах налічувалось понад 30 тис. чоловік, а разом з членами бойових і саботажних груп і тими, хто активно допомагав партизанам у боротьбі, — понад 200 тис. чоловік.

Великих жертв зазнав болгарський народ. Понад 9 тис. партизан і партизанок віддали своє життя за визволення країни від фашизму, за перемогу соціалізму. Фашисти розстріляли і закатували 20 тис. болгарських патріотів, у тому числі Антона Іванова, Цвятко Радойнова, Владо Тричкова, Еміла Маркова, Аврама Стоянова, Ніколу Паралунова, Наче Іванова, Ніколу Валцарова та багатьох інших видатних партійних діячів.

Наростання революційної ситуації в 1944 р. Внутріполітична криза в Болгарії стала особливо відчутною з наближенням воєнних дій до Балканського півострова. Посилюється збройна боротьба болгарського народу, яку неспроможні придушити ні окупанти, ні їх найманці. Блискучі перемоги Радянської Армії похитнули віру у сталість свого становища агента німецьких імперіалістів царя Бориса. Це не пройшло повз увагу гітлерів-

ців, і його негайно викликали до Берліна. Після повернення цар у серпні 1943 р. «раптово» помер. Новим царем Болгарії проголосили шестирічного Симеона, при якому було створено регентську раду з запеклих ворогів і прихильників фашистської Німеччини — принца Кирила, Б. Філова і генерала Н. Міхова. На чолі нового уряду став Д. Божілов, який намагався зміцнити владу шляхом кривавого терору проти народних мас.

Болгарський народ усе одвертіше виявляв ворожість до внутрішньої і зовнішньої політики уряду, своє бажання жити по-новому. У свою чергу монархо-фашистський уряд і політичні партії великої буржуазії виявилися повністю дискредитованими та ізольованими і не могли керувати по-старому.

Намагаючись уникнути катастрофи, правляча кліка зробила спробу об'єднати всі реакційні сили. Але внутрішня боротьба і чвари між окремими групами буржуазії не дали можливості північній верхівці здійснити свій намір, і вона вдалась до політики маневрування і демагогії.

У травні 1944 р. Божілов пішов у відставку, новий уряд сформував авантюрист і демагог І. Багрянов, який, прикриваючись лозунгом «соціальної й аграрної реформи» і «дружелюбності» до СРСР, намагався розгромити партизанський рух, посилив репресії проти прихильників Вітчизняного фронту, особливо проти комуністів і тих, хто їм співчував. Багрянов розпочав переговори з представниками США й Англії про укладення сепаратного миру на основі окупації Болгарії американо-англійськими військами. Але здійснити свої антинародні плани Багрянов уже не зміг. Цьому перешкодили блискавичний наступ Радянської Армії і швидкий процес назрівання безпосередньої революційної ситуації всередині країни.

8 серпня 1944 р. Національний комітет Вітчизняного фронту направив урядові Багрянова рішучий ультиматум, вимагаючи негайного корінного повороту у внутрішній і зовнішній політиці. Інакше, сказано було в ультиматумі, «народ знайде сили і засоби не на словах, а на ділі взяти долю Болгарії у власні руки». Багрянов відхилив пропозиції Вітчизняного фронту. Намагаючись врятувати монархо-фашистську владу, буржуазія вдалась до чергової зміни уряду, на чолі якого 2 вересня став К. Муравієв. Новий уряд виступив з декларацією, повною демагогічних обіцянок. Але насправді ні внутрішня, ні зовнішня політика уряду не змінилися. Ніщо вже не могло врятувати монархо-фашистської диктатури. Країна опинилася напередодні всенародного повстання.

Визволення Болгарії Радянською Армією і перемога народного повстання 9 вересня 1944 р. Враховуючи наявність революційної ситуації, що складалася в країні, ЦК БРП 26 серпня 1944 р. звернувся до всіх членів партії з «Циркулярним листом

№ 4», в якому поставив завдання підняти збройне повстання, вигнати німців з Болгарії, повалити фашистське регентство та уряд і встановити владу уряду Вітчизняного фронту. 27 серпня Г. Димитров направив у ЦК телеграму, в якій накреслювались конкретні заходи, які необхідно було здійснити в ході всенародного збройного повстання. Політбюро ЦК з участю членів Головного штабу Народно-визвольної армії виробило остаточний план повстання, який передбачав спільні дії партизанських частин, бойових груп, робітничого класу і трудящого селянства, а також патріотичної частини армії. Головний удар буржуазії й фашизму намічалось нанести в Софії в ніч на 9 вересня.

Виконуючи наказ Головного штабу, партизанські частини сходили з гір і одночасно в різних районах країни вступали в бій з монархо-фашистськими військами.

В зв'язку з тим, що болгарський уряд, який оголосив «суворий нейтралітет», насправді порушував його і допомагав фашистській Німеччині у війні проти СРСР, 5 вересня 1944 р. Радянський Союз оголосив, що перебуває у стані війни з Болгарією. 8 вересня війська 3-го Українського фронту розпочали визволення болгарських міст і сіл. Не зустрічаючи опору, радянські війська за одну добу просунулися на 100—120 км. З радістю зустрічав болгарський народ радянських воїнів. Активні дії Радянської Армії і в зв'язку з цим успішний розвиток повстання деморалізували правлячу верхівку. Створилися сприятливі умови захоплення влади пролетаріатом. Заздалегідь були вжиті необхідні заходи по ізоляції столиці і уряду від інших районів країни і фашистських військ, які могли прийти на допомогу правлячій кліці.

Повстання в Софії розпочалось у ніч на 9 вересня. О 2 год. 15 хв. повстанці захопили будинок військового міністерства і примусили воєнного міністра дати наказ військам перейти на бік Вітчизняного фронту. Одночасно озброєний народ захопив міністерство внутрішніх справ, пошту, телеграф, радіостанцію, царський палац та інші важливі об'єкти, заарештував міністрів, директора поліції, реакційних депутатів народних зборів та інших представників монархо-фашистської влади. Софійські робітники захоплювали заводи, фабрики, банки та установи, організовували озброєні загони народної міліції.

9 вересня вночі був створений уряд Вітчизняного фронту на чолі з Кімоном Георгієвим, куди увійшли 4 комуністи, 4 представники БЗНС, 4 члени групи «Ланка» і по два представники від соціал-демократів і безпартійної антифашистської інтелігенції. По софійському радіо прозвучала декларація нового уряду Вітчизняного фронту, в якій проголошувалося повалення фашистської влади і встановлення на території всієї країни влади Вітчизняного фронту.

Внаслідок Вересневого повстання робітничий клас у союзі з трудовим селянством розгромив монархо-фашистську диктатуру, переміг велику буржуазію і встановив народно-демократичну владу. Повстання з самого початку вийшло далеко за межі антифашистського й антиімперіалістичного перевороту і відкрило шлях до соціалістичного будівництва в Болгарії.

Незважаючи на те, що Вересневе повстання виникло в умовах світової війни і гітлерівської окупації Болгарії, коли на перший план висувалися антифашистські і національно-визвольні завдання, кінцевою метою повстання була остаточна ліквідація буржуазних виробничих відносин. Перемога повстання 9 вересня 1944 р. поклала початок нової епохи в історії болгарського народу.

РОЗДІЛ X

ВСТАНОВЛЕННЯ НАРОДНО-ДЕМОКРАТИЧНОГО ЛАДУ І БУДІВНИЦТВО СОЦІАЛІЗМУ В КРАЇНАХ ПІВДЕННИХ І ЗАХІДНИХ СЛОВ'ЯН

1. НАРОДНА РЕСПУБЛІКА БОЛГАРІЯ

Програма уряду Вітчизняного фронту. Після перемоги збройного повстання 9 вересня 1944 р. до влади стали робітники і селяни. Народно-демократична влада, яка установилася в країні, являла собою форму диктатури пролетаріату. Керівну роль в уряді Вітчизняного фронту відіграла Робітнича партія. Діяльність уряду почалася з ламання старого та організації нового державного апарату в центрі і на місцях. Співробітники монархо-фашистської влади, вороги народу позбавлялися адміністративних посад, створювались комісії Вітчизняного фронту, які проводили чистку чиновницького апарату від ворожих елементів. Всі вирішальні ланки управління брали представники робітничого класу, трудящих мас — комуністи, діячі Вітчизняного фронту. Була організована народна міліція, народний суд, заарештовані і віддані до суду члени монархо-фашистського уряду, душители народно-визвольного руху, винуватці втягнення Болгарії у війну. Всі антинародні фашистські закони були скасовані. Народним масам надавалась широка можливість брати участь у політичному і культурному житті країни. Відновлювали діяльність робітничі профспілки. Утворюється Загальна робітнича профспілка.

Велика робота по організації і зміцненню народно-демократичної влади супроводжувалась мобілізацією сил на остаточне вигнання гітлерівців з Балканського півострова. З цієї метою проводилась заміна військових кадрів. На місце фашистських офіцерів ставали командири загонів народних месників. Створювався інститут помічників командирів. Прихід в армію значної кількості комуністів-політпрацівників відіграв велику роль у перевихованні особового складу армії.

Програма, оголошена урядом Кімона Георгієва 17 вересня, передбачала ліквідацію в короткий строк економічної бази капіталізму і перехід до будівництва основ соціалізму, перебудову і чистку державного апарату, урівнення трудящих у по-

літичних правах, відокремлення церкви від держави, суд над фашистськими злочинцями, демократизацію армії, конфіскацію майна і капіталу спекулянтів, які розбагатіли під час війни, ліквідацію приватних монополій і створення державної монополії, впровадження контролю над прибутками на капітал, всебічне заохочування кооперативного обробітку землі, наділення землею безземельних і малоземельних селян, введення прогресивного прибуткового податку тощо. Серед соціальних заходів програма намічала перебудувати систему народної освіти на демократичних засадах та інші заходи.

Участь Болгарії у війні проти гітлерівської Німеччини. У галузі зовнішньої політики народно-демократична Болгарія порвала з фашистським табором і перейшла до антигітлерівської коаліції, оголосивши війну Німеччині. Зразу ж після перемоги вересневої революції між болгарським урядом і командуванням 3-го Українського фронту встановилися зв'язки, і стан війни між Радянським Союзом і Болгарією було відмінено. 28 жовтня у Москві між болгарською делегацією і представниками антигітлерівської коаліції було підписано перемир'я. Болгарія зобов'язувалась активно включитися у війну проти фашистської Німеччини, забезпечити транспорт і інші засоби для Радянської Армії при переході її через болгарську територію тощо. Крім того, болгарський уряд зобов'язався анулювати всі законодавчі і адміністративні положення, які стосувалися частини грецької і югославської території, розпустити фашистські організації, покарати фашистських злочинців. Для контролю над виконанням умов перемир'я було утворено Союзу контролю комісію.

Умови перемир'я по суті справи тільки оформляли те, що було вже виконано болгарським урядом. Війська й адміністрація з Македонії та Егейської Фракії були відкриті. Болгарія активно включилась у війну, незважаючи на те, що проти цього виступали Англія і США, які бажали затримати наступ Радянської Армії на Балканах і в Центральній Європі.

Перед болгарською армією було поставлене ясне і чітке завдання: наступати на Захід і відрізати шляхи відступу гітлерівським військам у долині Вардар, Ібер і Морава. Близько 350 тис. німецьких солдат перебувало в цей час в Греції на Егейських островах, намагаючись пробитися через Македонію до Угорщини. 8 жовтня 1944 р. I і II болгарські армії перейшли в наступ. Незабаром розпочала наступ і IV армія. В упертих кровопролитних боях під Куманово, Нішем, Струмицею, Страціном, на Косовім Полі три болгарські армії розбили гітлерівські війська, примусивши їх відступати через важкодоступні гори Албанії або здаватися в полон союзникам. Болгарські війська блискуче виконали покладене на них радянським командуванням завдання. Допмагаючи югославській народно-виз-

вольній армії в боротьбі з ворогом, вони взяли участь у звільненні значної частини Македонії і Сербії від фашистських загартників.

24 листопада 1944 р. уряд Вітчизняного фронту звернувся до болгарського народу і армії з відозвою продовжувати війну до переможного кінця. В грудні 1944 р. 1-а болгарська 130-тисячна армія продовжувала війну проти гітлерівської Німеччини на території Югославії та Угорщини. Спочатку вона зосереджувалась між Савою та Дунаєм, але в січні 1945 р. уряд направив її в Угорщину з завданням укріпити північний берег Драви і підтримати лівий фланг 3-го Українського фронту.

Гітлерівське командування вирішило нанести удар по військах 3-го Українського фронту і болгарській армії в районі р. Драви і оз. Балатон. Наступ гітлерівських частин, розпочатий в березні 1945 р., був спочатку успішним. Створювалась загроза оточення болгарської армії. На протязі 13 днів болгарські і радянські війська вели запеклі бої з німецькими військами. Найбільш кровопролитні бої точилися біля Драва-Соболч, Драва—Полконя та Драва—Чехи. Болгарська армія успішно виконала поставлене завдання, з честю витримавши важкий бойовий іспит. У кінці березня вона перейшла в наступ на Захід і згодом зустрілась в Альпах з англійськими військами. Болгарський народ вніс посильний вклад у перемогу над гітлерівською Німеччиною. Понад 31 тис. болгар було убито або поранено. Перемогу болгарських військ високо оцінило Радянське Верховне Командування.

Зміцнення народного демократичного ладу і відбудова народного господарства. Після закінчення війни уряд Вітчизняного фронту продовжував зміцнювати народно-демократичний лад і відбудовувати народне господарство.

Як внутрішні, так і зовнішні контрреволюційні, реакційні сили намагались всіляко перешкоджати будівництву нової держави, розраховуючи на реставрацію буржуазної влади. Але розв'язати громадянську війну їм не вдалося завдяки присутності в Болгарії частин Радянської Армії. Тому вони повели замасковану боротьбу з народно-демократичною владою. В країні утворились таємні фашистські організації, поширювались ворожі листівки, брехливі чутки, влаштовувались провокації тощо. Боротьба розгорталась під прапором так званої «вітчизняно-фронтівської опозиції» і підтримувалась ззовні міжнародною реакцією. Західні імперіалісти заслали в Болгарію свого агента Г. М. Димитрова (Гемето), який, встановивши зв'язки з деякими керівниками Землеробського союзу, Соціал-демократичної партії (Ніколою Петковим, Костою Лулчевим та іншими), всіляко намагався розколоти Вітчизняний фронт і усунути з нього БРП. Контрреволюційну діяльність Гемето та його приспівників з БЗНС, Соціал-демократичної

партії і «Ланки» було викрито, а імперіалістичних агентів і Гемето вигнано з Болгарії.

У серпні 1945 р. в Болгарії мали відбутися парламентські вибори. Не спиняючись ні перед чим, внутрішня реакція і так звана «опозиція Вітчизняного фронту» вживала заходів, щоб зірвати їх. У цьому їм допомагала англійська та американська місії в Сербії, які загрожували не визнавати результатів виборів і перешкодити Болгарії підписати мирний договір. Щоб не ускладнювати становища, болгарський уряд вирішив на деякий час відкласти вибори.

Цією обставиною скористалась болгарська буржуазія. Вона відновила стару буржуазну демократичну партію, а опозиційні елементи з БЗНС і соціал-демократії відокремились в самостійні партії. Підняло голову реакційне офіцерство та інші контрреволюційні елементи.

У час гострої політичної боротьби і тяжких випробувань для народно-демократичної влади до Болгарії 5 листопада 1945 р. повернувся Георгій Димитров. Зустрінутий з великим ентузіазмом трудящими країни, Г. Димитров з усією силою свого авторитету і політичного досвіду почав боротися за зміцнення Вітчизняного фронту, за викриття антинародної опозиції. Під керівництвом Робітничої партії, спираючись на підтримку широких народних мас, влада Вітчизняного фронту зміцнила своє становище.

18 листопада 1945 р. відбулися вибори до Народних зборів. З 4 501 035 виборців у них взяли участь 3 853 097 чоловік, з яких 88,18% голосували за кандидатів Вітчизняного фронту. Переважна більшість болгарського народу показала, що вона повністю підтримує народно-демократичну владу. Новий уряд знову сформував К. Георгієв.

Перед Народними зборами і урядом стояло завдання провести в життя ті постанови й розпорядження, які він прийняв зразу ж після повстання 9 вересня, і виробити нові закони для організації соціально-економічного, політичного та культурного життя країни. Народні збори прийняли ряд важливих законів, в тому числі закон про охорону народної влади, спрямований проти ворожої діяльності реакції, яка після провалу спроб зірвати вибори до Народних зборів, сіла на шлях терору і диверсій. Був прийнятий закон про подальше зміцнення армії, за яким вона позбавилася всіх реакційних офіцерів. Закон про трудову земельну власність обмежував земельні наділи одноосібників до 20 га (у Добруджі — 30 га). Завдяки цьому наділи землі одержали 150 тис. безземельних і малоземельних селян. Зміцнився союз робітничого класу і селянства і влада народної демократії в цілому.

Проголошення Народної Республіки Болгарії. Влітку 1946 р. Народні збори, за пропозицією Г. Димитрова, прийняли зако-

ни про проведення всенародного референдуму з питання ліквідації монархії і встановлення республіки в Болгарії та про вибори до Великих зборів, які мали виробити і затвердити нову конституцію.

Під час референдуму 8 вересня 1946 р. 92,7% його учасників висловились за республіку і лише 4,2% — за монархію. Решта бюлетенів виявилась недійсними. 15 вересня 1946 р. на урочистому засіданні Народних зборів Болгарія волею народу була проголошена Народною республікою.

27 жовтня відбулись вибори до Великих народних зборів. Незважаючи на демагогію, брудні наклепи опозиції, яка брала участь у виборах, всупереч натиску імперіалістів ззовні, Вітчизняний фронт домігся блискучих успіхів. Близько 70% голосів було подано за кандидатів Вітчизняного фронту. Кандидати Робітничої партії одержали більше 50% всіх голосів. До Великих народних зборів народ обрав 465 депутатів, з них 275 — від Робітничої партії, 69 — від Землеробського союзу, 9 — від Соціал-демократичної партії, 8 — від «Ланки» та 1 член Радикальної партії, що також приєдналася до Вітчизняного фронту. Опозиція одержала 99 місць, тобто менше $\frac{1}{4}$ загальної кількості депутатів. Головою Великих народних зборів став Василь Коларов. Результати виборів, проведених на основі загального, прямого й таємного голосування, яскраво підтвердили керівну роль Болгарської робітничої партії.

22 листопада 1946 р. Г. Димитров сформував новий уряд Вітчизняного фронту, в який увійшли 10 представників Робітничої партії, 5 — Землеробського союзу, по 2 представники від Соціалістичної партії та «Ланки» та 1 безпартійний. Новий уряд оголосив декларацію, в якій намітив ряд важливих заходів по нормалізації міжнародного становища країни, укладенню справедливого миру, продовженню боротьби за остаточну ліквідацію решток фашизму, по зміцненню народної міліції і народної армії, по відбудові народного господарства та його дальшого розвитку на основі дворічного народногосподарського плану. Декларація передбачала всебічну підтримку розвитку народної культури. Передбачалося підготувати проект нової конституції республіки. Урядову програму схвалив весь болгарський народ.

Укладення мирного договору. У 1946 р. в Парижі зібралась мирна конференція. Американська та англійська делегації всіляко підтримували несправедливі домагання Греції на болгарську територію в Родопській області, а також наполягали на надзвичайно великій сумі репарацій. Болгарська делегація переконливо відхилила ці домагання. Підтримана делегацією Радянського Союзу, Болгарія за договором, підписаним 10 лютого 1947 р., не позбавлялася своїх територій, було збережено її суверенітет і незалежність. Болгарія мала сплатити 75 млн.

доларів репарацій, з яких 50 млн. призначалось Греції, 25 млн. — Югославії. Підписанням мирного договору Болгарія значно розширила дипломатичні відносини з іншими країнами, в тому числі і з США та Англією, зміцнила своє міжнародне становище.

Успіхи народно-демократичної влади викликали злобу й невдоволення ворожих елементів. Антинародна опозиція з покидьків від БЗНС і соціал-демократичної партії, а також партії демократів-монархістів, розгорнула активну боротьбу проти уряду Вітчизняного фронту та його політики. Опозиційна преса виступала з наклепницькими статтями на адресу болгарського уряду, намагаючись скомпрометувати його соціально-економічні й політичні заходи. На селі велась пропаганда проти створення трудових кооперативних землеробських господарств (ТКЗГ), куркулі в окремих місцях навіть влаштовували спроби розграбити кооперативну худобу. Спираючись на буржуазні елементи всередині країни і на підтримку імперіалістичних кіл ззовні, опозиція змовилась з фашистськими організаціями «Цар Крум», «Нейтральний офіцер», «Військовий союз» та іншими повалити народно-демократичну владу. Центром змови була група Н. Петкова. Організуючи всілякі провокації та обструкції, опозиція розраховувала під час виведення радянських військ з Болгарії вчинити державний переворот. Але народ викрив підлі наміри ворожих сил. Керівники опозиційних партій, учасники змови були віддані до суду і покарані, партії розпущені, випуск реакційних газет припинено.

Дворічний план відбудови і розвитку народного господарства. Для всебічного зміцнення і дальшого розвитку народно-демократичної Болгарії уряд Вітчизняного фронту поряд з політичними заходами вів роботу і в галузі економічної політики. Стали стабільними ціни і валюта, велась боротьба із спекуляцією, вживались заходи, що врятували країну від голоду. У березні 1945 р. Болгарія уклала торговий договір з Радянським Союзом, за яким вона одержала бавовну, нафтові продукти, сільськогосподарські машини, медикаменти та інші товари. Допомога Радянського Союзу сприяла уникненню застою в деяких галузях промисловості і в розвитку сільського господарства.

Восени 1945 р. ЦК Робітничої партії намітив ряд заходів, серед яких передбачалось виробити державний план відновлення і розвитку народного господарства по шляху до соціалізму. У квітні 1947 р. Великі народні збори прийняли закон про дворічний народногосподарський план. У ньому ставилось завдання відбудувати зруйноване при фашизмі господарство і прискорити розвиток виробництва, щоб досягти й перевищити довоєнний рівень по всіх галузях. План передбачав також будівництво нових промислових підприємств, розвиток

електровиробництва, збільшення видобутку кам'яного вугілля, механізацію сільського господарства, розширення транспорту, внутрішньої і зовнішньої торгівлі.

Виконанню цього плану перешкождали серйозні труднощі. Адже промислові підприємства перебували в руках капіталістів, а сільське господарство з його дрібнотоварним виробництвом і відсталою технікою перебувало в досить тяжкому стані. Враховуючи це, Болгарська робітничка партія (комуністів) поставила питання про націоналізацію великої промисловості і шахт. 23 грудня 1947 р. Великі народні збори прийняли закон про націоналізацію промислових і гірничих підприємств. Основна маса підприємств (93%) стала загальнонародною власністю. Були також націоналізовані банки, велика нерухома власність у містах, ліси. Торгівля монополізувалась в руках держави.

Націоналізація промисловості і банків держави ліквідувала економічну базу болгарської буржуазії і створила передумови для будівництва основ соціалізму. «Націоналізація промисловості, — вказував Г. Димитров, — є найважливішим революційним заходом у господарстві, який остаточно утвердив плановий розвиток нашої країни на шляху до соціалізму».

Виконання народногосподарського плану стало справою творчого піднесення широких народних мас. Розгорнулося масове змагання за підвищення виробництва і продуктивності праці. Активну участь у господарчому житті відіграла молодь. В 1948 р. молодіжні бригади в країні охоплювали 250 тис. чоловік. Велику допомогу у відновленні і розвитку господарства надавав Радянський Союз, який постачав Болгарії різні машини.

У результаті виконання дворічного плану обсяг промислового виробництва країни перевищив довоєнний рівень на 75%; вдвоє зріс видобуток кам'яного вугілля і руди, виробництво електроенергії в 1948 р. становило 207, сільськогосподарських машин — 312, цукру — 242, борошна — 148% порівняно з довоєнним рівнем. У Болгарії з'явилися нові заводи і фабрики, розширилось будівництво водосховищ (язовірів), зросли капіталовкладення в нові промислові об'єкти, в будівництво залізниць і шосейних шляхів.

При безкорисливій допомозі СРСР в Болгарії досить інтенсивно перебудовувалось і механізувалось сільське господарство: створювались нові ТКЗГ, державні землеробські господарства (ДЗГ) і машинно-тракторні станції, які налічували на той час близько 500 тракторів. Незважаючи на саботаж, опір ворожих елементів на селі і засуху, сільське господарство у 1948 р. досягло значних успіхів. На кінець 1948 р. в країні налічувалось понад 1000 ТКЗГ.

В результаті успішного виконання дворічного плану в краї-

ні були створені передумови для дальшого розвитку народного господарства.

Прийняття нової конституції. У грудні 1947 р. Великі народні збори прийняли нову конституцію, яка, за висловом Г. Димитрова, була написана кров'ю «...героїчного і волелюбного народу, пролитою в багаторічній боротьбі проти монархо-фашистської і буржуазної тиранії».

Конституція відбивала принцип нового суспільно-економічного ладу, надавала широкі політичні права всім громадянам Болгарії незалежно від національності, раси чи віросповідання, від професії, освіти чи майнового стану. Жінки одержали рівні права з чоловіками. Основним принципом Конституції був принцип народного суверенітету. Вона юридично закріплювала народно-демократичний лад і забезпечувала будівництво соціалізму. У зв'язку з прийняттям нової конституції Г. Димитров сформував новий уряд, до складу якого увійшли: 14 комуністів, 5 членів БЗНС, 2 члени народної спілки «Ланки» і 2 соціал-демократи.

Успішна реалізація болгарським народом господарських і політичних заходів докорінно змінила співвідношення класових сил у країні на користь соціалізму. Щоб ще тісніше згуртувати всі патріотичні сили країни і спрямувати їх на виконання великих завдань, зміцнити Вітчизняний фронт, треба було дещо змінити програму й організацію останнього.

У лютому 1948 р. в Софії зібрався II конгрес Вітчизняного фронту, який мав велике значення в політичному житті Болгарії. Конгрес прийняв нову програму і статут, згідно з якими Вітчизняний фронт перетворився в єдину соціально-політичну організацію болгарського народу, яка працювала під керівництвом комуністичної партії, боролась за будівництво соціалізму. Віднині Вітчизняний фронт будувався, як партійна організація, з індивідуальним членством, первинними організаціями, виборним керівництвом і т. ін. Після цієї перебудови і прийняття Вітчизняним фронтом програми на побудову соціалізму спілка «Ланка» і Радикальна партія оголосили саморозпуск, оскільки члени цих партій входили до Вітчизняного фронту. Соціал-демократична та комуністична партії об'єдналися на основі принципів марксизму-ленінізму. В країні лишилось дві партії: Робітнича партія (комуністів) і Землеробський союз, який очистив свої ряди від куркульських елементів, прийняв нову програму соціалістичного будівництва під керівництвом робітничого класу та його революційної партії.

Зовнішня політика Народної Республіки Болгарії була діаметрально протилежна тій, яку вела болгарська буржуазія і царизм. Після укладення мирного договору Болгарія підписала ряд міжнародних договорів про дружбу, співробітництво, взаємодопомогу з Албанією, Румунією, Радянським Союзом,

Чехословаччиною, Польщею, Угорщиною. Ці договори були опорою тісної дружби з Радянським Союзом і країнами народної демократії, сприяли боротьбі за мир і безпеку народів.

V з'їзд БКП. Курс на соціалістичне будівництво. За перші чотири роки народно-демократичної влади в економіці і політиці Болгарії відбулися досить серйозні зміни. Відбудувавши народне господарство, Болгарська робітничка партія і уряд розпочали в країні розгорнуте соціалістичне будівництво.

В обстановці великого патріотичного піднесення в грудні 1948 р. зібрався V з'їзд Робітничої партії (комуністів). Це був перший з'їзд партії після встановлення диктатури пролетаріату. З політичним звітом ЦК партії виступив Г. Димитров. У доповіді розглядалися основні періоди розвитку партії від її заснування до 1948 р., висвітлювався характер збройного повстання 9 вересня, давалося наукове визначення суті народної демократії як своєрідної форми диктатури пролетаріату, визначалися головні завдання по будівництву соціалізму.

У зв'язку із зміною умов діяльності партії V з'їзд вніс деякі зміни в статут, а партія перейменовувалася в Болгарську комуністичну партію. Намічався також ряд заходів щодо поглиблення і завершення культурної революції, подолання впливу буржуазної ідеології у свідомості народних мас.

V з'їзд партії розглянув п'ятирічний план розвитку народного господарства, який передбачав індустріалізацію та електрифікацію країни, кооперування і механізацію сільського господарства на шляху будівництва соціалізму. План також передбачав ліквідацію економічної відсталості, створення власної важкої, хімічної, електричної промисловості, розвиток залізничного будівництва тощо. Враховуючи великий досвід Радянського Союзу, з'їзд схвалив соціалістичний метод індустріалізації країни — переважний розвиток важкої промисловості як основи прискореного розвитку всіх галузей народного господарства.

Розвиток народного господарства Болгарії в роки першої п'ятирічки. Виходячи з рішень V з'їзду БКП, Великі народні збори Болгарії 29 грудня 1948 р. прийняли закон про п'ятирічний план розвитку народного господарства (1949—1953 рр.). У плані передбачався розвиток промисловості з таким розрахунком і темпами, щоб співвідношення між промисловим і сільськогосподарським виробництвом змінилося з 30 : 70 у 1948 р. на 47 : 53 у 1953 р., між легкою і важкою промисловістю відповідно з 70 : 30 на 55 : 45. Рівень промислової продукції протягом п'ятирічки мав збільшитись порівняно з довоєнним в 4 рази. Такі зміни в співвідношенні головних галузей і груп народного господарства створювали необхідні передумови для перетворення країни з відсталої, аграрної в індустріально-аграрну.

Велика увага приділялась розвитку сільського господарства, його перебудові на соціалістичній основі. Планувалось кооперувати і забезпечити сучасною технікою 60% сільських господарств країни.

План передбачав дальше підвищення матеріального добробуту народних мас, розвиток науки, освіти, мистецтва та культури.

Завдяки самовідданій праці робітників і селян, безкорисливій допомозі Радянського Союзу і країн народної демократії перший п'ятирічний план болгарський народ виконав по основних показниках за 4 роки. За цей час було збудовано, реконструйовано і здано в експлуатацію понад 700 промислових підприємств, серед них — електроцентралі, слабострумний, машинобудівельний, азбестоцементний, два авторемонтних заводи, завод парових котлів та інші підприємства. Обсяг промислової продукції внаслідок виконання плану перегнав обсяг сільськогосподарської продукції.

Неухильне проведення генеральної лінії БКП на соціалістичне будівництво забезпечило досить швидкі темпи зростання соціалістичного сектора в народному господарстві. За роки п'ятирічки він зріс майже вдвічі і став пануючим в економіці Болгарії. Особливо швидко розвивалась у країні важка промисловість. Індустриалізація Болгарії значно полегшувалась завдяки допомозі СРСР та країн народної демократії. Після виконання п'ятирічного плану з'явилися такі галузі промисловості, яких або зовсім не було раніше, або вони перебували тільки в зародку: машинобудування, чорна і кольорова металургія, важка, хімічна, електрична, суднобудівна, целюлозна та інші види промисловості.

З 1948 по 1953 р. значно зросла кількість робітничого класу. Широко розгорнулось соціалістичне змагання і ударництво, рух новаторів виробництва. За 5 років уряд нагородив 12 716 працівників, з них 52 присвоєно високе звання Героя Соціалістичної Праці.

Значних успіхів досягло також сільське господарство. Кількість тракторів зросла з 3500 у 1944 р. до 12 295, комбайнів відповідно з 0 до 1363. Значно зросло використання штучних добрив, поливні площі порівняно з довоєнним рівнем збільшилися у 5,5 раза. Зросла урожайність. Протягом першої п'ятирічки була вирішена зернова проблема і закладені міцні основи соціалізму в болгарському селі.

Три чверті національного доходу в Болгарії йшло на задоволення матеріальних і культурних потреб трудящих, одна чверть — на розширення соціалістичного виробництва, освіти, охорону здоров'я тощо. Підвищився життєвий і культурний рівень робітничого класу і всіх трудящих країни. Середня річна реальна заробітна плата робітників промисловості зросла

порівняно з 1939 р. більш ніж на 30%. Значно поліпшилось постачання продовольчих і промислових товарів, відмінено карткову систему, проведено грошову реформу (1952 р.), кращими стали побутово-культурні умови життя трудящих. Розгорнулося житлове будівництво у містах і селах, було впроваджено безплатну медичну допомогу, відкрито нові школи, ліквідовано в основному неписьменність. Одним з яскравих показників поліпшення добробуту трудящих Болгарії є приріст населення. За 1948—1953 рр. продуктивний приріст населення країни підвищився з 8,6 до 12%.

Велике значення для реалізації першого п'ятирічного плану розвитку народного господарства Болгарії мала безкорисна допомога СРСР, а також Чехословаччини, Польщі, Німецької Демократичної Республіки та інших країн. Лише з 1945 по 1948 р. з Радянського Союзу болгарське господарство одержало матеріалів і різних машин, вартість яких перевищувала 23 млрд. левів. У роки першої п'ятирічки Радянський Союз постачав Болгарії будівельні матеріали і машини для нових промислових підприємств, направляв кваліфікованих фахівців різного профілю тощо. В СРСР навчалася значна кількість болгарської молоді.

Боротьба болгарського народу за соціалізм супроводжувалась завершенням демократичної перебудови суспільно-політичного життя країни.

У лютому 1949 р. був прийнятий закон про створення народних рад — органів місцевого управління, подібних до Рад депутатів трудящих у Радянському Союзі. Вибори в околітні місцеві ради, а також вибори народних засідателів, які відбулися в цьому ж році, виявили повну перемогу кандидатів Вітчизняного фронту. У вересні цього ж року Болгарія була поділена на округи, і відповідно до нового поділу створювались окружні народні ради. Народні ради, спираючись на підтримку мас, розгорнули широку господарську, освітню і культурну діяльність.

В боротьбі за побудову соціалізму велика роль належала Димитровській спілці народної молоді. Болгарський комсомол за прикладом ВЛКСМ брав активну участь у будівництві соціалістичного міста першої п'ятирічки — Димитровграда, він керував Димитровською піонерською організацією «Септемврійче». На кінець 1953 р. ДСНМ нараховувала понад 1 млн. юнаків і дівчат.

Зрослу політичну й господарчу активність демонстрували профспілки.

Значно розвинулась споживча кооперація.

2 липня 1949 р. болгарський народ спіткало тяжке горе — помер його великий син, видатний діяч міжнародного робітничого руху й безстрашний борець за інтереси трудящих усьо-

го світу Георгій Димитров. Біля керма країни став його соратник, один з найактивніших і авторитетних будівників нової Болгарії, Василь Коларов. Але, на жаль, 23 січня 1950 р. Коларов помер. На чолі уряду став В. Червенков.

Успіхи другої п'ятирічки. Успішно виконавши першу п'ятирічку, болгарський народ приступив до виконання другого п'ятирічного плану, основи якого розглядались на VI з'їзді Болгарської комуністичної партії, який відбувся в кінці лютого — на початку березня 1954 р. У директивах по другому п'ятирічному плану на 1953—1957 рр. передбачався дальший переважний розвиток важкої індустрії та сільського господарства на основі розгортання промислового виробництва.

У березні 1954 р. відбувся Пленум ЦК БКП, після якого секретарем ЦК став член Політбюро ЦК Тодор Живков.

У результаті виконання другого п'ятирічного плану в Болгарії виникла власна соціалістична промисловість, в тому числі і важка, машинобудування, кольорова і чорна металургія, хімічна промисловість. Співвідношення між обсягом промислової продукції і виробництвом сільського господарства становило 68 : 32. Промислова продукція у 1957 р. збільшилась порівняно з 1939 р. приблизно у 8 разів.

За своїм промисловим розвитком Болгарія до другої світової війни стояла на одному рівні з своїми сусідами — Грецією та Туреччиною. У 1956 р. промислова продукція Греції зросла порівняно з 1939 р. в 1,9, Туреччини — в 2,3, а Болгарії — майже в 6,7 раза. Найбільш значні будови другої п'ятирічки — металургійний завод ім. В. І. Леніна в Перніку, содовий завод ім. К. Маркса, олов'яно-цинковий завод в Кирджалі та інші підприємства, водосховища «Батак», «Іскір», «Студен кладенец».

Розвиваючи важку промисловість, комуністична партія діяла одночасно велику увагу розвитку виробництва товарів широкого споживання. Легка і харчова промисловість в основному задовольняли потреби населення у різних видах товарів. У результаті виконання другої п'ятирічки багато товарів, які Болгарія ввозила з-за кордону, почала виробляти вітчизняна промисловість, а деякі види продукції легкої і харчової промисловості почали надходити на міжнародний ринок.

Протягом другої п'ятирічки завершилась соціалістична перебудова сільського господарства. Це була велика історична перемога болгарського народу, видатний успіх політики партії в соціалістичному будівництві. На початку 1957 р. близько 92% землі перейшло у трудові кооперативні землеробські господарства, які дедалі повніше демонстрували свою перевагу над індивідуальними. На кінець другої п'ятирічки сільськогосподарська продукція країни зросла порівняно з 1948 р. майже на 20%. Значно збільшились прибутки членів ТКЗГ. Перемо-

га кооперативного ладу була яскравим свідченням того, що політика комуністичної партії повністю відповідає інтересам трудящого селянства. Цьому сприяла і участь Народної Республіки Болгарії в Раді Економічної Взаємодопомоги.

Історичну роль у житті БКП і болгарського народу відіграв квітневий Пленум ЦК БКП (1956 р.). Він різко засудив і рішуче відкинув культ особи В. Червенкова, ліквідував елементи суб'єктивізму і догматизму в практичній роботі, зміцнив принципи демократичного централізму, відновив внутріпартійну демократію, дав простір для розвитку творчих сил та ініціативи народних мас Болгарії. Цього ж року був сформований новий уряд на чолі з А. Юговим.

У 1957 р. національний дохід Болгарії був у 2,3 раза більший, ніж у 1939 р. і в 1,5 раза більший, ніж в 1952 р. У цей же час приблизно 78% національного доходу витрачалося на посереднє і безпосереднє задоволення потреб населення і приблизно 22% на дальший розвиток народного господарства, науки, культури, охорони здоров'я і т. д.

VII з'їзд БКП. Прискорення соціалістичного будівництва. У червні 1958 р. в Софії відбувся VII з'їзд БКП, в якому взяла участь 963 делегати. Від 36 країн на з'їзді були представлені гості — делегати від братніх комуністичних і робітничих партій. У звітній доповіді ЦК перший секретар ЦК БКП Т. Живков відзначив, що з відсталोї аграрної країни Народна Республіка Болгарія перетворилась у соціалістичну індустріально-аграрну країну з великим кооперативним і механізованим сільським господарством.

З'їзд одноставно приєднався до оцінки міжнародного становища, визначеного XX з'їздом КПРС, нарадою представників комуністичних і робітничих партій 1957 р. у Москві.

VII з'їзд БКП поставив головним економічним і політичним завданням наступного періоду дальше будівництво соціалістичного суспільства, створення матеріально-технічної бази соціалізму, підвищення соціалістичної свідомості трудящих і умов для повного задоволення їх зростаючих матеріальних і культурних потреб.

У прийнятій з'їздом директивах по розвитку господарства Народної Республіки Болгарії на 1958—1962 рр. підкреслювалось, що і в третій п'ятирічці індустріалізація країни повинна продовжуватись на основі переважного розвитку важкої промисловості і особливо металургії, машинобудування та хімічної промисловості. В сільському господарстві передбачалось підвищення продукції на одиницю площі оброблюваної землі і на душу населення з тим, щоб досягти рівня країни з інтенсивним сільським господарством.

Виконання цих завдань вимагало прискорених темпів соціалістичного будівництва і поліпшення методів партійного

керівництва всіма галузями господарського, політичного і культурного життя країни. Під гаслом прискореного будівництва соціалізму і дострокового виконання плану п'ятирічки за 3—4 роки партія мобілізувала народ на виконання великих завдань, накреслених VII з'їздом. В країні розгорнувся масовий рух за збільшення промислового виробництва, за розкриття і використання нових резервів. Укрупнялися ТКЗГ, вводився новий адміністративно-господарський поділ республіки. Замість 117 околиць і 13 округ країна поділялася на 30 округ. Проведена в 1958 р. перебудова державного і господарського апарату усунула надмірний централізм у партійному, державному і господарському керівництві, наблизила його до виробництва, забезпечила дальшу демократизацію життя в країні, розширила права і підвищила роль народних рад.

Під керівництвом комуністичної партії болгарський народ прискореними темпами створив матеріально-технічну базу соціалізму. Третю п'ятирічку він виконав за 3 роки. Ця велика перемога дала можливість приступити до здійснення четвертої п'ятирічки вже в 1961 р. За 1958—1961 рр. загальний суспільний продукт у Болгарії збільшився на 53,8, національний дохід на 43,1%, а капітальні вкладення зросли більше ніж удвоє. БКП доклала багато зусиль, щоб ліквідувати наслідки культу особи, зокрема уповільнений процес індустріалізації, відставання машинобудування, хімії, енергетики та інших галузей важкої промисловості.

Внаслідок виконання третьої п'ятирічки виплавка чавуну в 1961 р. зросла порівняно з 1957 р. майже в 4 рази, сталі—більше ніж у 2 рази, прокату—в 2,3 рази. Розпочалося будівництво великого металургійного комбінату в Кремиковцях. За цей же час обсяг виробництва свинцю, цинку і катодної міді виріс майже втричі. Значно розвинулась хімічна промисловість. Високими темпами будувались нові гідроелектроцентрали, в тому числі такий великий енергетичний комплекс, як «Мариця—Схід».

Після квітневого Пленуму ЦК БКП було вжито ряд заходів щодо поліпшення розвитку сільського господарства, підвищення матеріальної заінтересованості ТКЗГ і кооператорів у зростанні сільськогосподарського виробництва. Підвищились закупочні ціни на основні сільськогосподарські продукти, надавались фінансові пільги ТКЗГ і знизилась державні відпускні ціни на деякі товари та матеріали для сільського господарства. Було введено єдину систему закупок сільськогосподарських продуктів за договорами, пенсійне забезпечення селян-кооператорів, створено державно-кооперативний фонд для забезпечення гарантованого мінімуму у оплаті праці в ТКЗГ. Капіталовкладення держави і ТКЗГ в сільське господарство зросли з 141 100 тис. левів у 1956 р. до 376 700 тис. левів у

1961 р. Болгарія першою з європейських країн народної демократії перевела своє сільське господарство на соціалістичні рейки. Зросла його валова й товарна продукція. Якщо рівень їх у 1956 р. взяти за 100, то в 1961 р. вони становили відповідно 136,2 і 154,5.

За роки третьої п'ятирічки виробництво засобів споживання зросло на 61,4%, а порівняно з 1939 р.— у 9 разів. Реальні прибутки робітників і службовців (на душу населення) у 1961 р. збільшилися на 30, а селян на 59% порівняно з 1956 р.

Ударні трудові досягнення болгарського народу у достроковому виконанні третього п'ятирічного плану дали йому можливість у 1961 р. приступити до реалізації четвертого п'ятирічного плану.

За роки трьох п'ятирічок країна досягла чудових успіхів у розвитку економіки і культури. Повну і остаточну перемогу здобули соціалістичні виробничі відносини. Соціалістичний лад у Болгарії переміг назавжди, повністю і остаточо.

Рішення VIII з'їзду БКП — програма остаточного завершення будівництва соціалізму і поступового переходу до комунізму. 5—14 листопада 1962 р. у Софії відбувся VIII з'їзд Болгарської комуністичної партії, на якому було представлено 1055 делегатів, а також 63 делегації марксистсько-ленінських партій. З'їзд прийняв директиви розвитку господарства країни до 1980 р., а також новий Статут партії.

План господарського розвитку накреслив грандіозні завдання соціалістичного будівництва і поступового переходу до комунізму завдяки максимальному розвитку виробничих сил і збільшенню виробництва. VIII з'їзд БКП прийняв широку практичну програму завершення будівництва соціалізму і поступового переходу до будівництва матеріально-технічної бази комуністичного суспільства. До 1980 р. значно підвищиться виробництво промисловості і сільського господарства. Загальний обсяг промислової продукції збільшиться порівняно з 1960 р. у 6,5—7 разів, а сільськогосподарської продукції — у 2,5 рази. Національний дохід зросте у 4,5—5 разів.

З'їзд остаточно покінчив з шкідливими наслідками культу особи В. Червенкова. В звітній доповіді ЦК відзначалось також, що всіх, хто був незаконно репресований, повністю реабілітовано і відновлено в правах (Трайчо Костов та інші). З'їзд одностайно засудив порушення соціалістичної законності, вчинені В. Червенковим, Г. Цанковим і ін. Народні збори обрали новий уряд на чолі з Тодором Живковим.

Зовнішня політика Болгарської Народної Республіки. Перемога соціалістичної революції в 1944 р. означала корінний поворот у зовнішній політиці Болгарії. Вона перестала залежати від іноземного імперіалізму. Мирне співіснування стало основним принципом її зовнішньої політики, який впливає з

характеру народно-демократичної влади. Будуючи соціалізм, Болгарія веде невтомну боротьбу за збереження миру на земній кулі, за встановлення добросусідських відносин на Балканах.

Уклавши мирний договір в 1947 р., Болгарія кожного року розширює дипломатичні відносини з зарубіжними країнами, зміцнює своє міжнародне становище. Особливо велике значення має договір від 18 березня 1948 р. про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу з Радянським Союзом. Він ще більше скріпив історичну дружбу між народами двох країн, які зобов'язались вживати всіх заходів у боротьбі за мир і безпеку народів. Такі ж договори Болгарія уклала і з іншими державами соціалістичного табору.

Після заклику II Всесвітнього конгресу прихильників миру у Варшаві до парламентів усіх країн про збереження миру Народні збори Болгарії у грудні 1950 р. одностайно схвалили Закон про захист миру. Згідно з цим законом пропаганда війни в країні розглядається як найтяжчий злочин проти миру і народів. Під Стокгольмською відозвою про заборону атомної зброї у Болгарії було зібрано близько 6 млн. підписів, а під зверненням Всесвітньої ради миру 1956 р. про укладення пакту миру між п'ятьма великими державами підписалося майже все доросле населення. Болгарський народ рішуче виступив проти вживання бактеріологічної зброї американськими військами в Кореї.

У травні 1955 р. Болгарія разом з іншими соціалістичними країнами Європи підписала Варшавський пакт, мета якого — боротьба проти агресії, за мир і безпеку народів. Народна Республіка Болгарія підтримує всі заходи, спрямовані на послаблення міжнародної напруженості, на мирне врегулювання спірних питань. Завдяки здійсненню миролюбної незалежної політики Болгарія завоювала великий міжнародний авторитет.

Як член Організації Об'єднаних Націй Болгарія повністю підтримала пропозицію Радянського Союзу про негайне припинення випробувань атомної і водневої зброї, про роззброєння і організацію системи колективної безпеки в Європі і в усьому світі; вона домагається припинення американської агресії у В'єтнамі і мирного врегулювання в'єтнамського питання у відповідності з рішенням Женевської конференції 1954 р.

В 1964 р. Болгарія підписала договір з Грецією, внаслідок якого між грецьким і болгарським народами створились добрі економічні і культурні зв'язки, збільшився товарообмін. Болгарія відновила також відносини з Туреччиною. Болгарський уряд не припиняє боротьби за те, щоб перетворити Балкани і район Чорного моря в зону миру і дружби між народами.

Вірна марксизму-ленізму і пролетарському інтернаціо-

налізму Болгарська комуністична партія вживає всіх зусиль в напрямку зміцнення світового комуністичного і робітничого руху, за соціалістичну єдність, за активну боротьбу проти імперіалізму, колоніалізму і агресії.

Мужній, свободолюбивий болгарський народ впевнено будує своє нове життя.

2. ЧЕХОСЛОВАЦЬКА СОЦІАЛІСТИЧНА РЕСПУБЛІКА

Перемога національно-демократичної революції. В результаті розгрому гітлеризму і внутрішньої імперіалістичної реакції в Чехословаччині до влади прийшов трудовий народ на чолі з робітничим класом, керованим комуністичною партією. Розстановка класових сил в країні була в цей період надзвичайно складною. Політичну основу нового ладу складав Національний фронт чехів і словаків, в який під керівництвом комуністів входили робітники, селяни, дрібні підприємці, інтелігенція. Точилася боротьба між прогресивними і реакційними елементами в непролетарських партіях. Ліве крило соціал-демократичної партії на чолі з З. Фірлінгером активно співробітничало з комуністами, праве — підтримувало зв'язок з буржуазією. Рядові члени національно-соціалістичної і народної партій також чесно співробітничали з комуністами, а їх реакційне керівництво, виражаючи інтереси буржуазії, продовжувало мріяти про захоплення влади. Серед дрібної буржуазії міста і села Словаччини, яка знаходилася під впливом католицизму, досить великим авторитетом користувалась буржуазно-націоналістична демократична партія.

В цих умовах у країні характер класової боротьби пролетаріату проти буржуазії змінився. Політична лінія компартії спрямовувалась на мирне поступове переростання національно-демократичної революції в соціалістичну. В справі революційних перетворень комуністи мали можливість використовувати органи державної влади, поширювати вплив на народні маси, ізолювати буржуазію.

Фашистська окупація розорила народне господарство Чехословаччини. Знизилась продуктивність праці, невиспачало сировини, порівнюючи з 1938 р., вдвічі нижчою стала врожайність.

Щоб прискорити економічний і соціалістичний розвиток країни, необхідно було реконструювати і реорганізувати господарство. Згідно з Кошицькою програмою 19 травня 1945 р. був опублікований декрет про введення національного управління на підприємствах, банках, установах, які належали окупантам і зрадникам народу. 21 червня 1945 р. народно-де-

мократична влада опублікувала декрет про конфіскацію землі, худоби, запасів сільськогосподарської продукції, реманенту у німців, угорців і зрадників і про передачу безземельним і малоземельним селянам. Керуючись рішенням Потсдамської конференції, уряд Чехословаччини переселив німців, що проживали в окраїнних областях країни, до Німеччини. Заселення прикордонних районів чеськими і словацькими трудящими являло собою важливий революційний захід і сприяло забезпеченню демократичного розвитку республіки.

24 жовтня 1945 р. народні маси, керовані комуністами, примусили Бенеша підписати декрети про націоналізацію великої промисловості і банків. З рук капіталістів було вирвано всі підприємства гірничої і металургійної промисловості, 99% енергетичної, 77% хімічної і 73% металообробної промисловості, на яких працювало 62% загального числа робітників, зайнятих у промисловості. Одночасно в країні була проведена грошова реформа.

Декрети про конфіскацію землі, націоналізацію і грошову реформу одночасно схвалив весь трудовий народ.

У цей же час старий адміністративний апарат змінили демократичні органи влади, була перебудована армія, створено Корпус національної безпеки, покликаний охороняти завоювання народу. Словаччині надавалася широка автономія: в ній створювалися національні законодавчі і виконавчі органи.

Дворічний план. Боротьба за демократичні перетворення на селі. В березні 1946 р. відбувся VIII з'їзд КПЧ, який виробив програму, спрямовану на закріплення досягнутих успіхів, на завершення остаточної перемоги над буржуазією. З'їзд обрав новий Центральний Комітет.

Підтримана народом, комуністична партія перемогла на виборах до Законодавчих національних зборів, які відбулися в травні 1946 р. В Чехії, Моравії і Сілезії комуністи одержали 40,2% всіх голосів — більше ніж будь-яка партія. Законодавчі національні збори створили уряд на чолі з К. Готвальдом, до складу уряду, крім комуністів, увійшли представники інших партій.

Для забезпечення швидкої відбудови економіки країни, зміцнення політичного становища республіки комуністична партія у 1946 р. розробила дворічний план розвитку народного господарства (1947—1948 рр.), який передбачав його відбудову, початок індустріалізації Словаччини, а також доведення сільськогосподарського виробництва до рівня 1937 р.

В 1946 р. уряд виніс на всенародне обговорення законопроекти, спрямовані на перегляд аграрної реформи 1919 р. При підтримці трудового селянства комуністична партія поставила вимогу повної ліквідації поміщицького землеволодіння і проведення інших демократичних перетворень. Ці пропозиції, про-

голошені в квітні 1947 р. на масовому мітингу селян в м. Градець Кралоґе, носять назву Градецької програми.

Незважаючи на опір поміщицько-куркульських елементів, 11 липня 1947 р. уряд прийняв закон про ревізію земельної реформи 1919 р. В результаті здійснення його до рук трудящих селян перейшло 127 025 га землі. Протягом 1947 р. було схвалено й інші закони, які підірвали позиції буржуазії на селі і зміцнювали союз робітничого класу і селянства.

Історичне значення розгрому контрреволюційного заклоту в лютому 1948 р. Внутрішньополітичне становище в Чехословаччині в кінці 1947 р. різко загострилось. Буржуазія, переконуючись в тому, що її вплив на маси катастрофічно падає, при підтримці західних імперіалістів вирішила дати генеральний бій революційним силам. Контрреволюційні елементи намагались порушити продовольче постачання, вдавались до диверсій і саботажу, проводили антикомуністичну пропаганду серед населення, гальмували виконання дворічного плану.

Реакціонери намагались перешкодити дружбі і співробітництву чеського і словацького народів з Радянським Союзом і країнами народної демократії, ізолювати комуністів. Буржуазні елементи, що засіли в органах міністерства зовнішньої торгівлі, зміцнювали економічні зв'язки з капіталістичними країнами, намагались примусити уряд укласти договори з імперіалістичними державами і прийняти американську «допомогу» за планом Маршалла. Така антинаціональна діяльність реакціонерів загрожувала поставити Чехословаччину в економічну і політичну залежність від імперіалістичного Заходу, звернути країну з соціалістичного шляху.

Антинародну змову очолили керівники національно-соціалістичної і народної партій. До них приєдналися словацька демократична партія і праве крило соціал-демократів. Дії змовників спрямовували іноземні розвідки, а також американський посол Стейнгард і папський нунцій Ріттер. Так всередині Національного фронту виник фронт внутрішньої реакції. Як виявилось згодом, контрреволюційну змову підтримував тодішній президент Бенеш. План змовників полягав у тому, щоб паралізувати діяльність уряду, усунути з нього комуністів і віддати владу до рук буржуазії.

Комуністична партія мобілізувала всі сили для захисту народно-демократичного ладу. Перш за все треба було забезпечити постачання населення продовольством, розчистити органи національного фронту від агентів реакції, згуртувати всі демократичні сили країни навколо партії.

Успішне виконання дворічного плану змусило контрреволюцію прискорити виступ. Він мав розпочатися у лютому 1948 р. На підтримку його на чехословацько-баварському кордоні США зосередили свої війська.

17 лютого реакційні міністри зірвали засідання уряду, вимагаючи обговорення діяльності міністерства внутрішніх справ. 20 лютого 12 міністрів-реакціонерів подали у відставку, намагаючись викликати урядову кризу.

На захист завоювань революції виступили трудящі Чехословаччини. По всій країні відбувались могутні демонстрації і мітинги. Народ був готовий всіма силами і засобами захищати демократичні завоювання від зазіхань контрреволюції та її іноземних натхненників; створювались загони народної міліції, комітети дії Національного фронту, озброювались робітники підприємств.

21 лютого на Староместській площі Праги відбувся багатотисячний мітинг, на якому Клемент Готвальд від імені КПЧ закликав трудящих дати відсіч намаганням внутрішньої і зовнішньої контрреволюції скинути народний лад. Наступного дня (22 лютого) з'їзд представників фабрично-заводських рад і профспілкових організацій зажадав дальшого проведення революційних перетворень і усунення реакціонерів з уряду. 24 лютого відбувся загальний страйк протесту проти дій реакції, в якому взяло участь понад 2,5 млн. чоловік. Селянські маси активно підтримали робітничий клас.

Під тиском народу президент Бенеш був змушений прийняти відставку міністрів-реакціонерів і підписати декрет про призначення нового уряду, сформованого Клементом Готвальдом. 25 лютого о п'ятій годині вечора на багатотисячному мітингу трудящих, які зібрались на Вацлавській площі Праги, К. Готвальд доповів народові про ліквідацію контрреволюційного заклоту.

З'їзд селян, що відбувся 28—29 лютого в Празі, підтримав заходи уряду і вимагав проведення демократичної земельної реформи.

Досягнута мирним шляхом перемога робітничого класу і трудящих в лютому 1948 р. була знаменною за своїм класовим змістом подією. Реакція зазнала поразки. Буржуазія вже не мала політичної бази. Влада народної демократії стала виконувати функції диктатури пролетаріату. Чехословаччина безповоротно увійшла до табору демократії і соціалізму.

Завершення революційно-демократичних перетворень. Після лютневої перемоги новий уряд Чехословаччини продовжував далі зміцнювати народний лад.

Знищувались залишки політичної влади буржуазії: усувались з органів державного апарату її представники; більш демократичною стала судова система, вступив у дію ряд найважливіших законів.

30 травня 1948 р. відбулися вибори до Національних зборів, які закінчились повною перемогою Національного фронту. Остаточо втративши довір'я народу, Бенеш подав у відставку.

Президентом було обрано К. Готвальда, головою уряду став А. Запотоцький. Це свідчило про ще одну видатну політичну перемогу робітничого класу.

Важливе значення в справі соціалістичного будівництва мало об'єднання 27 червня 1948 р. комуністичної і соціал-демократичної партій в єдину КПЧ, ідеологічною основою якої став марксизм-ленінізм. Восени цього року Комуністична партія Словаччини організаційно об'єдналась з КПЧ і стала її складовою частиною.

Реакція втратила свої позиції в непролетарських політичних партіях (національно-соціалістичній, народній і демократичній). Ряд реакційних лідерів цих партій емігрували на Захід, де розгорнули ворожу діяльність проти ЧСР. Частина найбільш передових національних соціалістів вступила до лав КПЧ. Словацька демократична партія розпалась. В непролетарських партіях проходив процес відродження. Прогресивні елементи національно-соціалістичної партії створили нову Чехословацьку соціалістичну партію, відродилися (під своїми колишніми назвами) партії народна і свободи. В Словаччині виникла нова партія — Партія словацького відродження.

В цих партіях згуртовувались ті трудящі, які активно підтримують програму соціалістичного будівництва в країні, але з різних причин (перш за все ідеологічного характеру) не стали членами КПЧ. Тому жодна з цих некомуністичних партій не протидіє, а, навпаки, активно підтримує лінію соціалістичного будівництва, вироблену комуністичною партією.

Для переходу на рейки соціалістичного будівництва після усунення буржуазії від політичної влади необхідно було здійснити революційну реорганізацію економіки і зокрема довести до кінця демократичні перетворення на селі. Законом про земельну реформу встановлювався максимальний розмір земельного наділу — 50 га для тих, хто особисто обробляв землю. Земля зверх 50 га викуплялась і передавалась безземельним і малоземельним селянам. В результаті цього останні одержали 120 тис. га землі, а всього, починаючи з 1945 р., — понад 4 млн. га землі і лісів, що становило третину території всієї країни.

Перемога в лютому 1948 р. дозволила завершити націоналізацію промисловості, транспорту, внутрішньої і зовнішньої торгівлі.

28 квітня 1948 р. Національні збори прийняли закон про націоналізацію усіх підприємств, на яких працювало понад 50 чоловік. Під дію цього закону підпали підприємства металургійної, гумової, хіміко-фармацевтичної та інших галузей промисловості. За 2 місяці 1948 р. держава націоналізувала 2653 підприємства і ліквідувала 10 тис. великих приватних торговельних фірм. Було введено монополію зовнішньої торгівлі.

В середині 1948 р. на націоналізованих підприємствах працювало вже 95% робітників і службовців.

Завершення націоналізації повністю підірвало економічне панування буржуазії в найважливіших галузях народного господарства. Командні висоти в економіці перейшли до рук народно-демократичної держави. Це створило умови для соціалістичного перетворення всього господарства, відкрило шлях до будівництва основ соціалізму в країні.

Соціально-економічні і політичні завоювання чехословацького народу закріпила нова Конституція Чехословацької республіки, яка 9 травня 1948 р. після всенародного обговорення була затверджена Національними зборами.

Курс на будівництво соціалізму. Перший п'ятирічний план. Перемога чехословацького народу в лютому 1948 р., зміцнення диктатури пролетаріату, початок соціально-економічних перетворень в народному господарстві створили передумови для будівництва основ соціалізму. Змінилась і класова розстановка сил: вирішальною силою став робітничий клас, який об'єднав навколо себе мільйони трудящих. Велике значення для розвитку Чехословаччини по шляху соціалізму мала допомога Радянського Союзу і країн народної демократії.

У 1948 р. в економіці країни існувало три основні уклади — соціалістичний, дрібнотоварний і капіталістичний.

Вирішальні позиції в економіці належали соціалістичному сектору, який в 1948 р. давав 66% всього національного доходу, а в промисловості — 95%. Вся фінансова система, транспорт, зовнішня і оптова торгівля належали державі. Але в сільському господарстві крім соціалістичного сектора (держгоспів) існувало дрібнотоварне виробництво, до якого належали головним чином господарства трудящих селян, а в місті дрібні підприємства ремісників. В 1948 р. в цьому секторі було зайнято близько 39,6% всіх трудящих, а його доля в національному доході становила 14%. Капіталістичний сектор складала господарства куркулів, фабрикантів, великих ремісників. В промисловості в основному капіталістичний уклад перестав існувати.

Головним завданням цього періоду комуністична партія і народно-демократичний уряд вважали соціалістичну індустріалізацію країни і перетворення дрібного селянського виробництва у велике соціалістичне господарство.

У кінці 1948 р. трудящі республіки в основному виконали план розвитку народного господарства. Промислової продукції Чехословаччина випустила на 8% більше, ніж у 1937 р. Але структура економіки залишалась незмінною. Вона підходила для буржуазної держави, а не для країни, яка будує соціалізм. Розвинутою лишалась легка промисловість, а важка індустрія зростала нерівномірно. Молода держава мала доко-

рінно перебудувати структуру економіки, позбутися наслідків капіталістичної анархії виробництва і тим самим позбутись економічної залежності від імперіалістичних країн.

Ці завдання повинен був вирішити перший п'ятирічний план реконструкції народного господарства на 1949—1953 рр., прийнятий Національними зборами в жовтні 1948 р., який став початком соціалістичної індустріалізації країни.

Особливість і своєрідність соціалістичної індустріалізації Чехословаччини полягали в тому, що ще за капіталістичного ладу вона належала до промислово розвинутих країн з численними кваліфікованими кадрами робітників і технічною інтелігенцією. Але капіталістична структура промисловості не задовольняла потреб соціалістичного будівництва.

Згідно з планом значно збільшувався обсяг промислового виробництва. Промисловість мала розвиватися в 5 разів швидше, ніж за часів буржуазного ладу. Велика увага приділялась важкій промисловості, особливо машинобудуванню. Металобробна промисловість повинна була збільшити свою продукцію в два рази, виробництво металу — на 49%. Поряд з розвитком важкої індустрії п'ятирічним планом передбачалось розвивати і легку промисловість, особливо галузі, які безпосередньо зв'язані з народним споживанням. Перша п'ятирічка накреслила широкі перспективи індустріалізації Словаччини, промислове виробництво якої мало зрости в кінці п'ятирічки на 75%.

IX з'їзд КПЧ, що відбувся в травні 1949 р., схвалив завдання першого п'ятирічного плану, визнав генеральною лінією партії курс на побудову соціалізму.

Рішення IX з'їзду комуністичної партії викликали могутнє трудове піднесення трудящих мас. В країні розгорнувся всенародний рух за дострокове виконання завдань п'ятирічки. Імена робітника машинобудівельного заводу ім. Ярно Яна Брзобогатого, який став застрільником руху за ударні зміни і ударні тижні, шліфувальника Карела Кізлінка, який систематично перевиконував змінне завдання, токаря заводу ім. Г. Дмитрова в м. Летнянах Вацлава Свободи та інших швидко завоювали популярність в країні. З'явилося багато послідовників їх славних починань.

В 1949 р., в період підготовки до IX з'їзду КПЧ, соціалістичне змагання набуло масового характеру. В ньому брало участь вже 65% робітників промисловості, а число ударників досягло 200 тис. У 1952 р. в соціалістичне змагання включилось близько 4 тис. підприємств республіки.

Першочергове значення для успішного розв'язання питань будівництва соціалізму мало тісне співробітництво Чехословаччини з країнами соціалістичного табору, в першу чергу з Радянським Союзом, економічні зв'язки з яким з кожним ро-

ком розширялися. Вже в 1949 р. значна частина чехословацького імпорту (сировини, зерна і різного обладнання) припадала на долю СРСР. У 1951 р. було укладено економічну угоду з СРСР, за якою значно зріс товарообіг між двома країнами. Між Чехословацією і СРСР здійснювалось науково-технічне співробітництво, обмін спеціалістами.

У роки першої п'ятирічки різко намітилась диспропорція між сільським господарством і промисловістю. В зв'язку з цим набувало першочергового значення кооперування села.

На початку 1949 р. Національні збори прийняли закон про єдину сільськогосподарську кооперацію (ЄСГК), і відтоді в країні починають створюватись перші кооперативи. Спочатку їх було небагато (в травні 1949 р. лише 208). Згодом кооперативний рух набрав широкого розмаху. Вирішальне значення в цьому відіграв IX з'їзд КПЧ.

У сільському господарстві Чехословащини склалось 4 типи кооперативів. В найвищому — четвертому типі ЄСГК доходи розподіляються тільки по затраченій праці, в той час, як в інших формах кооперативних об'єднань при розподілі доходів враховувались ділянки землі, інвентар, внесений членами кооперативів.

Велику допомогу молодим кооператорам надавала держава.

Створювались МТС, викупалися машини у куркулів, робітничий клас направляв у села бригади, які безкоштовно допомагали селянам обробляти землю, збирати врожай. Селянам надавались державні кредити.

В перші роки п'ятирічки комуністична партія здійснила ряд заходів, спрямованих на зміцнення державного ладу молодій республіки. Змінився адміністративно-територіальний поділ країни, вступили в дію нові кримінальний і цивільний кодекси, відбулася демократизація і переозброєння сучасною технікою армії.

Героїчна праця трудящих, використання внутрішніх резервів, дальший розвиток економічного співробітництва країн соціалістичного табору дали змогу партії підвищити планові завдання п'ятирічки майже по всіх галузях народного господарства. Це збільшило економічний потенціал країни, її обороноздатність.

У 1953 р. перший п'ятирічний план був завершений. Загальний рівень промислової продукції на цей час зріс порівняно з 1948 р. на 93%, а національний доход від промисловості — відповідно з 56 до 70%.

Одночасно на користь важкої індустрії докорінно змінилась структура промисловості і співвідношення між легкою і важкою промисловістю. Важке машинобудування стало провідною галуззю чехословацької промисловості, основою соціалістичного будівництва.

За роки п'ятирічки значно зріс соціалістичний сектор, який став пануючим в усіх галузях народного господарства республіки, за винятком сільського господарства. В 1953 р. доля соціалістичного сектора в промисловості становила 99,6, на транспорті — 100, у будівництві — 99,9, а в роздрібній торгівлі — 99,6%.

П'ятирічка докорінно змінила економіку Словащини. З аграрного краю вона перетворилась в індустріальний. За п'ятирічку у ній було побудовано 125 нових підприємств, реконструйовано 109 великих заводів і фабрик. Питома вага валової продукції промисловості Словащини в 1953 р. становила 70% проти 40 в 1937 р.

В останні роки п'ятирічки великих успіхів досягло кооперування сільського господарства. Якщо в 1948 р. в Чехословащині налічувалось тільки 28 кооперативів, то в кінці п'ятирічки виробничі кооперативи існували в половині всіх сіл країни і обробляли разом з держгоспами 44% всієї орної землі. Велику допомогу ЄСГК надавали МТС, які в кінці 1953 р. мали 19 тис. тракторів і 819 зернокомбайнів.

Виконання першого п'ятирічного плану мало велике значення для побудови основ соціалістичного суспільства в Чехословацькій республіці.

Розвиток народного господарства Чехословащини в 1954—1955 рр. У березні 1953 р. помер К. Готвальд — керівник чехословацьких комуністів, перший народний президент Чехословацької республіки. Першим секретарем ЦК став Антонін Новотний. В минулому робітник-металіст, член компартії з дня заснування, А. Новотний є визначним борцем за соціалістичну Чехословащину, користується великою повагою і авторитетом серед трудящих. Після смерті А. Запотоцького А. Новотного обрано президентом Чехословацької республіки. Комуністична партія Чехословащини ще тісніше згуртувалася навколо свого Центрального Комітету. Ще більш зміцніла дружба і співробітництво між радянським і чехословацьким народами. X з'їзд КПЧ, який відбувся в червні 1954 р., підтвердив правильність генеральної лінії партії в справі здійснення соціалістичної індустріалізації, розробив конкретну програму дальшого розгортання будівництва соціалізму. З'їзд підкреслив, що й надалі основою зміцнення народного господарства буде переважний розвиток важкої індустрії, насамперед машинобудування.

Для того щоб привести у відповідність перспективні плани Чехословащини і країн соціалістичної системи, чехословацький уряд прийняв рішення розвивати народне господарство в 1954—1955 рр. на основі річних планів. Головним у розвитку економіки в цей період була ліквідація диспропорцій в народному господарстві.

В 1954—1955 р. економіка Чехословаччини досягла значних успіхів. Приріст промислової продукції в 1955 р. складав 10%. В цілому ж виробництво промислової продукції порівняно з 1937 р. зросло в 2,5 раза.

Ці досягнення економіки Чехословацької республіки стали можливі завдяки поліпшенню керівництва і планування в промисловості, подоланню формалізму в соціалістичному змаганні, розробці і впровадженню нової техніки, автоматизації і механізації виробництва.

В цей же час партія вжила конкретних заходів по зміцненню ЄСГК. У лютому 1955 р. II з'їзд ЄСГК підсумував успіхи в кооперативному русі. Пленум ЦК КПЧ у 1955 р. поставив завдання перед партією залучити до кооперативів основну масу селянства.

Реорганізація національних комітетів значно розширила їх компетенцію як місцевих органів влади. На перших виборах до національних комітетів, які відбулись у травні 1954 р., комуністична партія одержала велику перемогу. З 98,3% виборців, що взяла участь у виборах, 93,6% віддали свої голоси за кращих представників робітничого класу, трудового селянства та інтелігенції.

Слідом за виборами до місцевих органів влади на основі нового виборчого закону від 23 листопада 1954 р. відбулись вибори до Національних зборів Чехословацької республіки, які теж закінчились повною перемогою Національного фронту. Це свідчило про те, що трудовий народ підтримує курс КПЧ, взятий на побудову соціалістичного суспільства.

Другий п'ятирічний план. Історичні рішення XX з'їзду КПРС з основних проблем сучасності плідотворно вплинули на діяльність Комуністичної партії Чехословаччини. На пленумі ЦК КПЧ, який відбувся після XX з'їзду КПРС, була проаналізована діяльність компартії. Пленум вказав, що XX з'їзд КПРС створив передумови для корінного перелому в діяльності партії, в посиленні її керівної ролі в усіх галузях народного господарства і культури. Для вирішення основних питань відбулася внутріпартійна дискусія, в ході якої гостро критикувались недоліки внутріпартійного життя, вносились пропозиції про поліпшення діяльності партії. Дискусія сприяла зростанню активності рядових членів партії і мала велике значення для дальшого будівництва соціалістичного ладу.

У червні 1956 р. в Празі почала свою роботу загальнодержавна конференція КПЧ, яка велику увагу приділила обговоренню проекту директив по другому п'ятирічному плану розвитку народного господарства на 1956—1960 рр. Виконання цього плану гарантувало створення в основному матеріально-технічної бази соціалізму.

Директиви по другому п'ятирічному плану передбачали зав-

дяки раціональному використанню природних і економічних ресурсів та дедалі зростаючому співробітництву з державами соціалістичного табору забезпечити швидкий розвиток продуктивних сил, особливо важкої індустрії, зокрема машинобудування. Промислове виробництво порівняно з 1955 р. мало зрости на 54, продукція машинобудування — на 85, а сільськогосподарське виробництво — на 30%.

У період виконання завдань другої п'ятирічки ЦК КПЧ розробив і здійснив конкретні заходи, спрямовані на дальше піднесення народного господарства. Навесні 1958 р. партія провела перебудову управління промисловістю; було спрощено відносини між галузевими міністерствами і підприємствами, об'єднано більшість дрібних підприємств, майже наполовину скорочено штати міністерств і відомств.

Реорганізація створила умови для широкого залучення народних мас до керівництва народним господарством, забезпечила більшу гнучкість і ефективність в управлінні економікою.

Для розвитку народного господарства Чехословаччини мало велике значення дальше розширення економічного співробітництва з країнами соціалістичного табору і особливо з Радянським Союзом. Протягом другої п'ятирічки СРСР збільшав поставки сировини, машин і виробничого устаткування. Підписана весною 1958 р. радянсько-чехословацька угода сприяла виробничому кооперуванню з СРСР і забезпечила дострокову стабілізацію виробничих програм.

У роки другої п'ятирічки значно зросли творча ініціатива і ентузіазм трудящих мас Чехословаччини. Широко розгорнувся патріотичний рух за соціалістичну працю, який виник в кінці листопада 1958 р. за прикладом руху за комуністичну працю в Радянському Союзі. Рух за соціалістичну працю став великою силою в боротьбі за завершення будівництва соціалізму в Чехословаччині.

Перемога соціалізму в Чехословаччині. Прийняття нової конституції. XI з'їзд Комуністичної партії Чехословаччини, який відбувався 18—21 червня 1958 р., підбив підсумки боротьби і перемог чехословацького народу. З'їзд відзначив, що докорінні зміни, які відбулись в економічному і суспільному житті республіки, своїм наслідком мали те, що «в Чехословаччині фактично ліквідована експлуатація людини людиною і в основному побудовані основи соціалізму...». Виходячи з цього, XI з'їзд КПЧ накреслив конкретну програму завершення будівництва соціалізму в країні. З'їзд поставив завдання протягом двох років завершити кооперування сільського господарства, ліквідувати залишки антагоністичних класів, далі розвинути продуктивні сили країни на основі сучасної техніки, по-

глибити і удосконалити соціалістичну демократію, зміцнити морально-політичну єдність народу в дусі марксизму-ленінізму, завершити культурну революцію.

За два роки, що минули після з'їзду, чехословацький народ досяг серйозних успіхів в усіх галузях соціалістичного будівництва. На кінець 1960 р. було виконано завдання другої п'ятирічки, здійснено в основному головні накреслення XI з'їзду КПЧ.

Обсяг промислової продукції за 1956—1960 рр. збільшився на 66%. Швидкий розвиток машинобудування, хімічної, паливної галузей промисловості привів до корінної зміни структури економіки республіки. Машинобудування стало провідною галузю народного господарства. З 1948 по 1960 р. у Чехословаччині побудовано близько 50 нових машинобудівельних заводів. У 1960 р. продукція машинобудування порівняно з 1955 р. збільшилась на 94,3%, в ньому працювало 32% всієї кількості робітників республіки.

В 1960 р. партія завершила кооперування сільського господарства. Соціалістичний сектор став основою всього сільсько-господарського виробництва. Ним вироблялося 89,4% сільсько-господарської продукції, з якої 69,3% припадало на ЄСГК.

За 15 років народної влади в Чехословаччині рівень промислового виробництва збільшився порівняно з 1937 р. в 4 рази, а продуктивність праці — в 2,8 раза.

Обсяг промисловості Словаччини, яка стала індустріальною, зріс за роки другої п'ятирічки на 90%, в 10 разів перевищивши рівень 1937 р.

По виробництву основних видів промисловості на душу населення Чехословаччина випередила Францію та Італію, по виробництву електроенергії — Японію, по виробництву сталі — Швецію, Францію, Австрію, по видобутку вугілля — Японію, Канаду, Францію, Італію.

Значно зріс добробут трудящих. Реальна заробітна плата робітників і службовців збільшилась на 24%.

5—7 липня 1960 р. відбулась загальнодержавна конференція Комуністичної партії Чехословаччини, яка підбила виконання рішень XI з'їзду КПЧ. Конференція констатувала, що в Чехословаччині за короткий історичний строк переіграв соціалістичний лад. Конференція затвердила проект нової Конституції.

Після всенародного обговорення 11 липня 1960 р. Національні збори Чехословаччини прийняли нову Конституцію, яка проголосила перемогу соціалізму в країні. Ця велика історична перемога відбилася в назві Чехословацької держави, яка стала називатись Чехословацькою Соціалістичною Республікою.

В Конституції знайшли своє відображення основні досягнення КПЧ і трудового народу в соціально-економічній і політичній галузі: утворення соціалістичної держави, заснованої

на міцному союзі робітників, селян та інтелігенції на чолі з робітничим класом, утвердженням соціалістичної власності на засоби виробництва, зміна класової структури Чехословаччини і розв'язання складної національної проблеми.

Нова Конституція ЧССР є конституцією переіграного соціалізму. Вона законодавчо закріпила головний підсумок діяльності КПЧ і народів Чехословаччини — перемогу соціалізму. Чехословацька Соціалістична Республіка, таким чином, стала другою в світі, після Радянського Союзу, країною, в якій остаточно переіграв соціалізм.

Третій п'ятирічний план. Боротьба за побудову розвинутого соціалістичного суспільства. Загально-державна партійна конференція 1960 р. схвалила проект третього п'ятирічного плану розвитку народного господарства на 1961—1965 рр., спрямований на забезпечення будівництва розвинутого соціалістичного суспільства і створення передумов для поступового переходу до будівництва комунізму.

Згідно з цим планом передбачався дальший розвиток важкої індустрії, збільшення обсягу промислового виробництва на 56%; випуск промислової продукції мав в шість разів перевищити рівень буржуазної Чехословаччини; продукція машинобудування порівняно з 1960 р. повинна була зрости на 76, а сільськогосподарське виробництво на 22—23%. КПЧ висула завдання до кінця п'ятирічки зробити життєвий рівень народу вищим, ніж у будь-якій капіталістичній країні. За п'ять років було заплановано збудувати 482 тис. квартир, тобто на 152 тис. більше, ніж у 1956—1960 рр.

Величні перспективи будівництва розвинутого соціалістичного суспільства надихали трудящих ЧССР на нові трудові подвиги. В 1961 р. обсяг промислового виробництва збільшився, порівнюючи з 1960 р., на 8,9%, а кількість робітників і службовців у промисловості зросла на 83 тис. чоловік. Швидкими темпами зростає машинобудування.

Широко розгорнулось в країні соціалістичне змагання за зниження трудомісткості виробничих процесів при одночасному підвищенні якості продукції, за перевиконання плану без додаткових асигнувань з державного бюджету.

Важливу роль у виконанні і перевиконанні виробничих планів відіграють бригади соціалістичної праці, кількість яких в 1961 р. у народному господарстві досягла 7900, 77 тис. бригад боролись за це почесне звання. Успішно будують розвинуте соціалістичне суспільство і трудівники села.

КПЧ і трудящі країни рішуче виступили за знищення залишків буржуазної ідеології, за те, щоб комуністичні ідеї проникли в свідомість трудящих і стали основою їх діяльності.

Виняткове значення для діяльності Компартії Чехословаччини мають історичні рішення з'їздів КПРС і нова Програ-

ма КПРС, які з усією повнотою висвітлюють найважливіші теоретичні і практичні питання розвитку світової системи соціалізму.

Питання дальшого розвитку соціалістичного суспільства в ЧССР обговорив XII з'їзд КПЧ, який відбувся у 1962 р. З'їзду передувало відкрите партійне обговорення документа «Про перспективи дальшого розвитку нашого соціалістичного суспільства», в якому були намічені заходи розвитку соціалістичної демократії.

З'їзд констатував, що період між XI і XII з'їздами КПЧ ознаменувався новими успіхами в соціалістичному будівництві. З 1958 по 1962 р. обсяг промислового виробництва збільшився на 44%, національний доход на 25%, соціалістичний сектор у сільському господарстві охоплює 88,9% всієї землі. Реальна зарплата трудящих зросла на 13%, за останні 4 роки здано 315 тис. нових квартир.

Проаналізувавши головні напрямки дальшого розвитку економіки республіки, XII з'їзд КПЧ намітив основне завдання народного господарства ЧССР — підняти сільське господарство до рівня промисловості, що сприятиме пропорціональному розвитку народного господарства в майбутньому. Для цього перш за все слід підвищити врожайність полів за рахунок вживання штучних добрив, яких в 1970 р. вироблятиметься в 3 рази більше, ніж в 1963 р. XII з'їзд вказав, що боротьба за технічний прогрес є основним напрямком господарської діяльності комуністичної партії. Важливе місце в системі заходів, які сприятимуть зростанню продуктивності праці в промисловості ЧССР, є науково-технічні досягнення, а також концентрація виробництва по окремих галузях і ділянках.

Комуністична партія Чехословаччини в останній період вжила ряд заходів, спрямованих на підвищення рівня наукового планування і управління народним господарством. На пленумі ЦК КПЧ, який відбувся у вересні 1963 р., було прийнято рішення про створення при Центральному Комітеті партії комісії — економічної, сільськогосподарської, ідеологічної з питань життєвого рівня.

Значну увагу партія і уряд Чехословацької Соціалістичної Республіки приділяють розвитку великої хімії. До 1960 р. хімічна промисловість по суті розвивалась такими ж темпами, як і все народне господарство в цілому, тому вона не могла істотно впливати на зміну структури промисловості. За останні три роки темпи розвитку хімії прискорились. За 1961—1963 рр. промислова продукція зросла на 15%, а хімічна — на 28—29%. XII з'їзд КПЧ в своїх рішеннях вказав, що хімія повинна стати другою сировинною базою для машинобудівельної, будівельної і текстильної промисловості, могутнім засобом для розвитку сільськогосподарського виробництва.

Головним завданням народного господарства буде ліквідація найближчим часом диспропорції між промисловістю і сільським господарством, укрупнення і спеціалізація машинобудування. Металургійна промисловість в 1970 р. має виробити 12 млн. т сталі.

З'їзд накреслив величні перспективи розвитку сільського господарства, організації крупнотоварного сільськогосподарського виробництва, інтенсифікації рослинництва на основі раціонального використання земельного фонду.

З'їзд прийняв рішення про вдосконалення партійного керівництва господарством.

Велике значення для будівництва нового ладу має розвиток освіти в країні. Вже через 20 років Чехословаччині треба мати в 6,5 рази більше працівників з вищою освітою і в 4 рази з середньою спеціальною. В зв'язку з цим партія і уряд передбачають в 1970 р. збільшити кількість студентів в два рази.

Велика увага приділяється також питанням ідеологічного виховання трудящих і особливо молоді. В своїй виховній роботі КПЧ керується моральним кодексом будівника комунізму, сформульованого в Програмі КПРС. Основний зміст ідеологічної роботи партії — виховання активних будівників комуністичного суспільства.

Комуністична партія Чехословаччини останнім часом вжила ряд заходів, спрямованих на поліпшення керівництва розвитком економіки країни. На січевому та квітневому (1965 р.) пленумах ЦК КПЧ були затверджені принципи удосконалення системи планового керівництва народним господарством і схвалені директиви по п'ятирічному плану розвитку на 1966—1970 рр.

У цих документах сформульовано найважливіші завдання, які стоять перед економікою ЧССР на етапі завершення соціалістичного будівництва.

П'ятирічний план розвитку народного господарства Чехословаччини 1966—1970 рр. не передбачає високих темпів розвитку. Його мета — створити насамперед основу для дальшого економічного розвитку, підготувати зміни структури виробництва, посилити впровадження досягнень науки і техніки в народне господарство.

З 1966 по 1970 р. обсяг промислової продукції республіки зросте на 32—33, будівництва — на 15—16, обсяг товарної сільськогосподарської продукції — на 32—33%. Підвищиться продуктивність праці, розшириться капітальне будівництво, на яке виділено на 23% коштів більше, ніж в період з 1961 по 1965 р.

Інтенсифікація сільського господарства сприятиме зростанню його ефективності.

Успішному розвитку економіки сприяє введена з 1 січ-

ня 1966 р. нова система планового керівництва народним господарством, яка спрямована на підвищення принципу матеріальної заінтересованості підприємств і трудящих, активне використання закону вартості і товарно-грошових відносин, створення умов для дальшого розвитку міжнародного поділу праці в рамках Ради Економічної Взаємодопомоги.

Розквіт співробітництва ЧССР з СРСР та іншими країнами соціалістичної системи, зміцнення її міжнародного авторитету. Піднесенню економіки ЧССР сприяє тісне співробітництво з усіма країнами соціалістичної системи і особливо з Радянським Союзом. З року в рік зростають поставки з Радянської країни багатьох видів сировини, продовольчих товарів, машин і устаткування. На базі криворізької руди споруджується найбільший в країні східнословачький металургійний комбінат потужністю понад 4 млн. т сталі на рік.

На базі радянської нафти, яка надходить з недавно спорудженого нафтопроводу «Дружба», виникає нова галузь промисловості — нафтохімія. СРСР надав велику допомогу ЧССР у створенні інституту ядерної фізики, атомної електростанції, спорудженні ряду нових заводів і фабрик. Чехословаччина поставляє СРСР продукцію машинобудування: електровози, тепловози, різне обладнання, товари широкого вжитку.

Восени 1963 р. уряди дружніх держав продовжили на 20 років дію Договору про дружбу, взаємодопомогу і післявоєнне співробітництво і підписали угоду про створення міжурядової комісії по економічному і науково-технічному співробітництву, головним завданням якої є вирішення питань, зв'язаних з координацією поточних та перспективних народногосподарських планів. Комісія займеться також проблемами спеціалізації і кооперування основних галузей виробництва.

Будучи членом Ради Економічної Взаємодопомоги, ЧССР співробітничав і з іншими соціалістичними країнами на базі міжнародного соціалістичного поділу праці. Республіка спеціалізується на виробництві електровозів, тепловозів, автомобілів, тракторів, устаткування для металургійної, хімічної, харчової і легкої промисловості. Вона має ряд договорів і угод з соціалістичними країнами. Такі договори укладені з Польською Народною Республікою про будівництво заводів для виробництва тракторів, з НДР — про виробництво продуктів з калію, а також устаткування для цементних і цукрових заводів і вантажних автомобілів, з Болгарією — про поставку комплексного устаткування для гідроелектростанцій і мукомольного виробництва тощо.

ЧССР співробітничав з економічно слабозвинутими країнами, подає значну допомогу народам, які визволились з колоніального ярма, вона споруджує в Індії кілька електростанцій, цукрових заводів, в Ірані — електростанції та взуттєві фабрики.

Розвиваються економічні відносини і з країнами Латинської Америки. В 1958 р. укладено угоди про поставку в Аргентину комплексного устаткування для теплоелектростанцій.

Зростає міжнародний авторитет Чехословацької Соціалістичної Республіки. Вона має дипломатичні представництва більш ніж у 50 країнах світу і бере участь більш ніж у 100 міжнародних організаціях.

Разом з Радянським Союзом і усіма соціалістичними країнами ЧССР активно проводить політику миру і міжнародного співробітництва, бореться за заборону атомної зброї та інших засобів масового винищення, виступає проти відродження західнонімецького мілітаризму та реваншизму, за створення дійової системи колективної безпеки.

3. ПОЛЬСЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА

Боротьба за зміцнення народно-демократичного ладу. Визволення Польщі з-під гніту окупантів і встановлення в країні народно-демократичної влади відкрили перед польським народом широкі перспективи побудови нового суспільства.

Важливе значення для зміцнення міжнародного становища Польщі мала Ялтинська конференція, що відбулася в лютому 1945 р. з участю керівників Радянського Союзу, США й Англії. Антипольським планам представників західних країн, що передбачали перетворення Польщі у відрізаних від моря, нежиттєздатну, залежну від імперіалістичних країн, державу перешкодила радянська делегація. Представники США й Англії поклали перед необхідністю офіційно визнати права Польщі на п'ястовські землі. Радянська делегація, незважаючи на опір США й Англії, добилась також створення уряду Національної єдності на основі вже існуючого демократичного Тимчасового уряду. Під час переговорів було досягнуто угоди про поповнення складу Тимчасового уряду деякими представниками емігрантського уряду в Лондоні (Миколайчиком, Попелем та ін.).

28 червня 1945 р. почав роботу уряд Національної єдності, який визнали і західні держави. Це свідчило про перемогу в країні демократичного табору, який очолив управління державою. Період боротьби польського народу за відновлення національної незалежності і будівництва основ відродженої Польщі закінчився.

Радянська Армія, звільнюючи Польщу від гітлерівських загарбників, розв'язала одночасно найважче завдання народної революції: зламала імперіалістичну державну машину і позбавила польський народ фашистського гніту. Ця обставина значно допомогла польському робітничому класу, керованому

ному ППР, організувати новий державний апарат, першими зародками якого стали Ради народів на чолі з КРН, а також Армія Людова.

Проведення в життя положень Маніфесту Польського комітету національного визволення (ПКНВ) супроводжувалось великими труднощами.

Перш за все необхідно було створити сильне Військо Польське, а також органи державної безпеки, цивільної міліції і всі інші ланки державного апарату в центрі і на місцях.

Одним з найважливіших актів народної влади було проведення аграрної реформи.

Згідно з декретом ПКНВ 6 вересня 1944 р. розподілу підлягала земля німецьких власників, зрадників батьківщини, а також поміщиків, які володіли більш ніж 50 га орної землі (на території Познанського, Поморського і Сілезького воеводств більше 100 га). Вся земля, яка підлягала реформі, надходила до Державного земельного фонду і переходила у власність селян за незначну плату державі. Новоутворені господарства і наділи бідняцьких господарств, як правило, не перевищували 5 га.

Вся земля в країні не націоналізувалась. У повну власність держави відійшла лише її частина, зокрема в західних роз'єднаних районах, де виникали державні сільські господарства.

Земельна реформа проводилась в умовах жорстокої класової боротьби. Але, всупереч зусиллям відкритих і замаскованих ворогів, підривної діяльності прихильників Миколайчика, який, користуючись урядовою посадою, перешкоджав зміцненню народно-демократичного ладу, земельна реформа була здійснена. В процесі аграрних перетворень в 1944—1949 рр. 1068 тис. селянських сімей одержали понад 1,5 млн. га поміщицької землі.

Реформа зміцнила основу народної влади — союз робітничого класу і трудового селянства при керівній ролі робітничого класу, ліквідувала клас поміщиків і феодальні пережитки, розчистила шлях до соціалістичної перебудови сільського господарства.

Внаслідок здійснення народної революції знищувались також економічне панування і політична влада великої буржуазії.

У міру звільнення Польщі народна влада стала керувати великими і середніми промисловими підприємствами, шахтами, банками, засобами транспорту і зв'язку, що означало їх фактичну націоналізацію, хоч законодавчо остання оформилась пізніше.

Велике значення для переходу у власність держави промислових підприємств і здійснення робочого контролю над виробництвом мав прийнятий з ініціативи ППР декрет КРН 6 лютого 1945 р. про створення фабрично-заводських комітетів.

Народно-демократичні країни південних і західних слов'ян після другої світової війни.

Фабзавкоми одержували право контролю за господарською діяльністю приватних підприємств і боролися за збільшення продуктивності праці і зміцнення дисципліни на державних заводах і фабриках.

Велася робота і по відбудові економіки країни, зруйнованої гітлерівцями. Героїчними зусиллями польських трудящих при братній допомозі Радянського Союзу в короткий строк в країні налагодилось нормальне життя і стали до ладу немало зруйнованих фашистами заводів і фабрик.

У жовтні 1944 р. СРСР і Польща уклали першу економічну угоду, за умовами якої Радянський Союз поставляв звільненим територіям Польщі вугілля, нафтопродукти, борошно, шерсть та інші товари.

Західні кордони Польщі встановила Берлінська конференція, яка проходила з 17 липня по 2 серпня 1945 р. Хоча у Ялті були досягнуті певні успіхи у вирішенні питання про кордони, англо-американська делегація опротестувала право Польщі на кордон по Одеру і Нейсе. Польська делегація на чолі з головою Крайової Ради Народової Болеславом Берутом завдяки підтримці Радянського Союзу відстояла справедливі вимоги польського народу. Рішення Берлінської конференції остаточно врегулювало питання про західний кордон Польщі, виселення німців з земель на схід від Одера і Нейсе і визнало право Польщі на ці землі. Польща одержала надзвичайно вигідний кордон на заході з майже 500-кілометровим морським узбережжям.

Радянсько-польський державний кордон був визначений договором, підписаним 16 серпня 1945 р. між СРСР і Польщею. В основу договору покладалася відома «лінія Керзона» з деякими змінами на користь Польщі. Територія Польщі на час закінчення війни становила 311 700 кв. км, населення — 23 млн. чоловік. Одну третину її території становили возз'єднані західні землі.

Зміцнення народної влади, відбудова країни і освоєння західних земель нерозривно зв'язані з боротьбою за соціалістичні перетворення, за ліквідацію поміщицького землеволодіння і великого капіталу, з боротьбою проти польської реакції і тих, хто її підтримував, — англо-американських імперіалістів.

Народ країни, керований Польською робітничою партією, активно включився в боротьбу за зміцнення народної влади і відбудову зруйнованої економіки.

Радянський Союз відмовився від всіх претензій на активи і акції німецьких підприємств на всій польській території, уступив Польщі 15% призначених йому репараційних поставок з Німеччини. Згідно з торговим договором, підписаним у 1945 р., СРСР поставляв Польщі залізу і марганцеву руду,

бавовну, льон, целюлозу, папір та інші товари, необхідні для народного господарства.

Перший з'їзд ППР (грудень 1945 р.) прийняв рішення про необхідність законодавчо оформити націоналізацію великої і середньої промисловості, банків, транспорту і засобів зв'язку. 3 січня 1946 р. Крайова Рада Народова опублікувала розроблений ППР і схвалений іншими демократичними партіями декрет про націоналізацію. Ліквідація польських і іноземних монополій позбавила польську економіку впливу іноземного капіталу, зміцнила національну незалежність країни, позиції робітничого класу, підвищила його керівну роль в державі. Соціалістичний сектор у промисловості став її основою, і це позитивно вплинуло на весь розвиток народного господарства. Було покладено край пануванню економічних законів капіталізму, почали діяти економічні закони соціалізму, і народно-демократична влада одержала можливість організувати плановий розвиток народного господарства.

Здійснення основних завдань соціалістичної революції відбувалось в умовах жорстокої класової боротьби. Польська реакція не бажала миритися з народно-демократичним ладом і почала проти нього підривно діяльність. Легальним центром, навколо якого об'єдналися всі контрреволюційні сили, стала партія Польське стронніцтво людове (ПСЛ), організована Миколайчиком з елементів, які відколотися з селянської партії Стронніцтво людове (СЛ). Разом з поміщиками, верхівкою католицької церкви і реакційними підпільними організаціями ПСЛ намагалось зірвати всі демократичні заходи уряду. Щоб розгромити реакцію, необхідно було всебічно зміцнити союз робітничого класу і селянства. Створена на селі масова селянська організація «Спілка селянської взаємодопомоги» боролася за доведення до кінця аграрної реформи, надавала допомогу селянам у піднесенні їх господарства. Зміцнення союзу робітничого класу і селянства впливало на партію, які входили в демократичний блок: у них зростала кількість лівих елементів, що ставали собозниками ППР у завоюванні мас на бік соціалістичної революції. Під впливом успіхів, досягнутих народом під керівництвом ППР, сили реакції танули, назрівала їх ізоляція.

У червні 1946 р. відбувся народний референдум, запропонований блоком демократичних партій. На голосування були поставлені основні питання державної політики: чи згоден з ліквідацією сенату, з земельною реформою і націоналізацією найважливіших підприємств, з кордоном по Одеру і Нейсе? Переважна більшість польського народу схвалила політику народного уряду, всупереч агітації і терору партії Миколайчика і його союзників.

Після референдуму боротьба між робітничим класом і бур-

жуазією ще більше загострилась і досягла найвищого рівня у вересні 1946 р. під час передвиборної кампанії напередодні виборів у перший сейм Польської Народної Республіки.

В цей час ППР зміцнила і очолила демократичний блок, до якого увійшли Польська робітничка партія, Польська соціалістична партія, Стронніцтво людове і Стронніцтво демократичне. Згідно з договором від 26 листопада 1946 р. про єдність дій, ППР і ППС, зберігаючи свою організаційну самостійність, зобов'язалися співробітничати в усіх галузях суспільного і державного життя, виховувати своїх членів у дусі єдності робітничого класу. Це створило передумови для наступного об'єднання обох партій на принципах марксизму-ленінізму.

На виборах до сейму, 17 січня 1947 р., блок демократичних партій одержав абсолютну більшість: 384 мандати з 444. Польська реакція зазнала поразки, а її вождь Миколайчик утік з Польщі.

За короткий час після виборів було здійснено ряд заходів, які закріпили досягнуті завоювання народу. Законодавчий сейм, який зібрався 4 лютого 1947 р. на своє перше засідання, затвердив конституційний закон про вибори президента республіки і на його основі на другий день обрав президентом республіки Б. Берута.

7 лютого 1947 р. сформувався новий уряд, в якому буржуазія вже не мала своїх представників. Головою його став лідер лівого крила ППС Ю. Циранкевич.

Перш за все новий уряд розробив закон про державний устрій і функції вищих органів Польської Республіки (так звана «Мала конституція») і ліквідацію реакційного підпілля.

19 лютого 1947 р. сейм схвалив «Малу конституцію». В ній вказувалось, що основні положення цього закону діятимуть аж до прийняття в силу нової конституції, яка повинна затверджуватись законодавчим сеймом. У «Малій конституції» були закріплені ті важливі зміни, які відбулись в політичному житті країни після визволення.

22 лютого 1947 р. уряд об'явив амністію політичним в'язням і тим, хто добровільно визнав свою провину перед народом, давши їм можливість широко спокутувати минуле чесною працею на благо батьківщини.

23 лютого 1947 р. Законодавчий сейм декларував права і обов'язки громадян, які не були зафіксовані в «Малій конституції», закріпивши законодавчо громадянські права і свободи трудящих мас Польщі.

Викриття і розгром ПСЛ і зв'язаного з цією партією реакційного підпілля було перемогою всіх демократичних і про-

гресивних сил польського народу над буржуазно-поміщицькою реакцією.

Результати виборів означали також перемогу політичної лінії ППР, спрямованої на будівництво дійсно незалежної, суверенної Польщі, об'єднаної в нових справедливих кордонах, зв'язаної нерозривними узами дружби з Радянським Союзом і всіма країнами народної демократії.

ПНР у період виконання трирічного плану. У липні 1947 р. сейм затвердив закон про 3-річний план відбудови народного господарства Польщі на 1947—1949 рр., завдання якого були схвалені у вересні 1946 р. на сесії Крайової Ради Народової.

Згідно з 3-річним планом країна мала ліквідувати розруху, відбудувати економіку, перевершити довоєнний рівень промислового і сільськогосподарського виробництва, об'єднати економіку західних земель з економікою земель, які входили до складу польської держави ще до війни.

У 1947 р. довоєнний рівень виробництва великої і середньої промисловості був перевершений, причому вже тоді в промисловому виробництві домінуючу роль відіграла соціалістична державна і кооперативна промисловість, а питома вага капіталістичних підприємств складала близько 10%. Видобуток вугілля порівняно з попереднім роком зріс на 25, виробництва сталі — майже на 33, станків — на 66%. Значно зросла продукція бавовняної, харчової, цукрової та інших галузей промисловості.

У здійсненні завдань трирічного плану велику допомогу Польщі надавав Радянський Союз. У 1947 р. СРСР допоміг Польщі розв'язати продовольчі труднощі, викликані засухою, а в 1948 р. між цими країнами були підписані важливі економічні угоди, які передбачали поставку Польщі промислового обладнання вартістю 450 млн. доларів і розширення товарообміну до 1 млрд. доларів.

Ліквідація розколу в робітничому русі. Створення ПОРП. Перемога на виборах в 1947 р. і розгром реакційного підпілля послабили позиції залишків реакційних елементів у Національному фронті. Втеча Миколайчика сприяла активізації у ПСЛ лівих елементів, які виступили з підтримкою програми уряду. В 1949 р. ПСЛ об'єдналось з Стронніцтвом людовим в Об'єднану селянську партію (ОСП). Відбулись зміни і в партії Стронніцтво демократичне, яка в дальшому почала називатись Демократичною партією (ДП). Перехід керівництва ППС у вересні 1948 р. до лівого крила на чолі з Ю. Циранкевичем створив необхідні умови для ліквідації розколу польського робітничого класу. 15 грудня 1948 р. відкрився об'єднаний з'їзд польських робітничих партій, на якому було прийнято рішення про злиття ППР і ППС в єдину марксистсько-ленінську партію — Польську об'єднану робітничу партію (ПОРП).

Об'єднавчий з'їзд став великою історичною подією в житті всього польського народу, що ліквідував більш ніж піввіковий розкол у польському робітничому русі. Вперше в історії польського робітничого руху виникла єдина революційна партія, основана на ідеологічних і організаційних принципах марксизму-ленінізму, вірна пролетарським інтернаціональним традиціям.

З'їзд підсумував перші наслідки боротьби за господарський і культурний розвиток народної Польщі, виробив генеральну лінію ПОРП у справі будівництва соціалізму — директиви по шестирічному плану розвитку народного господарства ПНР.

Виконання шестирічного плану. II з'їзд ПОРП. У 1949 р. польський народ достроково виконав 3-річний план. Валова продукція великої і середньої промисловості порівняно з довоєнним періодом збільшилась на 77%. Частка соціалістичного сектора у валовій продукції промисловості зросла до 96, а в роздрібній торгівлі до 70%. Зросло також виробництво предметів народного споживання, що дозволило уряду краще задовольняти матеріальні і культурні потреби трудящих. Почалось будівництво багатьох підприємств металургійної, хімічної і інших галузей важкої індустрії.

Згідно з 6-річним планом 1950—1955 рр. Польща стала на шлях соціалістичної реконструкції всього народного господарства, індустріалізації країни, дальшого розвитку промисловості і сільського господарства.

Проектувалося збільшення в 1955 р. обсягу валової продукції всієї промисловості порівняно з 1949 р. на 158%, завдяки чому обсяг промислового виробництва ПНР мав збільшитися порівняно з довоєнним рівнем у 4 рази, а в розрахунку на душу населення — у 5 раз. Намічалось створення потужної металургійної, вугільної, хімічної промисловості і енергетичної бази. До 1955 р. передбачалось здати в експлуатацію близько 250 великих промислових підприємств, збудувати матеріально-технічну базу для кооперування селян.

Об'єднання селянських господарств у 1950—1955 рр. відбувалось в умовах жорстокої класової боротьби. Антисоціалістичні елементи, використовуючи помилки в кооперуванні, зокрема порушення принципу добровільності в окремих районах, намагались дискредитувати саму ідею кооперування, значно ускладнити розвиток соціалістичних перетворень на селі.

Успішному переборенню труднощів у будівництві соціалізму сприяли великі суспільно-політичні перетворення в країні.

Законом від 20 березня 1950 р. ліквідувалися посади воевод, старост і війтів. Вся повнота виконавчої влади на місцях передавалася в руки народних рад.

Під керівництвом ПОРП було зміцнено відроджений на

нових основах Національний фронт — Фронт єдності народу (ФЕН), куди крім ПОРП увійшли Об'єднана селянська партія, Демократична партія і масові організації трудящих. Програма Фронту єдності народу стала програмою будівництва соціалізму під керівництвом Польської об'єднаної робітничої партії, її повністю визнавали ОСП і ДП; останні, перебуваючи на позиціях соціалізму, представляють інтереси і прагнення окремих верств польського суспільства: частини селян окремих кіл інтелігенції, ремісників і т. д.

У 1952 р. Законодавчий сейм прийняв Конституцію Польської Народної Республіки — першу в історії Польщі конституцію трудящого народу. Згідно з конституцією, вищим законодавчим органом влади в народній Польщі є сейм, який обирається громадянами на 4 роки. Із складу депутатів сейм обирає Державну Раду, яка здійснює законодавчу владу в період між сесіями сейму. Сесія сейму 1952 р. призначила на посаду голови Державної Ради члена Політбюро ЦК ПОРП О. Завадського. Вищим виконавчим органом державної влади є Рада Міністрів.

Вибори до сейму (26 жовтня 1952 р.), а також у воеводські, повітові, міські, селищні і сільські Народні Ради (5 грудня 1954 р.) свідчили про повну перемогу кандидатів фронту єдності, про згуртованість польських трудящих навколо Польської об'єднаної робітничої партії, підтримку ними зовнішньої і внутрішньої політики народної держави, про непорушне бажання польського народу йти обраним ними соціалістичним шляхом.

Успіхи господарського будівництва, зростання робітничого класу, ліквідація залишків експлуататорських класів розширили соціальну базу держави. В цей же час спостерігалася диспропорція між швидкими темпами індустріалізації країни і незадовільним станом інших галузей народного господарства, зокрема сільськогосподарського виробництва. Все це, а також окремі бюрократичні і антидемократичні перекручення в суспільно-політичному житті і в методах управління ускладнювало політичне становище в країні.

II з'їзд ПОРП, який відбувся у березні 1954 р., підвів політичні та господарські підсумки розвитку країни і вніс істотні зміни в економічну політику. Для зменшення диспропорцій, які виникли, знижувалась частка нагромадження в національному доході завдяки збереженню капіталовкладень за останні два роки 6-річного плану на незмінному рівні і частковому обмеженні витрат на оборону.

Результати останніх двох років шестирічки підтвердили правильність прийнятих рішень. Промислова продукція, як і в перші роки, продовжувала зростати, але дещо повільнішими темпами; одночасно випуск сільськогосподарської продукції

збільшився на 9%. Порівняно з 4%, одержаними за перші чотири роки шестирічки, це було значним зрушенням і з інтенсифікації тваринництва й землеробства польського села. Однак реалізації рішень II з'їзду для поліпшення економіки країни було недосить. Необхідно було вжити радикальніших заходів до ліквідації диспропорцій у народному господарстві, змінити методи його планування і керівництва ним, забезпечити краще постачання ринку, посилити матеріальну заінтересованість робітників і селян.

Протягом 1954—1955 рр. у партії, її Центрального Комітету визрівало розуміння того, що її економічна політика і методи управління вимагають глибоких, докорінних змін.

Боротьба ПОРП за зміцнення народно-демократичного ладу в 1956—1957 рр. Велику роль у поліпшенні роботи ПОРП відіграли рішення XX з'їзду КПРС, які відновили ленінські принципи керівництва в партії, сприяли поліпшенню відносин між братніми соціалістичними країнами.

У ряді обласних і низових партійних організаціях ПОРП не зразу зрозуміли необхідність виправити допущені помилки.

VII пленум ЦК ПОРП, який відбувся в липні 1956 р., обговорив становище в країні, розкрив причини економічних труднощів, перекручень і помилок у керівництві господарством, намітив заходи до їх ліквідації. Дискусія у зв'язку з ліквідацією наслідків культу особи зумовила поширення ревізійністської і опортуністичної ідеології серед деяких членів партії.

Антисоціалістичні сили намагались використати намічені пленумом заходи для реставрації капіталізму. Під лозунгом «демократизації» вони повели боротьбу проти основ народно-демократичного ладу, керівної ролі ПОРП у державних, господарських і громадських організаціях, проти союзу робітників і селян. Під прапором «творчого розвитку марксизму» ревізійністи проповідували ворожі марксизму-ленізму погляди з корінних питань соціалістичного будівництва. Критика помилок у соціалістичному будівництві перетворилась на сторінках ряду органів друку в критику соціалізму взагалі.

Найбільш критичним політичне становище в Польщі було в жовтні 1956 р. Але Польська об'єднана робітничка партія і робітничий клас країни дали рішучу відсіч будь-яким спробам звернути ПНР з шляху соціалістичного будівництва.

VIII пленум ЦК ПОРП, який відбувся у жовтні 1956 р., піддав критиці помилки і перекручення минулого періоду, накреслив конкретні шляхи переборення економічних труднощів і підвищення життєвого рівня трудящих, образ новий склад Політбюро на чолі з Владиславом Гомулкою. Партія повела успішну боротьбу як проти ревізійністських тенденцій,

так і проти догматичних прагнень повернути партію і країну назад, до старих методів і політики, які не витримали випробувань життя.

Підвищенню політичної активності мас сприяли зміни у виборчій системі до сейму і Ради Народової, затверджені в жовтні 1956 р. Виборча кампанія напередодні виборів до сейму (20 січня 1957 р.) проходила на основі нового Положення про вибори.

Вибори свідчили про повну перемогу Фронту єдності народу, за кандидатів якого голосувало 98,4% виборців.

Вирішальний удар по ревізійністських, догматичних і сектантських тенденціях завдали IX і X пленуми ЦК ПОРП (1957 р.).

Підвищення ролі сейму як вищого органу державної влади ПНР знайшло своє відображення як у зміцненні його керівної ролі щодо органів державного управління, так і в новій виборчій системі. Сейм став систематично і регулярно діючим органом. Його дев'ятнадцять постійних комісій не тільки беруть участь у розробці законів, але й контролюють уряд. Розширювалися права місцевих Рад народових. У їх руки передано деякі підприємства, підвищена їх роль в плануванні розвитку народного господарства і складанні бюджету.

У результаті виконання завдань 6-річного плану Польща з відсталої аграрної країни та сировинного придатку іноземного фінансового капіталу перетворилась в індустріально-аграрну країну з високим і постійно зростаючим економічним потенціалом.

Згідно з законом про робітничі ради, прийнятим 19 листопада 1956 р., на промислових підприємствах за бажанням більшості колективу можуть обиратися таємним голосуванням робітничі ради, до компетенції яких входить розгляд річних і перспективних виробничих планів, розподіл внутрізаводського фонду тощо.

У 1956 р. сейм схвалив закон про фонди підприємства, за яким з метою піднесення матеріальної заінтересованості робітників і службовців у поліпшенні економічних наслідків роботи підприємств устанавлювався спеціальний фонд, який витрачається на премії, допомогу, на житлове будівництво і т. ін.

Завдяки цим заходам значно поліпшилась робота промислових підприємств, зросла соціалістична свідомість робітників і почуття відповідальності за економічну ефективність підприємства, що сприятливо відбилось на виконанні наступних господарських планів.

Успіхи соціалістичного будівництва. У березні 1959 р. відбувся III з'їзд ПОРП, який підвів попередні підсумки виконання п'ятирічного плану і відзначив збільшення економічного потенціалу Польщі, значні зрушення в галузі її індустрі-

лізації. Результати п'ятирічки наприкінці планового періоду свідчили про незаперечні успіхи польського народу в справі будівництва основ соціалізму. У 1960 р. частина соціалістичного сектора в промисловості становила 99%. Промислове виробництво порівняно з довоєнним рівнем збільшилось у 1960 р. більше ніж у 7 раз. Згідно з цим відбулося і переміщення населення. Якщо до війни у сільському господарстві було зайнято 60% трудящих, то за переписом 1960 р. їх лишилося 38,2. Змінилася і структура національного доходу. В 1960 р. частка промисловості і будівництва в ньому досягла 62,9, а частка сільського господарства — 22,5%, що свідчило про інтенсивне зростання польської промисловості.

У 1961 р. сейм прийняв новий 5-річний план розвитку народного господарства на 1961—1965 рр., який визначив шляхи дальшої індустріалізації країни, перебудови техніко-виробничих основ сільського господарства, розвитку вітчизняної сировинної бази, піднесення життєвого рівня трудящих, а також дальших соціалістичних перетворень.

За роки нової п'ятирічки значно прискорились темпи зростання капіталовкладень у розвиток промисловості. Це дало можливість ввести в дію близько 40 великих промислових підприємств і комбінатів (польська ділянка нафтопроводу «Дружба», нафтопереробний комбінат у Плоцьку, найбільшу в країні електростанцію в Турові, нові шахти кам'яного вугілля, один з найбільших у світі сірчаний комбінат у Тарнобжегу тощо), побудувати майже 300 нових цехів на існуючих заводах і фабриках. За ці роки значно зросли суднобудування, тракторобудування, промисловість по виробництву хімічних добрив. Багато підприємств цих галузей індустрії були побудовані за допомогою Радянського Союзу. В 1963 р. Польща добула понад 100 млн. т кам'яного вугілля, виробила більше 37 млрд. кВт·год. електроенергії, 7,7 млн. т цементу і майже 900 тис. т сірчаної кислоти, виплавила близько 8 млн. т сталі, побудувала морських суден вантажопідйомністю 278 тис. т. Промислове виробництво порівняно з довоєнним рівнем збільшилось у 9 раз, національний дохід — у 3,5 раза. Всього за 20 післявоєнних років збудовано близько 500 нових промислових підприємств і 700 виробничих цехів на старих підприємствах.

Визначну роль в успішному будівництві соціалізму відіграє співробітництво Польщі з країнами світової системи соціалізму.

Участь у Раді Економічної Взаємодопомоги, створеної в 1949 р., дозволяє Польщі будувати потужні підприємства і розв'язувати інші складні завдання соціалістичного будівництва. Радянський нафтопровод «Дружба» і енергосистема «Мир», кооперування у виробництві тракторів між Польщею і Чехословаччиною, допомога НДР у створенні польської буро-

вугільної і енергетичної промисловості в Турові — далеко неповний перелік економічних вигід братнього співробітництва.

Індустріалізація країни сприяла зміцненню технічних основ інших галузей народного господарства, модернізації сільського господарства, будівництва, транспорту.

Соціалістична перебудова сільського господарства в Польщі була зв'язана з великими труднощами, що виникли в зв'язку з конкретно-історичними умовами країни: прив'язаністю селян до землі, яка зміцнилась проведеною земельною реформою і заселенням західних земель. Тому в 1956 р. різко скоротилось число сільськогосподарських виробничих кооперативів. Після VIII пленуму ЦК ПОРП Польська об'єднана робітничка партія разом з Об'єднаною селянською партією розробили нову сільськогосподарську політику.

Індивідуальні селянські господарства складають близько 85% сільськогосподарських угідь країни. Зараз основною формою усупільнення одноосібних селянських господарств стала масова організація сільськогосподарських гуртків, оскільки вони, як вважає ПОРП, наблизять широкі маси селянства до соціалістичних форм господарства. В 1963 р. сільськогосподарські гуртки охоплювали більше 60% польських сел і об'єднували значне колективне майно, а також великі фінансові кошти, які вони одержують з фонду розвитку сільського господарства, створеного державою у серпні 1959 р. Кожен гурток користується коштами з цього фонду відповідно до розміру обов'язкових поставок, передбачених для даного села. Гурток може створити додаткові фонди з прибутків, одержаних від господарської діяльності. Фінансові засоби гуртків можуть бути використані лише на купівлю тракторів і сільськогосподарських машин для колективного користування, а також на інші спільні конкретні виробничо-господарські роботи: меліорацію, виробництво високоякісного насіння, переробку сільськогосподарської продукції тощо. Гуртки є власниками основних засобів виробництва, в тому числі і ряду сільськогосподарських будівель і оснащення. Машинами можуть користуватися всі селяни, хоч оплата за послуги для членів і нечленів гуртка різна. Участь селян у гуртках ґрунтується на принципі добровільності.

Створення міцної матеріальної бази в сільськогосподарських гуртках дозволяє механізувати роздрібнені селянські господарства і допомагає усупільненню сільської власності і залученню селян до колективного ведення господарства.

Крім названих гуртків, існують галузеві об'єднання, збутова кооперація, кредитна кооперація тощо.

Соціалістичний сектор у сільському господарстві представлений держсільгоспами і виробничими кооперативами, які володіють приблизно 15% всієї земельної площі. Вони є основ-

ними виробниками зернових культур і постачальниками сортового насіння для посівів. За останні роки держсільгоспи досягли високих виробничих і економічних показників. Значно зміцніли також кооперативи, яким держава надала право внутрішнього самоврядування. Успіхи соціалістичного сектора у сільському господарстві переконують одноосібників у перевагах колективної праці.

Розвиваючи принципи нової сільськогосподарської політики, III з'їзд ПОРП і наступні пленуми ЦК ПОРП та ГК ОСП накреслили заходи щодо піднесення сільськогосподарського виробництва. До них у першу чергу відносяться механізація, хімізація, меліорація та електрифікація села.

З 80 до 112 тис. збільшились поставки тракторів, селяни одержали також значно більше різних допоміжних машин. Набагато поліпшився догляд за землею: якщо в 1960 р. на кожен гектар висіву вносилося 49 кг штучних добрив, то в 1963 р. — близько 60. В останні роки проведена меліорація більш ніж на 770 тис. га луків і орних земель, а продукція сільського господарства зросла на душу населення порівняно з довоєнним рівнем на 44%.

IV з'їзд ПОРП. Директиви по п'ятирічному плану на 1966—1970 рр. Важливою віхою у дальшому соціальному прогресі польського народу, росту його національної економіки став IV з'їзд Польської об'єднаної робітничої партії, який відбувся в червні 1964 р. У дні національного свята — 20-річчя народної влади — з'їзд, заслухавши звітну доповідь першого секретаря ПОРП В. Гомулки, всебічно обговорив діяльність партії по керівництву соціалістичним будівництвом, глибоко проаналізував розвиток народної Польщі за минулі роки і прийняв директиви по п'ятирічному плану розвитку народного господарства країни на 1966—1970 рр.

Головними завданнями нової п'ятирічки є дальше зростання соціалістичної індустрії (насамперед машинобудування і хімічної промисловості), зміцнення вітчизняної сировинної бази. За попередніми розрахунками за п'ятирічку передбачається збільшити валову продукцію промисловості на 45—47%, сільського господарства — на 14—15%, капітальні вкладення на 38% більше, ніж в поточному п'ятирічному плані. Одне з завдань п'ятирічки полягає в тому, щоб далі підвищувати життєвий рівень населення.

Співробітництво ПНР з СРСР та іншими соціалістичними країнами. Зовнішня політика ПНР. Наріжним каменем зовнішньої політики Народної Польщі є непорушне братерство з Радянським Союзом, з усіма соціалістичними країнами. Ця політика — основа могутності Польщі, гарантує її безпеку, її недоторканність кордонів.

В умовах загострення економічного і політичного стано-

вища Польщі влітку і восени 1956 р. міжнародна реакція прагнула за всяку ціну загострити відносини Польщі з Радянським Союзом. Ці розрахунки виявились даремними. Рішення VIII Пленуму ЦК ПОРП підкреслили незламність союзу Польщі з усіма соціалістичними країнами.

За період, що минув після VIII Пленуму, радянсько-польські відносини ще більше зміцнились. Важливе значення в цьому відіграла Декларація Радянського уряду від 30 жовтня 1956 р. і Польсько-радянська заява, підписана в Москві 18 листопада 1956 р., яка підтвердила непорушність ленінських принципів повної рівноправності, взаємної поваги, територіальної недоторканності, державної незалежності і суверенітету, невтручання у внутрішні справи у відносинах між СРСР і ПНР.

На протязі 1957 р. ПНР підписала спільні заяви з іншими соціалістичними країнами, продовжуючи зміцнювати з ними дружбу і співробітництво.

Делегація ПОРП взяла активну участь у Нарадах представників комуністичних і робітничих партій у Москві. Її підписи стоять під Декларацією і Маніфестом миру, Заявою і Зверненням до народів усього світу.

14 травня 1955 р. Польща підписала Варшавський договір про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу, метою якого є утворення європейської системи колективної безпеки, загальної для всіх країн і спрямованої проти будь-якої агресії. Її представники беруть участь у засіданнях Політичного консультативного комітету і Об'єданого командування збройними силами держав — учасниць Варшавського договору.

На міжнародній арені Польща, як і інші соціалістичні країни, послідовно проводить політику мирного співіснування, підтримуючи заходи Радянського Союзу по зміцненню миру і безпеки в Європі і у всьому світі.

У жовтні 1957 р. міністр закордонних справ Польщі А. Рапацький на XII сесії Генеральної асамблеї ООН запропонував створити в центрі Європи зону, вільну від виробництва і розміщення ядерної зброї. «План Рапацького» був підтриманий урядами багатьох держав і одержав свій дальший розвиток у багатьох документах і заявах. Виступаючи на торжестві в м. Плоцьку 28 грудня 1963 р. з нагоди завершення будівництва польської ділянки нафтопроводу «Дружба», В. Гомулка запропонував обговорити з зацікавленими сторонами такі важливі проблеми, як заморожування ядерних озброєнь у Центральній Європі і обмеження звичайних озброєнь при забезпеченні відповідного контролю, укладення пакту про ненапад між країнами НАТО і державами — учасницями Варшавського договору, а також угоди про загальне і повне роззброєння тощо.

Польща одна з перших поставила свій підпис під Московсь-

ким Договором про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, космічному просторі і під водою (серпень 1963 р.).

У відповідь на реваншистські вимоги боннських імперіалістів і мілітаристів переглянути кордони Польщі польський уряд заявив, що проблеми кордонів не існує, існує лише проблема миру або війни. Польський народ підтримують всі соціалістичні країни і миролюбні сили в усьому світі.

Польща підтримує торговельні зв'язки більше ніж з 150 країнами, бере активну участь у всесвітньому русі на захист миру, послідовно виступає за остаточну ліквідацію колоніалізму і надання допомоги країнам, що розвиваються. Вона — член Комітету 18 країн по роззброєнню, а також інших міжнародних комісій і комітетів.

4. СОЦІАЛІСТИЧНА ФЕДЕРАТИВНА РЕСПУБЛІКА ЮГОСЛАВІЯ

Соціально-економічні і політичні перетворення в Югославії в 1945—1946 рр. У результаті народно-визвольної війни 1941—1945 рр. і перемоги народно-демократичної революції в Югославії було скинуто владу експлуататорів і зрадників, що співробітничали з фашистськими окупантами. Трудящі маси Югославії, керовані Комуністичною партією, взяли владу до своїх рук і почали здійснювати в країні демократичні перетворення. Проте народна влада зустрілася із значними труднощами.

З 1941 по 1945 р. загинуло 1700 тис. чоловік, або 10,8% населення. Загальні втрати Югославії в другій світовій війні перевищували 9 млрд. доларів, що майже в 1,5 раза більше, ніж втратила Великобританія, і в 7,2 раза більше, ніж США. Фашистські окупанти знищили 40% промислових підприємств і зруйнували 300 тис. селянських господарств.

Великі труднощі, що постали перед югославськими трудящими після закінчення війни, ускладнювались жорстоким опором класового ворога, що не хотів визнавати нову народну владу. Сили реакції — поміщики, велика буржуазія, частина куркульства — об'єдналися в один контрреволюційний табір, очолюваний королем Петром II. Головну ставку реакція робила на колишнього голову еміграційного уряду Шубашича, який у березні 1945 р. увійшов до складу коаліційного уряду Й. Б.-Тіто.

Силам реакції протистояв Народний фронт трудящого народу Югославії — масова організація, до якої увійшли робітники, селяни і передова інтелігенція. І з'їзд Народного фронту у серпні 1945 р. прийняв програму і статут, обрав Національний комітет. У цей же час Антифашистське віче народно-го визволення Югославії було перейменоване в Тимчасову

народну скупщину Демократичної Федерації Югославії, яка прийняла закон про вибори до Установчої скупщини. На виборах, що відбулися 11 листопада 1945 р., кандидати Народного фронту одержали 90,48% голосів.

Наприкінці листопада 1945 р. Установча скупщина одногласно прийняла декларацію про ліквідацію монархії і проголосила Югославію Федеративною Народною Республікою, а 31 січня 1946 р. затвердила її Конституцію. Основний закон ФНРЮ проголошував у країні народовладдя. За своїм державним устроєм Югославія стала федерацією 6 республік (Сербія, Хорватія, Словенія, Боснія і Герцеговіна, Македонія і Чорногорія), які мали власні території, мову, установи і законодавство. Національним меншостям окремих республік надавалися широкі політичні і культурні права, якими користувались інші національності. Конституція проголошувала повну рівноправність громадян незалежно від національності, раси, віросповідання. Їм забезпечувалась свобода слова, друку, зборів, совісті тощо. Уряд відокремив церкву від держави і школу від церкви. Всі школи оголошувались державними, а початкова освіта обов'язковою і безплатною.

У травні 1946 р. було видано закон про створення народних комітетів, що стали органами державної влади на місцях.

У перші роки народно-демократичної влади в Югославії відбулися глибокі соціально-економічні перетворення, в ході яких вирішувались також завдання, що стояли перед буржуазно-демократичною революцією та закладались основи соціалістичного сектора народного господарства.

Невідкладним завданням, що стояло перед народною владою, було проведення аграрної реформи. Закон, прийнятий Тимчасовою народною скупщиною 23 серпня 1945 р., проголошував належність землі тим, хто її обробляє. Маєтки поміщиків, німців, що втекли з Югославії, а також осіб, що співробітничали з ворогом, відбиралися без будь-якого відшкодування. Експропріювалися земельні володіння банків, акціонерних товариств, церков, монастирів тощо. Ліквідувались залишки феодално-кріпосницької експлуатації і обмежувались права приватної власності на землю до 25—35 га оброблюваної площі.

Земельні наділи в першу чергу надавалися найбільш бідним селянам, бійцям Югославської народної армії, інвалідам другої світової і минулих війн, родинам жертв фашистського терору та ін. 65 тис. переселенців із спустошених війною місцевостей країни одержали у власність земельні ділянки у більш родючих районах країни.

Аграрна реформа забезпечила землею 316 тис. приватних селянських господарств, з яких майже 71 тис. не мали до цього землі. Незважаючи на труднощі, реформа була проведена у відносно короткий строк — до травня 1949 р.

Аграрні перетворення зробили югославське село подекуди середняцьким, але вони не ліквідували капіталістичних відносин у сільському господарстві. Процес класового розшарування селянства не припинився, оскільки реформа виявилася недостатньою. Так, не скрізь вилучалися лишки, що перевищували встановлений земельний максимум, безземельні і малоземельні селяни одержали лише по 2 га землі. Тому приватно-власницьке товарне виробництво стало основою сільськогосподарського виробництва Югославії. Проте шлях до соціалістичного кооперування сільського господарства і зміцнення народної влади був відкритий.

Внаслідок декретів, прийнятих президією Антифашистського віче Народного визволення, найбільші промислові підприємства стали власністю держави ще в 1945 р. 5 грудня 1946 р. уряд видав декрет про націоналізацію всієї (за винятком дрібної та місцевої) промисловості. Націоналізувалися також всі банки і страхові товариства, сухопутний, морський, річковий транспорт і оптова торгівля. У 1947 р. 90% промислових підприємств і вся власність іноземного капіталу перебувала в руках держави, що мало велике значення для забезпечення економічної незалежності ФНРЮ.

У квітні 1948 р. держава здійснила другий етап націоналізації, у процесі її власністю держави стали приватні промислові підприємства, головним чином, місцевого значення, культурні установи, складські приміщення тощо.

Послідовне усупільнення засобів і знарядь виробництва сприяло тому, що в Югославії раніше, ніж в інших країнах народної демократії, майже вся промисловість (включаючи більшу частину дрібної) стала державною, а це створювало економічні передумови для розвитку ФНРЮ по соціалістичному шляху.

Уряд ФНРЮ здійснив і ряд інших невідкладних економічних заходів. У квітні 1945 р. він провів грошову реформу, що завдала удару капіталістичним елементам, оскільки при обміні грошей можна було одержати не більше 5 тис. нових д'нарів. Реформа сприяла оздоровленню фінансів і дозволила спрямувати значні кошти на відбудову народного господарства.

Робітничий клас відбудував народне господарство на кінець 1946 р. Значна заслуга в цьому належить Народному фронту, керованому комуністичною партією.

Велику роль у відбудові народного господарства та успіхах індустріалізації ФНРЮ відіграла всебічна економічна допомога Радянського Союзу, який поставляв Югославії промислове устаткування, вугілля, нафтопродукти, чорні метали, текстильну сировину, хімічні товари, папір і целюлозу, залізничні вагони і паровози тощо.

Перший п'ятирічний план. У 1947 р. Народна скупщина затвердила перший п'ятирічний план розвитку народного господарства ФНРЮ на 1947—1951 рр., який передбачав збільшення промислового виробництва у 1951 р. в 5 разів і обсягу сільськогосподарської продукції у 1,5 раза порівняно з 1939 р. Югославський уряд взяв курс на індустріалізацію і електрифікацію країни. Головна увага приділялась важкій промисловості і в першу чергу чорній металургії та машинобудуванню. Вже в 1947 р. було розпочато будівництво 200 промислових підприємств і нових залізниць.

Основні завдання п'ятирічного плану-полягали в тому, щоб ліквідувати господарську і технічну відсталість, посилити економічну міць країни, розвинути та зміцнити соціалістичний сектор у народному господарстві, підвищити загальний добробут трудового народу.

Протягом 1945—1949 рр. в Югославії склалась така система державного управління народним господарством, яка в основних рисах відповідала завданням соціалістичного будівництва. Це дозволило розвивати промисловість досить високими темпами. Так, якщо в 1939 р. рівень промислового виробництва взяти за 100, то у 1947 р. він становив 121, у 1948 — 150 і в 1949 — 167%.

У 1947—1949 рр. трудящі Югославії домоглися значних успіхів у будівництві соціалізму. Саме в ці роки з особливою силою розгорнулося соціалістичне змагання, рух ударників виробництва. Порівняно швидкими темпами відбувався процес кооперування сільського господарства. Але існували серйозні об'єктивні причини, які гальмували розвиток економіки країни. Допускалися помилки у керівництві народним господарством. Боротьба куркульства проти кооперування сільського господарства ототожнювалася з настроями трудового селянства.

У роки визвольної війни загинуло 80% довоєнного кадрового складу КПЮ. Після визволення чисельність партії швидко зростала. В умовах післявоєнного загострення міжнародного становища і «холодної війни» незрілі і нестійкі елементи в КПЮ почали наполягати на ревізії окремих положень марксизму-ленінізму, особливо в питаннях економіки і держави. Дедалі поширювалася теорія відмирання держави одразу після перемоги революції. На товариську критику братніми компартіями керівництво КПЮ не звертало належної уваги. Це викликало певні суперечності і порушення взаємовідносин між комуністичними партіями соціалістичних країн і КПЮ.

У липні 1948 р. відбувся V з'їзд КПЮ. Це був перший після двадцятирічної перерви з'їзд, який зібрався в час, коли країна досягла значних успіхів на шляху соціалістичного будівництва. Найбільш важливими питаннями з'їзду були політичний

звіт ЦК КПЮ, доповідь про боротьбу КПЮ за побудову соціалізму, про міжнародне і внутрішнє становище. З'їзд прийняв нову програму і Статут партії, в яких підкреслювалось, що КПЮ бореться за побудову соціалізму в Югославії, керуючись теорією марксизму-ленінізму. Проте з'їзд відхилив критику, що містилась у резолюції наради Інформаційного бюро комуністичних і робітничих партій (червень 1948 р.) «Про становище в Комуністичній партії Югославії».

Перехід до нової економічної системи та її особливості. На кінець 40-х років були всі передумови для дальшого успішного будівництва соціалізму. Але відмова від планового керівництва народним господарством за принципом демократичного централізму привела до того, що фактично з 1950 по 1953 р. народне господарство країни перебувало в стані застою. Економічне і фінансове становище було надзвичайно тяжким.

Розширення торгівлі з капіталістичними країнами привело до зростання зовнішньоторгового дефіциту. Так, якщо в 1948 р. дефіцит становив 2,4 млрд., то в 1951 р. він зріс до 61 млрд., а в 1953 р. — майже до 63 млрд. динарів. Це зумовлювалось значним відставанням експорту від імпорту.

Капіталістичні держави надавали Югославії на тяжких умовах (6—7% річних) короточасні позики, які у 1960 р. становили близько 1 млрд. доларів. Надзвичайно велика заборгованість примусила югославський уряд задовольнити претензії іноземних капіталістів і підписати з кількома країнами Заходу угоди про компенсацію за іноземну власність, націоналізовану в 1946—1947 рр., та виплатити за неї понад 93 млн. доларів.

Перший п'ятирічний план 1947—1951 рр. був виконаний тільки частково. В грудні 1950 р. уряд прийняв закон про продовження п'ятирічного плану до кінця 1952 р., але і після цього він лишився невиконаним.

У таких умовах почала складатись нова система управління промисловістю, яка привела до послаблення централізованого планування і керівництва економікою з боку держави. 26 червня 1950 р. Народна скупщина прийняла закон, за яким права управління підприємствами переносились з державного апарату на трудові колективи. На невеликих заводах, фабриках, артілях, де нараховувалось не більше 30 робітників, всі виробничі справи вирішував безпосередньо колектив. На більших — обиралася робітнича рада, до складу якої, в залежності від обсягу виробництва і його структури, обиралося від 15 до 120 членів. Робітнича рада обирала правління, до функцій якого входило безпосереднє керівництво підприємством і вирішення поточних справ. На основі цього закону підприємство не вважається власністю робітничого колективу, а передається йому лише для управління виробництвом. Проте в своїй гос-

подарській діяльності воно стає самостійним, не лише плануючи свою діяльність, а й закупаючи необхідні сировину і устаткування, продаючи свою продукцію, відаючи прибутками, встановлюючи заробітну плату. Правда, ставки погоджуються з органами управління громади або району. Держава встановлює тільки розміри відрахувань від прибутків підприємства до бюджету федерації, республіки, району і громади.

Поряд із заробітною платою у випадку, коли підприємство дає прибуток, робітники можуть отримати і певну частку прибутку, пропорціональну їхній зарплаті. Якщо ж виробництво виконало місячний план менш ніж на 100%, то кожний його робітник отримує відповідно менший процент зарплати.

У перші роки дії нової системи з особливою силою відчувались її негативні риси. В умовах нестачі багатьох товарів деякі підприємства стали на шлях роздуття цін, зовсім відмовились від боротьби за підвищення продуктивності праці, зниження собівартості, раціоналізації виробництва тощо.

Децентралізація державного управління фактично перетворилась у широку децентралізацію економічного життя Югославії.

Життя змусило внести необхідні корективи в систему управління підприємствами, посилити його централізацію. Так, вже в березні 1956 р. Союзна народна скупщина прийняла закони про державне управління і про союзні органи управління, згідно з якими роль держави в керівництві економікою країни підвищилась. В наступні роки уряд створив 8 галузевих палат, що об'єднали підприємства і галузеві союзи їх у масштабах ФНРЮ.

Особливо значні зміни були внесені в економічну систему ФНРЮ в 1961—1962 рр. У 1961 р. в країні проводились банківська і кредитна реформи, які привели до підвищення контролю динаром за діяльність виробництва. Проведено заморожування цін на рівні 1 лютого 1961 р., а по деяких видах товарів ціни примусово знижувались. У травні 1962 р. було схвалено закон про організацію єдиної економічної палати Югославії, яка об'єднувала 8 галузевих палат. У Союзному виконавчому віче створювався Координаційний комітет, що мав взяти на себе державне керівництво народним господарством. Велике значення для дальшого росту соціалістичного будівництва в Югославії мало повернення до п'ятирічних державних планів та їх деталізація.

Аграрна політика. З перемогою народно-демократичної революції в Югославії почали виникати селянські трудові кооперативи. В 1946 р. їх було 456, що мали лише 121 518 га землі і об'єднували 75 186 членів, а в 1950 р. кількість трудових кооперативів зросла до 6964, що володіли близько 2600 тис. га землі і нараховували понад 2130 тис. членів.

До 1953 р. існувало 4 типи трудових кооперативів. Спільним для всіх чотирьох типів кооперативів було те, що ті селяни, які вступали до них, вносили свою землю і всі засоби виробництва, якими вони володіли. В першому і другому типах члени кооперативів отримували за землю, яка продовжувала залишатися їх власністю, орендну плату (перший тип) або річний процент (другий тип). У третьому типі члени кооперативу не отримували ні орендної плати, ні річного процента, а в четвертому — земля включалася у загальну кооперативну власність. Розподіл прибутків у цих кооперативах відбувався за кількістю вкладеної праці (у всіх кооперативах) і внесеної землі (в першому і другому типах).

За своєю формою кооперативи, що існували в Югославії до 1953 р., майже нічим не відрізнялись від кооперативних господарств, що виникли в інших країнах народної демократії. Але примусовий метод втягнення селян до кооперативів не сприяв швидкому зростанню сільського господарства, і воно все більше відставало від розвитку промисловості. Це привело до того, що в 1952 р. Югославія, яка була експортером сільськогосподарських продуктів, почала довозити їх ззовні.

З 1952 р. кооперування припиняється. В країні розвиваються одноосібні господарства і постачально-збутові («загального типу») кооперативи. Ліквідується система обов'язкових поставок зерна та інших сільськогосподарських продуктів, припиняється планування посівів. Але система закупівлі і контрактація зберігається.

У 1952—1954 рр. трудові кооперативи ліквідуються і реорганізуються. 28 березня 1953 р. уряд прийняв рішення про ліквідацію понад 5 тис. трудових кооперативів, а понад тисячу перетворювались у постачально-збутові.

Відмова від кооперації югославського села пояснювалась намаганням югославських керівників домогтися розширення товарного виробництва на базі дрібного сільського господарства. Це був поворот в аграрній політиці від політики соціалістичної перебудови села до стихійного розвитку дрібно-товарного виробництва. З метою збільшити випуск сільськогосподарських товарів у ФНРЮ було дозволено вільну торгівлю сільськогосподарськими продуктами за цінами, що склались на ринках.

Завдяки закону, що дозволяв вільний продаж землі і найм робочої сили, на селі інтенсивно відбувається процес розшарування і поляризації селянства, значно погрожують капіталістичні елементи, зміцнює свої економічні позиції куркульство.

У листопаді 1952 р. відбувся VI з'їзд КПЮ, що відмінив програму партії, прийняту V з'їздом, і створив комісію для під-

готовки нової програми. Одночасно компартія Югославії була перейменована в Союз комуністів Югославії.

Після VI з'їзду з атаками на СКЮ і з вимогами ліквідації партії виступив один з членів ЦК Джілас. Виступи Джіласа загрожували революційним завоюванням югославських трудящих, будівництву соціалізму. Провокаційні пропозиції Джіласа партія гостро засудила, а сам він був виключений з членів ЦК СКЮ, а пізніше і з Союзу комуністів.

У наступні роки ЦК СКЮ неодноразово вказував на недоліки в партійній роботі і необхідність посилити керівну роль СКЮ у політичному і господарському житті країни.

З метою обмеження розвитку куркульства 27 травня 1953 р. уряд видав закон про земельний фонд і про надання землі господарським організаціям, згідно з яким максимум земельної власності на одне господарство був зменшений з 25—30 га до 10—15 га. Крім того, заборонялося наймати більше 2—3 батраків і встановлено прогресивний податок на господарства, що їх використовували. За цим законом держава викупила у власників земельних ділянок понад встановлену площу близько 276 тис. га і передала їх державним сільськогосподарським маєткам і кооперативам.

З 1957 р. знову починається кооперування сільського господарства. За внесеної до кооперативу землі селянин отримував орендну плату відповідно до кількості вкладеної праці. Одночасно кооперативи почали одержувати від держави сучасні машини і обробляти ними землю як свою, так і одноосібників, організовувати сільськогосподарське виробництво.

Однак у 1961 р. в країні нараховувалось лише 6 тис. сільськогосподарських організацій всіх видів, в той час як приватних господарств, що мали до 10 га землі, було 1750 тис. В Югославії поширено співробітництво індивідуальних селянських господарств з державними організаціями і кооперативами на базі взаємної матеріальної зацікавленості. За допомогою таких прямих або непрямих контактів намічається залучити одноосібників до соціалістичної системи господарювання.

За останні роки різко зросли асигнування на капіталовкладення у сільське господарство. Крім того, видано деякі розпорядження, на основі яких досягнуто більш ефективне використання земельної площі та її розширення в громадському секторі. У 1963—1964 рр. уряд вжив ряд заходів, що сприяли порівняно швидкому зростанню державних маєтків агрокомбінатів та виробничих сільськогосподарських кооперативів.

Конституційний закон 1953 р. Зміни, які відбулись в економічному житті ФНРЮ за період з 1945 до 1953 р., вимагали внесення відповідних змін у конституцію 1946 р.

Згідно з новим конституційним законом, прийнятим 13 січня 1953 р., основним і найважливішим органом влади Югославії оголошувалася Союзна скупщина, яка складалася з двох палат — Союзного Віча і Віча виробників. Союзне віче — це політична палата, до складу якої входили депутати, обрані на основі загального, рівного і прямого виборчого права, а також депутати, обрані з числа членів республіканського, крайового або обласного віча.

До складу Віча виробників, що вирішувало господарські питання, входили депутати від промислової, сільськогосподарської і ремісничої груп населення, які представляли трудящих суспільно-соціалістичного сектора. Промислову групу складали робітники і службовці, що працювали у промисловості, на транспорті і в торгівлі. Сільськогосподарську — селяни, об'єднані в колективні господарства, робітники і службовці державних маєтків. Ремісничу — ремісники і робітники підприємств, об'єднаних в артілі.

На основі конституції 1953 р. Віче національностей відмінялося як окрема палата, але депутати Союзного віча, делеговані республіками, краями і областями, мали право відокремитись і засідати як Віче національностей в тому випадку, коли мова йде про питання, що зачіпають специфічні інтереси республік, зміну конституції тощо. Виконавчі функції виконувало Союзне виконавче віче і президент республіки, що обирався на чотири роки і був головою Союзного виконавчого віча, Верховним головнокомандуючим збройними силами і головою Ради народної оборони. Союзне виконавче віче призначало Союзу адміністрацію: державних секретарів, управління і комітети.

Кожна республіка має свою скупщину, яка також складається з двох палат (республіканське віче і віче виробників). Основним органом місцевого самоуправління оголошувалась громада (комуна).

Згідно з конституційним законом 1953 р. основами югославського суспільного і політичного устрою визнавалася суспільна власність на засоби виробництва, самоуправління у господарстві (робітничі ради) і самоуправління трудового народу в громаді (комуні) і районі.

Головною громадською організацією ФНРЮ оголошувався Соціалістичний союз трудового народу Югославії (ССТНЮ) — масова організація, створена в 1953 р. на базі Народного фронту. Союз включав також профспілки, молодіжні, жіночі та інші громадські організації СКЮ.

Виконання другого і третього п'ятирічних планів. Починаючи з середини 50-х років, Югославія поступово перетворюється з аграрної в індустріально-аграрну країну. Незважаючи на

труднощі і перешкоди, ряд галузей промисловості ФНРЮ розвивався досить успішно.

Головну увагу уряд республіки приділяв розвитку важкої промисловості. Промислове виробництво до 1956 р. збільшилось майже в 2,5 раза порівняно з 1939 р.; виробництво засобів виробництва — у 9 разів, а засобів споживання — більше ніж у 2 рази. Фактично були створені чорна металургія і нафтова промисловість. В цей же час розширилось машинобудування, електрична промисловість, суднобудування. Приблизно в 16 раз порівняно з довоєнним рівнем зросла продукція електротехнічної промисловості. Став до ладу ряд великих машинобудівельних підприємств — завод ім. Раде Кончара (Загреб), Літострой (Любляна), автомобільні заводи в містах Крагуєваці, Мариборі та ін.

Відновлення і розширення співробітництва з країнами соціалізму сприятливо відбивались на економіці ФНРЮ. У 1957 р. було прийнято другий п'ятирічний план, виконання якого забезпечило швидке піднесення економіки, національного доходу і продуктивності праці. Особлива увага приділялась сільському господарству, на розвиток якого спрямовувались значні капіталовкладення, планувалось підвищити життєвий рівень народу. В основному завдання плану трудящі виконали на кінець 1960 р., але ліквідувати дефіцит платіжного балансу в країні не вдалось.

У квітні 1958 р. відбувся VII з'їзд СКЮ, на якому було зроблено спробу заперечити висновки Декларації Народи комуністичних і робітничих партій соціалістичних країн, і дати своє розуміння корінних проблем міжнародного розвитку. Помилкові твердження керівництва СКЮ були піддані товариській критиці з боку майже всіх комуністичних і робітничих партій.

Заходи, що їх вжили після цього керівники СКЮ в галузі партійного життя, економіки, внутрішньої політики, були спрямовані на виправлення вказаних міжнародним комуністичним рухом помилок у справі будівництва соціалізму в Югославії.

На III Пленумі ЦК СКЮ у листопаді 1961 р. розглядалось питання про ідейно-політичне і організаційне будівництво Союзу комуністів. Пленум відзначив необхідність організаційного і ідейно-політичного зміцнення СКЮ і посилення його ролі в усьому житті країни. В прийнятій з цього питання резолюції зазначалося, що відповідальність і завдання СКЮ як керівної сили суспільства не тільки не зменшуються, а, навпаки, збільшуються.

Це ж питання розглядалось на розширеному засіданні Виконкому ЦК СКЮ у березні 1962 р. і в листі Виконкому ЦК СКЮ до всіх комуністів і керівних партійних органів (квітень 1962 р.). У листі, як і в багатьох виступах Й. Тіто, О. Ранко-

вича та інших керівних діячів СКЮ, критикувалися допущені помилки і недоліки і вказувалися практичні заходи для їх усунення.

Велике значення для посилення керівної ролі партії у житті країни мав IV Пленум ЦК СКЮ (липень 1962 р.), в рішеннях якого відзначалось, що після листа Виконкому ЦК в партії створилась нова політична і робоча атмосфера, сприятлива для подолання всіх недоліків у роботі СКЮ і керівних органів. Поряд з іншими важливим питаннями Пленум вказав на необхідність поліпшення справи виховання трудящих у дусі соціалістичних ідей.

У 1960 р. значно зміцнився суспільний сектор, питома вага якого в національному прибутку ФНРЮ становила 75% (проти 65,1% в 1953 р.), загальний обсяг промислового виробництва перевищив довоєнний рівень у 4,8 раза.

Наприкінці грудня 1960 р. уряд схвалив третій п'ятирічний план економічного розвитку ФНРЮ на 1961—1965 рр., що мав ліквідувати диспропорцію в економічному розвитку країни. Особлива увага зверталася на будівництво чорної металургії. Виплавка сталі у 1965 р. мала становити 2,5 млн. т проти 1,4 млн. т у 1960 р. Великі капіталовкладення спрямовувалися на розвиток хімічної промисловості, модернізацію старих підприємств і в сільське господарство.

Протягом першого року третьої п'ятирічки (1961 р.) промислове виробництво зросло на 7%. Але деякі важливі галузеві промисловості (хімічна, машинобудівна, кольорових металів і т. ін.) за випуском продукції відстали від завдань п'ятирічки. Серед багатьох факторів, що гальмували виконання плану, основними виявилися труднощі у реалізації продукції.

Уряд Югославії вжив ряд заходів до зміцнення централізованих планових засад в управлінні економікою, до впорядкування зовнішньої торгівлі, до піднесення керівної ролі партії у всіх ланках життя країни. Завдяки цьому у 1963 р. обсяг промислового виробництва збільшився на 15% порівняно з 1962 р., зокрема це стосується суднобудівної, електротехнічної, хімічної та інших галузей промисловості. Швидкі темпи зростання промисловості збереглися також в 1964 і 1965 рр.

Заходи партії та уряду по усуненню помилок і недоліків попереднього періоду, по посиленню планових засад в економіці і прискоренню соціалістичної перебудови сільського господарства сприяли зближенню Югославії з іншими соціалістичними державами і привели до зміцнення позиції соціалізму в країні.

Нова конституція і проголошення СФРЮ. Зміни, що відбулися в суспільно-економічних відносинах Югославії, зумовили необхідність вироблення нової конституції, проект якої після всенародного обговорення був затверджений Союзною скуп-

щиною 7 квітня 1963 р. За новою конституцією Югославія проголошувалась Соціалістичною Федеративною Республікою (СФРЮ).

У статті першої конституції говориться, що «СФРЮ є союзною державою рівноправних народів, що добровільно об'єдналися, і соціалістичною демократичною співдружністю, заснованою на владі і самоврядуванні трудового народу».

Основний закон СФРЮ зазначає, що «суспільна власність на засоби виробництва виключає можливість повернення до будь-якої системи експлуатації людини людиною».

У вступній частині конституції підкреслюється керівна роль робітничого класу і СКЮ в соціалістичній державі. Союз комуністів Югославії, записано в конституції, є «організованою керівною силою робітничого класу і трудового народу в будівництві соціалізму, в зміцненні солідарності трудящих, братерства і єдності народів».

За новою конституцією скупщина (союзна і республіканська) включає до свого складу представників від всіх громадян і від окремих груп трудящих. Союзна скупщина складається з п'яти палат: економічної, з питань освіти і культури, соціальної політики і охорони здоров'я, організаційно-політичної та Союзного віча. Виконавчо-політичні й адміністративні органи створюються союзним або республіканським віче, де представлені всі громадяни.

На відміну від конституційного закону 1953 р. Союзна скупщина безпосередньо зв'язана з органами адміністрації. Функції президента республіки відокремлені від функцій голови виконавчого віча. Крім того, встановлюється посада віцепрезидента. Президент має особливе право формувати Виконавче віче і впливати на його роботу (право вето). Президент республіки скликає Раду Федерації — особливі збори вищих союзних і республіканських політичних, державних і громадських організацій.

Президент обирається скупщиною, але не є народним депутатом, а користується особливим імунітетом.

Введено також конституційний суд федерації і республік, що має право встановлювати відповідність прийнятих законів до конституції ФНРЮ.

Конституція обмежила право переобрання депутатів і передбачила оновлення представничих органів. Через два роки половина кожної палати скупщини повинна переобиратись. Ніхто не може бути обраним депутатом однієї ж палати скупщини двічі підряд. Члени Союзного виконавчого віча і деякі урядові особи можуть займати свої посади не більше двох строків підряд.

Зовнішня політика СФРЮ. Основи зовнішньої політики народної Югославії були закладені ще в роки національно-ви-

звольної боротьби югославського народу проти фашизму.

У 1945—1948 рр. країна розвивала дружні відносини з Радянським Союзом та іншими країнами соціалістичного табору.

Погіршення цих відносин намагалися використати імперіалістичні держави, щоб позбавити югославський народ його соціалістичних завоювань.

Нормалізація відносин ФНРЮ з СРСР, що почалася з другої половини 1953 р., благотворно вплинула на зовнішньополітичне становище Югославії і сприяла зміцненню її міжнародних позицій.

У червні 1956 р. до Радянського Союзу прибула урядова делегація ФНРЮ на чолі з президентом Й. Тіто. Радянсько-югославські переговори і спільна заява урядів Радянського Союзу і Югославії 20 червня у Москві підтвердили принципи декларації 1955 р., створили фундамент для всебічного дружнього співробітництва.

Белградська і Московська декларації виходили з принципів рівноправності, взаємної поваги і невторчання у внутрішні справи кожної з сторін.

Югославія рішуче виступає проти агресії, за мир і безпеку народів, за співіснування і співробітництво всіх країн. У 1956 р. вона суворо засудила агресію Англії, Франції і Ізраїля проти Єгипту, провокаційну війну США проти героїчного в'єтнамського народу. СФРЮ стоїть за міцний мир на Близькому Сході. Югославський уряд неодноразово заявляв, що підтримує ідею перетворення Балкан і району Адриатики в зону, вільну від термоядерної і ракетної зброї.

Конституція 1963 р. проголосила, що основою зовнішньої політики СФРЮ є мирне співіснування на принципах поваги національного суверенітету і рівноправності, невторчання у внутрішні справи інших держав, на принципі соціалістичного інтернаціоналізму.

Югославія підтримує зараз дипломатичні і консульські відносини з 86 країнами, а торговельні — з 90 країнами.

Уряд Югославії активно бореться за загальне і повне роззброєння під суворим міжнародним контролем, за справедливе вирішення німецького питання, за відновлення законних прав Китайської Народної Республіки в ООН тощо. Він активно підтримує вимогу якнайшвидшої і остаточної ліквідації залишків колоніальної системи і надає допомогу народам, що борються за незалежність.

Югославія встановила дружні зв'язки з багатьма народами Азії й Африки. З ініціативи югославського уряду в 1961 р. у Белграді була скликана конференція, у якій взяли участь представники Куби, Югославії і 23-х афро-азіатських країн, що не приєдналися до блоків. Конференція висловила думку з багатьох міжнародних питань, зокрема щодо остаточної ліквіда-

ції колоніалізму, негайного роззброєння, мирного вирішення всіх спірних питань тощо.

Великого значення для розвитку народного господарства країни набуло її економічне співробітництво з Радянським Союзом та іншими соціалістичними державами. З їх допомогою югославський народ, керований комуністичною партією, успішно бореться за побудову соціалізму.

ОСНОВНІ ДАТИ З ІСТОРІЇ ПІВДЕННИХ ТА ЗАХІДНИХ СЛОВ'ЯН

I. ПЕРВІСНООБЩИННИЙ ЛАД

III тисячоліття до н. е.	Поява початкових форм землеробства і скотарства на території Чехословаччини і Польщі.
Кінець III — початок II тисячоліття до н. е.	Культура племен шнурової кераміки.
Друга половина II тисячоліття до н. е.	Культура лужицьких племен.
1700—700 рр. до н. е.	Бронзовий вік на території Чехословаччини і Польщі.
900—700 рр. до н. е.	Поява у лужицьких племен «гродів».
VII ст. до н. е.	Початок залізного віку.
IV—II ст. до н. е.	Панування кельтів на території Чехії.
I ст. н. е.	Культура венеців.
III—IV ст.	Посилення розкладу первіснообщинного ладу у слов'ян.
V—VI ст.	Проникнення слов'ян на Балкани.

II. ЕПОХА ФЕОДАЛЬНО-КРІПОСНИЦЬКИХ ВІДНОСИН

1. БОЛГАРІЯ

VI—VII ст.	Заселення слов'янами (склавінами й антами) Балканського півострова. Утворення слов'янських поселень на території Болгарії.
VII ст.	Виникнення першої ранньфеодальної слов'янської держави на території Болгарії.
VII ст. — кінець 60—поч. 70 рр.	Переселення протоболгарської орди Аспаруха в південну Бессарабію.
679 (681) — 1018	Перше Болгарське царство.
802—814	Правління князя (хана) Крума.
815	Укладення болгаро-візантійського мирного договору. Передача Болгарії земель між Старою Плянною та Родогами.
852—889	Правління князя Бориса I.
855—862	Створення Кирилом і Мефодієм слов'янської азбуки.
864 (865 вересень)	Прийняття християнства.
893—927	Правління князя (а потім царя) Симеона.

919
Кінець IX ст.

X ст.
969—1018
972

1018—1185
1040

1072

1081, 1083, 1085
1185—1187

1187—1396
1197—1207
1205, 14 квітня

1218—1241
1230, 9 березня

1277—1280
1363

1382
1393, 17 липня
1396
1396—1878
1444, 10 листопада

1454

1595—1596

1598

1688
1688—1689

1722—1798
1737

1762

1768—1774

VI—VII ст.

IV ст. початок
IX ст.

Проголошення Болгарії царством.
Діяльність в Болгарії учнів Кирила і Мефодія—Клементя, Наума та ін. Поширення слов'янської писемності.
Початок поширення богомильства.
Перше Болгарське царство.
Завоювання Візантією Північно-східної Болгарії.
Болгарія під гнітом Візантії.
Повстання болгар під керівництвом П. Деяна проти візантійського гніту.
Повстання болгар під керівництвом Г. Войтеха проти візантійського гніту.
Повстання богомилів у Пловдиві.
Повстання болгар на чолі з Петром і Асенем проти візантійського гніту. Утворення другого Болгарського царства.
Друге Болгарське царство.
Правління Калояна.
Перемога болгарської армії над латинцями при Адрианополі.
Правління Івана Асеня II.
Перемога болгарської армії на чолі з Асенем II над візантійською армією при Клокотніце.
Селянське повстання під керівництвом Івайла.
Розділ Болгарії на Тирновське і Відинське царства.
Захоплення турками Софії.
Захоплення турками Тирнова.
Падіння Другого Болгарського царства.
Болгарія під турецьким ігом.
Поразка угорсько-польської армії та болгарських загонів у битві під Варною.
Перші згадки про дії болгарських партизан-гайдуків проти турецьких поневолювачів.
Антитурецьке повстання в Софії і західних районах Болгарії.
Повстання в Тирнові та інших містах Болгарії проти турецького гніту.
Чипровецьке повстання.
Повстання проти турецького гніту в Північно-західній Болгарії та Македонії.
Паїсій Хилендарський.
Повстання проти турецького гніту в Західній Болгарії.
Поява «Історії слов'яно-болгарської» Паїсія Хилендарського.
Участь болгарських добровольців у російсько-турецькій війні.

2. СЕРБІЯ, ЧОРНОГОРІЯ, БОСНІЯ І ГЕРЦЕГОВІНА

Розселення сербських племен на Балканському півострові.
Перші спроби державного об'єднання у сербів.
Поширення християнства.

891—917	Правління Петра Гойниковича в Рашці.
1018	Встановлення влади Візантії над Сербією.
1035	Повстання сербів проти візантійського гніту на чолі з Степаном Воїславом.
1040—1041	Участь сербів у повстанні болгар проти візантійського гніту.
1050—1082	Правління князя Михайла Воїслава.
1168—1196	Правління Стефана Неманя — засновника династії Неманичей.
1190	Укладення угоди з Візантією, визнання незалежності Сербської держави.
1196—1227	Правління Стефана Первовінчаного.
1219	Утворення Сербського архієпископства.
1331—1355	Правління Стефана Душана.
1341—1348	Війни Сербії проти Візантії.
1349	Затвердження на соборі в Скопле «Законника» Стефана Душана.
1371, 26 вересня	Битва сербів проти турецької армії на р. Мариці. Поразка сербського війська.
1389, 28 червня	Битва на Косовому Полі.
1459	Повне завоювання Сербії турками.
1463	Захоплення турками Боснії.
1482	Завоювання турками Герцеговіни.
1499	Включення Чорногорії до складу Османської імперії.
1690	«Велике переселення» сербів в Австрію.
1768—1774	Піднесення боротьби сербського народу проти турецьких поневолювачів у зв'язку з успішним розгортанням російсько-турецької війни.
1787—1788	Масове повстання гайдуків Сербії проти турецького гніту на чолі з Коча Анджелковичем. Створення і бойові дії так званого сербського фрайкора.
1788—1791	Участь Чорногорії у війні Росії та Австрії проти Туреччини.
1796	Велика перемога чорногорської армії над Туреччиною.
1798	Прийняття першого «законника» в Чорногорії.

3. ХОРВАТІЯ, СЛОВЕНІЯ, ДАЛМАЦІЯ

VI ст.	Заселення Хорватії і Словенії слов'янськими племенами.
VII ст.	Виникнення перших політичних об'єднань в Хорватії і Словенії.
788	Загарбання словенських земель франками.
819—821	Повстання хорватів на чолі з Людевітом Посавським проти гніту франкської знаті.
Друга пол. IX ст.	Поширення в Хорватії учнями Кирила і Мефодія слов'янської писемності.
Кінець IX ст.	Об'єднання всіх хорватських земель в єдину державу.
1102	Укладення унії між Угорщиною і Хорватією.
1288	Затвердження Винодольського закону — однієї з найдавніших пам'яток, написаних хорватською мовою.
1478	Повстання селян Словенії проти феодального гніту та засилля німецької знаті.

1526	Битва при Могачі, розгром турками об'єднаного угорсько-хорватського війська.
1527	Визнання Фердинанда I австрійського королем Хорватії.
1573	Велике селянське повстання в Хорватії і Словенії під керівництвом М. Губеца.
XVI ст.	Створення Військового Кордону.
1699	Карловицький мир. Передача Австрії майже всієї Словенії і Бачки.
1718	Пожаревацький мир. Перехід Північної Сербії і Північної Боснії під владу Австрії.
1785	Видання патенту про скасування особистої залежності селян.

4. ЧЕХІЯ І СЛОВАЧЧИНА

623—658	Князівство Само.
830—906	Великоморавська держава.
Друга пол. IX ст.	Діяльність слов'янських просвітителів Кирила і Мефодія у Великоморавській державі.
Кінець IX ст.	Утворення Чеської держави.
929—967	Правління Болеслава I Пржемисловича.
967—999	Правління Болеслава II. Завершення об'єднання Чехії.
Серединя XI ст.	Включення значної частини Словаччини до складу Угорщини.
1063—1074	Антифеодальні народні рухи в Словаччині.
1158	Перетворення Чехії в королівство.
XIII ст.	Посилення німецької колонізації в Чехії та Словаччині.
1241	Розгром татаро-монгольських полчищ в Чехії та Словаччині.
1254—1273	Правління Пржемисла II. Територіальне зростання Чехії.
1310—1437	Династія Люксембургів у Чехії.
1346—1378	Правління Карла I (з 1347 р. імператор Священної Римської імперії).
1348	Заснування Празького університету.
1351	Запровадження в Словаччині нової селянської повинності — «дев'ятини».
1378—1419	Правління Вацлава IV. Посилення феодально-кріпосницького гніту і засилля німецької знаті та католицького духовенства.
1371—1415	Ян Гус.
1378—1424	Ян Жижка.
1412	Повстання населення Праги на чолі з Яном Гусом проти німецького патриціату.
1419—1434	Гуситський революційний рух.
1437	Розгром останніх загонів таборитів.
1446—1468	Антифеодальний рух «братиків» у Словаччині.
1457	Заснування селянами і плебсом общини чеських братів.
1458—1471	Правління Іржі Подебрада в Чехії.
1483	Велике повстання бідноти і ремісників Праги.
1526	Обрання австрійського ерцгерцога Фердинанда Габсбурга королем Чехії. Приєднання Чехії та Словаччини до австрійської монархії.

1547	Антигабсбурзьке повстання в Празі та інших містах Чехії.
1604—1606	Антигабсбурзьке повстання в Словаччині.
1618—1620	Антигабсбурзьке повстання в Чехії.
1620, листопад	Битва на Білій горі.
1618—1648	Тридцятилітня війна.
1620—1630-і роки	Великі антифеодальні повстання в Чехії та Словаччині.
1680	Велике селянське повстання в Чехії.
1699	Включення Словаччини до складу Австрії.
1775	Велике антифеодальне повстання селян Чехії на чолі з Адамом Коліскою.
1781	Скасування особистої кріпосної залежності селян у Чехії.
1785	Скасування особистої кріпосної залежності селян у Словаччині.

5. ПОЛЬЩА

VII—IX ст.	Ранньофеодальні державні об'єднання — племенні князівства поляків, мазовшан, віслян, помор'ян та ін.
960—992	Правління Мешка I у Великій Польщі. Початок династії П'ястів.
966	Прийняття християнства. Зміцнення польської держави.
992—1025	Правління Болеслава I Хороброго.
1003—1018	Війна Польщі проти Німеччини.
1037—1038	Велике народне антифеодальне і антикатолицьке повстання в Польщі.
1249	Захоплення бранденбурзьким маркграфом Любушської землі.
1306—1333	Правління Локотка, успіхи в боротьбі за об'єднання польських земель.
1333—1370	Правління Казіміра III.
1347	Вісліцький та Петрковський статuti.
1349	Захоплення польськими феодалами більшої частини Галицько-Волинського князівства.
1364	Заснування Краківського університету.
1374	Кошіцький привілей — основа юридичного оформлення станових привілеїв польських феодалів.
1385	Кревська унія.
1410, 15 липня	Битва при Грюнвальді.
1454	Нешавські статuti.
1466	Торунський мир. Перетворення Тевтонського ордену у васала Польщі.
1496	Петрковська конституція.
1505	Радомська конституція.
1506—1548	Правління Сігізмунда I.
1530—1560	Реформація у Польщі.
1573	«Генріхові артикули». Перші вибори короля шляхтою. Введення в дію «li беру veto».
1596	Укладення церковної унії у Бресті.
1604—1618	Східна агресія магнатів Речі Посполитої та її провал.
1651—1652	Народні повстання в Польщі під впливом визвольної війни українського народу.
1671—1676	Війни Речі Посполитої проти Туреччини.

1683, 12 вересня	
1686, 6 травня	
1704	
1733—1763	
60 рр. XVIII ст.	
1768—1772	
1772	
1788—1792	
1793	
1794, березень — листопад	
1795	
1798—1855	

Розгром польським військом на чолі з Яном Собеським турецької армії в битві під Віднем.
 Договір про «вічний мир» з Росією.
 Вступ Речі Посполитої в Північну війну на боці Росії.
 Правління короля Августа III.
 Проведення реформ у Речі Посполитій.
 Барська конфедерація.
 Перший поділ Речі Посполитої.
 Чотирьохрічний сейм, схвалення 3 травня 1791 р. прогресивної конституції.
 Другий поділ Речі Посполитої.
 Визвольне повстання польського народу на чолі з Т. Костюшкком.
 Третій поділ Речі Посполитої.
 Адам Міцкевич.

III. ПІВДЕННІ ТА ЗАХІДНІ СЛОВ'ЯНИ В ПЕРІОД НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ (кінець XVIII—70 рр. XIX ст.)

1. ПОЛЬЩА

1807	Утворення Варшавського герцогства.
1815	Розділ польських земель за рішенням Віденського конгресу.
1816	Заснування Варшавського університету.
1821	Утворення таємного «Патріотичного товариства».
1822—1846	Е. Дембовський.
1827—1863	С. Сераковський.
1830—1831	Повстання в Королівстві Польському.
1832	Створення емігрантами «Демократичного товариства».
1835	Створення товариства «Люд польський».
1836—1871	Я. Домбровський.
1842	Утворення «Союзу плебеїв» у Познані.
1844	Повстання сілезьких ткачів.
1846, 20 лютого — 4 березня	Краківське повстання.
1848, березень—травень	Революційні події в Познанщині і Сілезії. Повстання в Познані.
1856—1889	Людвіг Варинський.
1861—1862	Масові селянські рухи в Королівстві Польському.
1863—1864	Визвольне повстання в Королівстві Польському.

2. ЧЕХІЯ І СЛОВАЧЧИНА

1821	Селянське повстання в Моравії та сусідніх з нею районах Чехії.
1831	Селянське повстання в Словаччині.
1832	Перший великий страйк робітників ситценабивних фабрик Праги.
1844	Страйки робітників Праги, Ліберця та інших міст Чехії. Страйки робітників на будівництві залізниці Прага — Оломоуц.

1845	Створення таємного радикально-демократичного товариства «Чеський ріпіл».
1848, березень	Початок революції в Чехії.
1848, березень—травень	Масові селянські і робітничі рухи в Чехії та Словаччині. Захоплення і розподіл селянами поміщицьких земель.
1848, 2—12 червня	Слов'янський з'їзд у Празі.
1848, 12—17 червня	Празьке збройне повстання.
1848—1897	Й. Б. Пецка.
1850—1921	Й. Гібеш.
1852—1916	Л. Запотоцький.

3. БОЛГАРІЯ

1804	Поїздка болгарських делегатів у Росію з проською надати допомогу в боротьбі проти турецького гніту.
1828—1829	Участь болгарських добровольців у російсько-турецькій війні.
1835—1836, 1841	Повстання селян Нішської, Піротської і Берковської околиць проти турецького гніту.
1837—1873	В. Левський.
1834—1879	Л. Каравелов.
1839, 3 листопада	Видання Гюльханейського хатт-і-шеріфу.
1848—1876	Христо Ботев.
1850, червень	Повстання селян Ломської, Відінської та Белградчикської околиць проти турецьких поневолювачів.
1856—1924	Д. Н. Благоєв.
1861—1862	Створення першої болгарської легії в Белграді та антитурецькі повстання в Болгарії.
1868, 6—18 липня	Похід із Румунії в Болгарію чет Хаджи Димитра і Стефана Караджі.
1869—1876	Діяльність Болгарського революційного Центрального комітету на чолі з В. Левським, Л. Каравеловим та Х. Ботевим.
1875, вересень	Старозагорське повстання.
1876, 20 квітня	Початок Квітневого повстання.
1877—1878	Російсько-турецька війна. Визволення Болгарії від турецького гніту.
1878, 3 березня	Укладення Сан-Стефанського мирного договору.
1878, 13 липня	Берлінський трактат. Розчленування Сан-Стефанської Болгарії на три частини.

4. СЕРБІЯ, ЧОРНОГОРІЯ, БОСНІЯ І ГЕРЦЕГОВІНА

1804—1813	Перше сербське повстання проти турецького гніту на чолі з Карагеоргієм.
1805	Створення уряду Сербської держави на чолі з М. Ненадовичем.
1807, 10 червня	Підписання між Росією і Сербією Конвенції, яка завершилась створенням російсько-сербського воєнного союзу.
1808	Проголошення Карагеоргія князем Сербії.
1812	Укладення Бухарестського мирного договору.
1815	Друге сербське повстання проти турецького гніту під керівництвом Мілоша Обреновича.
1825	Селянське повстання в Сербії під керівництвом

1830—1833	Мілоя Поповича (Дяка). Султанські хатт-і-шеріфи, за якими Сербія одержала автономію.
1834	Селянське повстання в Боснії під керівництвом Йовиці.
1838	Оголошення октройованої конституції Сербського князівства.
1846—1875	Светозар Маркович.
1855	Видання Законника в Чорногорії.
1862	Війна Туреччини проти Чорногорії.
1866—1872	Діяльність політичної організації сербської буржуазії «Омладини».
1869	Схвалення Народною скупщиною Сербії консервативної конституції. Перетворення Сербії у спадкову конституційну монархію.
1875—1878	Національно-визвольні і антифеодальні повстання в Боснії та Герцеговіні.
1876—1877	Сербо-турецька війна, в якій взяла участь і Чорногорія.
1877—1878	Участь Сербії і Чорногорії в російсько-турецькій війні.
1881—1914	Д. Туцович.

5. ХОРВАТІЯ, СЛОВЕНІЯ, ДАЛМАЦІЯ

1809	Створення Наполеоном на території Словенії, Далмації, Істрії та частини Хорватії так званих Іллірійських провінцій.
XIX ст. 30—40 рр.	Культурно-національний рух — ілліризм.
1848	Піднесення національно-визвольного й антифеодального руху в Хорватії і Словенії. Проголошення Воеводини автономною областю.

IV. СЛОВ'ЯНСЬКІ КРАЇНИ В КІНЦІ XIX — ПОЧ. XX ст.

1. ПОЛЬЩА

XIX ст., середина 70 років	Виникнення соціалістичних гуртків серед польських робітників.
1878	Опублікування «Брюссельської програми» польських соціал-демократів.
1877—1926	Ф. Е. Дзержинський.
1882—1886	Діяльність першої політичної партії польського пролетаріату — партії «Пролетаріат-1».
1888—1893	Утворення і діяльність соціалістичної організації польських робітників «Пролетаріат-2».
1889—1893	Утворення і діяльність «Союзу польських робітників».
1893	Виникнення революційної партії польського пролетаріату — Соціал-демократії Королівства польського (СДКП).
1900	Утворення Соціал-демократії Королівства Польського і Литви (СДКПІЛ).
1905, 14 січня	Загальний страйк робітників Варшави, Лодзі та інших міст. Початок революції в Царстві Польському.

1905, 22—24 червня	Лодзінське збройне повстання.
1906, квітень	IV з'їзд РСДРП. Вступ СДКПіА у РСДРП.
1912—1914	Перебування В. І. Леніна в Кракові і Пороніно.
1915, 5 серпня	Окупація Варшави німецькими військами.
1918, січень	Страйк в окупованій австро-угорськими і німецькими військами Польщі.
1918, 29 серпня	Декрет Ради Народних Комісарів про відмову від договорів уряду колишньої Російської імперії про поділи Польщі і визнання за польським народом права на самостійність та єдність.
1918, листопад	Створення Рад робітничих депутатів в Любліні, Варшаві, Домброві та інших містах. Створення Червоної гвардії в Домбровському басейні.
1918, листопад	Утворення буржуазно-поміщицької держави.

2. ЧЕХІЯ І СЛОВАЧЧИНА

1868—1871	Масові народні мітинги — «табори», спрямовані проти австрійського панування в Чехії.
1869	Створення секції I Інтернаціоналу в Чехії.
1870	Сваровський страйк. Розстріл жандармами страйкарів.
1872	Початок виходу робітничої газети «Дельніцке лісти».
1878, квітень	Створення Чехословацької соціал-демократичної партії.
1905, 23 січня	Мітинг солідарності робітників Брно з російським пролетаріатом.
1905, 11—12 червня	Створення Словацької соціал-демократичної партії.
1905, жовтень—листопад	Масові демонстрації, мітинги, страйки пролетаріату Чехії і Словаччини — кульмінаційний момент у зростанні класових битв під впливом першої російської революції.
1907	Введення загального виборчого права при виборах в австрійський рейхсрат.
1912, січень	Перебування В. І. Леніна в Празі.
1917, 30 травня	Антивоєнні демонстрації в Празі.
1917, листопад—грудень	Масові політичні виступи пролетаріату Чехії і Словаччини під впливом Великого Жовтня.
1918, червень	Загальний страйк пролетаріату Чехії. Барикадні бої в Пльзні та Кладно.
1918, 14 жовтня	Загальний страйк в Чехії з вимогою проголошення Чехословацької республіки.
1918, 28 жовтня	Проголошення незалежності Чехословацької буржуазної республіки.
1918, 30 жовтня	Ухвалення декларації про входження Словаччини до складу Чехословацької республіки.

3. ХОРВАТІЯ, СЛОВЕНІЯ, ДАЛАМАЦІЯ

1871	Повстання в Хорватії (Раковиця) під керівництвом Євгена Кватерніка.
1894, вересень	Створення соціал-демократичної партії Хорватії та Словенії.

1896, серпень	Створення словенської «Південнослов'янської соціал-демократичної партії».
1904	Створення Хорватської республіканської селянської партії.
1905	Страйки і демонстрації солідарності робітників Хорватії та Словенії з російським робітничим класом.
1909	Загребський процес. Обвинувачення опозиційних діячів на підставі брехливих доносів у державній зраді.
1918, лютий	Повстання солдатів і матросів м. Котор.

4. СЕРБІЯ, ЧОРНОГОРІЯ, БОСНІЯ І ГЕРЦЕГОВІНА

1878	Окупація Австро-Угорщиною Боснії та Герцеговіни.
1881	Укладення торгового договору і таємної політичної конвенції між Сербією і Австро-Угорщиною.
1882	Проголошення Сербії королівством.
1882	Повстання в Боснії та Герцеговіні проти гніту Габсбургів.
1883	Тимокське повстання в Сербії.
1893	Утворення Внутрішньої Македонської Революційної Організації (ВМРО).
1903, травень	Повалення династії Обреновичів у Сербії. Відновлення конституції 1888 р.
1903, липень	Створення Сербської соціал-демократичної партії і загальносербського профспілкового об'єднання (Головна робітничка спілка).
1905, січень	Мітинг солідарності робітників Белграда з російським пролетаріатом.
1906—1911	Митна війна Сербії з Австрією.
1908—1909	Анексія Боснії та Герцеговіни Австро-Угорщиною. Боснійська криза.
1909, червень	Створення на з'їзді в Сараєво соціал-демократичної партії Боснії та Герцеговіни.
1910	Проголошення Чорногорії королівством.
1914, липень 28	Оголошення Австро-Угорщиною війни Сербії.
1915, травень	Утворення в Лондоні Югославського комітету.
1917, липень	«Корфська декларація».
1917	Топлицьке повстання проти окупаційних властей в Сербії.

5. БОЛГАРІЯ

1879	Прийняття Тирновської конституції.
1881, квітень	Державний переворот в Болгарії. Скасування Тирновської конституції.
1882, 18 червня—1949, 2 липня	Г. Димитров.
1883	Створення «Болгарського друкарського товариства» — першої організації болгарських робітників.
1885, 5—6 вересня	Повстання в Східній Румелії. Возз'єднання Північної і Південної Болгарії.
1891, 20 липня	Бузлуджанський установчий з'їзд болгарської соціал-демократичної партії (БСДП).

1899	Створення Болгарського землеробського народного союзу.
1903, липень	X з'їзд БРСДП в Русі. Розкол партії на «тісних» (тісняки) і «широких» соціалістів.
1904, липень	Перший конгрес профспілок Болгарії. Утворення Загальноробітничої профспілки.
1905, січень	Звернення ЦК БРСДП (т. с.) до робітників із закликом підтримувати російську революцію і надати допомогу сім'ям, які потерпіли 9 січня 1905 р.
1906, червень—липень	Загальний страйк гірників Перніка, підтриманий пролетаріатом інших міст Болгарії.
1908, 5 жовтня	Проголошення повної незалежності Болгарії.
1912	Створення Балканського Союзу.
1912, жовтень—1913, травень	Перша Балканська (антитурецька) війна.
1913, червень—липень	Друга Балканська (міжсоюзницька) війна.
1913, серпень	Укладення Бухарестського мирного договору.
1913, вересень	Укладення Константинопольського мирного договору між Болгарією та Туреччиною.
1915, жовтень	Вступ Болгарії в першу світову імперіалістичну війну.
1917, літо	Приєднання БРСДП (т. с.) до звернення Ціммервальдської лівої.
1917, грудень	Масовий антивоєнний мітинг в Софії, організований БРСДП (т. с.).
1918, січень	Голодні бунти і антивоєнні демонстрації в містах і селах Болгарії.
1918, вересень	Владайське повстання.

V. СЛОВ'ЯНСЬКІ КРАЇНИ НА ПЕРШОМУ ЕТАПІ ЗАГАЛЬНОЇ КРИЗИ КАПІТАЛІЗМУ І В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1918—1945)

1. БОЛГАРІЯ

1919, травень	I з'їзд Болгарської комуністичної партії.
1919, листопад	Підписання Ньойського мирного договору.
1920, травень—червень	II з'їзд БКП. Прийняття програми БКП.
1922, червень	III з'їзд БКП. Схвалення тактики єдиного фронту.
1923, червень	Фашистський переворот.
1923, вересень	Антифашистське збройне повстання.
1924, квітень	Заборона фашистським урядом БКП.
1924, травень	Перша нелегальна конференція БКП.
1925, липень	Створення незалежних робітничих профспілок.
1927, лютий	Створення легальної Робітничої партії.
1927, грудень—	Друга нелегальна конференція БКП.
1928, січень	
1928	
1933, вересень—грудень	Утворення політичної групи «Ланка».
	Лейпцігський процес. Героїчна боротьба Г. Димитрова проти фашизму.
1934, травень	Державний переворот.
1934, липень	Встановлення дипломатичних відносин з СРСР.

1937, січень	Підписання договору про дружбу з Югославією.
1938	Рішення ЦК БКП про злиття БКП і Робітничої партії та утворення єдиної Болгарської Робітничої партії.
1940, січень	Укладення торгової угоди з СРСР.
1941, березень	Укладення угоди про приєднання Болгарії до Берлінського пакту трьох держав — Німеччини, Італії, Японії. Вступ у Болгарію німецько-фашистських військ.
1941, червень	Рішення Політбюро ЦК БРП про підготовку збройної народно-визвольної боротьби проти фашизму.
1941, грудень	Оголошення Болгарією війни Англії і США.
1942, липень	Передача по радіостанції «Христо Ботев» програми Вітчизняного фронту.
1943	Створення Головного штабу народно-визвольної повстанської армії.
1944, серпень	Директива ЦК БРП про підготовку до всенародного збройного повстання.
1944, 9 вересня	Перемога всенародного вересневого збройного повстання. Створення першого уряду Вітчизняного фронту.

2. ЮГОСЛАВІЯ

1918, грудень	Проголошення об'єднаного Королівства Сербів, Хорватів і Словенців (СХС).
1919, квітень	Утворення єдиної Соціалістичної робітничої партії (комуністів) держави СХС.
1920, квітень	Загальний страйк залізничників СХС.
1920, червень	II з'їзд Соціалістичної робітничої партії. Переіменування партії в КПЮ.
1921, червень	Відовданська конституція СХС.
1922, 19 лютого	Вихід першого номера газети «Борба» («Боротьба») — органу КПЮ.
1929, січень	Монархо-фашистський переворот в Югославії.
1931—1932	Селянські заворушення в Хорватії, Герцеговіні, Сербії, Далмації.
1940, червень	Встановлення дипломатичних відносин з СРСР.
1941, березень	Приєднання Югославії до Берлінського пакту трьох держав.
1941, квітень	Укладення договору про дружбу і ненапад між СРСР і Югославією.
1941, квітень	Напад фашистської Німеччини на Югославію.
1941, липень	Рішення ЦК КПЮ про початок всенародного повстання проти фашистських окупантів.
1941, липень	Початок повстання в Сербії, Чорногорії, Словенії, Хорватії, Боснії та Герцеговіні.
1941, жовтень	Початок повстання в Македонії.
1942, листопад	Перша сесія Антифашистського віча народного визволення Югославії (АВНВЮ) в м. Біхаче.
1943, листопад	Друга сесія АВНВЮ в м. Яйце.
1945, квітень	Підписання договору про дружбу, взаємодопомогу і післявоєнне співробітництво між СРСР і Югославією.
1945, травень	Завершення повного визволення Югославії від фашистського гніту.

3. ЧЕХОСЛОВАЧЧИНА

1919, 16 червня—3 липня	Словацька Радянська Республіка.
1920, лютий	Прийняття буржуазної конституції Чехословацької Республіки.
1920, 21 вересня	Вихід першого номера газети «Руде право».
1920, грудень	Загальний політичний страйк в Чехословаччині.
1921, травень	Створення Комуністичної партії Чехословаччини (КПЧ).
1925	Створення «Товариства економічного і культурного зближення з Новою Росією».
1929, лютий	V з'їзд КПЧ.
1930	Створення «Союзу друзів СРСР».
1931, березень	VI з'їзд КПЧ.
1935, 16 травня	Підписання договору про взаємодопомогу між Чехословаччиною і СРСР.
1936, квітень	VII з'їзд КПЧ.
1938, 30 вересня	Прийняття урядом Чехословаччини Мюнхенської угоди.
1938, жовтень	Окупація фашистською Німеччиною частини Чехословаччини.
1938, грудень	Заборона діяльності КПЧ.
1939, березень	Окупація гітлерівцями Чехії та Моравії. Ліквідація незалежності Чехословаччини.
1941, 18 липня	Укладення угоди між СРСР і чехословацьким еміграційним урядом про спільні дії та взаємодопомогу у війні проти гітлерівської Німеччини.
1942	Початок партизанського руху в Чехословаччині.
1943, 12 грудня	Укладення договору про дружбу, взаємодопомогу і післявоєнне співробітництво між СРСР і Чехословаччиною.
1944, 29 серпня	Початок Словацького народного повстання.
1944, 6 жовтня	Початок визволення Чехословаччини Радянською Армією і Чехословацькою бригадою.
1945, 4—5 квітня	Утворення в Кошицях першого уряду Національного фронту. Прийняття Кошицької урядової програми.
1945, 5 травня	Початок чеського народного повстання.
1945, 9 травня	Вступ Радянської Армії в Прагу. Завершення визволення Чехословаччини.

4. ПОЛЬЩА

1918, грудень	Утворення Комуністичної робітничої партії Польщі. I з'їзд КРПП.
1919, липень	Окупація білополяками Західної України.
1920, квітень	Напад білополяків на Радянську Україну. Початок третього походу Антанги.
1920, червень—серпень	Діяльність Тимчасового польського революційного комітету.
1921, березень	Прийняття Установчим сеймом конституції Польщі.
1921, березень	Підписання в м. Ризі радянсько-польського мирного договору.
1923, серпень	II з'їзд КРПП.
1923, 6—7 листопада	Краківське збройне повстання.

1926, травень

1930, вересень

1932, березень

1932, червень—липень

1932, 25 червня

1934, 26 січня

1936, травень

1936, липень

1939, 1 вересня

1942, січень

1942, травень

1943, березень

1943, квітень—травень

1943, листопад

1944, січень

1944, липень

1944, липень

1944, 6 вересня

1944, грудень

1945, січень

1945, січень

1945, 21 квітня

Фашистський державний переворот. Встановлення фашистського режиму «санації» на чолі з пілсудчиками.

V з'їзд КПП.

Загальний страйк робітників Польщі.

Спільне повстання українських і польських селян Лівського повіту Львівського воєводства.

Підписання договору про ненапад між Польщею і СРСР.

Укладення польсько-німецького договору.

З'їзд діячів культури — антифашистів — у Львові. Створення в Іспанії польської бригади добровольців ім. Я. Домбровського.

Напад фашистської Німеччини на Польщу. Початок другої світової війни.

Створення в підпіллі Польської робітничої партії (ППР).

Початок організованої збройної боротьби Гвардії людової проти окупантів.

Створення Союзу польських патріотів в СРСР. Антифашистське повстання у варшавському гетто.

Опублікування ЦК ППР програмної декларації «За що ми боремося».

Створення Крайової Ради Народової на чолі з Б. Берутом.

Початок визволення Польщі від німецько-фашистських загарбників Радянською Армією і Військом Польським.

Створення Польського комітету національного визволення (ПКНВ).

Декрет ПКНВ про аграрну реформу.

Рішення КРН про перетворення ПКНВ у Тимчасовий уряд.

Визнання Радянським Союзом Тимчасового уряду Польщі, встановлення дипломатичних відносин з Польщею.

Визволення Варшави від німецьких загарбників.

Укладення в Москві договору про дружбу, взаємодопомогу і післявоєнне співробітництво між СРСР і Польщею.

VI. БУДІВНИЦТВО СОЦІАЛІЗМУ В КРАЇНАХ ПІВДЕННИХ ТА ЗАХІДНИХ СЛОВ'ЯН

1. НАРОДНА РЕСПУБЛІКА БОЛГАРІЯ

1944, 28 жовтня

1945, квітень

1946, березень

1946, 15 вересня

1947, 10 лютого

1947—1948

1947, грудень

Підписання угоди між Болгарією, СРСР, Англією і США.

Прийняття Народними зборами закону про трудові землеробські кооперативні господарства (ТЗКГ).

Прийняття закону про аграрну реформу.

Проголошення Болгарії народною республікою.

Укладення в Парижі мирного договору з БНР. Двохрічний план.

Націоналізація промисловості, гірничорудних підприємств та банків.

1948, 18 березня	Укладення договору про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу між СРСР і НРБ.
1948, грудень	V з'їзд БКП.
1949—1953	Перший п'ятирічний план.
1953—1957	Другий п'ятирічний план.
1955, 28 травня	Ратифікація Народними зборами НРБ Варшавського договору.
1955, 14 грудня	Прийняття Болгарії в ООН.
1958, червень	VII з'їзд БКП.
1958—1962	Третій п'ятирічний план.
1961, січень	Опублікування повідомлення ЦСУ при Раді Міністрів НРБ про дострокове виконання третьої п'ятирічки.
1962, листопад	VIII з'їзд БКП.
1961—1965	Четверта п'ятирічка.

2. ЧЕХОСЛОВАЦЬКА СОЦІАЛІСТИЧНА РЕСПУБЛІКА

1945, червень	Декрет про конфіскацію землі та іншого майна у німецьких та угорських поміщиків і ворогів народу.
1945, 29 червня	Радянсько-чехословацький договір про Закарпатську Україну.
1945, жовтень	Декрет про націоналізацію основних галузей промисловості, банків, страхових товариств.
1946, березень	VIII з'їзд КПЧ.
1947—1948	Двохрічний план відбудови і розвитку народного господарства.
1948, лютий	Провал спроб реакції здійснити антидержавний переворот.
1948, квітень	Закон про націоналізацію промислових підприємств, на яких працювало понад 50 робітників.
1948—1953	Перша п'ятирічка.
1950, 20 грудня	Прийняття закону про захист миру.
1952, листопад	Відкриття Чехословацької академії наук.
1954, червень	X з'їзд КПЧ.
1956, червень	Конференція КПЧ. Схвалення директив по другому п'ятирічному плану розвитку народного господарства на 1956—1960 рр.
1960, 11 липня	Схвалення конституції переміжного соціалізму.
1962, грудень	Проголошення ЧССР.
1963	XII з'їзд КПЧ.
	Продовження на 20 років дії Договору про дружбу, взаємодопомогу і післявоєнне співробітництво між СРСР і ЧССР.

3. ПОЛЬСЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА

1945, липень—серпень	Берлінська конференція США, Англії та СРСР.
1945, серпень	Прийняття угоди про західні кордони Польщі.
	Укладення договору між СРСР і Польщею про радянсько-польський державний кордон і угоди про відшкодування збитків, завданих німецькою окупацією.
1945, грудень	I з'їзд ППР.
1946, січень	Прийняття КРН закону про націоналізацію великої та середньої промисловості, транспорту і банків.

1946, 30 червня	Всенародний референдум. Схвалення трудящими Польщі політики демократичного блоку, очолюваного ППР.
1947—1949	Трьохрічний план відбудови і розвитку народного господарства ПНР.
1948, 15—21 грудня	Об'єднавчий з'їзд ППР і ППС. Створення Польської об'єднаної робітничої партії (ПОРП).
1949, листопад	Створення Об'єднаної селянської партії.
1950, червень	Підписання радянсько-польських угод про збільшення товарообороту взаємопоставок товарів на 1953—1958 рр., а також про надання ПНР кредиту.
1950, липень	Прийняття Законодавчим сеймом закону про шестирічний план розвитку народного господарства і побудову основ соціалізму на 1950—1955 рр.
1952, 22 липня	Прийняття конституції ПНР.
1954, 10—17 березня	II з'їзд ПОРП.
1955, лютий	Прийняття рішення про припинення стану війни між Польщею і Німеччиною.
1955, травень	Варшавська нарада європейських країн по забезпеченню миру і безпеки в Європі. Підписання учасниками наради Договору про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу.
1956, липень	VII пленум ЦК ПОРП.
1956, жовтень	Подолання політичної кризи в ПНР.
	VIII пленум ЦК ПОРП. Обрання першим секретарем В. Гомулки.
1956, жовтень	Прийняття сеймом закону про п'ятирічний план розвитку народного господарства на 1956—1960 рр.
1956, грудень	Створення з ініціативи ПОРП фронту єдності народу.
1959, березень	III з'їзд ПОРП. Затвердження директив по розвитку народного господарства ПНР на 1959—1965 рр.
1964, червень	IV з'їзд ПОРП, який підвів підсумки виконання п'ятирічки (1960—1964) і накреслив завдання розвитку народного господарства на 1965—1970 рр.

4. СОЦІАЛІСТИЧНА ФЕДЕРАТИВНА РЕСПУБЛІКА ЮГОСЛАВІЯ

1945, 5 серпня	Відкриття I з'їзду Народного фронту Югославії.
1945, серпень	Прийняття закону про аграрну реформу.
1945, листопад	Проголошення Федеративної Народної Республіки Югославії. День Республіки.
1946, вересень	Прийняття закону про націоналізацію великих банків.
1946, грудень	Прийняття закону про націоналізацію великої промисловості і транспорту.
1947—1951	Перша п'ятирічка.
1948, липень	V з'їзд КПЮ.
1950, червень	Закон про створення на промислових підприємствах, у торгових організаціях і в сільськогосподарських маєтках робітничих рад.

1952, листопад	VI з'їзд КПЮ. перейменування КПЮ в Союз комуністів Югославії (СКЮ).
1953, лютий	Перетворення Народного фронту Югославії в Соціалістичний союз трудового народу Югославії.
1955, травень—червень	Переговори між урядовими делегаціями СРСР і ФНРЮ. Підписання Белградської декларації.
1957, 1—2 серпня	Зустріч делегації ЦК КПРС та уряду СРСР з делегацією ЦК СКЮ і урядом ФНРЮ в Румунії.
1958, квітень	VII з'їзд СКЮ.
1961, вересень	Белградська конференція країн, які не приєдналися до блоків.
	Прийняття нової конституції. Проголошення Югославії Соціалістичною Федеративною Республікою (СФРЮ).
1963, 7 квітня	VIII з'їзд СКЮ.

ЗМІСТ

	Стор.
Передмова	3
РОЗДІЛ I. ПЕРВІСНООБЩИННИЙ ЛАД У ПІВДЕННИХ І ЗАХІДНИХ СЛОВ'ЯН, УТВОРЕННЯ ПЕРШИХ ДЕРЖАВНИХ ОБ'ЄДНАНЬ	5
1. Південні і західні слов'яни в I—VII ст. Розселення слов'ян — 5. Господарство слов'ян—8. Суспільний лад слов'ян — 9.	5
2. Розклад первіснообщинного ладу, формування класів та утворення державних об'єднань Перші державні об'єднання — 12.	11
РОЗДІЛ II. СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК ФЕОДАЛЬНИХ ВІДНОСИН У ПІВДЕННИХ І ЗАХІДНИХ СЛОВ'ЯН (VIII—XV ст.)	14
1. Болгарія в VIII—XIV ст. Утворення Першого Болгарського царства, його соціально-економічний лад — 14. Політичний розвиток у Болгарії у VII—X ст.— 15. Антифеодальний рух богомилів — 15. Боротьба болгарського народу проти гніту Візантії. Утворення Другого Болгарського царства (XI—XII ст.) — 16. Соціально-економічний лад Болгарії XIII—XIV ст.— 16. Політичне становище Болгарії в XIII—XIV ст. Повстання під проводом Івайла — 17. Завоювання Болгарії турками — 18. Македонія — 18.	14
2. Сербія у VIII—XV ст. Боротьба за створення Сербської феодальної держави у VIII—XI ст.— 19. Соціально-економічне і політичне становище Сербії в XII—XIV ст.— 20. Завоювання Сербії турками — 23.	19
3. Боснія і Дубровник у VII—XV ст. Боснія в XII—XV ст.— 23. Дубровницька республіка VII—XIV ст.— 25.	23
4. Хорватія в VIII—XV ст. Соціально-економічний розвиток—26. Політичне становище — 27.	26
5. Словенія в VIII—XV ст. Соціально-економічний розвиток — 28. Політичний розвиток — 29.	28
6. Чехія і Словаччина в VIII—XV ст. Великоморавська держава — 30. Утворення Чеської держави — 32. Чехія та Словаччина в період феодальної роздробленості — 33. Зміцнення централізованої влади в Чехії в другій половині	30

- XIII—XIV ст. Посилення феодального гніту в Словаччині — 34. Загострення соціальних і національних суперечностей на початку XV ст. Поширення реформації — 36. Гуситський революційний рух — 38. Загострення класової боротьби в Словаччині у XIV — першій половині XV ст. — 41.
7. Польща в VIII—XV ст. 42
- Утворення Польської держави. — 42. Розвиток феодальних відносин у Польщі в X—XII ст. і повстання 1037—1039 рр. — 44. Польща в період феодальної роздробленості (XII—XIII ст.). — 46. Соціально-економічні передумови об'єднання Польщі — 47. Боротьба за об'єднання Польщі — 49. Утворення станової монархії — 50. Польсько-Литовська унія. Завершення об'єднання Польщі — 51. Полабські слов'яни та помор'яни в період середньовіччя — 52.

РОЗДІЛ III. ПІВДЕННОСЛОВ'ЯНСЬКІ НАРОДИ ПІД ГНІТОМ ТУРЕЧЧИНИ ТА АВСТРІЇ (XV—XVIII ст.) 55

1. Болгарія під гнітом Туреччини 55
- Наслідки турецького завоювання — 55. Соціально-економічне становище Болгарії — 56. Антифеодальний і визвольний рух болгарського народу в XV—XVIII ст. — 57.
2. Сербія, Боснія та Герцеговіна під владою Туреччини 58
- Соціально-економічне становище — 58. Політичне становище — 60. Визвольна боротьба — 61.
3. Боротьба чорногорського народу проти турецької агресії 62
4. Далмація під владою Венеції у XV—XVIII ст. 64
5. Хорватія, Сербія, Воеводина та Словенія під гнітом Австрії в XVI—XVIII ст. 65
- Соціально-економічний розвиток Хорватії — 65. Політичний розвиток Хорватії — 67. Сербська Воеводина — 68. Соціально-економічний та політичний розвиток Словенії — 70.

РОЗДІЛ IV. ЧЕХІЯ І СЛОВАЧЧИНА ПІД ГНІТОМ АВСТРІЇ (XVI—XVIII ст.) 73

Чехія і Словаччина після поразки гуситських війн (друга пол. XV — поч. XVI ст.) — 73. Наростання соціальної і національної боротьби чеського і словацького народів у XVI — першій пол. XVII ст. — 74. Політичне становище Чехії та Словаччини в другій половині XVII ст. — 78. Економічне і політичне становище Чехії і Словаччини в XVIII ст. — 78.

РОЗДІЛ V. ПОЛЬЩА В ПЕРІОД РОЗВИТКУ ФЕОДАЛЬНО-КРІПОСНИЦЬКОЇ СИСТЕМИ (XVI—XVIII ст.) 81

Зміни в аграрних відносинах Польщі кінця XV — першої половини XVI ст. — 81. Погіршення становища трудящих. Розвиток класової боротьби — 82. Утворення багатонаціональної Речі Посполитої — 85. Провал експансії на Схід — 87. Боротьба народних мас проти феодального гніту та шведсько-турецької агресії у другій половині XVII ст. — 87. Економічний і політичний занепад Польщі в другій половині XVII — першій половині XVIII ст. — 89. Економічне піднесення у другій половині XVIII ст. — 90. Барська конференція. Перший поділ Речі Посполитої — 93. Боротьба за реформи. Конституція 3 травня 1791 р. — 94. Другий поділ Речі Посполитої — 95. Повстання під керівництвом Костюшка. Третій поділ — 95.

РОЗДІЛ VI. ПІВДЕННІ ТА ЗАХІДНІ СЛОВ'ЯНИ В ПЕРІОД НАЦІОНАЛЬНОГО ВИЗВОЛЕННЯ (кінець XVIII—70-і роки XIX ст.) 97

1. Національно-визвольна боротьба польського народу 97
- Польський народ під гнітом Пруссії та Австрії — 97. Варшавське герцогство — 98. Королівство Польське у 1815—1830 рр. — 100. Польський національно-визвольний рух 20-х років XIX ст. і декабристи — 101. Польське повстання (1830—1831 рр.) — 102. Польська еміграція 30—40-х років XIX ст. — 105. Економічне і політичне становище західних земель у 30—40-х роках XIX ст. — 106. Боротьба трудящих західних польських земель за соціальне, національне визволення. Краківське повстання 1846 р. — 108. Національно-визвольний рух у польських землях у період революції 1848—1849 рр. — 111. Соціально-економічний розвиток Королівства Польського в 50—60-х роках XIX ст. — 114. Назрівання революційної ситуації — 115. Повстання 1863—1864 рр. — 117. Аграрна реформа — 119.
2. Чехія і Словаччина в кінці XVIII до 70-х років XIX ст. 120
- Розклад феодально-кріпосницької системи і розвиток капіталістичних відносин у Чехії — 120. Характер національного відродження в Чехії 123. Загострення соціальної боротьби у 30—40-х роках XIX ст. і політична програма чеської буржуазії — 124. Економічне і політичне становище Словаччини — 126. Особливості словацького національного відродження — 127. Революція 1848—1849 рр. у Чехії — 127. Словаччина в період революції 1848—1849 рр. — 131. Значення революції для Чехії та Словаччини — 133. Чехія і Словаччина в 50—60-х роках XIX ст. — 134.
3. Південнослов'янські народи Австрії наприкінці XVIII — 70-х роках XIX ст. 136
- Економічне і політичне становище Хорватії, Далмації, Словенії та Сербської воеводини наприкінці XVIII — першої половини XIX ст. — 136. Південнослов'янські народи Австрії в період революції 1848—1849 рр. — 138. Південнослов'янські народи Австрійської імперії у 50—60-х роках XIX ст. — 139.
4. Сербія наприкінці XVIII ст. до 70-х років XIX ст. 141
- Економічне становище Сербії наприкінці XVIII — на початку XIX ст. — 141. Визвольна боротьба сербського народу на початку XIX ст. — 141. Сербія у 20-х — 50-х роках XIX ст. — 144. Сербія у 60-х — 70-х роках XIX ст. — 146.
5. Чорногорія наприкінці XVIII до 70-х років XIX ст. 148
- Економічний розвиток — 148. Політичний розвиток — 148. Боротьба проти Туреччини — 149.
6. Боснія та Герцеговіна наприкінці XVIII до 70-х років XIX ст. 150
- Соціально-економічний та політичний розвиток — 150. Антифеодальний та національно-визвольний рух — 150.
7. Національно-визвольна боротьба болгарського народу 152
- Аграрні відносини і становище селянства у першій половині XIX ст. — 152. Розвиток ремесла, мануфактури та торгівлі — 153. Антифеодальна і національно-визвольна боротьба у першій половині XIX ст. — 153. Буржуазно-національний рух — 154. Революційно-визвольна боротьба 60—70-х років і діяльність революційних демократів — 156. Квітнєве повстання 1876 р. — 158. Близькосхідна криза середини 70-х років і визволення Болгарії від турецького ярма — 160.

РОЗДІЛ VII. СЛОВ'ЯНСЬКІ КРАЇНИ В КІНЦІ XIX — НА ПОЧАТКУ XX ст. 165

1. Польща у 1865—1914 рр. 165

- Розвиток капіталізму в 70–90-х роках XIX ст. — 165. Польські землі під владою Німеччини і Австрії — 166. Початок робітничого і соціалістичного руху в Польщі — 169. Перша польська робітничая партія «Пролетаріат» — 170. Економічний розвиток і політичне становище польських земель у період довоєнного імперіалізму — 171. Польські землі в складі Австрії та Німеччини — 172. Утворення соціал-демократії Королівства Польського. Розкол робітничого руху — 173. Назрівання революційної кризи в Росії і піднесення визвольної боротьби польського народу — 174. Буржуазно-демократична революція 1905–1907 рр. у Королівстві Польському — 175.
2. Чехія і Словаччина 1867–1914 рр. 177
 Капіталістичний розвиток Чехії в 70–90-х роках XIX ст. — 177. Робітничий рух і утворення соціал-демократичної партії — 179. Піднесення робітничого руху в 90-х роках. Боротьба за загальне виборче право — 181. Розвиток капіталізму в Словаччині в 70–90-х роках XIX ст. — 182. Робітничий рух у Словаччині — 183. Соціально-економічний розвиток чеських земель у період довоєнного імперіалізму — 184. Класова і політична боротьба в чеських землях — 186. Економічне і політичне становище Словаччини в період довоєнного імперіалізму — 187. Політична обстановка в Чехії і Словаччині напередодні першої світової війни — 189.
3. Південнослов'янські народи Австроугорщини у 1867–1914 рр. 189
 Економічний розвиток Хорватії — 189. Політичне становище Хорватії — 190. Економічне і політичне становище Далмації — 192. Словенія в кінці XIX — на початку XX ст. — 193. Боснія і Герцеговіна в кінці XIX — на початку XX ст. — 194.
4. Сербія в кінці XIX — на початку XX ст. 195
 Соціально-економічний розвиток — 196. Внутрішня і зовнішня політика Сербії — 197. Робітничий рух у Сербії — 200.
5. Чорногорія в кінці XIX — на початку XX ст. 202
6. Македонія в XIX — на початку XX ст. 204
7. Болгарія у 1879–1912 рр. 207
 Відтворення болгарської державності — 207. Економічний розвиток Болгарії в кінці XIX ст. — 208. Політичний розвиток — 210. Початок робітничого руху і створення соціал-демократичної партії — 212. Економічний розвиток Болгарії в період довоєнного імперіалізму — 213. Внутрішня і зовнішня політика — 214. Робітничий і соціальний рух — 216.
8. Балканські війни 219
 Утворення Балканського союзу — 219. Перша балканська (анти-турецька) війна — 221. Друга балканська (міжсоюзницька) війна — 221.
9. Слов'янські країни в роки першої світової імперіалістичної війни. 222
 Сербія, Чорногорія і південнослов'янські народи Австро-Угорщини в період війни — 222. Національно-визвольний рух у роки війни — 223. Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на піднесення визвольного руху народів Югославії — 224. Підготовка Болгарії до війни — 224. Вступ Болгарії у війну та внутрішнє становище у країні — 226. Вплив Великого Жовтня на піднесення революційної боротьби болгарського народу — 227. Солдатське повстання 1918 р. — 227. Польща і польське питання в роки війни — 228. Окупація Королівства Польського австро-німецькими військами — 229. Визвольна боротьба польського народу в період війни — 230. Велика Жовтнева соціалістична революція і боротьба польського народу за соціальне і національне визволення — 230. Економічне і політичне становище Чехії та Словачії в роки першої світової війни — 231. Боротьба трудящих проти війни — 231. Відгуки на Велику Жовтневу соціалістичну революцію — 233.

РОЗДІЛ VIII. СЛОВ'ЯНСЬКІ КРАЇНИ НА ПЕРШОМУ ЕТАПІ ЗАГАЛЬНОЇ КРИЗИ КАПІТАЛІЗМУ 235

1. Болгарія в 1918–1941 рр. 235
 Наростання революційної боротьби й утворення Комуністичної партії — 235. Уряд О. Стамболійського — 238. Державний переворот 9 червня 1923 р. — 239. Антифашистське повстання у вересні 1923 р. — 241. Болгарія в період тимчасової стабілізації капіталізму — 243. Болгарія в період світової економічної кризи і напередодні другої світової війни — 246. Боротьба трудящих проти монархо-фашистської диктатури — 249.
2. Югославія в 1918–1941 рр. 252
 Утворення Королівства сербів, хорватів і словенців (СХС) — 252. Піднесення революційного руху в 1919–1920 рр. Утворення Комуністичної партії — 255. Королівство СХС в 1921–1923 рр. — 259. Королівство СХС у період тимчасової стабілізації капіталізму (1924–1929 рр.) — 261. Боротьба за більшовизацію КПЮ — 262. Назрівання політичної кризи і державний переворот 6 січня 1929 р. — 263. Боротьба народних мас проти соціального гніту і монархо-фашистської диктатури в роки світової економічної кризи — 265. Внутрішня і зовнішня політика Югославії напередодні і на початку другої світової війни — 268. Боротьба трудящих Югославії проти реакційних режимів, за свободу і незалежність — 270.
3. Чехословаччина в 1918–1939 рр. 273
 Проголошення Чехословацької буржуазної республіки — 273. Піднесення революційного руху в 1919–1920 рр. Утворення КПЧ — 277. Економічна криза 1921–1923 рр. Відплив революційної хвилі — 279. Економічний розвиток і політична боротьба в Чехословаччині в період часткової стабілізації капіталізму — 280. Чехословаччина в роки світової економічної кризи (1929–1933 рр.) — 282. Внутрішнє і міжнародне становище Чехословаччини напередодні другої світової війни — 283. Боротьба трудящих на чолі з КПЧ за єдиний фронт, за національну незалежність країни — 284. Мюнхенський зговір про розчленування Чехословаччини — 286.
4. Польща 1918–1939 рр. 287
 Утворення польської буржуазної держави — 287. Внутрішня і зовнішня політика польського уряду в 1919–1920 рр. — 289. Післявоєнна економічна криза і революційне піднесення — 293. Польща в період часткової стабілізації капіталізму. Фашистський переворот 1926 р. — 295. Польща в роки світової економічної кризи і фашистської диктатури — 298. Боротьба Комуністичної партії за єдиний фронт і національну незалежність — 300. Крах буржуазно-поміщицької Польщі — 302.

РОЗДІЛ IX. БОРОТЬБА СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ ПРОТИ ФАШИСТСЬКОГО ГНІТУ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ. ПЕРЕМОГА НАРОДНО-ДЕМОКРАТИЧНИХ РЕВОЛЮЦІЙ 304

1. Боротьба польського народу проти фашизму 304
 Окупаційний режим у Польщі — 304. Зрадницька політика польської реакції та емігрантського уряду — 305. Визвольна боротьба польського народу в перший період другої світової війни — 305. Створення Польської робітничої партії (ППР) — 306. Політика польських реакційних кіл по відношенню до СРСР — 307. Зростання антифашистської боротьби в 1943 — першій половині 1944 р. Створення Крайової Ради Народової — 308. Початок виз-

- волення Польщі Радянською Армією. Варшавське повстання—311. Повне визволення Польщі. Встановлення народно-демократичного ладу — 312.
2. **Боротьба народів Чехословаччини проти фашистських окупантів** 313
Окупаційний режим у Чехословаччині — 313. Лондонський і Московський центри політичної еміграції — 314. Національно-визвольна боротьба чеського і словацького народів у 1939—1943 рр.— 314. Укладення радянсько-чехословацького договору в грудні 1943 р.— 316. Словацьке національне повстання — 317. Партизанський рух у Чехословаччині наприкінці 1944 — на початку 1945 рр.— 319. Визволення Чехословаччини Радянською Армією. Створення уряду національного фронту — 319. Перемога чеського національного повстання — 320.
3. **Антифашистська боротьба і народна революція в Югославії** 322
Напад гітлерівської Німеччини на Югославію і встановлення окупаційного режиму — 322. КПЮ — організатор боротьби мас і підготовки збройного повстання 1941 р.— 323. Збройне повстання і початок Народної революції — 323. Антинародна політика емігрантського уряду — 324. Розгортання народно-визвольної боротьби в кінці 1941—1942 рр.— 325. Перша сесія антифашистського віча народного визволення Югославії (АВНВЮ) — 326. Провал наступу фашистських сил. Друга сесія АВНВЮ — 326. Бойова співдружність Радянської Армії і НВАЮ — 329. Перемога народно-демократичної революції в Югославії — 331.
4. **Боротьба болгарського народу проти фашизму і гітлерівської окупації** 331
Визвольна боротьба болгарського народу в 1941—1942 рр.— 331. Створення Вітчизняного фронту — 333. БРП — організатор масового партизанського руху 1943—1944 рр.— 334. Наростання революційної ситуації в 1944 р.—335. Визволення Болгарії Радянською Армією і перемога народного повстання 9 вересня 1944 р.— 336.
- РОЗДІЛ X. ВСТАНОВЛЕННЯ НАРОДНО-ДЕМОКРАТИЧНОГО ЛАДУ І БУДІВНИЦТВО СОЦІАЛІЗМУ В КРАЇНАХ ПІВДЕННИХ І ЗАХІДНИХ СЛОВ'ЯН** 339
1. **Народна республіка Болгарія** 339
Програма уряду Вітчизняного фронту — 339. Участь Болгарії у війні проти гітлерівської Німеччини — 340. Зміцнення народного демократичного ладу і відбудова народного господарства — 341. Проголошення Народної Республіки Болгарії — 342. Укладення мирного договору — 343. Дворічний план відбудови і розвитку народного господарства — 344. Прийняття нової конституції — 346. V з'їзд БКП. Курс на соціалістичне будівництво — 347. Розвиток народного господарства Болгарії в роки першої п'ятирічки — 347. Успіхи другої п'ятирічки — 350. VII з'їзд БКП. Прискорення соціалістичного будівництва — 351. Рішення VIII з'їзду БКП — програма остаточного завершення будівництва соціалізму і поступового переходу до комунізму — 353. Зовнішня політика Болгарської Народної Республіки — 353.
2. **Чехословацька соціалістична республіка** 355
Перемога національно-демократичної революції — 355. Дворічний план. Боротьба за демократичні перетворення на селі — 356. Історичне значення розгрому контрреволюційного заклоту в лютому 1948 р.— 357. Завершення революційно-демократичних перетворень — 358. Курс на будівництво соціалізму. Перший п'ятирічний план — 360. Розвиток народного господарства Чехословаччини в 1954—1955 рр.— 363. Другий п'ятирічний план — 364.
- Перемога соціалізму в Чехословаччині. Прийняття нової конституції — 365. Третій п'ятирічний план. Боротьба за побудову розвинутого соціалістичного суспільства — 367. Розквіт співробітництва ЧССР з СРСР та іншими країнами соціалістичної системи, зміцнення її міжнародного авторитету — 370.
3. **Польська народна республіка** 371
Боротьба за зміцнення народно-демократичного ладу — 371. ПНР у період виконання трирічного плану — 377. Ліквідація розколу в робітничому русі. Створення ПОРП — 377. Виконання шестирічного плану. II з'їзд ПОРП — 378. Боротьба ПОРП за зміцнення народно-демократичного ладу в 1956—1957 рр.— 380. Успіхи соціалістичного будівництва — 381. IV з'їзд ПОРП. Директиви по п'ятирічному плану на 1966—1970 рр.— 384. Співробітництво ПНР з СРСР та іншими соціалістичними країнами. Зовнішня політика ПНР — 384.
4. **Соціалістична федеративна республіка Югославія** 386
Соціально-економічні і політичні перетворення в Югославії в 1945—1946 рр.— 386. Перший п'ятирічний план — 389. Перехід до нової економічної системи та її особливості — 390. Аграрна політика — 391. Конституційний закон 1953 р.— 393. Виконання другого і третього п'ятирічних планів — 394. Нова конституція і проголошення СФРЮ — 396. Зовнішня політика СФРЮ — 397. Основні дати з історії південних та західних слов'ян 400

НБ ПНУС

221056

ИСТОРИЯ ЮЖНЫХ И ЗАПАДНЫХ СЛАВЯН

(На украинском языке)

Редактор *Дрожжин Е. В.*
Обкладинка художника *Вайсберга М. Я.*
Художній редактор *Буревв О. Л.*
Технічний редактор *Охотна О. Д.*
Коректори *Житник С. А., Мирончак С. Д.*

Здано на виробництво 31.I 1966 р. Підписано до друку 18/V 1966 р.
Формат паперу 60×90^{1/16}. Фіз. друк. арк. 26,75. Ум. друк. арк. 26,75. Облік.
вид. арк. 29. БФ 04172. Зам. 41. Тираж 3500. Ціна 87 коп.
Т.П. КДУ, поз. 2—1965.

Видавництво Київського університету, Київ, Героїв Революції, 4.

Київська книжкова друкарня № 5 Комітету по пресі при Раді Міністрів
УРСР.— Київ, Репіна, 4.